

**ЗАБОНИ АДАБИИ
ҲОЗИРАИ ТОҶИК**

Синтаксис

қисми 2

ЗАБОНИ АДАБИИ ҲОЗИРАИ ТОЧИК

СИНТАКСИС

ҚИСМИ 2

КИТОБИ ДАРСӢ БАРОИ ФАКУЛТАҲОИ
ФИЛОЛОГИЯИ МАКТАБҲОИ ОЛӢ

НАШРИ СЕҶОМИ ТАКМИЛЕФТА

Дар зери таҳрири профессор *Шарофиддин Рустамов*

ДУШАНБЕ
«МАОРИФ»
1995

Ибора, чумлаи содда ва чумлаи мураккаб воҳидҳои асосии синтаксис ба шумор мераванд. Калима воҳиди асосии синтаксис набошад ҳам, дар сохтани ибораю чумлаи содда иштирок мекунад. Калимаи мустақил мувофиқи имконияти луғавию грамматикӣ дигар калимаҳоро ба худ тобеъ мекунад ва худааш ҳам ба калимаҳои дигар тобеъ шуда, ибораю чумла месозад.

3. Ибора аз ду ё зиёда калимаи мустақил бо алоқан тобеъ ташкил меёбад ва дар чумла ҳамчун материал истифода мешавад. Аз ин рӯ, ибора мисли калима танҳо ба воситаи чумла ба системаи воситаҳои коммуникативии забон дохил мешавад. Ибора чун калима воситаи номинативии забон буда, мафҳуми нисбатан муфассали предмету ҳодиса ва аломату амалро мефаҳмонад. Ибора бар акси калима мафҳуми ба қисмҳо ҷудошавандаро дар бар мегирад. Ҳиссаҳои калимаи мураккабро морфемаҳо ташкил диҳанд, ҷузъҳои ибора дар шакли калима воқеъ мешаванд, ки ҳар кадом ба аломатҳои грамматикӣ калима моликанд. Ин мустақилияти грамматикӣ имконият медиҳад, ки дар байни ҷузъҳои ибора дигар калимаҳои эзоҳдиҳанда дохил шаванд. Инчунин абстракцияи калима нисбат ба абстракцияи ибора як дараҷа баланд аст.

4. Ибораҳо ба ду ғуруҳи калон тақсим мешаванд: ибораҳои озод ва ибораҳои рехта. Ибораҳои озодро ибораҳои синтаксисӣ ва ибораҳои рехтаро ибораҳои фразеологӣ меноманд. Ибораҳои озод мавзӯи баҳси синтаксис бошанд, ибораҳои рехта дар боби фразеология омӯхта мешаванд.

Ибораҳои фразеологӣ аз ибораҳои озод бо хусусияти рехтагӣ фарқ мекунанд. Ҷузъҳои ибораҳои фразеологӣ бо ҳар гуна калима намеоянд, онҳо дар доираи қолибҳои муайян маҳдуд мекунанд. Ибораҳои фразеологӣ аз ҷиҳати мафҳум ба калима наздик буда, ба қисмҳо тақсим намешаванд. Ибораҳои фразеологӣ аз ҷиҳати сохт зоҳиран ба ибораҳои озод монанд бошанд ҳам, аз ҷиҳати хусусияти муносибати маъно ва грамматикӣ фарқ мекунанд: байни калимаҳои таркиби ибораҳои озод алоқани зинда ва воқеъ мушоҳида шавад, муносибати маъноӣ ва грамматикӣ калимаҳои таркиби ибораҳои фразеологӣ ба дараҷаи гуногун тира шудааст. Ибораи фразеологӣ дар чумла якҷузъ ба вазифаи як аъзо меояд, вале ибораҳои озод вазифаи аъзоҳои гуногунро адо мекунанд. Масалан, ибораи фразеологӣ **абраю астари касеро чаппа кардан** ба маънои танқид кардан, сирри касеро фаш намудан ба вазифаи хабар меояд:

Пас аз се рӯз дар газетаи районӣ «Пиёлаи қадоқин» ном фелъетоне баромад, ки дар он абраю астари Усмонқулат чаппа карда шуда буд (Б. Ортиқов).

Доираи имконияти васлшавии ҷузъҳои ибораҳои фразеологӣ хеле маҳдуд аст. Масалан, феъли **чаппа кардан** маҷозан танҳо бо **абраю астар** васл шуда метавонад. Доираи васлшавии калимаҳо дар ибораҳои озод хеле васеъ аст. Калимаи асо-

син ибора маънои худро таъбир надода, бо калимаҳои гуногун муносибати зиёди синтаксисиро ифода мекунад: *коргурезро танқид кардан, саҳт танқид кардан, аз минбар танқид кардан, дар газета танқид кардан, шаб танқид кардан, доим танқид кардан* ва ғайра. Масалан, дар порчаи зерин калимаи *моҳ* бо калимаҳои гуногун алоқаманд шуда, чанд иборати озод сохтааст:

Моҳи рамазони Бухоро як моҳи мураккаб буд. Вай, аз як тараф, бо анъанаҳои динӣ «моҳи муборак», моҳи тоату ибодат, моҳи бахшоишу мағфират ба шумор мерафт...

Аз тарафи дигар, ин моҳ барои одамиши шикамсер ва ё сарсаригард моҳи бекорӣ, моҳи шикамсеркунӣ, моҳи айшу нӯш, моҳи қиморбозӣ ва моҳи ҷангу ҷидоли байни худ ҳисоб меёфт...

Агар ин маъниро хулоса карда ифода намудан хоҷем, «моҳи рамазони Бухоро моҳи риё, моҳи фитнаву фасод, моҳи беморӣ ва азобу машаққат буд» гуфтан лозим меояд (С. Айнӣ).

5. Ибора аз руи тааллуқи морфологии калимаи асосӣ (тобеъкунанда) тасниф карда мешавад. Аз ин ҷиҳат хелҳои ибора ба ҳиссаҳои мустақили нутқ мувофиқат мекунад: **ибораҳои исмӣ, сифатӣ, шуморагӣ, ҷонишинӣ, феълӣ ва зарфӣ.**

Воситаҳои асосии алоқани грамматикӣ чузъҳои ибора бандани изофӣ, пешояндҳо, пасояндҳо, тартиби калима ва интонация аст.

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик доираи истифодаи бандани изофӣ ва пешояндҳо хеле васеъ ва муносибати синтаксисе, ки ба воситаи онҳо ифода мешавад, гуногунанд. Таҷкики ибора ва муайян намудани муносибатҳои маъноӣ ва грамматикӣ чузъҳои таркиби он бисёр хусусиятҳои грамматикӣ забони миллии тоҷикро ошкор месозад. Дар ташаккули ибораҳои феълӣ пешояндҳо, аз ҷумла пешояндҳои номӣ, фаровон истифода мешаванд. Пешояндҳои изофӣ ва таркибии изофии номи шаклан ба исми муайяншаванда монанданд.

Дар забон исмҳои мавҷуданд, ки дар ҷумла бе эзоҳдиҳанда ё артикули бандакҷонишинҳо истифода намешаванд. Онҳоро калимаҳои ёридиҳанда ҳам гуфтан мумкин нест, чунки дар ҷумла аломатҳои исро қабул карда, ба саволи исм ҷавоб мешаванд ва ба вазифаи синтаксисии исми меоянд.

Дарачаи вобастагии калимаҳо дар ибораҳои пешояндӣ ва пасояндӣ як хел нест: алоқани баъзеи онҳо хеле мустақкам буда, калимаҳои таркиби ибораро дар ҷумла аз ҳам ҷудо кардан мумкин нест ва баръакс, алоқани гурӯҳи дигар суст буда, ҳангоми истифодаи он ибора дар ҷумла калимаи тобеъро мустақило кардан мумкин аст. Дар забон чунин ибораҳои феълӣ пешояндӣ низ вучуд доранд, ки дар онҳо калимаи асосӣ зикри чузъи тобеъро умуман талаб намекунад.

Навӣ алоқа ва омилҳои ифодаи он дар ҳамаи хелҳои ибора баробар нест. Масалан, алоқани изофӣ асосан дар ибораҳои

исмӣ, алоқан пешояндию пасояндӣ бештар дар ибораҳои феълӣ мушоҳида мешавад. Зарфҳо бо ҷузъи асосӣ одатан дар алоқан ҳамроҳӣ меоянд.

Ҷузъҳои ибора мисли аъзоҳои пайрави ҷумла муносибатҳои умумии муайянкунандагӣ, пуркунандагӣ ва холиро ифода кунанд ҳам, ҳар кадоми он муносибатҳо зимни маъноҳои конкретии гуногун падидор мегарданд. Чунончи, дар ибораҳои исмӣ, ки калимаи тобеашон ҳам исм аст, маънои умумии муайянкунандагӣ **муносибати соҳибият** (хонаи Нодир), **замони** (борони баҳор), **мақонӣ** (сайри Ширбадан), **таъинот** (қорди ош, миқдори шамъ), **субъектӣ** (хониши булбул), **объектиро** (химояи Ватан) низ дар бар мегирад.

6. Қондаи иборасозӣ ба табиати морфологии ҳиссаҳои гуногуни нутқ, ки вазифаи ҷузъи асосӣ ё тобеи ибораро адо мекунанд, алоқаманд аст, чунки ҳар кадоми онҳо аломату категорияҳои грамматикӣ ва шаклҳои хоси ифода доранд. Масалан, сифат аломату хосияти предметро мефаҳмонад ва бештар бо бандаки изофӣ ба исм тобеъ мешавад: *осмони соф, гули хушбӯй, роҳи дур, одами раҳмдил, ғалабаи дурахшон*. Ё ин ки феълҳои гузаранда объектӣ бевосита талаб мекунанд. Ҷузъи тобеи иборан феълӣ бо пасоянди -ро (ё бе он) алоқаманд шуда, ҳамин эҳтиёҷи феълҳои гузарандаро қонеъ мегардонанд: **обро дидан, меҳмонро пешвоз гирифтан, планро иҷро кардан, ҳезумро арра кардан, либос шустан** ва ғайра. Азбаски масдар монанди исм номи амалро мефаҳмонад, дар алоқан изофӣ ҳам ибора сохта метавонад: **пешвоз гирифтани меҳмон, шустани либос** ва ғайра.

Дар ташкили ибора ва ба ҳамдигар алоқаманд шудани калимаҳо на танҳо мансубияти морфологии калимаҳо, балки муносибати маъноӣ луғавии онҳо низ аҳамият дорад. Аз ҳамин сабаб калимаҳои, ки ба ҳиссаҳои гуногуни нутқ мансубанд, аз ҷиҳати маъно ба якдигар наздикӣ зоҳир намуда, бо гурӯҳи муайяни калимаҳо бо воситаҳои муштараки грамматикӣ алоқаманд мешавад. Масалан, ибораҳои исмӣ **сӯхбат бо шоир, ҳисобот аз равиши қор** бо ибораҳои феълӣ **бо шоир сӯхбат кардан, аз равиши қор ҳисобот додан** бо як хели алоқан грамматикӣ сохта шудаанд. Ҳарчанд дар ибораҳои мазкур муносибатҳои муштараки маъноӣ ва грамматикӣ ифода ёфтаанд, баъзе тафовутҳо боки мемонанд: масдар номи амалу ҳолати конкрет аст, аммо дар исмҳо ба тариқи умумӣ ифода кардани амалу ҳолат мушоҳида мешавад. Иборан **бо депутат вохӯрдан** пеш аз ҳама маъноӣ бо депутат рӯ ба рӯ омадан, **вохӯрӣ бо депутат бошад**, ҷамъомади интихобкунандагонро мефаҳмонад.

Дар роҳҳои гуногуни ифодаи як муносибат низ фарқият дида мешавад. Масалан, дар ибораҳои исмӣ изофӣ **сайри қуҳсор, тамошои шаҳр** ва ғайра муносибатҳои муайянкунандагӣ ҳолӣ ё муайянкунандагӣ объектӣ якҷоя ифода шуда бошанд,

дар иборан феъли **кухсорро сайр кардан** ва **шахро тамошо кардан** муносибати объектӣ бо маконӣ омехта ифода шудааст.

Дар вазифаи **чӯзи асосии ибора феълҳои монда омада бошанд**, дараҷаи алоқамандии калимаҳо сусттар мегардад. Дар ин гуна ҳолатҳо дар ифодаи муносибатҳои синтаксисӣ калимаҳои тобеъ ва воситаҳои грамматикӣ алоқа роли калон меобзанд: **бо падар фуромадан, аз ағба фуромадан, аз тарс фуромадан, ногоҳ фуромадан, ларзида фуромадан** ва ғ. Дар ибораҳои феълӣ, ки **чӯзи тобеи онҳо бо пешояндҳои номӣ алоқаманд шудааст**, дар ифодаи муносибати маъноӣ ва ташкили ибора воситаҳои грамматикӣ эътибори калон пайдо мекунанд: **дар назди падар сухан гуфтан, дар вақти мулоқот хомӯш мондан, ҳангоми гап задан ишора кардан, баъд аз кор омадан** ва ғайра.

Дар ташкили ибораҳои номӣ мақоми бандаки изофӣ бузург аст. Бо бандаки изофӣ алоқаманд шудани калимаҳо тарзи маъмули иборасозӣ буда, аз табиати забони миллии тоҷик сар мезанад. Дар ибораҳои изофӣ калимаи тобеъкунанда бандаки изофӣ гирифта, дар аввали ибора меояд. Дар ибораҳои дигар **чӯзи тобеъ (бо пешоянду пасоянд ё дар алоқан ҳамроҳи)** асосан пеш аз калимаи тобеъкунанда меояд. Дар ибораҳои изофӣ муносибати муайянкунандагӣ маъноӣ асосӣ буда, объектӣ, замонӣ, маконӣ ва ғайра маъноҳои иловагии ибора ба шумор меравад. Муносибати маъноӣ **чӯзҳои иборан изофӣ ду хел мешавад: 1) аломат ва 2) соҳибият.** Дар хели аввал калимаҳои тобеъ бо сифат, сифати феълӣ, шумораҳои тартибӣ ва як микдор исмҳое, ки ба нисбати предмет далолат мекунанд, ифода мешаванд: **ниҳоли сабз, сафедори баланд, марди нотарс, ғунҷаи ношукуфта, асри бистум, соати тилло, нони гандум.** **Чӯзҳои тобеъ** вобаста ба тарзи ифодашон бо ҳиссаҳои гуногуни нутқ, бо калимаи асосӣ ва байни худ муносибати гуногун зоҳир мекунанд:

а) **Чӯзҳои тобеи ибора бо сифат, сифати феълӣ, шуморан тартибӣ ифода шуда бошанд**, ба тадриҷ мукамал гардидани маъноӣ калимаи асосии ибора мушоҳида мешавад: **чанори баланди сершоҳу барг, насими форами баҳорӣ.**

б) **Чӯзҳои тобеи ибора бо исму калимаҳои мафҳуми предметӣ дошта ифода ёфта бошанд**, калимаҳои эзоҳдиҳанда силсилавор ба якдигар тобеъ шуда, танҳо маъноӣ **чӯзи пеш аз худ омадаро шарҳ медиҳанд: гулҳои хиёбони шахр.**

в) **Ҳар кадом чӯзҳои тобеъ ба калимаи асосии ибора тобеъ шуда**, аломатҳои ҳамчинси онро ҷудогона эзоҳ медиҳанд: **садбаргҳои сурх, зард ва сафед; овози паст, вале форами; чамъомади студентону муаллимон** ва ғ.

7. Забоншиносон дар ҳусуси муносибати ибораву ҷумла, хусусиятҳои фарқкунандаи онҳо бисёр баҳс кардаанд. Академик В. В. Виноградов тафовути онҳоро дар вазифаҳои гуно-

гуни номинативӣ (танҳо ном бурдан мафҳумҳои нисбатан мукаммали ашбё, аломат, ҳолат, воқеаю ҳодиса) ва коммуникативии онҳо (ифода кардани фикр ва имконпазир гардондани мубодилаи афкор дар байни одамон) дидааст. Ибораҳо ба мисли калимаҳо барои сохтани ҷумла хизмат мекунанд. Чунон ки калимаҳо муносибати предикативиро ифода карда, ҷумла мешаванд, ибораҳо низ қодиранд, ки хусусиятҳои ҷумларо молик гардида, ба воҳиди коммуникативии забон табдил ёбанд. *Аввалҳои декабр, ҳаво на гарми гарм, на хунуки хунук* (Х. Карим).

Ибораҳо дар таркиби ҷумла вазифаи аъзоҳои гуногунро адо карда, чун сараъзо ё аъзо пайрави тафсилии ҷумла падидор мегарданд. Мувофиқи талаботи созмони ҷумла ва таносуби сухан дар сохти ибора тағйироти ҷузъӣ рӯй диҳад ҳам (дар тартиби ҷойгиршавии ҷузъҳои ибора: баъд аз ин китобро хонданам — баъд аз хонданам ин китобро...), ба тарҳи структурии ҷумла таъсири ҷиддӣ расонда наметавонанд.

Ибора ба вазифаи ҳамаи аъзоҳои ҷумла меояд, аммо ин вазифаи ибора аз рӯи калимаи асосии он муайян карда мешавад. Дар таркиби ҷумла ҷузъи асосии ибора вазифаҳои гуногунро синтаксисиро адо мекунанд, дар вазифаи ҷузъи тобеъ бошад, дигаргунӣ рӯй намедиҳад. Масалан, дар ҷумлаи *Деҳқонони асил аз ҳар гектар замини пахта 40 центнерӣ ҳосил бардоштанд* иборани деҳқонони асил ба вазифаи мубтадо (аслан мубтадо-калимаи деҳқонон, асил — муайянкунандаи он) омадааст. Иборани мазкур ба вазифаи аъзоҳои дигар низ омада метавонад: *Ҳотам деҳқони асил аст. Ба деҳқони асил ин қадар ҳосил гирифтани ҳам писанд нест. Дар назди деҳқонони асил сари таъзим фуруд меоранд. Анвар мисли деҳқонони асил дар замин кор мекунанд.*

Иборани феълии китоб хондан низ ба вазифаи ҳамаи аъзоҳои ҷумла меояд. Албатта, дар ин сурат ҷузъи асосии ибора мисли калимаҳои мустақили ҷудоғона аз рӯи талаботи созмони ҷумла шакли синтаксисии худро тағйир медиҳад, вале муносибати объектии ибора ҳамчунон боқӣ мемонад: *Китоб хондан шараф аст. Вазифаи мо китоб хондан аст. Шаби китоб хондан хаста менамуд. Барои китоб хондан вақт надорад ва ғайра.*

Дар таркиби ҷумла маъно ва муносибати грамматикӣ ибора маҳфуз мемонад, аммо бо тақозон вазифаи ахбор муносибати онҳо ҳар хел зоҳир мешавад. Дар ин гуна мавридҳо калимаи тобеъ ба воситаи калимаи асосӣ ба тамоми ҷузъҳои воҳиди ахбор муносибати маъноӣ пайдо карда метавонад. Масалан, иборани дашти тафсон муносибати муайянкунандагӣ ифода карда, дар ҷумлаи *Дар дашти тафсон ба назар ҷонзоде наменамуд* ба вазифаи ҳоли макон омадааст. Аммо дар ин ҷумла муносибати муайянкунандагӣ иборани дашти тафсон боиси ба

амал омадани маъноӣ ахбории ҷумла гардидааст ва ба муносибати сабаби пайвасти ифода шудааст (Аз сабаби тафсонии дашт ба назар ҷонзоде наменамуд). Ин хусусият иборати **дашти тафсонро** ба ҳиссаи аз ҷиҳати шакли маъноӣ ягона ва таъғирнопазири структураи синтаксисӣ табдил додааст.

8. Ҷумла воҳиди асосии синтаксис мебошад. Қалимаю ибораҳо ба ҳам алоқаманд шуда ҷумларо ташкил медиҳанд.

Забон ҳамчун олоғи мубодилаи фикр ва омили алоқии аъзоёни ҷамъият вазифаи асосии коммуникативии худро ба воситаи ҷумла адо мекунад. Ҷумласозӣ ва ҷумлабандӣ масъалаи асосии бахши ин боби грамматика буда, қонуниятҳои таърихӣ забонро дар бар мегирад. Ҷумла дар навбати аввал аз се ҷиҳат — маъно, вазифа (функция) ва созмон (структура) омехта мешавад. Ҷумла маъноӣ грамматикӣ ва омилҳои хоси ифода дорад. Структураи маъноӣ ва таҷзияи актуалии ҷумлаҳои забони тоҷикӣ ҳануз тадқиқ нашудааст.

Ҷумлаҳо аз ҷиҳати сохт, структура ва вазифаашон ба ҳелҳо ҷудо мешаванд: ҷумлаҳои соддаю мураккаб; яктаркибаю дутаркиба; ҳулласу тафсилӣ; пурраю нопурра; тасдиқию инкорӣ; хабарӣ, саволӣ, амрӣ, хитобӣ аз ҳамин қабиланд. Ҷумлаи содда аз ҷиҳати маъноӣ ва оҳанги гуфтор кам тадқиқ шудааст. Ҳангоми мубодилаи афкор гӯянда метавонад дар ягон бора маълумот диҳад, хурсандӣ изҳор намояд, амру фармон диҳад, ба амале даъват кунад ва ҳоказо. Вобаста ба мақсаду оҳанги гуфтор ҷумлаҳои содда хабарӣ, саволӣ, амрӣ ва хитобӣ мешаванд. Дар қисми ҷумлаҳои мураккаб тарзи ташаккул, муносибати ҷумлаҳои содда ва воситаҳои алоқии грамматикӣ онҳо дар таркиби ҷумлаҳои мураккаб ва муродифоти онҳо аз муҳимтарин масъалаҳо ба шумор мераванд.

Интонацияи хабарӣ ва **хусусияти предикативӣ** аломатҳои асосии ташаккули ҷумла ҳисоб меёбанд. Қалимаву ибора дар ҷумла алоқаманд шуда, ба интонацияи хабарӣ молик мегарданд. Интонация ҳамчун воситаи барҷастаи грамматикӣ ба сифати ҷумлаи мустақил истифода шудани қалимаҳои алоҳидаро низ имконпазир мегардонад. Ҷумла ба василаи интонацияи хабарӣ доштани ҳам аз ибора ба кулӣ фарқ мекунад.

Бояд гуфт, ки дар ҷумла мақоми феъл хеле бузург аст, чунки вай ба вазифаи хабар омада, бо ёрии категорияҳои грамматикӣ сифа, замон ва шахсу шумора ба воқеияти амалу ҳолат далолат мекунад ва ба туфайли ифодаи муносибати предикативӣ меҳвари бунёди ҷумларо ташкил медиҳад. Аммо замону модалият дар хабарҳои номӣ ҳам ифода мешаванд.

Категорияи модалият муносибати мундариҷаи ҷумларо нисбат ба воқеият, ки аз тарафи гӯянда муқаррар шудааст, ифода менамояд. Модалияти ҷумла на танҳо ба воситаи сифаи феъл, инчунин бо қалима ва ҳиссаҳои модалӣ ва интонация ифода мешавад.

Воқеяи амалу ҳолати ҷумла бо категорияи замон алоқаманд аст. Маъноӣ синтаксисии замон дар ҷумла зохир мешавад. Ҷумлаҳои унвонӣ ҳам ба замон далолат мекунад.

Муносибати предикативӣ, ки бо категорияҳои замон, модалит ва шахс ифода мешавад, хоси ҳама гуна вохидҳои коммуникативӣ аст.

9. Дар ифодаи аъзоҳои ҷумла муносибати наздики ҳиссаҳои нутқ бо аъзоҳои ҷудогона аён мегардад. Масалан, мубтадо ва пурқунанда дар навбати аввал бо исм, ҷонишин ва масдар, хабар бо феъл ва ҳол бо зарфу исмҳои замону макон ифода мешавад. Бо вучуди ин дар таснифоти аъзоҳои ҷумла ва муайян кардани ҳелҳои онҳо танҳо ба ҳиссаҳои нутқ такъя кардан дуруст нест. Дар ин маврид муносибати синтаксисии аъзоҳои ҷумла низ ба эътибор гирифта мешавад.

Дар сурат гирифтани ҷумла роли сараъзоҳо басо калон аст, вале аъзоҳои пайрав низ дар ин ҷиҳат сахме доранд. Ҳолҳои замон, макон, сабаб, мақсад ва ғайра на танҳо ба яке аз сараъзоҳо, балки ба мундариҷаи тамоми ҷумла алоқаманд шуда метавонанд ва аз ин сабаб як ҳиссаи созмони ҷумла ба шумор мераванд. Бинобар ин бо ҷудо кардани ҳамаи аъзоҳои ҷумла ба гурӯҳи мубтадо ва хабар таҷзияи синтаксисӣ хотима намеёбад. Дар забон ҳодисаи ба аъзоҳои пайрав тобеъ шудани аъзоҳои пайрав низ маъмул аст.

Ҷумлаҳои содда баъзан ҳеле сертаркиб мешаванд: дар дохили ҷумла аъзоҳои ҷида ва истисноӣ, муҳотаб, калимаву ибораҳои туфайлӣ омада метавонанд. Аъзоҳои ҷида, ки як маркази предикативӣ доранд, ҷумлаҳои соддаро ба мураккаб табдил намедиханд. Хабарҳои ҷида ба як мубтадо муносибати якхелаи маъноӣ ва грамматикӣ дошта, як маркази предикативӣ ҳисоб меёбанд.

Ҷумлаҳо аз рӯи иштироки сараъзоҳо яктаркибаю дутаркиба мешаванд. Таҳлили ҳаматарафаи аъзоҳои ҷумла ва муносибати маъноӣ ва грамматикӣ онҳо дар ҷумлҳои дутаркиба ба амал меояд. Мувофиқати хабар бо мубтадо на танҳо аз лиҳози аломатҳои грамматикӣ (шахсу шумора), балки аз ҷиҳати маъноӣ ҳам воқеъ мегардад. Дар ин бобат бо қадом категорияҳои лексикӣ грамматикӣ калимаҳо ифода шудани мубтадо аҳамият дорад. Категорияи шахсу ғайришахси исм маҳз дар ҳамин ҷо эътибор пайдо мекунад; мубтадо бо исмҳои шахс ифода шуда бошад, мувофиқати пурра, вале бо исмҳои ғайришахс мувофиқати пурраю нопурра зохир мекунад. Ҳангоми бо исмҳои ҷомеъ ифода шудани мубтадо низ исми шахсу ғайришахс ба ҳисоб гирифта мешавад.

10. Аъзоҳои пайрави ҷумла аз рӯи он ҷиҳатҳо тасниф карда мешаванд, ки бо ҷузъи эзоҳшаванда ҷи гуна муносибати маъноӣ ва грамматикӣ доранд, онро аз қадом ҷиҳат эзоҳ медиҳанд ва бо қадом ҳиссаи нутқ ифода гардида, бо қадом во-

ситан грамматики алоқаманд шудаанд. Албатта, мавқеи ҳамаи омилҳои зикршуда дар таснифоти аъзоҳои пайрав як хел нест.

Аъзоҳои пайрав аз рӯи аломатҳои боло ба се ғуруҳ ҷудо мешаванд: **муайянкунанда**, **пуркунанда** ва **ҳол**. Ҳангоми муайян кардани хусусиятҳои синтаксисӣ ҳамаи омилҳо (лексикӣ, грамматикӣ, муносибати калимаҳои тобеъкунандаву тобеъшаванда ва воситаҳои алоқии онҳо) ба эътибор гирифта мешавад. Бояд қайд кард, ки муайянкунанда дар грамматикаи забони тоҷикӣ чун анъана аз рӯи як воситаи алоқа ба **изофию беизофа** ҷудо карда мешавад. **Муайянкунандаи беизофа** аслан ба ягон навъи алоқии синтаксисӣ далолат намекунад. Бинобар ин муайянкунандаҳоро аз рӯи муносибати муайянкунандаву муайяншаванда ва тарзу воситаи грамматикӣ ифодаи он ба хелҳо ҷудо кардан лозим аст. Маълум аст, ки муайянкунандаҳо дар забони тоҷикӣ на танҳо ба алоқии изофӣ, инчунин дар алоқии ҳамроҳӣ (*ин ҳавлӣ, ду даста гул, зеботарин кишвар*), *вобастагӣ* (*Раҳимбеғимро ягона орзу, ҷонишин оид ба корҳои илмӣ*) ба муайяншаванда тобеъ мешаванд. Меъёри асосии таснифоти пуркунанда муносибати амалу объект ба шумор меравад. Ба пуркунандаи суратёфта (бо пасоянди **-ро**) ва суратнаёфта ҷудо кардани пуркунандаи бевосита ба маънои умумӣ ва ё конкретии предмет ва мавқеи он асос ёфтааст. Чунончи, *Чамшед китоб хонд ва Чамшед китобро хонд* гуфтан мумкин, вале *Китобро Чамшед хонд* гуфтан мумкин бошад ҳам, *Китоб Чамшед хонд* гуфтан мумкин нест. Пуркунандаҳои бевоситаи суратёфта ва суратнаёфта аз ҷиҳати ифода ҳам фарқ мекунанд. Пуркунандаи бевоситаи суратёфта бо ҳамаи навъҳои исм, ҷонишин, масдар ва калимаҳои исмшуда ифода мешавад, вале пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта танҳо бо исми ҷинс ва ҷонишини саволи **чӣ** ифода мегардад ва ҳамеша дар паҳлӯи феъл меояд. Исм, ҷонишин ва масдар бо ёрии пешояндҳо ба вазифаи пуркунандаи бевосита омада метавонад. Таснифоти дохилии пуркунанда аз рӯи муносибати амалу предмет воқеъ мегардад. Пешояндҳо барои возех ифода ёфтани он муносибат ёрӣ мерасонанд. Чунончи, пуркунандаҳое, ки объекти муҳокимаро мефаҳмонанд, ба феълҳои нутқ (*гуфтан, хондан, фаҳмондан, сухан рондан, нақл кардан, ҳикоя кардан, маъруза кардан, ҳисобот додан, сӯхбат кардан, маълумот додан, дарс гуфтан, арз кардан, шикоят кардан...*) ва ба воситаи пешояндҳои аз, аз руи, дар бораи, дар хусуси, дар бобати, дар ҳаққи, доир ба, оид ба ва ғ. алоқаманд мешаванд: *Аз рафти кишти пахта ҳам гап заданд. Нотиқон дар бораи тараққиёти иқтисодии Тоҷикистон маълумот доданд.*

Заминаи асосии ифодаи морфологияи ҳол зарф аст, вале азбаски миқдори зарфҳо дар забони тоҷикӣ хеле кам аст, иҷрои вазифаи синтаксисии вай ба зимми дигар ҳиссаҳои нутқ меафтад. Бинобар ин бо феълҳои ҳол, исм, масдар, сифат ва воҳид-

ҳои фразеологӣ ифода шудани ҳол маъмул аст. Бештар исм-ҳо ба вазифаи ҳол меоянд, ки ин ба маъноҳои гуногуни луғавии онҳо вобаста аст.

Ҳол аз рӯи вазифа ва муносибати маъноӣ грамматикӣ бо амалу ҳолат ба ҳелҳои зерин чудо мешавад: ҳоли тарз, монандӣ, микдору дараҷа, макон, замон, сабаб, мақсад, шарт ва хилоф. Таснифоти дохилии ҳелҳои гуногуни ҳол ба муайян кардани аъзоҳои чиданӣ ҷумла ва нишон додани хусусияти грамматикӣ онҳо низ ёрӣ медиҳад. Дар як ҷумла омадани якҷанд ҳоли макон имконпазир аст, вале ин ҳамеша боиси чидани онҳо намегардад. Маълум аст, ки ҳоли макон муносибати гуногуни макониро ифода карда, ба панҷ ҳел чудо мешавад ва ҳар кадом аз ҷиҳати муносибат ва воситаҳои грамматикӣ ифода фарқ мекунанд. Масалан, дар ҷумлаи *Уро аз қишлоқ то истоғои роҳи оҳан рафиқонаш гуселониданд* (Раҳим Чиллӣ) ҳолҳои аз қишлоқ ва то истоғои роҳи оҳан ба ибтидои макони саршавии ҳаракат ва ба интиҳои он далолат мекунанд, бинобар ин ҳолҳои мазкурро чидани номидан мумкин нест. Маъноӣ он ҳолҳои макон ва воситаи алоқаи онҳо ба хабар як ҳел нест; дар байни ҳуди аъзоҳои чидани ҳам муносибати пайвастӣ дида намешавад.

11. Ҷумлаҳои содданӣ яктаркиба аз ҷиҳати сохт, таркиб ва ифодаи маъно баробари баъзе аломатҳои муштарак тафовутӣ муайяне доранд. Умумияти ҳамаи ҷумлаҳои содданӣ яктаркиба, ки боиси дар як гуруҳ муттаҳид шудани онҳо гардидааст ва бо ҷумлаҳои дутаркиба оппозицияи грамматикӣ ташкил менамоянд, аз он иборат аст, ки дар ташаккули онҳо яке аз сараъзоҳои ҷумла иштирок намекунад. Ин гуруҳи ҷумлаҳои конунияти хос дошта, дар тӯли таърихи забон ба вучуд омадаанд ва тадриҷан ба шакли қолиби муайян даромадаанд.

12. Ҷумлаи мураккаб аз ҷумлаҳои содда ташаккул меёбад. Аммо ҷумлаҳои содданӣ таркиби ҷумлаҳои мураккабро ба ҷумлаҳои содданӣ мустақил баробар доништа, дар қисми онҳо таҳлил кардан мумкин нест. Ҷумлаҳои содда дар таркиби ҷумлаҳои мураккаб мустақилияти интонационии худро таъбир дода, шакли структураи худро ба сохти грамматикӣ онҳо мувофиқ намуда, ба ҷузъи воҳиди мукаммалӣ синтаксисӣ табдил меёбанд. Алоқаи маъноӣ ва синтаксисӣ ҷузъҳои таркибии ҷумлаҳои мураккабро пайвандаҳо, мутобиқати шаклҳои феълӣ, қалимаҳои ҳамнисбату нисбӣ, интонация, тартиби ҷойгирии ҷузъҳои барин воситаҳои грамматикӣ таъмин мекунанд.

Дар муайян намудани муносибати ҷумлаҳои содданӣ таркиби ҷумлаҳои мураккаб ва таснифоти ҷумлаҳои пайрав муносибати шакливу маъноӣ ҳиссаҳои онҳо, воситаҳои грамматикӣ алоқа ҳамаи махсус доранд.

13. Ҷумлаҳои мураккаби бепайвандак хусусияти хоси грамматикӣ доранд ва бо ҷумлаҳои мураккаби пайвандакдор хусу-

сняти синонимӣ зоҳир мекунад. Дар байни онҳо баъзан кор фармудани ягон пайвандаки пайвастунада ё тобеъкунанда имконпазир мешавад, вале ин на ҳамеша муяссар мегардад, чунки пайвандак на танҳо барқароркунандаи робитаи ҷумлаҳои содда, инчунин нишондиҳандаи муносибати онҳо ба шумор меравад. Барои алоқаи ҷумлаҳо на танҳо пайвандак, балки калимаҳои ҳамнисбат, шаклҳои феълӣ, воситаҳои лексикӣ забон (ба ҷои исмҳои таркиби ҷумлаи яқум омадани ҷонишинҳо, бандакҷонишинҳо, ҳиссаҷаҳо ва калимаҳои дигари ишоратӣ) ва интонация иштирок менамоянд, ки вазифаи ҳамаи онҳоро ба ҳисоб нагирифта, муносибатҳои маъноиву грамматикӣ ҷумлаҳо, алоқаи дутарафаи онҳоро таъин кардан имконнопазир мегардад.

14. Ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайвастуно одатан мустақил ва баробархуқуқ меноманд. Ин ҳуҷҷа аз муқоисаи ҷумлаҳои мураккаби пайвастуно бо ҷумлаҳои мураккаби тобеъ барномадааст, чунки бар хилофи ҷумлаҳои мураккаби пайвастуно дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ тобеъияти ҷумлаи пайрав ба сарҷумла басо барҷаста зоҳир гардида, ҷои ҷумлаи пайрав тобеъияти вайро таъбир наметавонад.

Дар таркиби ҷумлаи мураккаби пайвастуно ҷумлаи яқум озода аст, вале ҷумлаи дуюм мувофиқи мазмун ва тақозои ҷумлаи яқум шакл гирифта, ба вай як андоза вобаста аст. Дар ҷумлаи дуюм такрори баъзеи аъзоҳои ҷумлаи яқум, омадани ҷонишинҳо ва таркибҳои ҷонишинӣ, ки ба ягон аъзо ё ки тамоми ҷумла ишора мекунад, низ имконпазир аст. Муносибати ҷумлаҳо на танҳо ба шакли ҷумлаи дуюм, балки ба сохти умуман ҷумлаи мураккаби пайвастуно таъсир мерасонад.

Маълум аст, ки муносибати ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаи мураккаби пайвастуно як ҳел нест. Пайвандакҳо ҳам воситаи алоқа ва ҳам нишондиҳандаи муносибати ҷумлаҳои содда ба шумор мераванд. Аммо дар муайян намудани муносибати ҷумлаҳо, ки бо пайвандакҳои паҳам алоқаманд шудаанд, эҳтиёт кардан лозим аст, чунки дар ин гуна ҷумлаҳо ҳамаи муносибатҳои синтаксисиро дарёфтани мумкин аст. Масалан, ба воситаи пайвандаки ва ҷумлаҳо алоқаманд мешаванд, ки ҳам муносибати ҳамзамонӣ паҳамзамонӣ, ҳам муносибати сабабу натиҷа, ҳам муносибати хилофӣ ва ҳам муносибати ҳамроҳиро ифода карда метавонанд.

Ҷумлаҳои мураккаби пайвастуно ва ҷумлаҳои соддаи ҷида-аъзо аз ҷиҳати имконияти дар таркибашон омадани ҷумлаҳои содда ва аъзоҳои ҷумла ба ду гурӯҳ тақсим мешаванд: кушода ва баста. Ҷумлаҳои бепайвандак бештар кушода мешаванд, чунки дар таркиби онҳо ду ва зиёда ҷумлаҳои содда ва аъзоҳои якхела нисбатан зиёдтар мушоҳида мешавад. Ҷумлаҳои кушода ва баста дар ҷумлаҳои пайвандакдор барҷаста зоҳир мешавад. Ҷумлаҳои пӯшида бештар ҷумлаҳоеро фаро меги-

ранд, ки муносибати хилофӣ, киёси ва сабаб-натича доранд. Дар таркиби ин гуна чумлаҳо ҳиссаҷаҳои маҳдуди, калимаҳои инкори, антоними меоянд. Дар аввали чумлаҳои пушида интонация тадриҷан боло рафта, дар ҳиссаи дуюм паст мешавад.

Мубоҳиса дар атрофи масъалаҳои чумлаҳои мураккаби тобеъ, таснифоти чумлаҳои пайрав, яқъзонӣ ва дуъзоии чумлаҳои мураккаби тобеъ, муносибати чумлаи пайрав бо аъзоҳои чумла дар забоншиносӣ давом дорад. Дар чумлаҳои мураккаби тобеъ яке аз чумлаҳо аз ҷиҳати маъно ва структура ба дигаре тобеъ мешавад ва ин тобеият бо ёрии воситаҳои гуногуни грамматикӣ сурат мегирад. Сарчумлаю чумлаи пайрав аз рӯи маъною вазифа ва мавқеи синтаксисии чумлаҳои соддаи таркиби чумлаи мураккаби тобеъ муайян карда мешавад.

Пайвандакҳои тобеъкунанда воситаи асосии алоқои чумлаи пайрав ба сарчумла буда, дар таснифоти чумлаҳои пайрав низ ёрӣ мерасонанд. **Калимаҳои ҳамнисбат** аъзон чумла ба шумор мераванд, онҳо ба вазифаи сараъзо ва аъзоҳои пайрави чумла меоянд. Калимаҳои ҳамнисбат дар алоқои сарчумлаю чумлаи пайрав ва таснифоти чумлаҳои пайрав ёрӣ мерасонанд. Калимаҳои ҳамнисбат маънои умумӣ ва ишоратӣ дошта, омадани чумлаи пайравро ноғузир мегардонанд ва маънои конкретии онҳо ба воситаи чумлаи пайрав ошкор мешавад.

Ба вазифаи калимаҳои ҳамнисбат бештар ҷонишинҳои ишоратӣ истифода мешаванд, вале ҳама гуна ҷонишини ишоратии таркиби сарчумларо бо чумлаи пайрав ҳамвазифа пиндоштан дуруст нест. Ҷонишинҳо бештар ба калимаи ишора мекунанд, ки дар чумлаҳои гузашта истифода шудаанд. Дар таркиби сарчумла метавонад ду ҷонишини ишоратӣ ояд, ки яке ба чумлаи гузашта ишора кунад дигаре ба чумлаи пайрав: *Инро ман аз ҳамаи ҳис кардам, ки у дар вақти харид ҳисобҳо ва нархи чизҳоро аз ман пинҳон мекард ва дар вақти ҳисобӣ бо хуҷаин онҳо тезу тунд мешуданд* (С. Айни).

Дар таҳлили чумлаҳои мураккаби тобеъ ба муносибати синтаксисӣ ва лексикӣ на танҳо сарчумлаю чумлаи пайрав, инчунин унсурҳои ҷудогонаи забон: муносибати калимаҳои ҳамнисбат ва пайвандакҳо, муносибати калимаҳои ҷудогонаю пайвандакҳо (қариб... буд, ки..., ҳанӯз... буд, ки...), муносибати исму ҷонишинҳои ишоратӣ (одаме, ки онро, одамоне, ки онҳоро, мактабе, ки дар он ҷо ва ғ.), муносибати ҷонишинҳо (ҳар қадар... ҳамон қадар) махсус эътибор додан лозим аст. Ин тарзи таҳлил бо нишон додани моҳияти семантикӣ маҳдуд нашуда, ба қушодани механизми сохти чумлаҳо ва алоқои синтаксисии онҳо имконият медиҳад. Аз ҳамин нуктаи назар, ҳар як чумлаи пайравро аз рӯи қолибҳо ба гурӯҳҳо ҷудо кардан мумкин аст: 1) чумлаи пайраве, ки танҳо ба воситаи пайвандакҳои синтетикӣ тобеъ шудаанд (чун, **чунки**, **агар** ва ғ.); 2) чумлаҳои пайраве, ки бо пайвандакҳои **аналитики** омадаанд; дар

ин гуна чумлаҳо пайвандакҳои аналитикӣ вобаста ба муносибати чумлаи пайраву сарчумла вазифаҳои гуногунро адо мекунанд, гоҳо аз он ба кулӣ фарқ мекунанд, чунки ин пайвандакҳо аз ду қисм иборат буда, ҳиссаи номии онҳо вазифаи аслии худро адо кунанд, пайвандак ҳамчун воситаи грамматикӣ хизмат менамояд: **пеш аз он ки, баъд аз он ки, дар ҳолате ки, дар вазъияте ки, аз сабаби он ки, ба мақсади он ки, қатъи назар аз он ки, мисли он ки** ва ғ.; 3) дар таркиби сарчумла истифода шудани калимаи ҳамнисбат: **барои он омадам, ки..., ба шарте розӣ мешавам, ки...** ва ғ.; 4) дар аввалу охири чумлаи пайрав омадани пайвандаки тобеъкунанда: **агарчи... ҳам, агар... ҳам** ва то... ки; 5) дар синтаксиси чумлаҳои мураккаби тобеъ ба зами пайвандакҳои тобеъкунанда истифода шудани дигар воситаҳои грамматикӣ мумкин аст. Чунончи, дар аввали ҷузъи дуҷумлаи мураккаб омадани пайвандакҳои пайвасткунанда: **гарчи... аммо, ҳарчанд... вале**; 6) дар аввали ҳиссаи якум пайвандак, вале дар аввали ҳиссаи дуҷумла омадани калимаҳои дигар: **агар... он гоҳ, агар... пас** ва ғ.

ВОСИТАҲОИ ГРАММАТИКИИ АЛОҚА ДАР ИБОРА ВА ЧУМЛА

Ибора ва чумла воҳидҳои асосии синтаксис ба шумор мераванд, аммо воситаҳои грамматикӣ алоқан онҳо аз якдигар фарқ мекунанд. Алоқаи калимаҳо дар ибора ба табиати луғавию семантикӣ ва грамматикӣ калимаи асосии он марбут буда, онро алоқаи наздикалимагӣ меноманд. Аз ҳамин ҷиҳат алоқаи ибора ва воситаҳои он вобаста ба қобилияти калиматобеъкунии ҳиссаҳои мустақили нутқ омӯхта мешавад. Дар ибораи калимаҳо бо алоқаи тобеъ меоянд. Аммо дар чумла ҳам алоқаи тобеъ ва ҳам алоқаи пайваст вучуд дорад. Дар забон воситаҳои гуногуни грамматикӣ алоқа мавҷуданд.

Бандакҳо. Дар алоқаи калимаҳо дар ибора ва чумла бандакҳои изофӣ, феълию хабарӣ истифода мешаванд.

Бандакҳои феълӣ ва хабарӣ. Дар забоншиносии тоҷик муносибати маъноӣ ва грамматикӣ мубтадою хабарро алоқаи мувофиқат меноманд, ки ба воситаи бандакҳои феълию хабарӣ истифода меёбад. Хабар бо мубтадо дар шахсу шумора мувофиқат мекунанд, ки нишондиҳандаи грамматикӣ он алоқаи хабарӣ бандакҳост: *Ман омадам. У омад. Шумо омадед. Ту коргарӣ. Мо коргарем. Онҳо коргаранд.*

Хабарҳои феълие, ки аз асоси замони ҳозираи феъл сохта шудаанд, бо бандакҳои -ам, (-ям), -ӣ, -ад (-яд) ва -ем, -ед (-етон), -анд (-янд), хабарҳои феълие, ки аз асоси замони гузашта сохта шудаанд, бо бандакҳои -ам, -ӣ (шахси сеюми танҳо) ба асоси замони гузашта баробар аст) ва -ем, -ед (-етон),

-а н д ва хабархое, ки бо шакли нақли феъл ва ҳиссаҳои номи нутқ ифода мешаванд, бо бандакҳои хабарӣ меоянд. Бандакҳои хабарӣ аз бандакҳои феъли танҳо дар шахси сеюми танҳо фарқ мекунад. Шакли феъли шахси сеюми танҳо ба асоси замони гузашта баробар буда, бандакҳои хабарӣ он аст мебошад.

Сифати амрӣ танҳо ба шахси дуҷуми танҳо чамъ далолат мекунад: *Ту рав. Шумо равед.* Ҳамаи сифаҳои дигар дорои се шахсу ду шумораанд.

Бандакҳои соҳиби амалу ҳолат ва шумораи танҳо чамъи онро мефаҳмонанд: *Ман хондам. Мо хондем. Шумо муаллимед. Гул сурх аст. Гулҳо сурханд.*

Дар хабарҳои феъли иштироки бандакҳои феъли ҳатмист, вале дар хабарҳои номи наомадани бандакҳои хабарӣ мумкин аст. Масалан, аз ҷумлаҳои **Ман омадам** ва **Ту омадӣ** бандакҳои феълиро истисно кардан мумкин нест, вале ҷумлаҳои *Ман коргарам. Ӯ коргар аст. Шумо коргаред* бе бандакҳои хабарӣ низ меоянд: *Ман — коргар. Ӯ — коргар. Шумо — коргар.* Дар ин маврид мавқеи интонацияи хабарӣ калон аст, вай дар ташкили ҷумла роли асосӣ мебозад. Аз ҳамин ҷиҳат алоқаи мувофиқат дар ифодаи муносибати синтаксии мубтадову хабар бо мувофиқати шаклии хабар бо мубтадо маҳдуд намешавад, бандакҳои хабарӣ бо интонацияи хабарӣ якҷоя дар ташкили ҷумла иштирок менамоянд.

Дар мувофиқати хабар бо мубтадо қондан зерин мавҷуд аст.

1. Хабар дар шахс ҳамеша бо мубтадо мувофиқат мекунад. Агар мубтадо шахси якумро далолат кунад, хабар низ шахси якумро, мубтадо шахси сеюмро фаҳмонад, хабар ҳам шахси сеюмро мефаҳмонад: *Ман дидам. Ӯ муаллим аст.*

2. Хабар бо мубтадоҳои ифодакунандаи шахсҳои якуму дуҷуми танҳову чамъ ва шахси сеюми танҳо аз ҷиҳати шумора ҳам ҳамеша мувофиқат мекунад: *Ман дигар тоқат карда наметавонам. Мо имсол аз ҳар гектар 50 центнерӣ ҳосил гирифтем. Ту ҳамаро мешиноӣ. Шумо занони хушиқболед. Китоб сарчашмаи дониш аст.*

Агар мубтадои шахси сеюми танҳо бо исми шахс ифода шуда бошад, гоҳо хабар дар шакли чамъ меояд ва муносибати эҳтиромро мефаҳмонад: *Устод фармуданд. Падарам ҳамин тавр насиҳат карда буданд. Муаллим Мирзо Турсунзода дар оғози нутқи худ дар маҷлиси ботантанаи расми қушоди Рузҳо ба аҳли зал ва тамошбинони телевизион муроҷиаткунон аз ҷумла гуфтанд* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб).

3. Бо шахси сеюми чамъ мувофиқати хабар як хел нест. Агар мубтадо бо исми шахс ифода шуда бошад, хабар бо мубтадо пурра мувофиқат мекунад: *Духтарон ба пахтачинӣ баро-*

мадан. Агар мубтадо бо исми ғайришахс ифода шуда бошад, хабар ҳам дар шакли чамъ ва ҳам дар шакли танҳо меояд: *Барғҳои дарахтон рехт* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Пахтаҳо саросар шукуфтаанд. Ин гапҳо ҳоло дар ҳамин ҷо мемонанд* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб).

4. Мувофиқати хабар ба мубтадоҳои чида мувофиқи қондан зерин воқеъ мегардад:

1) Агар яке аз мубтадоҳои чида шахси якумро фаҳмонад, агарчи мубтадоҳои чидаи дигар шахси дуюму сеюмро фаҳмонад ҳам, хабар дар шакли чамъ омада, шахси якумро далолат мекунад: *Ману ту дар ин хусус аҳду паймон доштем* (Р. Чалил. Маъвои дил). *Ману шоира Озод Аминова вазифаи намояндагиро ба қадри тавон ба адо қардан мекӯшидем* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Ман, ту ва муаллима пагоҳ ба назди ӯ меравем* («Машъал»).

2) Агар мубтадоҳои чида шахси дуюму сеюмро ифода намоянд, хабар дар шакли шахси дуюми чамъ воқеъ мегардад: *Туву бародарат ҳамроҳ равед* («Машъал»).

3) Агар мубтадоҳои чида шахси сеюмро ифода намоянд, хабар ба онҳо дар шахс мувофиқат мекунад, вале дар шумора чунин ҳолат ба назар мерасад:

а) бо мубтадоҳои чидаи бо исми шахс ифодашуда дар шакли чамъ меояд: *Падару модараш дар хона набуданд* («Машъал»);

б) бо мубтадоҳои чидае, ки бо исми ғайришахс ифода шудаанд, хабар ҳам дар шакли чамъ ва ҳам дар шакли танҳо воқеъ мегардад: *Ба назар кӯҳу пушта, дараву тангҳо даҳшатнок менамоянд* (Саттор Турсун, Сукути қуллаҳо). *Карнаю сурнай, дойраву думбаки истиқболгирандагон, доду фаръеди шодиомези атрофиён чунон баланд буд...* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Ин бачаро ғурури ҷавонӣ, хумори шуҳрат ва наваҳлавонӣ саргаранг қардааст* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Хабар дар тарзи пасиви ифода бештар дар шакли танҳо меояд: Пагоҳи рузи дигар аввал ба пояи ҳайкали В. И. Ленин гулдаста ва гулчанбарҳо гузошта шуд* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Клуб, китобхона, бинои идора, шипанҳои мудаввари кунгуракори, чойхонаи пурнақшунигор — ҳамааш бо меҳру муҳаббат оро дода шудааст* (Ф. Муҳаммадиев).

Бандаки изофӣ (-и). Алоқаи изофӣ хоси ибораҳои исмӣ мебошад. Бандаки изофӣ (-и) ҳамеша бо калимаи асосии ибора омада, дигар калимаҳоро ба он тобеъ менамояд: *гули сурх, дили модар, синфи якум, падари ӯ, шаби омадан, меҳмони нонда*.

Ба вазифаи калимаи асосии ибораҳои изофӣ исм, ҳамчунин ҷонишин ва калимаҳои исмшуда ва ба вазифаи калимаи тобеъ сифат, исм, ҷонишин, шумора, масдар, сифати феълӣ меояд: *боғи дилоро, боғи колхоз, модари мо, мани мискин, хондани*

донишчӯ, рӯзи рафтан, сеи онҳо, ошъёнаи сеюм, ҷои нишаст, гулҳои шукуфта.

Муносибати асосии ибораҳои изофи муайянкунандагӣ буда, вобаста ба маънои луғавию грамматикӣ калимаҳои асосно тобеъ тобишҳои объектӣ, субъектӣ ва ҳоли низ ифода мешавад: иҷрои супориш, таърифи шумо, хониши булбул, сафари Ҳиндустон.

Ба воситаи бандаки изофӣ ибораҳои тафсилӣ низ ташкил меёбанд: духтари соҳибчамол — духтари соҳибчамоли сарвақад, ошъёнаи сеюми бинои мактаби мо.

Калимаҳои ёридиҳанда. Дар алоқаи аъзоҳои ҷумла пешоянд пасояндҳо ва пайвандакҳо воситаҳои муҳим ба шумор мераванд.

Пешоянд. Пешояндҳо дар алоқаи калимаҳо дар ибора ва ҷумла мавқеи бузургдоранд, ки он аз табиат ва соҳти аналитикӣ забони тоҷикӣ сар мезанад. Исмҳои ҷонишинҳои исмӣ ва калимаҳои исмшуда ба воситаи пешояндҳо ба феъл, сифат ва исм тобеъ шуда, муносибатҳои гуногуни синтаксисиро ифода менамоянд. Пешояндҳо бештар дар ташкили ибораҳои феълӣ иштирок менамоянд: ба писар фармудан, аз модар илтимос кардан, бо меҳмон суҳбат кардан, дар даст доштан, аз хона пеш кардан, то руз навиштан, аз пагоҳ сар кардан, барои хондан омадан.

Пешояндҳо дар ташкили ибораҳои сифатӣ низ серистеъмоланд: зиндагии аз асал ширин, одами дар шаҳр машхур, бачаи дар хондан танбал, меҳмони ба мо ношинос, либоси барои сафар нобоб.

Пешояндҳо дар ташкили ибораҳои исмӣ кам иштирок менамоянд. Ба воситаи пешоянд исмҳои амалу ҳолат дигар исмҳои тобеъ менамоянд: мубориза бо босмаҷиён, мулоқот бо шоирон, ҳалосӣ аз марг, шиносӣ бо раис, ҷудой аз рафикон, воқиф аз ҳама, воҳӯрӣ дар Москва, гуфтугӯ дар беша, маълумот доир ба ҷумла.

Алоқаи калимаҳо бо пешоянд дар доираи ибора маҳдуд намешавад. Бо пешоянд дар таркиби ҷумла воҳидҳои синтаксисе меоянд, ки ба яке аз аъзоҳои ё гуруҳи аъзоҳои ҷумла не, балки ба мундариҷаи тамоми ҷумла алоқадоранд. Ин гуна аъзоҳои ҷумларо детерминант меноманд: *Бегоҳии ҷумла бо вучуди навқор ва ноҷил буданамон ҳар кадомамон дувоздаҳ-понздаҳтогӣ қор баровардем* (Х. Ирфон, Дар кулбаи қосибон).

Пасоянд. Дар забони адабии тоҷик пасояндҳо зиёд нестанд. Пасояндҳои -ро, барин, боз, замон, ҳамон ва ғайра дар ифодаи муносибатҳои гуногун истифода мешаванд.

Пасоянди -ро бо исм, ҷонишинҳои предметӣ ва калимаҳои исмшуда меояд. Вай барои алоқаи феъли гузаранда ва пуркунандаи бевосита хизмат мекунад. Ин алоқаи наздиқалимагӣ буда, муносибати объектиро ифода мекунад ва мансуби ибор-

ра аст: падарро дидан, Хотамро гусел кардан ва ғ. Пасоянди -ро дар ибораҳои амсоли модарро дил, маро ягона орзу, ки мансуби услуби мутантани бадеист, дар алоқамандии ҷузъҳои иборои исми барои ифодаи соҳибият омадааст.

Пасоянди -ро дар ибораҳои феъли, ки аз феълҳои монда ва хиссаҳои номии нутқ ташкил ёфтаанд, омада, бо пешоянд ҳамвазифа мешавад: падарро гуфтан — ба падар гуфтан, туро гуфтан — ба ту гуфтан, даръёро гузаштан — аз даръё гузаштан.

Пасоянди барин бо исму ҷонишин омада, дар ибораҳои феълию номӣ муносибати киёсро ифода мекунад: оху барин давидан, пахта барин сафед.

Пасояндҳои боз, замон, ҳамон асосан дар ташкили ибораҳои феълӣ иштирок менамоянд. Пасоянди боз бо исм ва ибораҳои исмӣ, замон ва ҳамон бо масдар меояд: шаб боз надидан, се рӯз боз хоб рафтан, омадан замон ба кор сар кардан, дидан ҳамон шинохтан.

Пайвандак. Пайвандакҳо муҳимтарин воситаи алоқан калимаҳо ва ҷумлаҳо мебошанд. Пайвандакҳо пайвастукунанда ва тобеъкунанда мешаванд. Пайвандакҳои пайвастукунанда дар алоқани калимаҳову ҷумлаҳо, вале пайвандакҳои тобеъкунанда танҳо дар алоқани ҷумлаҳо хизмат мекунанд. Пайвандакҳои пайвастукунанда ба се гуруҳи калон: паиҳам, ҷудой ва хилофӣ ҷудо мешаванд. Пайвандакҳои пайвастукунанда аъзоҳои ҷидан ҷумларо ба ҳам пайваст менамоянд ва нишондиҳандаи муносибати синтаксисии онҳо мебошанд:

Падару писар ба сайри сахро баромаданд. Ҷавон каланд ҳам мезад, пахта ҳам мечид (С. Улуғзода, Навобод). *Нуралӣ шитоб дошт, вале уро ёфта натавонист* (С. Улуғзода, Навобод). *Ба ин замин ҷав мекоранд ё гандум?* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонин мо).

Пайвандакҳои пайвастукунанда ҷумлаҳои соддан таркиби ҷумлаи мураккаби пайваст ва ҷумлаҳои найрави ҷидан таркиби ҷумлаи мураккаби тобеи сертаркибро низ мепайванданд:

Дилбар аз хона баромаду модараш омад. Шодӣ рафтани шуд, вале дигарон намонданд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Аз ҳамин дам сар карда ман ба ту ака ва ту укаи ҷониш ман ҳастӣ* (Р. Чалил, Шуроб). *Ё ғуза ғузаи паст ҳамроҳ шудааст* (С. Айни, Ғулмон). *Аз баски ӯ аз ман калон буд ва ман уро ҳурмат мекардам, дар пеши мардум уро дастгирӣ кардам* («Садои шарқ»).

Пайвандакҳои тобеъкунанда ҷумлаи пайравро ба сарҷумла тобеъ менамоянд. Ин пайвандакҳо ба ду гуруҳи калон ҷудо мешаванд: муштарақвазифа ва хосса. Пайвандакҳои муштарақвазифа барои ба сарҷумла тобеъ намудани ду ва ё зиёда ҷумлаҳои найрави гуногун истифода мешаванд, пайвандакҳои хосса танҳо бо як хели ҷумлаҳои пайрав меоянд. Масалан, пайвандаки ки ба сарҷумла ҳамаи навъҳои ҷумлаи пайравро то-

беъ мекунад, дар алокаи чумлаҳои пайрави мубтадо, хабар, муайянкунанда ва натиҷа ба сарҷумла танҳо пайвандаки **ки** истифода мешавад. Пайвандакҳои **чун, то, то ки, модом ки, барои он ки, барои ин ки** низ муштарақвазифа мебошанд.

Чумлаҳои пайрави тарзи амал, миқдору дараҷа, монандӣ, сабаб, мақсад, замон, макон, шарт, ҳилоф дорон пайвандакҳои хосса мебошанд, ки онҳо танҳо чумлаҳои пайрави алохидаро ба сарҷумла тобеъ мекунанд ва дар ифодаи муносибатҳои синтаксисӣ ва таснифоти чумлаҳои пайрав ёрӣ мерасонанд.

Пайвандакҳои тобеъкунанда ҳамеша бо чумлаи пайрав меоянд. Азбаски ин пайвандакҳо чумлаҳои пайравро ба сарҷумла тобеъ мекунанд, ҷои онҳо асосан аввали чумлаи пайрав аст. Вобаста ба услуби нутқ, оҳанги чумла, таъкиди ягон аъзои чумла ва ё ифодаи тобишҳои иловагӣ пайвандакҳо дар байни аъзоҳои чумлаи пайрав низ меояд: *Латофат ки кампири барҷомонда буд, наберааш аз назди ӯ дур намешуд* («Машъал»).

Тартиби калима. Тартиби калимачун воситаи грамматикӣ дар ташкили ҳамаи навъҳои ибораи иштирок менамояд, вале доираи он дар ибораҳои феълӣ васеътар аст. Ҳам дар ибораҳои феълӣ ва ҳам дар ибораҳои номиву зарфӣ калимаи тобеъ пеш аз калимаи асосӣ меояд. Бо ин усули алоқа ба феъл, зарф, сифат ва исмҳои ифодакунандаи муносибат (**имруз омадан, зуд рафтан, тез хондан, хуб ҷавоб додан, тобистон дидан, шаҳр рафтан**), ба исми ҷонишинҳои ишоратӣ, шумораҳои миқдорӣ, калимаҳои ифодакунандаи миқдор ва сифати асли (ин асар, он одам, хамин қор, қор китоб, панҷ дафтар, се дона себ, зеботарин ракс), ба сифат ва зарф зарфҳои дараҷа (**бисёр зебо, ниҳоят мушқил, андаке кам, ҳеле далерона, басо нотарсона**) тобеъ мешаванд.

Тартиби калима барои муайян намудани вазифаи синтаксисӣ аъзоҳои чумла ёрӣ мерасонад. Чунон ки ишора шуд, хабарҳои номӣ бар ҳилофи хабарҳои феълӣ бе бандаки хабарӣ низ омада метавонанд. Дар чумлаҳое, ки ҳам мубтадо ва ҳам хабар бо исми ҷонишин ва масдар ифодаи шудаанду хабар бе бандаки хабарӣ омадааст, дар муайян намудани сараъзоҳои чумла роли тартиби калима калон аст, чунки дар нутқи муқаррарии забони тоҷикӣ хабар ҳамеша дар охири меояд. Мувофиқи хамин қоида дар чумлаҳои зерин калимаи ибораҳои яқинла дар як ҳолат мубтадо ва дар ҳолати дигар хабар шудаанд: *Падарам — қорғар. Қорғар — падарам. В. И. Ленин — доҳии пролетариати ҷаҳон. Доҳии пролетариати ҷаҳон — В. И. Ленин. Сулҳ — орзуи мо. Орзуи мо — сулҳ. Вазифаи мо — хондан. Хондан — вазифаи мо. Бародари ман — ту. Ту — бародари ман.* Албатта, аз ҷиҳати ифодаи маъно ва маркази коммуникационӣ он чумлаҳо аз якдигар фарқ мекунанд. Дар нутқи муътадил маълумоти нав дар ҳиссаи дуоми чумла меояд. Дар чум-

лахон соддаи дутаркибаи забони тоҷикӣ таркиби мубтадо ода-тан факти маълум — темаро, ташкили хабар ҳодисаи тоза ва му-хим — ремаро дар бар мегирад: *Ба мактаби деҳаи дурдаст (т) муаллими нав омад (р)*. *Вай (т) муаллими суруд буд (р)*. Муко-иса: *Муаллими нав (т) ба мактаби деҳаи дурдаст омад (р)*. Дар забоншиносии умумӣ дар таҷзияи маъноӣ истилохоти **тема** ва **рема** истифода мешавад. **Тема** ҷизи маълумро, **рема** маълумоти навро дар бар мегирад. Масалан, дар ҷумлаи *Падарат аз саёҳат кай меоянд* ба саёҳат рафтани падар маълум аст, ки он **тема** мебошад, кай омадани падар маълум нест, бинобар ин маркази ахбор, яъне **рема** ба шумор меравад. Вобаста ба ҳамин дар ҷумлаи зерин ҳам, ки ҷавоби ҷумлаи мазкур аст, холи замону хабар **рузи якшанбе меояд** рема мебошад: *Падарам аз саёҳат рӯзи якшанбе меоянд*.

Ин қоидаи тартиби муқаррарии калима аст. Аммо дар забон тағйир ёфтани тартиби муқаррарии аъзоҳои ҷумла низ дида мешавад, ки **инверсия** ном дорад. Инверсия хусусан дар гуфту-гӯ бештар вомехӯрад. Дар назм инверсия бо тақозои вазну қофия ва барои қувват додани ҷиҳати ҳиссаи нутқ хизмат ме-намояд:

Шукр гуям ҳар дарахтеро, ки бошад дубара,
Шукр гуям ҳар ниҳолеро, ки навгонӣ диҳад.

(Лоққ)

Дар насри бадеӣ ҳам барои таъкиди матлаб, риояи оҳанги гуфтор ва ҷалб намудани диққати хонанда аз ҳодисаи инверсия истифода мешавад. Ин ҳолат ҳангоми ба ҷои аввал, пеш аз мубтадо омадани хабар барҷастатар зоҳир мегардад. Дар ҷунин усули тасвир **рема** ба ҷои аввал меояд: *Солҳои вазнин буданд он солҳо* (С. Турсун, *Аз субҳ то шом*). *Заб феъли ҳаринае дорад Исфандиёр* (Қӯҳзод, Кини Хумор).

Маълум аст, ки дар забони тоҷикӣ муайянқунандаи сифатӣ пас аз муайяншаванда меояд ва ба он бо бандаки изофӣ алоқаманд мегардад. Аммо ҳодисаи пас аз хабар омадани муайянқунандае, ки тобег ҳиссаи номии хабар мебошад, дида мешавад. Ҷунин муайянқунандаҳо маркази коммуникативии гуфтор — рема ба шумор мераванд: *У духтаре буд сарвақду офтобталғат* (Ҷ. Иқромӣ, *Духтари оташ*).

Интонация. Интонация, оҳанги гуфтор аз унсурҳои зарурии ташкили ҷумла ба шумор меравад. Интонацияи ҷумлаи хабарии муқаррарӣ бо оҳанги паст оғоз ёфта, тадриҷан баланд мешавад ва дар ҳиссаи дуҷумлаи ҷумла зина ба зина паст шуда меравад. Интонацияи хотимаӣ аз анҷоми ҷумла дарак медиҳад. Дар ҷумлаҳои хабарии муътадил интонацияи хотимаӣ аз маркази ахбор (рема) будани хабар башорат медиҳад. Дар ҳангоми инверсия аъзои ҷумла бо оҳанги баланд ва шиддатнок та-

лаффуз мешавад, ки задан мантиқӣ гирифтааст: *Дар ин вақт ба кучо рафтан мумкин аст. Наход Ҳотам ба ӯ монғ шуда бошад!* («Садон Шарқ»).

Аъзоҳои чида, ҷумлаҳои пайрави чида ва ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби беаъвандак ба воситаи интонация ва тартиби ҷойгир шудани калимаҳои ҷумлаҳои содда ба ҳам алоқаманд мешаванд. Албатта, дар ин гуна мавридҳо, алаҳусус дар алоқамандии ҷумлаҳо, воситаҳои лексикӣ, аъзоҳои умумии ҷумлаҳои содда низ ёри мерасонанд:

Мӯйсафед аз ҷояш нахест, чизе нагуфт, хомӯш нишаст («Садон Шарқ»). *Мардум ҷамғ шуданд, лектор ба минбар баромад* («Тоҷикистони советӣ»). *Бригадир фармуд, тракторчиён ба замини боло рафтанд, мактабчағон ба тозакунии ҷӯйбор даромаданд* («Комсомоли Тоҷикистон»).

Дар ҷумлаҳои, ки ҳиссаҳои онҳо муносибати якхелаи шумурдоранд, интонация низ як хел давом мекунад: *Дар боғи онҳо олу ҳаст, себ ҳаст, анор ҳаст* («Машғал»). *Соли 1919 дар Фронти Шарқӣ Фрунзе буд, Қуйбышев буд, дигар ҳамсафони Ленин бо супориши ӯ омада рафтанд* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб).

Интонация дар ташкили ҷумлаҳои мураккаби беаъвандак мавқеи бузург дорад. Роли интонация дар ташаккули ҷумлаи мураккаби беаъвандак ба таркиби синтаксисии ҳиссаҳои он ва муносибати маъноии онҳо низ вобаста аст. Дар ҷумлаҳои мураккабе, ки дар алоқаи ҳиссаҳои онҳо шаклҳои феъли ҳам иштирок менамоянд, интонация дар охири ҳиссаи якум баланд шуда, тадричан паст мегардад: *Наравем, намешавад. Гуфти бошад, ихтиёр дорад. Омада бошад, қабул мекунем* («Садон Шарқ»).

ИБОРА

ХУСУСИЯТҲОИ АСОСИИ ИБОРА

Ибора яке аз воҳидҳои синтаксисӣ буда, дорои хусусиятҳои махсусест, ки барои фарқ кардани вай аз воҳидҳои дигари забон имконият медиҳанд. Ин хусусиятҳо ба тарзи зерин нишон додан мумкин аст.

1) Ибора асосан аз ду калимаи мустақил, ки ҳар кадом дорои маънои алоҳидаи луғавӣ буда, яке ба дигаре тобеъ аст, ташкил меёбад.

2) Калимаҳои дар ибора, пеш аз ҳама, аз ҷиҳати маъноӣ ва хосияти грамматикӣ алоқаманд мегарданд. Ин нукта чунин маъно дорад, ки паҳлу ба паҳлу истодани калимаҳои ханӯз ибораро ба вучуд намеорад. Чунинчун, аз паи ҳам истодани калимаҳои *об, ҷӯй, офтоб, баҳор, бача, ин, мо* танҳо мафҳумҳои алоҳидаро мефаҳмем. Гуянда вобаста ба баёни мақсад аз байни

ин калимаҳо он калимаҳоеро, ки барои бо ҳам муносибати маъноӣ кардан мувофиқанд, интиҳоб намуда, бо ёрии яке аз воситаҳои синтаксисии алоқаи калима, дар айни замон ба воситаи бандҳои изофии «и» ва алоқаи ҳамроҳӣ, онҳоро бо ҳам пайванд менамояд, ки дар натиҷа калимаҳо аз ҷиҳати маъноӣ грамматикӣ бо ҳам вобаста шуда, мафҳуми мураккабро ифода менамоянд: *оби ҷӯй, офтоби баҳор, ин бача*. Пас, танҳо аз ҷиҳати маънӣ ва бо ёрии воситаҳои грамматикӣ ба ҳам алоқаманд шудани калимаҳои мазкур барои ташаккули онҳо чун воҳиди махсуси синтаксисӣ имконият додааст. Маҳз барои ҳамин ҳам мо дар ин маврид бо исмиҳои *об, ҷӯй, офтоб, баҳор, бача* ва ғайра калимаҳоеро, ки барои бо онҳо алоқа кардан имконият надоранд, оварда наметавонем. Масалан, *оби офтоб, офтоби ях* ва ғайра гуфтан ҳеч мумкин нест.

3) Азбаски ибораҳо дар натиҷаи ба ҳам пайванд шудани ду ё зиёда калимаҳо ташкил меёбанд, баръакси калимаҳо, мафҳумҳои зиёдтар, яъне мафҳуми мураккабро, ифода мекунанд. Масалан, *офтоб* гуем, як мафҳум, *офтоби баҳор* гуем, мафҳуми мураккаби ба ҳиссаҳо тақсимшаванда ифода мегардад.

4) Ибора хусусияти номинативӣ дорад. Ин таъриф чунин маънӣ дорад, ки ибораҳо ҳам монанди калимаҳо предметҳо, ҳосият ва амалиёти онҳоро номбар намуда, аммо дар хусуси онҳо ахбор наметавонанд.

Ду ё зиёда калимаҳои мустақилмаъно, ки аз рӯи қоида ва қонунҳои таъриҳии забон бо ёрии воситаҳои грамматикӣ ба ҳам пайванд шуда, мафҳуми мураккаби ба ҳиссаҳо ҷудошавандаро ифода мекунанд, ибора номида мешавад.

Ибораҳо барои зоҳир шудани маъноҳои нав ё ҷилоҳои маъноии калимаҳо шароити мусоид муҳайё мекунанд. Ин ҳодиса дар навбати худ боиси он мешавад, ки як калима, шакли худро тағйир надода, вазифаҳои гуногуни грамматикиро адо менамояд. Дар ин маврид на танҳо шакли ибора, яъне он воситаҳо, ки калимаҳоро ба ҳам пайванд кардаанд, балки муносибати маъноии ҳар кадоме аз ҷузъҳои он низ аҳамият дорад. Барои мисол калимаи *сарсариро* мегирем. Ин калима дар ду маврид ду маъниро ифода менамояд, ки ин маъниҳо ба мавқеи истеъмоли иборагӣ он алоқаманд мебошанд: *сарсарӣ дидан; бачагони сарсарӣ*. Дар мисоли якум вай ба феъли *дидан* вобаста шуда, маънои сатҳӣ, рӯякиро, дар иборани дуюм бошад, аз рӯи вобастагиаш ба исми маъноӣ бепарастор, гапнодароро ифода кардааст: *Бештарини харидорони ӯ бачагони кӯчагарди сарсарӣ буданд* (С. Айни, Марги судхӯр).

Мисоли дигар. Калимаҳои *асабиёна, зоғона* ва амсоли инҳо зарф мебошанд ва дар ҷумла одатан ҳоли тарзи амал мешаванд. Аммо дар иборани изофӣ дар натиҷаи вобаста гардидан ба исми вазифаи муайянкунандаро адо намуда, ҳосияти предметро бо тобиши маъноӣ ҳоли шарҳу эзоҳ медиҳанд. Муқоисаи

мисолҳои зерин шаҳодати ин даъвоянд: *Аҳмад пичингзаноно сухани Ашӯрро бурид ва илова кард* (С. Айни, Аҳмади Девбанд). *Раҷаб зоғона қадам ниҳода меомад* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *У мӯйлаби дамида истодаашро бо пушти нарангушташ калонона тоб дода монд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

Ҳамин ҳолатро дар калимаҳои *хуб, баланд* ва монанди инҳо, ки дар вақти тобеъ шудан ба феъл бо маҳфуз доштани хусусияти сифатии худ вазифаи ҳоли тарзи амалро адо мекунанд, низ дидан мумкин аст.

Ҳамаи ин гуфтаҳо дар синтаксиси забони тоҷикӣ мавқеи бисёр барҷаста ва аҳамияти хеле бузург доштани ибораро собит менамоянд. Агар ба ин аз ҷумлаи забонҳои аналитики ба шумор рафтани забони тоҷикӣ зам карда шавад, қимат ва аҳамияти омӯхтани ибора, ҳамчун воҳиди махсуси синтаксиси забонамон, боз ҳам меафзояд. Ба ин маънӣ омӯхтани ҳелҳои ибора, шаклҳо ва қоидаҳои ташкил ёфтани он қисми зарурии таълимоти грамматикиро ташкил медиҳад.

МУНОСИБАТИ ИБОРА БА КАЛИМА ВА ҶУМЛА

Дар боло вобаста ба шарҳи муҳимтарин хусусиятҳои ибора, баракси калима, аз ду воҳиди луғавӣ, яъне аз ду калима сохта шуда, барои ифодаи мафҳумҳои мураккаби ба ҷузъҳо ҷудошаванда хизмат кардани ибора гуфта шуд. Дар қатори фарқҳои асосии ибора аз калима боз ҳаминро низ қайд кардан лозим аст, ки дар таркиби ибора калимаҳо ҳатман алоҳида воқеъ мегарданд. Ҳамин ки онҳо бо тақозои қонунҳои забон ба ҳам якҷоя шуданд, чун қоидаи умумӣ аз ибора, яъне воҳиди синтаксисӣ, соқит шуда, ба калима, яъне воҳиди луғавӣ-морфологӣ, табдил меёбанд. Инро дар мисоли ибора ва калимаҳои зерин равшан мушоҳида намудан мумкин аст: *оби-гул — гулоб, пораи оҳан — оҳанпора, китоб хондан — китобхонӣ* ва м. инҳо.

Ибораҳои синтаксисӣ ҳамеша ба воҳидҳои луғавию морфологии забон таъсир расонида, бо имкониятҳои бепояи худ барои пайдоиши калимаҳои мураккаб ва ибораҳои фразеологӣ замина мегузоранд. Ин ҳодиса ба яке аз қонунҳои умумии тараққии забон — майли донмии вай дар бобати ҳарчӣ муъҷаз шудани тарзи ифода марбут аст.

Калимаҳои, ки аз рӯи ягон қоидаи грамматикӣ дар як ҳайат муттаҳид омадаанд, на ҳамеша ибораҳои синтаксисиро ташкил медиҳанд. Як қисми чунин ҳодисаҳои забони ба фразеология дахлдоранд. Қисми дигарашон феълҳои таркибиро фаро мегиранд, ки дар онҳо ҳиссаи феълӣ мустақил набуда, балки ҳамчун калимаи ёридиҳанда воқеъ мегардад. Чунончи, *кор кардан, тоза кардан, баҳравар гаштан, озод шудан, тамошо кардан,*

роҳ рафтан ва м. инҳо. Дар мисолҳои мазкур, чунон ки мебинем, дар байни ҷузъҳои таркиби феъли муносибати синтаксисӣ, яъне ба калима тобеъ ё вобаста будани калимаи дигар, вучуд надорад. Аз ҳамин сабаб онҳо якҷоя як вазифаи грамматикиро адо намуда, як мафҳумро ифода менамоянд.

Ибораро бо таркиб низ як чиз доништан дуруст нест: ибора танҳо дар хусуси алоқамандшавии калимаҳои муस्ताқилмаъно баҳс мекунад. Таркиб алоқамандшавии ҳама гуна калимаҳо — пешоянду исм (*дар хона, аз хона, пеши хона, руи бом*), исму феъли ёридиханда (*дӯст доштан, ғалаба кардан*), калимаҳои ҷуфт ва такрорро (*тохту тоз, оҳиста-оҳиста*) дар бар мегирад.

Ибора ҳам, ки монанди калима хусусияти номинативӣ дорад, вазифаи коммуникативиро танҳо дар ҷумла ва ба воситаи он иҷро мекунад. Ба ин маънӣ, вай аз замон, сифа, шахс, модалият барин категорияҳои синтаксисӣ, ки якҷоя хусусияти асосии ҷумла — хусусияти хабарӣ — предикативии онро ташкил медиҳанд, озод аст.

Далели дигар ин аст, ки як феъл метавонад: калимаҳои гуногунро тобеъ намуда, ибораҳои нав ба вучуд оварда, вобаста ба ин хусусиятҳои гуногуни лексикӣ семантикӣ зоҳир намояд. Масалан, феъли *баромадан* чунин ибораҳои феълиро ташкил медиҳад: *аз хона баромадан, аз роҳ баромадан, аз ғор баромадан, аз ҳабс баромадан, боло баромадан* ва м. ин. Табиист, ки дар чунин мавридҳо агар ҳиссаи асосии ибора — феъл дар шакли масдар дода нашавад, калиман *баромадан* маҳз дар як ибора маҳдуд менамояд.

Аммо ин гуфтаҳо ҳангоми тадқиқ дар шакли тасрифи зикр кардани ибораҳои феълиро аз байн намебаранд. Сабабаш дар он аст, ки ибораҳо аслан дар таркиби ҷумла ба вучуд омада, бо вучуди хусусияти номинативӣ гирифтани он имконияти худро дар бобати табдил ёфтани ба шакли ибтидоӣ тамоман аз даст намедиҳанд. Маҳз барои ҳамин ҳам академик В. В. Виноградов гуфтааст: «Табиист, ки ба системаи шакли ибораҳои феълии *философияро омӯхтан, бо сурудхонӣ шуғл кардан, ба рафиқ ҳамдари шудан* ва ғайра шакли предикативии онҳо — *философияро меомӯзем, бо сурудхонӣ машғул мешавем* ва монанди инҳо низ дохил мешаванд, аммо ҳамчун материали потенциалӣ (билқувва, имконпазир) барои сохтани ҷумла дохил мешаванд, зеро ибора интонацияи хабарӣ надорад ва категорияҳои нисбии мубтадо, хабар ва дигар аъзоҳои ҷумла ба вай бегонанд. Проблемани ба ҳам пайвандшавии предикативии калимаҳо на ба назарияи ибора, балки ба таълимоти оид ба ҷумла дахл дорад.¹

¹ Грамматика русского языка, т. II, синтаксис, ч. II, изд. АН СССР, Москва, 1960, стр. 11.

Аз ин нишондоди академик В. В. Виноградов фарки дигари ибора аз чумла, яъне баръакси чумла аз интонацияи хабарӣ махрум будани ибора, равшан мегардад. Инро мо дар мисоли чумлаҳои унвонии ду-се калимагӣ, ки аз ибораҳои номӣ ба вучуд омадаанд, ба хубӣ муоина менамоем: *Доманаи куҳ, замини ҳамвори фарох, дар миёнаҳои ин ҳамворӣ қишлоқи И... воқеъ буд* (С. Айни, Куллиёт).

Аъзоҳои чидан чумла низ ба ибора дохил намешаванд, зеро дар байни чузъҳои онҳо на муносибати тобеъ, балки муносибати баробарӣ, муносибати пайваст мавҷуд аст. Аз ҳамин сабаб дар ҳайати аъзоҳои чидан чумла шумораи калимаҳо, бар акси шумораи калимаҳои таркиби ибора, метавонад пай ҳам афзояд. Мисол, мубтадои чумлаи зерин аз дувоздаҳ исми иборат мебошад. Агар меҳост, нависанда ин миқдорро боз ҳам зиёд карда метавонист. *Қасрҳо, кушкҳо, коҳҳо, саройҳо, корвонсаройҳо, растаҳо, бозорҳо, тимҳо, мадрасаҳо, китобхонаҳо, манораҳо, масҷидҳо* — ҳама ва ҳама сухта хокистар гардида буданд (С. Айни, Куллиёт).

Калимаҳои таркиби ибора аз руи муносибати маъноӣ ва грамматикӣ аз бисёр чихат ба муносибати байни аъзоҳои чумла шабоҳат дошта бошанд ҳам, аммо онҳо бо хусусиятҳои махсус аз якдигар фарқ мекунанд. Ин хусусиятҳо имкон мебахшанд, ки ҳар кадоме аз онҳо дар бобҳои алоҳидаи синтаксис омӯхта шаванд. Фарқҳои асосии онҳоро ба тарзи зер баён кардан мумкин аст.

1. Дар таҳлили ибораи калимаҳои тобеъ на аз чихати муносибати онҳо ба ин ё он аъзои чумла, балки аз чихати мансубияташон ба ҳиссаҳои мустақилмаъноӣ нутқ аз назар гузаронида мешаванд. Мисол: *У як духтари мешчаши сафедруи ҷингиламу миёнақомати пуррабадане буд* (С. Айни, Ғулумон). Дар таҳлили ин чумла аз чихати аъзоҳои чумла забоншинос ду аъзои чумла — мубтадо (*у*) ва хабарро (*як духтари мешчаши сафедруи ҷингиламу миёнақомати пуррабадане буд*) ҷудо намуда, нишон медиҳад, ки хабари чумла таркибии номӣ буда, аз ҳиссаҳои номӣ ва бандакӣ хабарӣ ташкил ёфтааст. Аммо дар вақти аз нуктаи назари ибора таҳлил намудан *ӯ* ба тарзи ифодаи мубтадову хабар кордор нашуда, балки *чустуҷу* менамояд, ки ин ҷо калимаи асосӣ, тобеъкунанда ва тобеъ кадом аст, онҳо ба кадом ҳиссаҳои нутқ мансубанд, чи тавр, ба кадом восита пайванд шудаанд, муносибати маънонашон чӣ хел аст. Аз ин чихат вай дар ин чумла як ибора — иборати исмиро пайдо намуда, нишон медиҳад, ки ҳиссаи тобеи ибора, ки сифат буда, ба чузъи асосӣ бо бандакӣ изофӣ пайванд гардидааст, бо тобеъкунандаи худ муносибати муайянкунандагӣ дорад.

2. Аксар чузъҳои ибораи аъзоҳои ҷудогонаи чумларо ташкил менамоянд. Чунинчи, дар иборати феълии *қоидаро аз худ кардан* ҳиссаи тобеъкунандаи он — *аз худ кардан* — хабар ва

хиссаи тобеиаш — *қоидаро* пуркунанда ба шумор меравад. Бар акси ин ибораҳое низ ҳастанд, ки бо тамоми ҳайати худ яклухт дар ифодаи яке аз аъзоҳои ҷумла хизмат мекунанд. Масалан: *Вай одами калоншаванда аст* (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳкорам).

Ҷузъҳои таркиби ибора муносибати ду мафҳумро, ки муносибати маъноӣю синтаксисӣ ба шумор меравад, ифода мекунанд. Аз ин ҷиҳат бар акси аъзоҳои ҷумла, ки асосан ба маъноҳои умумӣ ва нисбатан муҷаррад сару кор дошта, аз маъноҳои ҷузъӣ сарфи назар мекунанд, калимаҳои таркиби ибора ҷузъитарин маъноҳоро ҳам аз назар дур намекунад. Тадқиқотчи Ҳангоми таҳлили ибора тамоми муносибатҳои маъноӣ ҷузъҳо, ҳатто ҷилоҳои маъноӣ онҳоро ҳам ба инобат мегирад. Барои тасдиқи ин маънӣ мисоли поёнро аз назар гузаронидан кифоя аст.

Дар се ибори зерини феълӣ муносибатҳои замони ифода гардидаанд: *дар асри бист зиндагӣ кардан, дар асри дигар зиндагӣ кардан, дар панҷ дақиқа хонда баромадан*. Дар вақти таҳлили аъзоҳои ҷумла ҷузъи ин ибораҳо ҳамчун ҳоли замон маънидод шуда, дар хусуси тафовути маъноӣ онҳо аз ҳамдигар қариб чизе гуфта намешавад. Баръакс, дар вақти аз ҷиҳати ибора таҳлил намудани онҳо, фарқи маъноӣ ҳар як ибора, воситаи ифодаи онҳо бо диққат аз назар гузаронида мешавад. Масалан, гуфта мешавад, ки ибори *дар асри бист зиндагӣ кардан* вобаста ба исми *аср*, ки давраи муайянеро ифода менамояд, қисмати вақтеро ифода мекунанд, ки амал дар тӯли он ба вуқӯ пайваستاаст. Ибори *дар асри дигар зиндагӣ кардан* низ дар давраи муайян иҷро шудани амалеро ифода менамояд, аммо ин амал бо вақти дигар, яъне асри дигар алоқаманд мебошад. Дар ибори сеюм, ки исми замон бо муайянкунандаи миқдорӣ омадааст, ибора амал ва замонро ифода кардааст, ки дар давоми он ин амал содир шудааст.

МУНОСИБАТИ СИНТАКСИСИИ ҶУЗЪҲОИ ИБОРА

Қалимаҳое, ки ба ҳайати ибора дохил мешаванд, байни худ муносибатҳои мухталифи маъноӣю синтаксисӣ доранд. Ин муносибатҳоро ба тарзи умумӣ ба се гурӯҳ ҷудо намудан мумкин аст.

а) Муносибати муайянкунандагӣ (атрибутивӣ). Хусусияти ин гурӯҳ чунин аст, ки ҷузъҳои тобеъ сифат ва ҳосияти тобеъкунандаҳои худро ҳамачониба шарҳу эзоҳ дода, муайян менамоянд: *гули сурх, насими баҳор, нони Самарқанд, каллаи афлотунӣ, китфи рустамона* ва м. инҳо.

б) Муносибати пуркунандагӣ (объектӣ). Ин муносибат дар хусуси муносибати амали феълӣ ба мафъул —

объекти ҷумла баҳс мекунад: *ба дарс даромадан, муаллимро дидан, китоб хондан, ба модар гуфтан* ва ғайра.

в) Муносибати ҳоли. Доираи ин муносибат васеътар буда, маъноҳои бештареро фаро мегирад. Чунончи, замон (дар баҳор шукуфтан, баъди як сол омадан), макон (ба мактаб рафтан, аз синф баромадан, дар курорт вохурдан), сабаб (аз хурсандӣ хандидан, аз шамол афтидан, бинобар касали наомадан), мақсад (барои хондан рафтан, қасдан наомадан) ва м. инҳо.

Ин муносибатҳо гоҳо ба тарзи омехта низ воқеъ мегардад. Масалан, муносибатҳои муайянкунандагӣ-ҳоли (*фаръеди мастона, шӯҳихои шурапуштона, саёҳаги Фарғона, мулоҳизаи бисёр, суханҳои пай дар пай*), муайянкунандагӣ-пуркунандагӣ (*тағири либос, дидани бародар, хондани китоб*), пуркунандагӣ-ҳоли (*дар портфель нигоҳ доштан, дар пиёла гузоштан*) ва м. ин.

Маъноҳои иловагӣ дар ҷумла намоён мешаванд. Масалан, иборати *андешаи додарамро* мегирем, ки дар ҷумла ба зами маънои муайянкунандагӣ муносибати объектиро низ ифода менамояд. Инро дар қисми ду ҷумлаи зерин равшан мушоҳида намудан мумкин аст: *Андекшаи додарам дуруст баромад; Аммо азар андекшаи додарам Мухтор намебуд, эҳтимол, ман бо вучуди ин ҳама мамониатҳо мегурехтам* (С. Улуғзода, Субҳи чавонии мо).

Муносибати маъноии ибора на танҳо ба мансубияти онҳо ба ҳиссаҳои нутқ, балки ба маънои луғавии ҷи ҷузъи асосӣ ва ҷи ҷузъи тобеъ низ алоқаманд аст. Чунончи, дар ибораҳои *бо падар гап задан, бо шавқ гап задан* ҷузъи тобеъкунандаи ибора — феъл як хел бошад ҳам, аз сабаби фарқ кардани исмҳои ҷузъи тобеъ аз ҷиҳати маъно, ибораҳои муносибатҳои гуногуни маъноиро ифода кардаанд — дар ибора якум муносибати пуркунандагӣ, дар дуюм муносибати ҳоли ифода ёфтааст.

Аз ҳамин ҷост, ки дар баъзе ибораҳо, сарфи назар аз гуногунии хели онҳо калимаҳои асосӣ, тобеъкунанда ба ҳиссаҳои гуногуни нутқ тааллуқ дошта бошанд ҳам, бо ҳам умумияти маъноӣ зоҳир менамоянд: *падарро дидан — дидани падар, бо рафиқон вохурдан — вохурӣ бо рафиқон*.

Ин ҷо калимаҳои тобеъкунандаи ибораҳои номӣ, ки аслан феъланд, хусусияти феълии худро барҳам надодаанд. Аз ҳамин ҷост, ки онҳо муносибати объектиро ифода менамоянд. Ин маънӣ аз он ҷо бармеояд, ки онҳо дар ибораҳои феълӣ низ чунин маънӣ доранд. Дар ибораҳои номӣ бошад, муносибати пуркунандагӣ бо роҳи фаро гирифтани тобиши муайянкунӣ ифода гардидааст.

ХЕЛҲОИ АЛОҚАИ СИНТАКСИСИ ВА ТАРЗИ ИФОДАИ ОНҲО ДАР ИБОРА

Чунон ки дар боло гуфта шуд, калимаҳои таркибии ибора ва ҷумла байни худ алоқаи грамматикӣ доранд. Алоқаи байни калимаҳо дар таркиби ибора алоқаи тобеъ ба шумор меравад. Ин алоқаи тобеъ се хел мешавад: *изофӣ, вобастагӣ, ҳамроҳӣ*. Интиҳоби яке аз хелҳои алоқа ба табиати морфологии калимаҳои таркиби ибора — чи калимаи асосӣ ва чи калимаи тобеъ — марбут аст.

Алоқаи тобеъ дар забони тоҷикӣ бо ёри воситаҳои зерини грамматикӣ сурат меёбад.

1. Ба воситаи бандаки *изофӣ*, ки махсуси алоқаи *изофӣ* буда, барои ташкили ибораҳои номии *изофӣ* хизмат мекунад: *девори баланд, барги сабз, идораи колхоз, мани бечора, офтоби пешин, хонаи мо*.

2. Ба воситаи *пешояндҳо*, ки асосан дар сохтани ибораҳои феълӣ иштирок мекунад: *ба кор рафтан, дар ҳавлӣ истодан, дар тирамоҳ пухтан, аз пагоҳ то бегоҳ нишастан* ва ғайра. Баъзе *пешояндҳо* — чи *аслӣ* ва чи *таркибӣ* — барои сохтани ибораҳои номӣ низ хизмат мекунад: *ғулғула дар шаҳр, воҳӯрӣ дар курорт, мулоҳизаҳо роҷеъ ба исм, баёнот дар бораи сулҳ, мулоқот бо Айни* ва амсоли инҳо.

3. Ба воситаи *пасояндҳо*: а) бо *пасоянди «-ро»*, ки асосан барои сохтани ибораҳои феълӣ хизмат мекунад: *шаҳрро тамошо кардан, модарро истиқбол намудан, боғро давр задан* ва дигарҳо.

Пасоянди «-ро» гоҳо дар ташкили ибораҳои номӣ низ истифода мешавад. Дар ибораҳои номӣ вай муродифи *изофат* буда, мисли муродифи худ, мансубиятро нишон медиҳад. Фақат фарқ дар ин ҷост, ки дар иборасе, ки бо «-ро» сурат ёфтаанд, *ҷузъи тобеъ* — муайянкунанда қабл аз муайяншаванда воқеъ мешавад: *Темурмаликро ақида — ақидаи Темурмалик, занро ном — номи зан* ва амсоли инҳо: *Темурмаликро ақида ин буд, ки зану фарзанди худаи ҳам дар қатори чандин ҳазор зану фарзанди ҳамватанонаш дар қатли оми чингизӣ талаф шуда рафтаанд* (С. Айни). *Иброҳимҷонро даст ба ногаҳ ларзид* (Ф. Мухаммадиев).

б) бо *пасояндҳои барин, боз* ва ғ.: *тин барин рафтан, дер боз маҳрум мондан, чанд вақт боз мунтазир будан*.

Бандаки *изофӣ* ва баъзе аз *пешояндҳо* дар ташкили ибораҳои ҳаммаъно гоҳо ба тарзи мувозӣ истифода мешаванд. Ин ҳам ҳангоми ба ибораҳои номӣ табдил ёфтани ибораҳои феълӣ бештар ба назар мерасад, ки дар натиҷа вазифаи грамматикӣ бандаки *изофӣ* низ вусъат ёфтааст: *муаллимро дидан — дидани муаллим, боғро сайр кардан — сайри боғ, сафари Бухоро — ба Бухоро сафар кардан*.

ҚОИДАИ ТАШКИЛИ ИБОРА

Дар боло гуфта шуд, ки ибора аз ду калима, ки яке асосӣ буда, дигаре ба он тобеъ аст, ташкил меёбад. Аммо ба ҳам пайвандшавии калимаҳо дар ибора тасодуфан воқеъ нашуда, аз рӯи қоидаҳои махсус, ки навъҳои гуногуни таъсири ҳамдигарии вазифаи синтаксисӣ ва маъноӣ луғавии калимаро инъикос менамоянд, ба амал меояд.

Дар ташкили ибора, сурат ёфтани тарҳи он, пеш аз ҳама, мансубияти калимаи асосӣ ба ин ё он ҳиссаи нутқ аҳамияти ҳалқунанда дорад. Дараҷа ва имконияти алоқаи калимаҳо дар ибора маҳз ба он вобаста аст, ки калимаи асосӣ ба қадом ғуруҳи луғавию морфологӣ тааллуқ дорад. Агар аз ин нуқтаи назар тарҳи ибораҳои забони тоҷикӣ аз назар гузаронида шавад, маълум мегардад, ки онҳо таърихан аз рӯи имкониятҳои тафсилёбии ҳиссаҳои мустақили нутқ сурат ёфтаанд. Масалан, исми дар забони тоҷикӣ одатан бо сифат, сифати феълӣ, шумора ва ҷонишин тафсил меёбад. Чи бо ёрии воситаҳои алоқаи синтаксисӣ ва чи бе онҳо алоқаманд шудани ҷонишин ва исми бо феъл махсуси ибораҳои феълӣ аст.

Ҳар як калимае, ки маъноӣ мустақил дорад, аксаран ба шарҳу эзоҳи иловагӣ эҳтиёҷманд аст. Аз ҳамин ҷост, ки вай бо калимаи тобеи худ алоқа баста, тарҳу қолаби ибораҳои мухталифро сурат медиҳад: *хонаи мо, хонаи нав, хонаи хуб, хонаи ҷӯбин* ва амсоли инҳо.

Агар ба калимаи асосии ибора дар як вақт чанд калима тобеъ шуда ояд, қолаби ибораҳо ранги мураккаб мегирад. Чунончи, *ҳикояҳои ман* — иборати содда — *ҳикоятҳои ман аз аҷоиботи шаҳри Тошканд* — иборати мураккаб аст: *Ошноӣ бо аскарони сурх, ҳикояҳои ман аз аҷоиботи шаҳри Тошканд ва хубиҳои мактаби нав як қадар фикри Солеҳро қушод* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). (Дар ин ҳусус дар поён муфассалтар сухан хоҳад рафт).

Бо калимаҳои дигар пайванд гардида, ибора сохтани калимаҳои мустақилмаъно аз ҷиҳати ҳаҷм ва имконият дар ҳамаи ҳиссаҳои нутқ як хел нест. Дар забони тоҷикӣ исми ва сифат дар ин бобат дорои имконияти бештаре мебошанд. Онҳо дар таркиби ибора маъниҳои ниҳони худро барҷаста зоҳир намуда, дар тақмили доимии забонамон шароит ва имкониятҳои бузург фароҳам овардаанд.

Дар тақмили ибораҳои номии исмӣ, инкишофи сохту маъноӣ онҳо сифат ва сифати феълӣ роли калон бозидаанд. Сифат ҳам дар шакли содда ва ҳам дар шакли сохтаву мураккаб ҷузъи тобеъкунандаи худ — исмиро ҳартарафа тавзеҳ намуда, бо ин ба сифати феълӣ, ки дар бисёр бобатҳо бо вай ҳамвазифа мебошад, таъсир расондааст. Дар айни замон сухан дар бораи ихтисос ва ихчам шуда ба сифат наздик гаш-

тани сифатҳои феълӣ меравад, ки дар натиҷа сохту маънои ибораҳои номӣ такмил ёфтааст.

Ибораҳои сифати феълӣ, ки ба ҷумлан пайрави муайянкунанда шабоҳат доранд, аз ҷиҳати доро будан ба баъзе хусусиятҳои феълӣ дар ибтидои ташкили сохти мураккаби худ пуркунанда ва ҳолҳои гуногунро ба худ тобеъ карда бошанд ҳам, дар давраҳои минбаъда бо тақозои майли муъҷазшавии забон дар баъзе ибораҳо дараҷа ба дараҷа ихтисор шуда, як қолаби махсуси ибораҳои номиро ба вуҷуд оварданд. Ихтисоршавии ибораҳои исмӣ бо сифати феълӣ ба тарзи зерин воқеъ мешавад.

1) Сифати феълӣ, ки дар дохили иборати исмӣ аслан ҷузъи тобеъ буда, дар ибораҳои мураккаб ба худ ҷузъи тобеъ гирифтааст, меафтад. Дар натиҷа тамоми қалимаҳои ибора ба қалимаи тобеъкунандаи он нигарон шуда, яққоя мафҳуми мураккаби яққултро ифода мекунад. Масалан: *суфаи дар тағи сада, дудкаши аз хишт... ...дар суфаи тағи сада модаркалонам монанди ҳамеша танҳо нишаста чарх мересид* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Саҳтии зарбаро аз ҳамин ҳам қиёс кардан мумкин аст, ки дудкаши аз хишти пухта аз миёнаш шикаста парида рафтааст* (С. Айни, Қуллийет).

Дар мисолҳои поён ибораҳои қаровулхонаи назди анбор, бодҳои дар шитоб низ ба ҳамин қоида дохил мешаванд: *Командир моро ба хоначи назди казарма даровард* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо)... *Ҳамсафар бо бодҳои... дар шитоб* (М. Фарҳат, Мавҷҳо).

Эзоҳ: Ин ҳодиса дар забони мо нав нест. Мо онро дар осори классикони адабиётҳои наздиқамон низ дучор мекунем. Масалан:

*Агарчи оби гул пок асту ҳуҷибӣ
Набошад ташнаро чун оби дар ҷӯй.*

(Фахриддини Ғирғони)

Дар давраҳои минбаъдаи тараққиёти забони адабӣ ин тарзи иборасозӣ дар забонамон хеле инкишоф ёфтааст.

2. Исми ибора ё таркибҳои он, ки аз пешоянду пасоянд иборатанд, бо гирифтани суффикс ба сифати табдил меёбанд. Дар баъзе ҳолатҳо дар ин маврид аз қолаби ибораҳои исм бо сифати феълӣ сохта шудааст. Чунони, *ҷуйҳои сарироҳӣ — ҷуйҳои дар сари роҳ буда, қасони пасидарвозагӣ — қасони дар паси дарвоза будагӣ, аробаҳои сари роҳӣ — аробаҳои дар сари роҳ буда, зани фаранҷидор — зани фаранҷӣ дошта* ва м. ин: *Ҷуйҳои сарироҳӣ ҳам дамида биремада бо пулҳо ва роҳҳо ҳамрӯй шуда буданд* (С. Айни, Марги судхӯр). *Ман як бори дигар тақ-тақ кардам, лекин ин бор аз бори аввал насттар ва ба дараҷае, ки қасони пасидарвозагӣ мешуниданд* (С. Айни, Марги судхӯр). *Аз роҳрав як зани фаранҷидор... бо рӯи қушода даромада омад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Дар ривоҷи тарҳу қолиб ва мундариҷаи ибораҳои номии

исмӣ махсусан таъсири ибораҳои феълӣ калон аст. Дар забонамон бисъёр ибораҳои исмӣ вомахуранд, ки бо вучуди ғайри феъл будани калимаи тобеъкунандашон дар ифодаи муносибатҳои грамматикӣ бо ибораҳои феълӣ баробар меоянд ё худ маъниҳои ба онҳо наздикро дар бар мегиранд. Ин қабил ибораҳо, сарфи назар аз муносибати якхелаи маъноӣ бо ибораҳои феълӣ, ба гурӯҳи ибораҳои феълӣ дохил намешаванд, зеро ҷузъи тобеъкунандаи онҳо феъл нест, балки масдар ё исми амал аст, ки аз ҷиҳати ифодаи маънӣ бо феъл мутобиқат дорад.

Исм ва масдари тобеъкунандаи ибораҳои гурӯҳи мазкур бо феълҳои содда ва феълҳои таркибии номии гуногун алоқаманд буда, онҳоро ба се гурӯҳ тақсим кардан мумкин аст:

1) Исм ва масдарҳое, ки ба феълҳои гузаранда нисбат доранд. Ин хусусият ба калимаҳои мазкур имконият медиҳад, ки пуркунандаҳоеро, ки тобиши муайянкунандагӣ доранд, тобеъ намоянд. Аммо фарқ дар ин ҷост, ки онҳо на ба воситаи пасоянди *-ро* ё бо роҳи алоқам ҳамоҳангӣ, балки бо бандаки изофӣ, ки махсуси ибораҳои номист, сурат меёбанд. Аз ҳамин сабаб тафовути ин ибораҳо бештар дар шакл — қолиби онҳо зоҳир мегардад. Чунончи: *китобро хондан — хондани китоб, хатро хондан — хондани хат, шаклро тағйир додан — тағйири шакл, қарзро адо кардан — адои қарз* ва амсоли инҳо.

Ҳиссаи тобеъкунанда дар ин қабил ибораҳо се хел мешаванд:

а) масдар: *хондани китоб, дида баромадани шахр*;

б) исму масдар: *кор фармудани луғатҳо, манъ намудани шоҳзодагон* ва м. ин: *Аз ин гувоҳии Бобур маълум мешавад, ки Навоӣ дар кор фармудани луғатҳои туркӣ ва забони зиндаи узбекии замони худ дур нарафта будааст* (С. Айнӣ, Куллиёт). *У нуфуз ва эътибори ба дарбор доштаи худро барои манъ намудани шоҳзодагони темури аз ҷангҳои хунрезонаи байнихудӣ... сарф менамуд* (С. Айнӣ, Куллиёт);

в) исм: *ривочи забон*. Ин ҳол бештар бо исмҳои рӯй медиҳад, ки худ исми амал буда, бе масдар ҳам процесси амалро ифода мекунад. Ибораҳои исмӣ *таслими Наршах, мудофиаи ватан, ташаккули Ғазнавиён* дар мисолҳои поён ба ҳамин қоида мансубанд: *Баъд аз таслими Наршах ва кушта шудани бисъёре аз сафедҷомагон, исъёни Суғди Самарқанд фуру нишонда шуд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *У дар бораи мудофиаи ватан шеърҳои ҳаяҷоновар ва ғайратбахш дорад* (С. Айнӣ, Куллиёт). *...Дар вақти процесси инқирози Сомониён ва ташаккули Ғазнавиён... якҷандсола вуқӯи фосила табиист* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Ибораҳои, ки ҷузъи тобекунандашон исм ва исму масдар аст, дар шакли мувозӣ истифода мешаванд. Инро дар мисоли ибораҳои *табдили хонадон* ва *табдил ёфтани хонадони ҷумла-*

ҳои зерин равшан мушоҳида намудан мумкин аст: *Ин исъен дар соли 750 (132 ҳиҷрий) бо табдил ёфтани хонадони хилофат аз Умавиён ба Аббосиён фуру нишаст* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Аммо ин табдили хонадон на танҳо ба оммаи халқ, ҳатто ба сардори исъен — Абӯмуслим ҳам фоидае нарасонд* (С. Айнӣ, Куллиёт).

2. Исмҳое, ки ба феълҳои мондан ибораҳои феълӣ нисбат доранд. Ин исмҳо ҳол ва пуркунандаҳои бавоситаро бо тобиши муайянкунандагӣ тобеъ менамоянд. Аммо фарқ дар он аст, ки ин ҳол ва пуркунанда на бо пешояндҳо, балки ба воситаи бандаки изофӣ ба чузъи асосии ибора тобеъ мешаванд. Аз ин ҷост, ки бандаки изофӣ дар чунин ибораҳо ба вазифаи пешояндҳои гуногун воқеъ мешавад.

а) Ба вазифаи пешоянди ба: *Ҳама хурсандона мунтазири фармоишоти устод шуда гӯшу чашмро ба ӯ дӯхтанд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Қасоне, ки сафари Ҳиндустон қардани ӯро инкор мекунанд, ба ҳамин ҳодиса такъя қардаанд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Сабр кун, шояд ту мӯҳтоҷи ёрмандӣ бошӣ* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

б) Ба вазифаи пешоянди бо: *Дар саҳни ҳавлиҳои поён... як тӯда бачагони хурдсол машғули бозӣ буданд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Вақте ки мо саргарми сайри боғ будем, устод ҳам ба тарафи боғ майл намуд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Темур... дар ин қасру боғҳо машғули кайфу сафо мегардид* (Р. Ҳошим, Ҳайкали бузурги назм).

Дар ибораҳои номие, ки исми тобеъкунандаи онҳо аз чиҳати пайдоиш бо ибораҳои феълӣ алоқаманд аст, ду тарзи ифодаи дида мешавад.

а) Исмҳо, мисли он ки дар ибораҳои номист, бо унсурҳои тобеъкунандаи худ танҳо бо бандаки изофӣ пайванд мешаванд, яъне пешоянд ва пасояндҳо, ки хоси ибораҳои феълианд, дигар қор фармуда намешаванд: *ба Ҳиндустон сафар қардан — сафари Ҳиндустон, мамлакатро тарк қардан — тарки мамлакат ва ғ.*

б) Баъзе аз чунин исмҳо дар баробари бандаки изофӣ пешояндҳо низ доранд: *ошхӯрии аз хона, ҷанги бо ғайримусулмонҳо: Қорӣ-Исмағ... ҳиммат ва ғайраташро бо ошхӯрии аз хонаи қарздорон ва ҳуҷранишинонаш сарф қард* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *...дар вақти ҷанги бо ғайримусулмонон асир афтода буданд* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Аён аст, ки иборати *ошхӯрии аз хонаи қарздорон* дар ҷумлаи яқум аз рӯи таърихӣ пайдоиш бо иборати феълии *аз хонаи қарздорон ош хурдан* алоқа дорад. Азбаски феъли таркибии иборати феълӣ — *ош хурдан* дар иборати номӣ ба ҳам муттаҳид шуда, исми амал сохтааст, объекти иборати феълӣ ҳам бидуни тағйири шакл — яъне бо пешоянди худ боз ба ҳамон исм нигаронида шудааст. Исми иборати номӣ бошад, дар шароити нави алоқа, аз руи табиати иборати номӣ талаб қар-

дааст, ки калимаҳои ба он тобеъшаванда бо ёрии асоситарин воситаи ташкилкунандаи ибораҳои номӣ — бандаки изофӣ сурат ёбанд.

Дар мисоли дуюм ҳам айни ҳамин ҳодиса дида мешавад: **чанги бо ғайримусулмонон — бо ғайримусулмонҳо чанг кардан.**

Аз ин параллелҳои синтаксисӣ ҳоло навъи дуюм беш аз пеш ранги умумӣ гирифта истодааст.

ХЕЛҲОИ ИБОРА

Тақсими ибора ба гуруҳҳо, пеш аз ҳама, ба он вобаста аст, ки калимаи асосӣ, тобеъкунандаи он ба кадом ҳиссаи нутқ тааллуқ дорад. Тарзи пайвандшавӣ ва ифодаи муносибатҳои синтаксисии ҷузъҳои ибора, ки аз зарурати тафсири ёфтани калимаи асосӣ ба миён меояд, дар муайян кардани хелҳои ибора чун омилҳои иловагӣ ба назар гирифта мешаванд. Аз ин нуқтаи назар, аз рӯи шакл, яъне воситаҳои грамматикӣ, тасниф намудани ибораҳо чандон ба матлаб мувофиқ нест.

Ин иддаоро дар асоси чунин далелҳои оддӣ собит намудан мумкин аст. Дар забони тоҷикӣ дар ибораҳои номии исм бо сифат ҳодисаҳои хастанд, ки дар ду шакл — ҳам бо изофат ва ҳам бе ин сурат ёфтани ибораҳои имконнопазир мебошад. **М а с а л а н:** *бештарини иштироккунандагон — бештарин иштироккунандагон.* Айни ҳамин ҳодисаро дар ибораҳои феълӣ ҳам дидан мумкин аст: *мактаб рафтан — ба мактаб рафтан.* Ё гирем пасоянди «ро»-ро, ки ғайр аз вазифаи асосии худ — ташкили пуркунандаи бевоситаи суратёфта — ба вазифаи пешоянд ва бандаки изофӣ омада, дар сохтани ибораҳои феълӣ ва номӣ хизмат мекунад: *маро ҳикоят кардан: Маро рӯзе ҳикоят кард бобо* (М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб); *маро муи сар: ...фармуд, ки маро даррав муи сар тарошонанд ва либоси тоза пӯшонанд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Табиист, ки ибораҳои гуруҳи мазкур ва ба онҳо монандро аз рӯи шакли ифода — бандаки изофӣ, пасоянд ва пешояндҳо, инчунин алоқаи ҳамроҳӣ ба гуруҳҳо тақсим намудан тақрори бемаврид ва дар таснифот мубҳамӣ ба миён меорад. Ҳол он ки аз рӯи калимаи тобеъкунандаи ибора ба гуруҳҳо ҷудо намудан ин нуқсонро рафъ намуда, бо таълимоти ибора, ки дар он ба ҳам пайвандшавии калимаҳо ҳамчун воҳиди номинативӣ ба ҳисоб гирифта мешавад, комилан мувофиқ меояд.

Пас, вобаста ба калимаи асосӣ ва тобеъкунанда ба хелҳо тақсим намудани ибора ягона назарияи дуруст аст. Аз ин нуқтаи назар ибораҳои забони тоҷикӣ ба гуруҳҳои зерин ҷудо мешаванд.

ИБОРАҲОИ ИСМӢ

Дар забони мо доираи бо исм пайванд шуда, ибора сохтани ҳиссаҳои мустақили нутқ хеле васеъ аст. Вай аз ҳама бештар бо сифатҳо пайванд мегардад. Зотан сифат ҳам барои он ба вучуд омадааст, ки ҳосият ва аломати предметҳоро тавзеҳ намояд. Аз ин нуқтаи назар сифат ҳамеша тобеи исм буда, дар ибори исмӣ, ҳамчун ҷузъи тобеъ, аломат ва ҳосиятеро нишон медиҳад, ки ҷузъи асосии ибора — исм дорои он аст: *ҳавои соф, барги сабз, баҳори дилфиреб, холи сиёҳ* ва ғ. Дар забони тоҷикӣ ибораҳои номие, ки бо роҳи алоқаманд гаштани исм бо исм сурат меёбанд, низ зиёда истифода мешаванд.

Дар сурати ҷузъи тобеъ шуда омадани исмҳо ифодаи муносибати муайянқунандагии ибора васеътар гашта, вай ба замми аломати предмет чандин муносибатҳои дигари грамматикӣ, аз ҷумла муносибати замонӣ (*абри баҳор*), маконӣ (*саёҳати Москва*), муносибати субъектӣ (*омузиши Қодир*), муносибати объектӣ (*тағбири ақида*), муносибати ҷузъ ба кулл (*донаҳои ашк*) ва амсоли инҳоро низ ифода мекунад.

Дар ҳамаи ин мисолҳо ҷузъҳои тобеъ хусусияти исми худро нигоҳ доштаанд. Ҷиҳати атрибутивӣ бошанд, аз моҳияти дохилии алоқаи изофӣ ба амал омадааст, ки дар он як калима бинобар доро будан ба ҳосияти муайяншавӣ, молик будан ба сифат ва аломате, шарҳу тафсири калимаи дигар — калимаи муайянқунандаро талаб кардааст. Масалан, дар ибори *абри баҳор* калимаи баҳор, ки исми замон мебошад, барои ифодаи муносибати замонӣ хизмат кардааст, яъне вай ҷузъи тобеъқунандаи худро аз ҷиҳати замон муайян намудааст. Ӯ ки дар ибори *фишори мустамликдорон* калимаи *мустамликадорон* субъекти амалро ифода намояд ҳам, мавҷудияти муносибати атрибутивӣ-муайянқунандагии байни ҷузъҳо равшан намоён аст: амал ба мустамликадорон мансуб мебошад. Аз ҳамин ҷост, ки дар ибораҳои гуруҳи мазкур баробари ҷиҳати муайянқунандагӣ ҷиҳатҳои ҳолӣ ва феилӣ-субъектӣ онҳо низ маънидод карда мешавад.

Ғайр аз ин шумора, ҷонишин, сифати феълӣ, масдар низ ба исм тобеъ шуда, ибори исмӣ месозанд.

Ибораҳои исмӣ аз ҷиҳати истифодаи воситаҳои грамматикӣ ҳам мавқеи аввалиндараҷаро ишғол менамоянд. Аммо кор фармуда шудани онҳо дар ҳамаи ибораҳои исмӣ як хел нест. Масалан, агар дар ибораҳои исм + сифат танҳо бандиҳои изофӣ ва алоқаи ҳамроҳӣ ба кор бурда шаванд (либоси тобистопӣ, *дуруза* хӯрок), пас, дар ибораҳои исм + исм ҳам бандиҳои изофӣ (соати тилло, оби чашм), ҳам пешоянд (корнамоӣ дар кишти, воҳурӣ бо артистон), ҳам пасоянд (Фирӯза барин занҳо, Собирро хоб) истеъмоли меёбад. Аз рӯи ҳамаи ин гуфтаҳои ибораҳои исмӣ чи аз рӯи ҷузъҳои тобеъ ва чи аз ҷиҳати воси-

таҳои ифодан муносибатҳои синтаксисӣ ба гуруҳҳои зерин тақсим мешаванд:

1. **Исм + сифат.** а) Бо бандаки изофӣ: гули сурх, мухаббати фарҳодӣ, оби соф, чураи ҷоноҷон, бели оҳанин, косаи мисин, когази равшанин сари афлотунӣ, столи хатнависӣ, чашмҳои бодомӣ, даҳлези ҳафтболор, маҷлиси дӯстона, маҷлиси ғайрирасмӣ, зинаи чандинпоғундадор, суҳанҳои марворидмонанд, хабари даҳшатасар, ҳаяҷони туфонмонанд, ҳазлҳои намакин.

Дар ибораи исмӣ сифатҳои дараҷаи олий пеш аз исм омада бошанд, бо ҷузъи тобеъкунандаи худ ҳам бо бандаки изофӣ ва ҳам бе он пайванд мешаванд: *Замони Саъдӣ яке аз пуршубтарин ва серфоҷиатарини замонҳои гузашта аст* (С. Айни, Куллиёт). *Яке аз бузургтарин, пурқувваттарин ва дарозумртарини ин гуна ҳукуматҳои ҳукумати Сомониён буд* (С. Айни, Куллиёт). *Боғи мо яке аз ободтарин ва хуррамтарин боғҳои он маҳал буд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Исм гоҳо бо аломати «е» воқеъ мешавад, ки дар ин ҳол сифати тобеъ бевосита баъди он меояд. Ин ҳодиса баръакси анъана дар забони имрузаи адабӣ камтар дучор мешавад: *Абӯалӣ бо ҳолате бадтар аз марғ... худро ба Абевард расонд* (С. Айни, Куллиёт). *Ба умеди чизе хӯрдани ёфтани пештар рафт* (С. Айни, Ятим). *У ба даште дуртар аз қаравулхона гави худро ба чаро бурда буд* (С. Айни, Ятим). *Аз шавҳари якуми писаре ба ман баробар дошт* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Акнун усто Оқилро гӯё бо он шахсе роҳгумкарда муқоиса мекунад* (журн. «Шарқи Сурх»).

*Набошад орзуе хубу хуштар аз дунё,
Ба ғайри дидани бино барои нобино.*

(А. Деҳотӣ)

б) Бо роҳи алоқани ҳамроҳӣ: *бечора Одина, сад гуна корҳо, мискин харақ, пора-пора чағбут, як соата ҷанг, имруза бӯрон, якчандмоҳа фосила. Дар натиҷаи яксоата ҷанг ба бисёр кам босмаҷиён гурехта халос шудан насиб шуд* (С. Айни, Ятим). *Дар натиҷаи имруза бӯрон... дар дашт ҳеҷ ҷонзоде ба назар наменамуд* (С. Айни, Ятим). *Аз ҷоҳи даридаи ҷомаҳишон пора-пора чағбут баромада меистод* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

2) **Исм + исм.** а) Бо бандаки изофӣ: *соати тилло, дафтари талаба, оби чашм, шоҳи бодом, сафари Кӯлоб, таслими шаҳр, орзуи саводомӯзӣ, забони араб, мӯҳтоҷи навозини, ашқи олам, дарёи Оҳангарон, хонаи Қаримино, тамошои шаҳр, тушаи роҳ, ҷомакӯҳнаи алоча, андешаи модарам, тайёрии сафар, олами сиёсат, саёҳати Ҳиндустон, мутолиаи китоб, мулоқоти Горький, хӯриши паррандагон, ороиши боғ, хурсандии дӯстон, вазнинии бор, дӯстдориҳои китоб, гуруснагии роҳ.*

Дар забони тоҷикӣ қолиби ибораҳои исму исме низ маъмул аст, ки ба воситаи бандаки изофӣ аз тақрори айнан як калима сохта мешавад. Исмҳои таркиби чунин ибораҳо номи чинси инсон (мард, зан) ё сифатҳои исмгардида мебошанд, ки ҳосият ва хислатҳои шахсро (далерӣ, паҳлавони ва ғ.) ифода мекунанд: *зани занон, марди мардон, далери далерон, паҳлавони паҳлавонон*. Дар байни ҷузъҳои ин қабил ибораҳо муносибати ҷудой мавҷуд буда, ҳиссаи тобеъ тобеъкунандаи худро аз он ҷиҳат эзоҳ медиҳад, ки вай беҳтарини ҳамчинсонӣ худ мебошад: *Инак, дар майдони машқи сарбозон Ёдхишетаки паҳлавони паҳлавонон ва Виркани ҷуяндаи ин номи фоҳира аз аз ду ҷониб баромаданд* (С. Улуғзода, Ривояти суғдӣ).

б) Бо пешоянд. Бо пешоянд омада бо ҳам пайванд гардидани исмо дар сайри таърихӣ тақомулоти забони адабии тоҷик ҳодсаи дертар буда, бо таъсири ибораҳои он ибораҳои номӣ, ки ҷузъи тобеашон сифати феълии дорои пуркунанда ва ҳолҳои тобеъ мебошад, калон аст.

Бо пешоянди аз: *халосӣ аз марг, шикоят аз пирӣ, як қисм аз шарикдарсон: Агар мо шеърҳои Рӯдакиро аз рӯи мавзӯ ва мундариҷа тақсим намоем, тақрибан ба тарзи зерин мешавад: ҷушу хуруши ҷавонӣ... шикоят аз пирӣ ва афтодагии худ...* (С. Айни, Куллийет).

Бо пешоянди ба: *Аз мувоҷиат ба ягон идора ва мададпураи дар бобати дохил шудан ба интернат шарм медоштам* (С. Улуғзода, Субҳии ҷавонии мо). *Ин сулҳ, албатта, пештар аз ҳуҷуми Чингиз ба Осиеи Миёна барпо шудааст* (С. Айни, Куллийет). *Хизмати содиқона ба халқу Ватан... ин таронасарои шиқу озодиро ба қулҳои шаъну шараф бардоштааст* (Н. Маъсумӣ, Суханҳои вирди забон).

Бо пешоянди бо: *шиносии ман бо Горький хеле дар ба ҳам расид* (С. Айни, Куллийет). *Оббози бо собун дар ҳузур ҳуди тута Люба ба амал омад* (С. Улуғзода, Субҳии ҷавонии мо). *Дар зиндагӣ, дар муомила бо мардумон хоксор ва содда буд* (Р. Ҳошим, Ҳайкали бузурги назм).

Бо пешоянди дар: *Корнамои дар коинот, қаҳрамонӣ ва ҷасорате, ки рафиқон П. И. Беляев ва Н. А. Леонов зоҳир намуданд, дили одамони советиро бо ҳисси шодию хурсандӣ ва ифтихор пур мекунад* (газ. «Тоҷикистони Советӣ»).

Бо пешоянди бар: *Зафар бар Ёдхишетаки ӯро паҳлавони лашкари подшоҳ хоҳад кард* (С. Улуғзода, Ривояти суғдӣ).

Пешоянди бар дар сохтани ибораҳои номӣ бо калимаҳои зидди, муқобили дар шакли таркибӣ низ ба кор бурда мешавад: *Онҳоро ба отрядчиён бурда дода, фаҳр мекардем, ки дар мубориза бар зидди босмачиён ба калонсолон мадад мерасонем* (С. Улуғзода, Субҳии ҷавонии мо).

Бо изофат ва пешояндҳои аслий (аз то, бо), пешояндҳои номӣ (назди, таги, пешӣ) ва пешояндҳои таркибӣ (онд ба, доир ба, дар бораи, дар хусуси

баъд аз, пас аз, пеш аз ва ғ.). Тазкиранависон мегуянд, ки *Фирдавсӣ барои додхоҳии аз залима, дар хусуси андози хироҷ аз Тӯс ба Ғазнин рафт* (С. Айнӣ, Қуллиёт). Аммо намунае аз айёми бачагиҳояш ва ҳаёти то дарбориаш дида намешавад (С. Айнӣ, Қуллиёт). *Масофаи то ҳаёт аз хонаи деҳагии мо як чақрим ҳам намеомад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Тураи валиаҳд ғайр аз кўпкоритозӣ ва шикори бо шоҳин, бедонабозиро ҳам дўст медошт. Боре яке аз китобҳои оид ба мантиқи Абуалӣ Сино ба Шероз расид* (С. Айнӣ, Қуллиёт). *Ин ривоят росттарин нақлҳои оид ба Рӯдакӣ ва Рудак мебошад* (С. Айнӣ, Қуллиёт). *Бехтарини ровиҳои дар бораи Фирдавсӣ Низомии Арӯзии Самарқандист* (С. Айнӣ, Қуллиёт). *Устод Рӯдакӣ, Муроди Бухорӣ, Дақиқӣ ва дигарҳо... сардафтари адабиёти баъд аз исломии форс-тоҷик ба шумор мераванд* (С. Айнӣ, Қуллиёт). *С. Айнӣ дар тамоми муддати зиндагии пас аз революционии худ, тамоми асарҳои бадеиро, ки аз русӣ ба забонҳои ба вай мафҳум тарҷима мешуданд, бо диққати تامом хондааст* (Р. Ҳошим, Айнӣ ва адабиёти рус). *Иброҳимбекро дар сари дастаи дуздони пеш аз инқилоб нишон додан дуруст нест* (С. Айнӣ, Қуллиёт). *Ман дар мамлакат расм ниҳодаам, ки кўчагардони баъд аз хуфтанро бикишанд* (С. Улуғзода, Ривояти суғдӣ).

Пешояндҳои мисли, монанди, чун, ҳамчун ва муродифҳои онҳо низ ду исмро ба ҳам пайванд намуда, ибораҳои исми месозанд, ки муносибати киёсиро бо тобиши муайянқунандагӣ ифода мекунанд: монанди **Рустам паҳлавонон, рӯи чун мох, мисли Камол шоирон**. Ҳиссаи асосии ибора гоҳо бо артикли -е низ воқеъ мегардад. Дар ин ҳол хусусияти номуайянии исми равшан зоҳир шуда, таркиби пешояндӣ чигунагии онро таъин менамояд: **чўбдасте монанди ҳалқачўб, давлатманде чун Қуфарн, ҷавонмарде чун Виркан: Ҳайф аст, ки ҷавонмарде чун Виркан кушта шавад** (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

в) Баъзе исмҳо, хусусан исмҳои ҳос бо исмҳои ҷинс, бо таркиби пешояндии ба номи ва пасояндии номи бо ҳам пайванд мегарданд. Аз инҳо таркиби **ба номи** ҳам пеш аз ҷузъи тобеъ ва ҳам пас аз он баробар истеъмол мешавад. *Дар ин бора муҳаддима гуён як маҷмуаи ба номи «Намунаи адабиёти тоҷик» нашр кардани шуда, ҷамъ ва тартибашро ба фақир ҳавола намуд* (С. Айнӣ, Қуллиёт). *Баъд аз он Абуалӣ дар луғат ба номи «Лисон-ул-араб» як китоби 19 ҷилдӣ таълиф кард* (С. Айнӣ, Қуллиёт). Пасояндии **номи** бошад, ҳамеша пас аз ҷузъи тобеъ, дар байни ҳар ду ҷузъ воқеъ мегардад: *Дуюм ин, ки дар наздиқиҳои Панҷоб «Рудак» ном деҳае нест* (С. Айнӣ, Қуллиёт). *Ба ман Серёжа ном писари шаробпази дуҷуми завод бисёр маъқул буд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

3. **Исм + шумора**. Ин гуруҳи ибораҳои исмӣ нисбат ба ду гуруҳи боло маҳдудтар буда, ба изофа ва алокаи ҳамроҳӣ сурат меёбад.

а) Ба воситаи бандаки изофӣи и: *соати даҳ, раҳами се, асри бист, синфи даҳ, лампаи даҳум, синфи панҷум, лампочкаи яксаду бистум, соли ҳафтум*; б) Бо роҳи алокаи ҳамроҳӣ: *панҷ мард, даҳ дафтар, шаш-ҳафт маротиба, чорьяк аср, бист нафар талаба, як даста гул* ва м. ин. Аз шумораҳои тартибӣ шуморае, ки бо суффикси **-умин (-юмин)** сохта шудааст, бо исм ҳам бо бандаки изофӣ ва ҳам ба воситаи алокаи ҳамроҳӣ омада метавонад: *Соли дуюмин аст, ки мо мехонем... Вай дар дуюмин соли таҳсилаш хатнавис шуд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

4. **Исм + ҷонишин:** а) Ба воситаи бандаки изофӣ: *китоби ман, шеърҳои шумо, забони вай, дӯстдориҳои онҳо*.

б) Ба воситаи алокаи ҳамроҳӣ: *ҳама гап, ҳама сол, ҳамин мактаб, он китоб* ва м. ин.

5. **Исм + сифати феълӣ.** Сифатҳои феълӣ бо ҳар се замон ба исм тобеъ шуда, ибораҳои исмӣ месозанд: *Дар рангу рӯи осори тарсидагӣ набуд* (С. Айни, Аҳмади Девбанд). *Ғоиб амак як ҷойник оби нӯшидани овард* (С. Улуғзода, Навобод). *Реваҳишён, ки дар маърака... гуштигирии писараширо бо дили тапон назора карда буд, ба андеша рафт* (С. Улуғзода, Ривояти суғдӣ).

Азбаски сифатҳои феълӣ хусусияти феълӣ доранд, дар дохили ибораҳои исмӣ ба худ ҳиссаҳои тобеъ қабул намуда, шаклан тафсил меёбанд. Аз ин нуқтаи назар иборати содаи **одами омадагиро** чунин тағйир додан мумкин аст: *одами нав омадагӣ, одами нав аз Москва омадагӣ, одами нав аз Москва барои лекцияҳои омадагӣ, одами нав аз Москва даҳрӯза барои лекцияҳои ба Душанбе омадагӣ* ва амсоли инҳо. Дар ҳамаи ин ибораҳо сифати феълӣ ҷузъҳои ҷав ба навро ба худ тобеъ карда бошад ҳам, аммо асли муносибати тобеии вай бо исми одам ҳамеша барқарор аст. Бе ин исм ҳамчун ҷузъи тобеъкунандаи калимаҳои дигар барҳам мехурад.

Ҳиссаҳои нав ба навро тобеъ намуда, шаклан тафсил ёфтани сифати феълӣ мувофиқи қоидаи ибораҳои феълӣ ба амал меояд. Бинобар ин масъалаи мазкур одатан дар ҳамин фасл — фасли ибораҳои феълӣ омӯхта мешавад.

Як хусусияти ҷолиби диққат дар ибораҳои исму сифати феълӣ аз он иборат аст, ки сифатҳои феълӣ дорои ҷузъҳои тобеъ бо талаби ихтисори сухан ба ихтисор ва мӯъҷаз шудан майл намуда, барои ба вучуд омадани ибораҳои номии сода ё мураккаби на чандон тафсилӣ имконият фароҳам овардаанд. Чунончи, *шаҳси ҷомаи дарози озода дар тан — аз шаҳси дар тан ҷомаи дарози озода нӯшидагӣ, селоби хонахаробкун — аз селоби хонахаробкунанда, ҳаёлотии пешионагӣ — аз ҳаёлотии дар пеши оина буда, кордҷаи қаламтарош, — аз кордҷаи қаламтарошанда, одами ҷоғардор — аз одами ҷоғар доштагӣ, ҷураҳои гапхӯр — аз ҷураҳои гапхӯранда, одами кор — аз одами коркунанда;*

Як шахси ношиноси... чомаи дарози озода дар тан берун омад (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Аз санглохҳо ва наҳрҳои кӯҳӣ селоби хонахаробкун бо тундии боду тезии тир меомад* (С. Айни, Куллиёт). *Мададгори оҳангаронии мо ба ман як кордҷаи қаламтарош...* баҳшид (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Дар паҳлуи ӯ... як одами ғафси ҷоғардор нишаста буд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ба хона даромадани Истамзани хурдиرو аз ҳаёлоту пешионагӣ боздошт* (С. Айни, Ятим). *Дар меҳмонхона... ҷураҳои гапхӯр ҷамъ шуда буданд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ман дар он зиёфат фаҳмидам, ки Горький чӣ гуна одами кор ва маҷлисоро будааст* (С. Айни, Куллиёт).

6. **Исм + масдар.** Танҳо бо бандаки изофӣ сурат меёбанд: *сабаби омадан, боиси афтидан, қасди газидан, муддати хондан, тақозои бозгаштан.*

ИБОРАҲОИ СИФАТИ

Ибораҳои сифатӣ дар забони тоҷикӣ нисбат ба ибораҳои исмӣ ва феълӣ каммаҳсултаранд. Сабаби ин, пеш аз ҳама, дар он аст, ки худи сифат табиатан хусусияти тобеъшавӣ дошта, ҳамеша ба исм тобеъ шуда меояд. Аз ин нуқтаи назар ибораҳои сифатӣ чун қоидаи маъмул дар дохили ибораҳои номӣ сурат ёфта, маҳз дар ҳамин ҷо хосияти тобеъкунии худро зоҳир менамоянд. Ба ин маънӣ, ҳатто дар сурати аз исм қанда шудан ҳам бо исме муносибат доштани онҳо дар назар дошта мешавад.

Дар дохили ибораҳои исмӣ ташкил ёфтани ибораҳои сифатӣ ба қоидаи ташкили ибора муқобил нест: дар ин ҷо сифат хусусияти тобеъкунии нишон дода, бо роҳи тобеъ намудани исм, ҷонишин, зарф ибораро месозад, ки муносибатҳои хеле гуногуни маъноиро ифода мекунанд. Дар ин гуна ибораҳои сифат ба исм тааллуқ дошта, калимаҳои дигар ба он тобеъанд. Барои мисол иборати *забонҳои ба вай мафҳум* ва *боғчаи як вақтҳои хуррамро* аз назар мегузаронем. Дар ин ибораҳо асли ибора *забонҳои мафҳум*, *боғчаи хуррам* буда, таркибҳои *ба вай* ва *як вақтҳои* на ба исм, балки ба сифат тобеанд. Таркиби *ба вай* сифатро аз ҷиҳати муносибати пурқунандагӣ шарҳ дода бошад, таркиби *як вақтҳои* бо сифат дар муносибати ҳоли воқеъ шудааст. Вобаста ба ин хусусияти худ ибораҳои *ба вай мафҳум*, *як вақтҳои хуррам* ва амсоли онҳо мафҳуми мураккабро ифода намуда, ҳамчун воҳиди номинативии забон дар сохтани ҷумла иштирок мекунанд: *Айни... тамоми асарҳои бадеиро, ки аз русӣ ба забонҳои ба вай мафҳум тарҷима мешуданд, бо диққати тамоми хондааст* (Р. Ҳошим, Айни ва адабиёти рус). *Боғчаи як вақтҳои хуррам* *дилқушои мо ба ҳолате омада буд, ки гумон мекардед, ба он тараф даҳҳо сол гузори одамизод наафтадааст* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Ибораҳои сифатӣ ҳам монанди ибораҳои исмӣ ба воситаи бандҳои изофӣ, пешояндҳо ва алоқаи ҳамроҳӣ ташкил меёбанд, ки истеъмоли ҳар яки онҳо ба мансубияти ҷузъи тобеъ ба ин ё он ҳиссаи нутқ алоқаманд аст.

1. Сифат + исм. а) Бо бандҳои изофӣ. Бо бандҳои изофӣ ба сифат тобеъ шуда ибораи сифатӣ сохтани исмҳо ниҳоят каммаҳсул аст. Онро мо, асосан, ба гуруҳи ибораҳои мушобеҳи **пури об** мебинем, ки аз ибораҳои сифатии бо пешоянди аз суратёфта муродиф доранд: **пур аз об**. Дар ин қабил ибораҳо сарфи назар аз тарзи ташкили онҳо (бо изофат ё пешоянд), муносибати пуркунандагӣ ифода меёбад, ки дорои тобиши маъноии дарун, дохил мебошад: аломате, ки бо сифати асли ифода ёфтааст, бо ишорат ба предмете, ки ин аломат ба он тааллуқ дорад, пурра ва аниқ қарда мешавад. Масалан, муқоиса кунед: *кузаи об, кузаи пури об, кӯзаи аз об пур*:

б) Ба воситаи пешояндҳо. Ибораҳои сифатие, ки ба воситаи пешоянд ташкил меёбанд, микдоран бештар буда, пешояндҳои зеринро дар бар мегиранд:

Пешоянди **аз** дар сохтани ибораҳои сифатӣ серистеъмоли аст. Иборасе, ки ба воситаи он сурат меёбад, муносибатҳои пуркунандагӣ, сабабӣ, қиёсӣ, масоҳатӣ, замонӣ, махрумиятро ифода мекунад.

Қисми зиёди ин ибораҳо муносибати сабабино ифода менамоянд: аломате, ки ба воситаи сифати асли ифода шудааст, ба воситаи исм аз ҷиҳати сабаби рӯй додан равшан ва пурратар шарҳ дода мешавад: *аз арақ тар, аз хунук сурх, аз серҳосили ҳам, аз касали камқувват* ва ғайра.

Дар ифодаи муносибати қиёсӣ бартарин аломати ҷузъи тобеъкунанда дар муқоиса бо предмете, ки аз ҷиҳати хосияти асосин худ бо ин аломат монандӣ дорад, таъкид мегардад. Ин гуруҳи ибораҳои сифатӣ дар синтаксиси забони мо мавқеи бештаре доранд: *аз гул нозук, аз санг сахт, аз булур соф, аз ақиқ турҷило, аз ҷон беҳ, аз оҳан матин, аз шафақ оташин*.

Дар ибораҳои гуруҳи мазкур сифат одатан пас аз ҷузъи тобеъ меояд. Аммо баъзан пеш аз исм омадани сифатҳо низ дида мешавад. Ин ҳол бештар дар услуби бадеӣ барои таъкид воқеъ мешавад: *Ҳамин тавр он зани ҷавони қулфатзадаи ноком, он қурбони зиндагии талхтар аз заҳр дар биёбон аз гушнагию ташнагӣ ва гармою сармо ҳалок гардид* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонини мо):

Дар ибораҳои сифатӣ бо пешоянди **аз** ифода ёфтани муносибати масоҳагӣ бисёр кам дучор мешавад. Дар ин гуна ибораҳо сифат аломати масоҳагино ифода намояд, исм мавзееро нишон дода, бо ин барои равшантар зоҳир шудани маънои масоҳагии сифат кумак мерасонад: *Баъд аз тахминан 200 соли истилои араб Эрон ва Осиёи Миёнаро, дар қанорҳои мамлакат — дар ҷоҳои дуртар аз маркази хилофат ҳукуматҳои феодалии милли ташкил ёфтаанд* (С. Айни, Қуллийет).

Калимаҳое, ки бо пешоянди **аз** ба сифат тобеъ шуда, якҷоя муносибати замони ва маҳрумиятро ифода менамоянд, аз чихати луғавӣ маҳдудтаранд: *аз бачагӣ шӯх, аз хурдӣ беқарор, аз муҳтоҷӣ озод, аз ақл бегона, аз касофат дур, аз маҳбас озод* ва монанди инҳо.

Пешоянди **то** барои нишон додани муносибати замони ва масохагӣ хизмат менамояд: *то пивӣ бақувват, то охир қатъӣ, то оринҷ сиёҳ, то нисф ҳолӣ, то замин овезон, то шифт сиёҳ* ва ғайра.

Пешоянди **дар**. Ибораҳои сифатӣ бо ин пешоянд муносибати пурқунандагӣ ва маҳдудқуниро ифода менамоянд. Исми дар ин қабил ибораҳо сифатро аз руи ҳудуди зоҳиршавӣ шарҳу эзоҳ медиҳад: *дар суҳан ҳасис, дар амал бепарво, дар борикӣ шамшермонанд, дар зоҳир зебо, дар ботин пуч* ва амсоли инҳо. Чунин вазифаро пешоянди **ба** низ адо карда метавонад. Чунинчи: *ба тамъ талх*.

Пешоянди **дар** дар ибораҳои *дар тобистон хунук, дар зимистон заҳ, дар баҳорон сабз, дар баҳор сафед* ва монанди инҳо барои нишон додани муносибатҳои замони хизмат карда бошад, дар мисолҳои *дар шаҳр номаълум, дар қағр ноором* ва ғайра аломатеро, ки ба воситаи сифати аслии ифода ёфтааст, аз чихати муносибати он ба мақон ифода кардааст.

Пешоянди **ба** ва **барои**. Вазифаи асосии ин пешояндҳо дар ибораҳои сифатӣ ифодаи таъинот аст: *ба ҳаёт бепарво, барои кор омода, ба муаллим наздик, ба илм зарарнок, барои сафар ношоём, ба студент ғоиданок*.

Агар исми маъноии предметӣ дошта бошад сифат аломати масохагири ифода намояд, ибора маъноии масохагӣ дар бар мегирад: *райони ба шаҳр наздик, ҳавзи ба қишлоқ наздик* ва монанди инҳо.

Ғайр аз ин баъзе аз пешояндҳои дигари аслии, таркибӣ ва номӣ барои ташкили ибораҳои ҷудоғонаи сифатӣ хизмат мекунанд. Аз пасояндҳо дар ин вазифа пасоянди **барин** хеле серистеъмол аст. Ин пасоянд монанди пешояндҳои **мисли, чун, монанди** ва муродифҳои онҳо барои ифодаи муносибати қиёсий, сохтани ибораҳои ташбеҳӣ хизмат мекунад: *табъи чун ғунча хандон, руҳсорай чун себи сурх тобон, замини мисли дашт ҳамвор, оби нуқра барин соф, дастӣ оҳан барин сахт*. Мисол: *Шодӣ панҷаи шохчаи марҷон барин сурх ва нозуки ҳудро пеш бурда, мӯҳи бузҷаро мекашид ва ноҳунҳои чун барги ғунҷаи ношуқфта нарм ва нимранги ҳудро ба лаб ва дандонҳои вай расонида қитиқ мекард* (С. Айнӣ, Ятим).

Дар ташкили ибораҳои сифатии қолиби исми сифат пешояндҳои номии таркибии изофӣ низ фаровон истифода мешаванд: *коғази ба монанди шир сафед, амаки дар назди сардор обруманд, дастони дар зери остин ниҳон* ва монанди инҳо.

2. Сифат + сифат: *сафеди сафед, сурхи сурх, калони калон, нағзи нағз, сурхи баланд, зарди паст*. Дар баъзе аз ибораҳои

сифатии гуруҳи мазкур чузъи тобеъ хусусияти исмӣ дорад: *пири хирадманд, ҷавони доно, кари ботил, қури модарзод*.

3. **Сифат + зарф.** Аломати предмет, ки ба воситаи сифатҳои асли ифода ёфтааст, аз ҷиҳати замон, дараҷа, андоза, тарз ва монанди онҳо низ пурра ва равшан карда мешавад.

Дар байни ин ибораҳои ибораҳои сифатии бо зарфҳои микдорин хеле, *бисъёр, бағоят, ҷудо, ниҳоят, зиёд, беҳад, басе* ва ғайра серистеъмоланд. *Дар даврае, ки Сомониён ҳукмронӣ мекарданд, маданияти Осиёи Миёна бисъёр боло рафт* (С. Айнӣ, Қуллиёт). *Саъдӣ, бешубҳа яке аз симоҳои бисъёр бузурги адабиёти классикии форс-тоҷик аст* (С. Айнӣ, Қуллиёт). *Агар ашъор зиёда обдор бошад, бештар дарҷ кардан ҳам мумкин аст* (С. Айнӣ, Қуллиёт). *Шаҳр ба назарам басе зебо ва пуришӯро менамуд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Шабона аз он рӯшноии ниҳоят заифи ҷароғ ба девори зиндон зада меистод* (Р. Чалил, Одамони ҷовид).

Таркибҳои ба дараҷот, аз одат берун низ барои шарҳи дараҷаи аломати предмет истифода мешаванд. *Шеърӣ касе, ки дар мавзӯи мубориза навишта шудааст, агар он кас дар мубориза феълан ва амалан иштирок карда бошад, аз шеърӣ касе, ки он муборизаро аз дур дида ва ё дар хона нишаста навиштааст... ба дараҷот самимонатар ва реалтар мебарояд* (С. Айнӣ, Қуллиёт). *Шояд аз ҷиҳати аз одат берун олими бузурге буданаш бошад... дар бораи Абуалӣ ибни Сино... афсонаҳои бисъёре паҳн шудааст* (С. Айнӣ, Қуллиёт).

Баъзе аз зарфҳои замон низ ба сифатҳои пайванд гардида, ибораҳои сифатӣ месозанд. Ин гуна ибораҳои одатан муносибати замони ифода менамоянд: аломате, ки ба воситаи сифатҳои ифода ёфтааст, бо роҳи нишон додани замони мавҷудияти он пурра ва аниқ карда мешавад: *ҳамеша хушҳол, доимо ғамгин, мудом сабз, гоҳо дуруст, баъзан хушҳол*.

Баъзан масдар низ бо сифатҳои ибораи сифатӣ ташкил менамояд. Микдори сифатҳои бо масдар оянда аз ҷиҳати луғавӣ ниҳоят маҳдуд буда, онҳо асосан бо пешояндҳои дар ва ба сурат меёбанд: *дар навиштан моҳир, дар хондан беҳамто, ба рафтан тайёр ё омода* ва монанди инҳо.

ИБОРАҲОИ ШУМОРАҒИ

Дар байни ибораҳои забони тоҷикӣ ибораҳои шуморағӣ мавқеи махсусро ишғол менамоянд. Аз шумораҳои шумораи тартибӣ, ҳамчун ибораҳои сифатӣ, танҳо дар дохили ибораҳои номӣ хусусияти тобеъкунӣ зоҳир намуда, дар мавридҳои дигар тобеи исми шуда мондан мегирад. Масалан, *иморати якум* — *иморати дар сарҳад якум*.

Ибораҳои шуморағии гуруҳи мазкур муносибатҳои пуркунандагӣ ва ҳолиеро ифода мекунанд, ки дар онҳо тобиши маъ-

ноии маҳдуд ва ҷудокунӣ мавҷуд аст. Ҷузъи тобеи ин гуна ибораҳо аз зарф ва исмҳои макон иборат буда, аз воситаҳои грамматикӣ пешоянди аз ва дар барои пайванд кардани онҳо бо ҳиссаи асосӣ — шумораи тартибӣ хизмат мекунад: *дар рӯи хат якум, аз поён панҷум, аз боло даҳум, аз паҳлӯ сеюм* ва ғайра.

Шумораҳои микдорӣ одатан ҳангоми ифодаи муносибати ҷудой ва маҳдудкунӣ исм ва ҷонишинҳои ба худ тобеъ мекунад. Дар ин маврид барои пайванд кардани онҳо пешоянди аз ва ё бандаки изофӣ и ба кор бурда мешавад: *яке аз иштироккунандагон, панҷ нафар аз талабагон, яке аз муаллимон, даҳ нафари партизанҳо, панҷуми онҳо.*

Иборасозии шумораҳо дар вақти ба вазифаи исм истеъмоли ёфтани онҳо маҳсусан равшан намоён мегардад, ки инро дар ибораҳои ду аламрасида, дуи дигар, дуи ман-и ҷумлаҳои поёнмушоҳида қардан мумкин аст. *Баъд аз рӯз шудан пирамардон падару писарро ба як ҷаҳон шодӣ танҳо гузошта, худҳошон рафтанд, то ки ин ду аламрасидаи ғами ҳиҷронкашида бо якдигар дарди дилҳои ғамдидаи худро гуфта ва шунида, доди худро аз айёми дурӣ... ситонанд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Дуи дигар аробақашон буданд, ба аробақашон такъя карда истода маҳорка мекашиданд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Сирри маҳфии дуи мо дар тирамоҳ... пайдо шуд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

ИБОРАҲОИ ҶОНИШИНӢ

Ибораҳои ҷонишинӣ ҳам аз ҷумлаи ибораҳои каммаҳсул ба шумор мераванд. Калимаҳои дигарро тобеъ намуда, ибора сохтани ҷонишинҳо асосан дар ҷумла воқеъ мегардад, ки дар ин маврид онҳо барои равшантар зоҳир намудани маънои худ имконият пайдо мекунад. Ҷун калимаи асосии ибора истеъмоли ёфтани ҷонишинҳо ба ҳамаи калимаҳои ҷонишинӣ хос нест, фақат қисме аз онҳо ин вазифаро адо мекунад.

Ҷонишинҳои калимаҳои дигарро бо се роҳ — ба воситаи изофат, пешоянд ва бо роҳи алоқаи ҳамроҳӣ тобеъ мекунад. Бо бандаки изофӣ исмҳо (*мани олим, туи коргар, ҳар кадоми бачагон, ҳамаи колхозчиён, кадоми муаллимон*), сифатҳо (*мани мискии, шумои пир*), ҷонишинҳои алоҳида (*ҳар кадоми мо, баъзеи онҳо, кадоми инҳо*) ба ҷонишинҳои шахсӣ, таъинӣ, саволӣ ва ғайра вобаста мешаванд.

Доираи ташкили ибораҳои ҷонишинӣ басо маҳдуд аст. Аз пешояндҳои танҳо пешоянди аз ба кор бурда мешавад. Дар вазифаи ҷузъи асосӣ дар ҷунин ибораҳои ҷонишинҳои номуайянии (*баъзе, чанд (чанде), кадом (кадоме), дигар* ва мисли инҳо истифода шуда, муносибатҳои ҷудой (*кадоме аз бачагон, баъзе аз раисон*), ҳиссагӣ (*чанде аз шоирон, қисме аз китобҳо*),

пуррагию саросарӣ (*ҳар кадоме аз онҳо, ҳар яке аз нишастагон*) ва амсоли инҳоро ифода мекунанд.

Дар алоқаи ҳамроҳӣ бештар қонишинҳои ишоратии ин, он бо қонишини таъинии **ҳама** ибора месозанд. Онҳо одатан дар дохили ибораҳои исмӣ воқеъ мегарданд: *он ҳама гапҳо, ин ҳама маълумотҳо* ва ғ.

ИБОРАҲОИ ЗАРФӢ

Бо ду зарф сохта шудани ибораҳои зарфӣ маъмул аст: зарфӣ тарзи амал зарфҳои микдору дараҷаро тобеъ намуда, ибораҳоеро ташкил медиҳад, ки муносибатҳои ҳолиро ифода менамоянд. Чунончи: *хеле оромона, ниҳоят далерона, бисъёр мардонавор, андак хурдагирона, басо ҷасуруна* ва м. инҳо.

Зарфҳои микдору дараҷа баробари тобеъ шудан ба калимаҳои дигар ҳамчунин баъзе калимаҳоро ба худ тобеъ намуда, ибораҳои зарфӣ месозанд. Дар ин вазифа зарфҳои **беш, зиёд, кам** нисбатан серистеъмол буда, ҷузъи тобеи онҳо шумораҳои микдорӣ ва калимаҳои **баробар, маротиба** мебошанд: *ду баробар беш, се баробар кам, чор бор зиёд, даҳ маротиба кам* ва ғайра.

Зарфҳои дараҷаи қиёсӣ баъзе зарфҳои микдору дараҷаро тобеъ намуда, ибора месозанд, ки ин гуна ибораҳо муносибатҳои муайянкунандагӣ-микдориро ифода менамоянд: *андаке сусттар, дучанд зиёдтар, каме сонитар*.

Дар сохтани ибораҳои зарфӣ зарфҳои замон низ иштирок мекунанд. Аммо микдори зарфҳои замоне, ки ҳамчун калимаи асосии ибора воқеъ мешаванд, зиёд нест. Аз зарфҳои замон калимаҳои **барвақт, бевақт** бо тобеъ намудани зарфҳои микдорни **хеле, ниҳоят** ва синонимҳои онҳо ибора месозанд: *хеле барвақт, ниҳоят бевақт* ва монанди инҳо. Гурӯҳи дигари ибораҳои зарфӣ аз зарфу исм иборат мебошад. Зарфҳои тарзи амал бо ёрии пешояндҳои **мисли, чун** ва синонимҳои онҳо исмхоро тобеъ намуда, ибораҳои зарфие месозанд, ки муносибати муайянкунандагии дорон тобиши қиёсӣ, ташбеҳиро ифода менамоянд: *мисли шер далерона, чун рӯбоҳ маккорона, ҳамчун кӯдак шармгинона* ва ғайра. Тамоми ин қабил ибораҳо танҳо дар ҷумла ба амал омада, берун аз ҷумла вучуд надорад.

ИБОРАҲОИ ФЕЪЛӢ

Ибораҳои феълӣ, монанди ибораҳои исмӣ, аз сермахсултарин ибораҳои забони тоҷикӣ ба шумор мераванд. Феъл ба воқитаи алоқаи ҳамроҳӣ ва вобастагӣ исм, қонишин, зарф, феъли ҳол ва масдарро ба худ тобеъ намуда, ибораҳои феълие месозад, ки дар ифодаи муносибатҳои хеле мухталифи грамматикӣ хизмат мекунанд.

Дар ибораҳои феълӣ, агар баъзе лаҳзаҳои услубӣ ба назар гирифта нашаванд, чузъи тобеъ ҳамеша пеш аз калимаи асосӣ воқеъ мегардад. Чихати дигари ибораҳои феълӣ аз он иборат аст, ки баъзе аз чузъҳои тобеи онҳо, хусусан феъли ҳол ва масдар, сарфи назар аз тобеи худ ба феъл, калимаҳои дигарро тобеъ намуда, шакли мураккаби ибораҳои феълиро ташкил медиҳанд. Ин ҳодиса барои такмил ва тараккии қолабҳои ибораҳои феълӣ имконияти муайяне муҳайё кардааст.

Шарҳи бисёр аз муносибатҳои грамматикӣ байни чузъҳои ибораҳои феълӣ дар бобҳои пурқунанда ва ҳоли ин китоб сабт шудааст. Бинобар ин ин ҷо танҳо қолабҳои асосии ибораҳои феълӣ, гоҳо аз рӯи зарурат баъзе аз муносибатҳои семантики грамматикӣ онҳо аз назар гузаронида хоҳад шуд.

ИБОРАҲОИ ФЕЪЛИИ БО ИСМ

Исмҳо ба феъл бо ду роҳ пайванд мегардад: 1) Ба воситаи алоқаи ҳамроҳӣ. 2) Ба воситаи алоқаи вобастагӣ.

Ба воситаи алоқаи ҳамроҳӣ ба феъл тобеъ шудани исмҳо аз чихати луғавӣ нисбатан маҳдудтар буда, гуруҳи муайяни калимаҳои исмиро дар бар мегирад. Чузъи тобеъқунандаи чузъи ибораҳо микдоран кам аст.

а) Феълҳои гузаранда исмҳои конкретӣ гайриҷондор, баъзан исмҳои ҷондор ва абстрактро низ тобеъ намуда, муносибати пурқунандагиро ифода менамоянд: исм объекти бевоситаро нишон медиҳад, ки амали бо феъли гузаранда ифодашуда ба он нигаронида шудааст: *ош хурдан, ҷой нӯшидан, китоб хондан, мол овардан, санг партофтан, гӯсфанд ҷаронидан, одоб ёд гирифтан* ва монанди инҳо.

Қолаби чузъи ибораҳои феълӣ барои ба вучуд омадани як силсила ибораҳои фразеологӣ феълӣ замина гузоштааст: даст мондан, чашм дӯхтан, гуш додан, қадам партофтан ва монанди инҳо.

б) Муносибатҳои замону макорро ифода менамоянд: *шаб омадан, баҳор рафтан, Кӯлоб омадан, кӯча баромадан, қишлоқ фаромадан, мактаб рафтан* ва ғайра. Дар ибораҳои мазкур ва амсоли онҳо ифодаи муносибати грамматикӣ замону макор ба маънои луғавӣ чузъҳои онҳо саҳт вобаста аст: муносибати замони бо исмҳои замони **шаб, баҳор**, муносибати масоҳагӣ бо исмҳои макори **Кӯлоб, кӯча, қишлоқ, мактаб** ифода гардидааст.

Ба воситаи алоқаи вобастагӣ ба феъл тобеъ шудани исм бо ду воситаи грамматикӣ — пешоянд ва пасояндҳо ба амал меояд.

1. **Исмҳои ки ба воситаи пешоянд ба феъл пайванд шудаанд.** Дар ин гуна ибораҳо пешоянд вазифаи дугоноро ифода мекунад: аз як тараф, ду калимаи мустақилмаъноро ба ҳам пайванд намояд, аз тарафи дигар, муносибати маъноии онҳо

ро нишон медиҳад. Аз ин ҷиҳат пешоянд аз бандаки изофӣ, ки низ барои алоқаманд намудани ҷузъҳои ибора истеъмоли мебад, фарқ дорад: бандаки изофӣ аз маънои луғавӣ тамоман маҳрум буда, танҳо барои ба ҳам алоқаманд намудани калимаҳо хизмат мекунад. Ба ин маънӣ вай бинобар воҳиди муҷарради грамматикӣ будани худ барои нишон додани муносибати маъноии калимаҳои таркиби ибора қодир нест. Хизмати пешояндҳо дигаргунтар аст. Пешояндҳо, махсусан пешояндҳои номӣ, ки ба ин ё он дараҷа маънои луғавии худро маҳфуз доштаанд, баробари ба ҳам пайванд намудани ҷузъҳои таркиби ибора барои равшан гаштани муносибати маъноии онҳо низ кумак мерасонанд.

Исмҳои, ки ба воситаи пешоянд ба феъл тобеъ гаштаанд, муносибатҳои зерини грамматикиро нӯда менамоянд:

а) Муносибати пурқунандагӣ: аз муаллим гирифтани, аз китоб омӯхтани, аз мармар сохтани; ба мардум фаҳмондани, ба моҳ нигаристани, ба гулистон табдил додани, ба талабагон фиристодани; бо модар омадани, бо меҳмонон хайру хуши кардани, бо корд бурирдани, бо душман мубориза буррдани; дар тараонаҳо тараннум намудани, дар ҳаёл омадани; барои халқ кор кардани, барои Ватан ҷон фидо наmidани; бе душворӣ хондани, бе дафтар омадани; бидуни шубҳа амал намудани, бидуни ғараз суҳан рондани, дар бораи шахр ҳикоя намудани, роҷеъ ба суҳу суҳан рондани, роҷеъ ба сафар навиштани, оид ба маҳорат маъруза кардани, доир ба исми маълумот додани ва амсоли инҳо.

б) Муносибати пурқунандагӣ-масоҳагӣ: аз ҷу гузаштани, дар каф ниҳодани, аз болои гилем партофтани, дар сӯ мондани ва монанди инҳо.

в) Муносибати замони: дар баҳор шукуфтани, дар тирамоҳ омадани, дар рӯзи бозор овардани, дар ҳафтаи оянда суноридани; аз ҷавони омӯхтани, аз субҳ хестани, аз соати даҳ сар кардани, аз субҳ то шом сӯхтани; то пири мондани, рӯз то рӯз беҳтар шудани, баъди маҷлис вохӯрдани; пас аз борон омадани; пеш аз сафар рафтани ва ғайра.

г) Муносибати масоҳагӣ: дар хона истодани, дар мактаб барпо гардидани, дар бомӯҳ баромадани; ба бозор рафтани, ба қишлоқ омадани, ба кӯҳ баромадани; аз сафар баргаштани, аз шахр баромадани, аз кӯча гузиштани; дар назди хона истодани, дар пеши чашма вохӯрдани, ба зеро девор афгидани, ба даруни хона даромадани, рӯ-рӯи об рафтани, лаб-лаби ҷӯй гардиши кардани, тағ-тағи девор омадани ва ғайра.

д) Муносибати сабабӣ: аз сармо ях бастанани, аз гирья монда шудани, аз серҳосилии ҳам шудани; ба сабаби серкорӣ фаромӯши кардани; аз ҷиҳати қаҳрамони обрӯ ёфтани, бинобар беқуввати гашта натавонистан ва ғайра.

е) Муносибати мақсад: барои хайру хуши омадани, барои истироҳат рафтани, барои посбонӣ фиристодани, барои бозни баромадани, аз барои ханда гуфтани. Ин ибораҳо бештар дар

шакли секалимаги: исм + масдар + феъл вокеъ мешаванд: *Ревком хоҳиши аҳолиро қонеъ карди, барои ташиқил додани дастаи худмуҳофизаткунӣ ба деҳаи мо намоянда фиристодааст* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Алишер... барои маълумоти олий гирифтагӣ ба Самарқанд кучидаст* (С. Айнӣ, Куллийет). *Дар зимистони хушк ман бо бародарам... барои нон гирифтагӣ дар навбат меистодем* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Он-ҳо барои хушбошӣ кардан бо меҳмонони худ омада буданд* (Ф. Ниёзӣ, Духтари ҳамсоя).

ж) Муносибати ташбеҳӣ-киёсӣ: *чун шер ҳамла овардан, монанди сағ газиданӣ шудан, чун парранда паридан, чун оҳу давидан ва ғайра.*

*Дар фазоят мепарам чун паррандагон,
Медавам дар кӯҳсори хуррамат чун оҳувон.*

(М. Турсунзода)

Ҳар яке аз ибораҳои мазкурӣ феълӣ дар дохили худ боз ба гуруҳҳои алоҳида тақсим шуда, бо фарқияти тобишҳои нозуки маъноӣ барои ифодаи мафҳумҳои мураккаби хеле гуногун хизмат мекунад. Дар ин ҳол, чунон ки дар боло гуфтем, пешояндҳо кумаки ҷиддӣ мерасонанд. Ҳоло барои намуна иборати феълӣеро, ки бо пешояндӣ аз сурат ёфтааст, дида мебароем.

1. Ибораҳои феълие, ки аз исм ба воситаи пешояндӣ аз ташиқил меёбанд, пеш аз ҳама, тобишҳои гуногуни муносибати масохагири ифода менамоянд. Дар онҳо калимаи асосӣ амалеро номбар менамояд, ки аз предмете (маконе), ки калимаи тобеъ ифода менамояд, нбтидо мегирад. Дар ин гуна ибораҳо ҷузъи тобеъ аз исми макон иборат буда, ҷузъи тобеъкунанда омадан, рафтагӣ, овардан, бурдан, фиристодан барин феълҳои ҳаракатро дар бар мегирад: *аз Москва омадан, аз Москва рафтагӣ, аз Москва овардан, аз Москва бурдан, аз Москва фиристодан* ва монанди инҳо.

2. Ибораҳои феълӣ бо пешояндӣ аз амалеро нишон медиҳанд, ки он дар назди предмет ё худ аз болои он содир мешавад. Дар ин гуна ибораҳо одатан феълҳои гузаштан, рафтагӣ, убури кардан, дароз кардан ва монанди инҳо ба кор бурда мешавад: *аз кӯча гузаштан, аз пайраҳа рафтагӣ, аз даръе гузаштан, аз девор дароз кардан* ва амсоли инҳо.

3. Муносибати замонириро мефаҳмонанд: калимаи асосӣ — феъл амалеро мефаҳмонад, ки баробари исм — ҷузъи тобеи ибора шуруъ мешавад: *аз субҳ сар кардан, аз соли бист шурӯъ гардидан, аз баҳор оғоз намудан, аз хурдӣ ёд гирифтагӣ, аз ҷавонӣ омӯختан, аз соати даҳ сар кардан*. Дар ин қабил ибораҳо исмҳои, ки ба феъл тобеъ мешаванд, аз ҷиҳати лексикӣ нисбатан маҳдудтар буда, асосан бо исмҳои ифодакунандаи мафҳуми замонӣ — соат, рӯз баҳор, ҳафта, субҳ, моҳ, сол, ҷавонӣ, хурдӣ, номи моҳҳо ва монанди инҳо ба анҷом мерасанд.

4. Муносибати сабаби ро ифода менамоянд. Дар ин маврид амале, ки феъл номбар мекунад, вобаста ба мафҳуме, ки дар калимаи тобеъ ифода ёфтааст, ба вучуд меояд: аз *пурхури фарбеҳ шудан*, аз *тарс гурихтан*, аз *бескори дилгир шудан*, аз *хунуки ларзидан*, аз *беобӣ хушк шудан* ва ғайра.

5. Ибораҳои феълии бо пешоянди аз махсусан дар ифодаи тобишҳои гуногуни пуркунандагӣ хеле серистеъмоманд. Дар ин бобат тобишҳои маъноии зеринро нишон додан мумкин аст:

а) Феъл баҳравар шудан, ба даст дароварданро ифода менамояд, чунки тобеъ-исм асос ва сарчашмаи ин маъниро нишон медиҳад. Феъли чунин ибораҳо аз калимаҳои **гирифттан**, **ёфттан**, **омӯختтан**, **ёд гирифттан** ва монанди инҳо иборат аст: аз *чу гирифттан*, аз *роҳ ёфттан*, аз *китоб омӯختтан*, аз *падар ёд гирифттан* ва ғайра.

б) Феъл дар маънои дур шудан, ҷудо гардидан амалеро нишон медиҳад, ҳиссаи тобеъ предметро мефаҳмонад, ки амал аз он дур ва ҷудо мегардад: аз *чанг даст кашидан*, аз *моҷаро худдорӣ кардан*, аз *бескори парҳез намудан* ва ғайра.

в) Калимаи тобеъ бо феълҳои ифодакунандаи мафҳуми пур ва лабрез кардан омада, предметро нишон медиҳад, ки аз он чизе пур аст, ё пур карда мешавад: аз *одам пур будан*, аз *об лабрез будан*, аз *май лаболаб кардан*. Дар ин маънӣ баъзан исмҳои абстракт низ истеъмом меёбанд: аз *ғам пур будан*.

г) Калимаи тобеъ қисм ё ҳиссаи предметро нишон медиҳад. амале, ки ҳиссаи асосӣ ифода менамояд, бевосита ба он предмет нигаронида шудааст. Чунки асосии ин гуна ибораҳо аз калимаҳои **гирифттан**, **дошттан**, **бардошттан**, **бусидан** ва монанди инҳо иборат аст: аз *даст дошттан*, аз *миён гирифттан*, аз *бех бардошттан*, аз *пешонӣ бусидан* ва ғайра.

д) Феъл амал, чунки тобеъ масолаҳоро мефаҳмонад, ки ба воситаи ин амал аз он предмете сохта мешавад: аз *хашт сохтан*, аз *паши бофттан*, аз *мис рехтан*. аз *гелос пухтан* ва амсоли инҳо.

е) Феъл амалеро мефаҳмонад, исми шахсро нишон медиҳад, ки аз ӯ чизе пурсида ё гирифта мешавад: аз *муаллим пурсидан*, аз *кассир гирифттан* ва ғайра.

ж) Феъл ҳиссиёт ва ҳаяҷонро ифода менамояд, исми шахс ва ё предметро нишон медиҳад, ки сарчашмаи ин ҳиссиёту ҳаяҷон ба он вобаста аст: аз *чанг тарсидан*, аз *писар хавотир шудан*, аз *устод андеша кардан*, аз *падар тарсидан*.

з) Феълҳои сухан рондан, нақл кардан, ҳикоя намудан, сухбат кардан, ривоят кардан, фикр кардан ва монанди инҳо ба воситаи пешоянди аз номҳоро ба худ тобеъ мекунанд, ки предмет ва мавзӯи суханро ифода менамоянд. Чунончи: *Аммо ҳикояташ бароям ҳеҷ шавқовар набуд. вай аз бозор, аз дегҳои палав, аз нонҳои сафеду ширмол, аз каботҳои хушбӯӣ сухан меронд* (С. Улуғзода, Субҳи чавонии мо).

Ибораҳои феълие, ки аз исми ба воситаи пешоянди аз сурат

ёфтаанд, ғайр аз тобишҳои маъноии мазкур, боз чанд маъноӣ дигарро низ фаро мегиранд. Аммо шарҳи ҳамин маъноҳо ҳам нишон медиҳад, ки ибораҳои феълӣ вобаста ба маънои ҷузъҳо ва пешоянд мафҳумҳои мураккаби хеле гуногунро ифода мекунанд.

II. Исм ва ҷонишин ба феъл ба воситаи пасояндҳо низ тобеъ мешаванд:

а) Ба воситаи пасоянди **-ро**. Ин пасоянд асосан барои ифодаи объекти бевосита хизмат мекунад. Исме, ки бо ин пасоянд ба феъл тобеъ шудааст, бэробари маънои муайяни предметро нишон медиҳад, ки таъҷири амали феъли гузаранда бевосита ба он гузаштааст: *китобро хондан, падарро даъват кардан*. Исмиро бо феъл пайванд намуда, иборати феълӣ сохтани пасоянди мазкур бо ҳамин як далел равшан намоён мегардад, ки бо афтодани он аз исми ибора ба як шакли бемаъное табдил меёбад. Инро дар қисми иборати *падарро даъват кардани ду чумлаи зерин* мушоҳида намудан мумкин аст: *Шодӣ падарашро ба сари дастурхон даъват кард — Шодӣ падараш ба сари дастурхон даъват кард*. Аён аст, ки чумлаи софӣ маъно надорад.

Пас, пасоянди **-ро** ҳам яке аз муҳимтарин воситаҳои ташкилкунандаи ибораҳои феълӣ ба шумор меравад. Пасоянди **-ро** гоҳо бо пешоянди **ба** ҳамвазифа шуда, барои нишон додани объекти бавосита хизмат мекунад: *Абуалиро ин суҳан гаром омад* (С. Айни, Қуллӣёт). *Фууромадам ба ҷои ман харро бародарам савор шуд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ин ҳукумат ҳамеша камбағалонро ёрӣ мерасонад* (С. Айни, Ятим)... *яке аз онҳо пурсиши қозиро ҷавоб дод* (С. Айни, Ғулмон).

б) Бо пасоянди **барин**, ки асосан муносибати қисиро ифода мекунад: *жандарм, полиция ва казакҳо... гургони гурусна барин ба ҳар тараф нигоҳ мекарданд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Аз болои кӯҳ босмачиён нуру малаҳ барин... фууромада меомаданд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *...душманро алаф барин медаврид* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

в) Бо пасояндҳои **боз**, **интараф**, **инҷониб**, **баъд**, **пас**, ки муносибати замони роиқи ифода менамоянд. Таркиби ин ибораҳо бештар мураккаб буда, ҷузъи тобеъ дар шакли иборати исмӣ, ки дар он исми шумора ё зарфро ба худ тобеъ кардааст, воқеъ мегардад: *се руз боз надидан, чанд сол инҷониб беҳабар будан, як моҳ пас хабар гирифтан*.

ИБОРАҲОИ ФЕЪЛИИ БО ЗАРФ

Зарф ба феъл ба воситаи алоқаи ҳамроҳӣ тобеъ шуда, яқоя бо он муносибатҳои замонӣ, масоҳа, тарз, миқдор, сабаб ва мақсадро ифода менамояд, яъне ибораҳои феълӣ бо зарф амал ва шарҳи ҳолии онро дар бар мегиранд:

а) Муносибатҳои замони ро мефаҳмонад: *доимо мутолиа кардан, барвақт омадан, зуд хоб кардан, даррав рафтан, базудӣ баргаштан, минбаъд омуختан, дер омадан, бегӯҳӣ сар шудан* ва ғайра.

б) Муносибати масохаги ро ифода менамоянд: *инсутар истодан, онсутар рафтан, ҷо-ҷо намоён шудан* ва монанди инҳо.

в) Муносибати муайянкунандагӣ-ҳоли ро мефаҳмонанд. Зарф дар ин гуна ибораҳо бештар бо суффикси *-она* сохта мешавад: *ошуфтаҳолона нолиш кардан, мутеона рафтан, бзлоангезона нигоҳ кардан, намоишкорона вохӯрдӣ кардан, хавотиркашона нигаристан, калонворона рафтор намудан* ва амсоли инҳо.

г) Муносибати ташбеҳӣ-қиёси ро ифода менамояд: *лашкарвор саф кашидан, солдатвор пой куфтан, мағсвор туб шудан, зогвор ҷамъ омадан, тирвор паридан, барқосо ҷастан* ва ғайра.

д) Муносибати микдорӣ. Ин гуна ибораҳои феълӣ амал ва характеристикаи микдории онро номбар мекунанд: *хеле сӯхбат кардан, бағоят хушнуд шудан, бисъёр овора гаштан, кам-кам омуختан, як киф-як каф андохтан, турба-турба бурдан, як банд-як банд ҳаво додан*.

е) Муносибати сабабу мақсад. Ин гуна ибораҳо аз ҷиҳати камии зарфҳои сабабу мақсад каммаҳсуланд: *ночор сабр кардан, ноилоҷ омадан, қасдан ҳаво додан* ва монанди инҳо.

ИБОРАҲОИ ФЕЪЛИИ БО ФЕЪЛИ ҲОЛ

Ибораҳои феълӣ бо феъли ҳол муносибати ҳоли ро ифода менамоянд: феъл ифодаи амал, калимаи тобеш шарҳи тариқи воқеъ шудани онро дар бар мегирад: *тозгон рафтан, хандон гап задан, нишаста хондан, табассумкунон кушодан, фаръёдкунон даромадан, роҳ рафта истода нигаристан, вохӯрдӣ карда истода шиносондан*.

Дар бисъёр мавридҳо феъли ҳол ба калимаи *зада* дар шакли таркибӣ меояд, ки дар ин ҳол ин калима — *зада* аз маънои мустақили лугавӣ *фориг* буда, танҳо ҳамчун шакли грамматикӣ ба ҳисоб гирифта мешавад: *шилдиррос зада ҷорӣ шудан, ҷуррос зада давидан, хез зада савор шудан*.

Дар ибораҳои феълии бо феъли ҳол ҳам ҳиссаи тобеш гоҳо ба тарзи такрор воқеъ мегардад, ки дар ин маврид такрори тарзи воқеъ шудани амал ифода мегардад: *зада-зада пеш кардан, дармонда-дармонда гап задан, ҷудо карда-ҷудо карда бофтан, тоб хӯрда-гоб хӯрда пинҳон шудан, дашином дода-дашином дода рафтан*.

Феълҳои ҳол, ки хусусияти феълӣ доранд, дар дохили ибо-

раҳои феълӣ тобеяни худро ба феъл тарк накарда, калимаҳои дигарро ба худ тобеъ мекунанд. Ин ҳол боиси ба вучуд омадани шаклҳои мураккаби ибораҳои феълӣ мегардад: *такьякунон сухан гуфтан — ба девор такьякунон сухан гуфтан; ишоракунон гап задан — ба сӯи ҳамён ишоракунон гап задан; Қозикалон баъд аз он ки лабонашро, лесида-лесида қадре ба ман нигоҳ карда истод, гуфт* (С. Айнӣ, Марғи судхӯр). *Онҳо дандонҳояшонро кофта-кофта бо камоли виқор ва тамкин қадам мепартофтанд* (С. Айнӣ, Марғи судхӯр). *Аз хона зани қоқинаи гандумгуне дасташро ба пешдоманаш поккунон даромад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Хусусияти тобеъкунии феъли ҳол танҳо дар ҷумла ба вучуд меояд, бинобар ин берун аз ҷумла ибораҳои феълиҳолӣ ҳамчун воҳиди номинативии нутқ вучуд дошта наметавонанд.

ИБОРАҲОИ ФЕЪЛИИ БО МАСДАР

На ҳамаи феълҳо, балки гурӯҳи муайяни онҳо масдарро ба худ тобеъ менамоянд. Ба ин гурӯҳ феълҳои ифодакунандаи мафҳумҳои имконпазирӣ, зарурӣ, орзуву омол, саъю кӯшиш, инчунин феълҳои, ки ибтидо, интиҳо ва идомаи амалро мефаҳмонанд, дохил мешаванд.

Масдар берун аз ибора амалро мефаҳмонад, ки шахс ва замони он муайян нест. Аммо вақте ки вай ба феъл тобеъ шуд, маънои шахс ва замоне, ки дар феъл мавҷуд аст, ба он низ мегузарад: *ба рафтани тайёр шудан, ба хондан омадан, барои дидан кушиши намудан, аз мурдан натарсидан, барои мондан ҳаракат кардан*.

Ибораҳои феълии бо масдаре, ки муносибати замони ва мақсадро ифода менамоянд, аксаран дар шакли мураккаб воқеъ мешаванд: *ҷузъи тобеъ — масдар ба худ калимаҳои дигарро тобеъ менамояд: аз омадани падар хурсанд будан, аз фуру рафтани офтоб беҳабар мондан, бо баромадани офтоб ба роҳ даромадан*.

Дар ҳамаи мисолҳои мазкур масдар ба воситани пешояндҳо ба феъл пайванд шудааст. Дар баробари ин бо пасоянд низ пайванд гардидани масдар дида мешавад. Дар ин вазифа асосан пасояндҳои **замоно** (замон), **ҳамоно** (хамон), **боз**, **инҷониб**, **баробар** ва ғайра ба қор бурда мешаванд: *дидан замоно гурехтан, омадан замон шурӯъ кардан, рӯз сафед шудан боз истодан, шунидан инҷониб интизор будан* ва амсоли инҳо.

Дар ибораҳои феълии бо масдар ҷузъи тобеъ — масдар хусусияти тобеъкунии зоҳир намуда, калимаҳои дигарро тобеъ менамояд, ки дар натиҷа шакли мураккаби ибораҳои феълӣ ба вучуд меояд. ...*Пешрафти таҷрибаи эҷодии ман ба омӯхтанам Максим Горькийро вобастагӣ дорад* (С. Айнӣ, Куллийет). *Абӯалӣ ва Абӯсаҳл пеш аз расидани қосиди султон аз Хоразм ба-*

ромада гурехтанд (С. Айнӣ, Қуллӣёт). *Султон ӯро бо андохтан дар таги пои фил таҳдид менамояд* (С. Айнӣ, Қуллӣёт). *Аз ҳамроҳонам ман ба ҷӯрагӣ кардан бо Одил моил будам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Инро вай аз мондан дар деҳаи гурусна беҳтар медонист* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ман аз нишастан дар синф дилгир мешудам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Хиссаҳои дигарро тобеъ намуда, шакли тафсилӣ гирифтани масдар, монанди сифати феълӣ ва феъли ҳол, аз табиати феълӣ сн ба миён меояд. Ин аст, ки тарзи пайвандшавии калимаҳои дигар ба масдар мисли он аст, ки дар феъл ё исмҳои амал мебинем.

СОХТИ ИБОРА

Ибора аз ҷиҳати сохт ду хел мешавад: содда ва мураккаб.

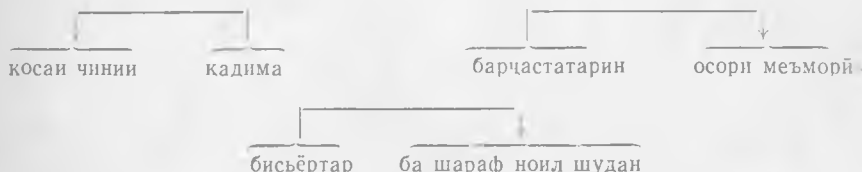
Ибораҳои, ки бо ёрии яке аз воситаҳои грамматикӣ аз калимаи мустақилмаъно ташкил ёфтаанд, **ибораҳои содда** номида мешаванд: *ҳавзи васеъ, соати тилло, хеле зебо, зуд рафтан, аз мактаб омадан, ба саёҳат рафтан* ва монанди инҳо. Сохта шудани ибораҳо аз ду калима аз ҳодисаҳои асосӣ ва маъмули ибора ба шумор меравад.

Ибораҳо, ки аз се ё бештар калимаҳои мустақилмаъно сохта шудаанд, ибораҳои мураккаб номида мешаванд. Дар ташкили ибораҳои мураккаб, бар акси ибораҳои содда, камаш ду воситаи грамматикӣ иштирок мекунад.

Ибораҳои мураккаб асосан аз руи се қоидаи зерин ташкил меёбанд:

1. Ба иборани содда калимаи мустақили дигаре илова мегардад. Ин калима гарчи ба калимаи асосӣ тобеъ бошад ҳам, моҳиятан тамоми иборани соддаро яқлушт шарҳу эзоҳ медиҳад: *қосаи чинии қадима, барҷастатарин осори меъморӣ, бисёртар ба шараф ноил шудан* ва амсоли инҳо.

Ин гуруҳи ибораҳои мураккабро дар схема ба тарзи зайл нишон додан мумкин аст:

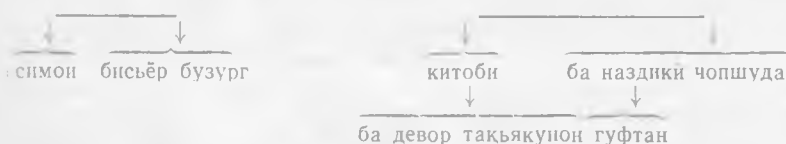

Дар мисолҳои мазкур дар натиҷаи бо калимаи дигар тафсил ёфтани иборани содда иборани нав — иборани мураккаб ба вуҷуд омадааст, ки мафҳуми нисбатан мураккабтареро ифода менамояд.

Хусусияти асосӣ ва фарқкунандаи ибораҳои мураккаби ғуруҳи якум аз инҳо иборат аст: а) Қалимаи тобеъ иборани содда ро шарҳ медиҳад, бинобар ин вай мазмунан на фақат ба қалимаи асосӣ, балки ба ҷузъи дуоми он низ дахл дорад; б) Қалимаи нави тобеъ аз руи имконияти тафсилёбии қалимаи асосӣ ба миён омада, бо ёрии яке аз воситаҳои грамматикӣ бо вай алоқаманд мегардад; в) Қалимаи нав ва қалимаи тобеи иборани содда берун аз ин ибора аз ҷиҳати грамматикӣ ва маъно бо ҳам алоқаманд нестанд. Масалан, *барҷастатарин меъморӣ* намегуянд. Барои ҳамин ҳам дар ибораҳои ғуруҳи мазкур вариантҳои ва ҷойивазкунии қалимаҳои ғуруҳи тобеъ имконпазир аст. Чунончи: *қосаи чини қадима* — *қосаи қадимаи чинӣ*, *бисъёртар ба шараф ноил шудан* — *ба шараф бисъёртар ноил шудан*, *барҷастатарин осори меъморӣ* — *осори меъмории барҷастатарин*.

2. Сохти ибораҳои мураккаби ғуруҳи дуоми чунин аст: қалимаи асосӣ + иборани тобеи содда: *симои бисъёр бузург*, *рӯи доим хашмоқуд*, *шкафи пур аз китоб*, *пайраҳаҳоро пур карда рафтӣ намудан*, *китоби ба наздикӣ ҷопшуда*, *ба девор такъякунон ғуфтан*.

Муносибати ҷузъҳои иборани мураккаби ғуруҳи мазкурро дар схема ин тавр тасвир кардан мумкин аст:

Ибораҳои мураккаби ғуруҳи дуоми дар навбати худ ба ду ғуруҳ ҷудо мешаванд:

а) Иборатое, ки ҳамеша сеқалимагинд. Сабаби ин дар он аст, ки қалимаҳои тобеъкунандаи таркиби ибораҳои содда бидуни қалимаи эзоҳдиҳанда аз ҷиҳати маъно ноқис мемонанд: *то рӯи ҷашн омадан*, *аз моҳи май шурӯъ намудан*, *дар ҳафтаи оянда барпо намудан* ва монанди инҳо; б) иборатое, ки дар шакли содда, дуқалимагӣ низ метавонанд истеъмол ёбанд: *сахари барвақт омадан* — *сахарӣ омадан*, *обҳои булӯрвор шаффоф* — *обҳои шаффоф*.

Ба ибораҳои мураккаби ғуруҳи дуоми ибораҳои аз қабилҳои *марди шамшер ба даст*, *зани фаранҷӣ бар сар* низ дохил мешаванд, ки баъзе аз онҳо хусусияти устувор гирифта, ба ибораҳои фразеологӣ табдил ёфтаанд. Чунончи, *ғуломи ҳалқа бар ғӯш* ва монанди ин.

Хусусияти фарқкунандаи ибораҳои мураккаби ғуруҳи дуоми чунин аст: а) Дар онҳо ба сифати ҷузъи тобеи қалимаи асосӣ на қалимаҳои алоҳида, балки иборани содда ба қор бурда мешавад. Ибораҳои содда дар ин маврид ягонагии маъно ва ху-

сусияти номинативии худро бархам намедиханд, балки яклухт-хиссаи асосии ибороро тавзеҳ намуда, якҷоя бо он маънои мураккаби конкретиро ифода менамоянд.

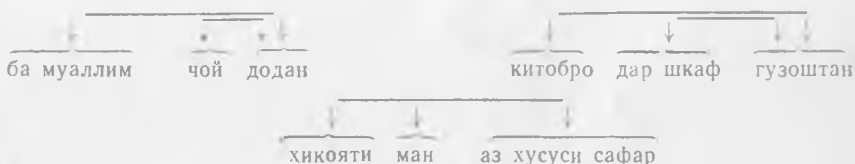
б) Дар ин ибораҳо калимаи тобеи таркиби иборои содда маҳз дар ҳамин маврид бо калимаи асосӣ аз ҷиҳати грамматикӣ тобеъ буда, маҳз дар ҳамин таркиб ва ба воситаи он ба калимаи асосии тамоми ибора алоқаманд мегардад. Аз рӯи ин хусусият фарқи ибораҳои гуруҳи дуюм аз якум хеле равшан намоён мегардад: дар ибораҳои гуруҳи дуюм, бар акси ибораҳои гуруҳи якум, на ҳар кадом калимаи алоҳида, балки тамоми калимаҳо якҷоя калимаи асосиро шарҳу эзоҳ медиҳанд.

в) Дар ибораҳои гуруҳи дуюм, бар акси ибораҳои гуруҳи якум, вариантҳои ва ҷойивазкунии ҳиссаҳо аз имкон берун аст. Масалан, *симоҳои бузург бисъёр, китоби ҷоп шуда ба наздикӣ* намегуянд.

г) Ин ибораҳо низ дар қолаби ибораҳои содда, ибораҳои дукалимагӣ бунёд шудаанд, бинобар ин онҳо низ моҳиятан ҷуфтанд: *китобҳои ба наздикӣ ҷопшуда — китобҳои ҷопшуда, симои бисъёр бузург — симои бузург*.

3. Гуруҳи сеюми ибораҳои мураккаб ин тавр сохта мешаванд: калимаи асосӣ + ду-се калимаи тобеъ, ки байни худ алоқа доранд: *ба муаллим ҷой додан, китобро дар шкаф гузоштан, ҳикоятҳои ман аз хусуси сафар, шиносони ман бо Горький, хизмати содиқона ба Ватан*.

Дар схема тасвири ин ибораҳои мураккаб чунин аст:

Ин ибораҳо аслан дар қолаби ибораҳои дукалимагӣ ташаккул ёфтаанд: *ба муаллим ҷой додан — ҷой додан, ба муаллим додан; ҳикоятҳои ман аз хусуси сафар — ҳикоятҳои ман, ҳикоятҳо аз хусуси сафар*.

Дар боло танҳо он ибораҳои мураккаб аз назар гузаронида шудаанд, ки аз се калимаи мустақилмаъно сохта шудаанд. Аммо сохт ва ҳаҷми ибораҳои мураккаб фақат бо ҳамин анҷом намеёбад. Миқдори калимаҳои ибора аз се зиёд шуда метавонад, ки як намунааш ибори дар зераш хат кашидашудаи ҷумлаи поён аст: *Устоди бузурги адабиёти пролетарӣ, аксунандаи ҳамаи ҳислатҳои пурқимати халқи кабири рус дар худ ва дар кори худ — Алексей Максимович Горький симои бузурги фаромӯшнашудани аст* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Ибори мазкур ва амсоли он, сарфи назар аз сараъзогии худ, аз қолаби ибораҳои содда, ибораҳои дукалимагӣ берун на-

меравад: дар асоси ташкили онҳо низ қолаби ибораҳои дука-
лимагӣ меистад. Фақат фарқ дар он ҷост, ки дар онҳо бинобар
сераъзогии таркибашон ду ё се қоидаи ташкили ибораҳои му-
раққаб ба тарзи омехта зоҳир мешавад. Аз ин нуқтаи назар,
ибораи мураққабӣ сертаркибӣ мазкур дар шакли ибораҳои
содда ва мураққабӣ секалимагӣ ин тавр ба ҳиссаҳо тақсим ме-
шавад: *аксқунандаи хислатҳо, аксқунандаи ҳамаи хислатҳо,*
хислатҳои халқ, хислатҳои пурқимат, халқи рус, халқи кабири
рус, дар қори худ акс қардан ва монанди инҳо. Тафсил ёфта
ҳаҷман бузург шудани ибораҳои мураққабӣ сертаркибӣ беохир
нест. Азбаски ибора аз ҷумлаи воситаи номинативии забон ба
шумор меравад, ҳудуди вай бо он муайян қарда мешавад, ки
дар қадом шакле, ки ифода ёбад, предмет, сифат ва амалро
танҳо номбар менамояд бас. Ин хусусият ҳам барои ибораҳои
содда ва ҳам барои ибораҳои мураққабӣ умумӣ буда, муҳимтарин
аломати таъинқунандаи ҳудуди ибораҳои мураққабӣ ба шу-
мор меравад.

Дар ташкили ибораҳои мураққабӣ ҷунин воситаи алоқа низ
ба қор бурда мешавад, ки дар ибораҳои содда ба назар наме-
расад. Ҷунончи, ба тарзи ҷида омадани ҷузъҳои тобеъ: *духтар-*
ҷаи зирак ва маҳмаддоно, байтҳои гуногунвазни маснавишак-
ли дostonмазмун, ба болои дарахту бому деворҳо баромадан
ва монанди инҳо.

ҶУМЛАИ СОДДА

МАЪЛУМОТИ УМУМӢ

Ҷумлаи содда категорияи махсуси синтаксисӣ буда, ало-
матҳои хоси грамматикӣ дорад, ки тафовути онро аз дигар ка-
тегорияҳои синтаксисӣ нишон медиҳанд. Вазифаи асосии ҷум-
ла хусусияти коммуникативӣ ба шумор меравад, маҳз ҷумла
вазифаи хабардиҳӣ, маълумотдиҳиро адо менамояд. Предика-
тивӣ ва интонацияи хабарӣ аломатҳои хоси ҷумла мебошанд.

Ҷумлаи содда фикри томо ифода мекунад, вале ҳамаи
ҷумлаҳои содда аз ҷиҳати мустақилияти ифодаи фикр як хел
нестанд. Масалан, ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мурақ-
қабӣ аз ҷумлаҳои соддаи алоҳида фарқ мекунанд. Инҳо интона-
цияи махсус дошта, мустақил нестанд, мавҷудият ва истифодаи
онҳо ба робитаи дугарафа ё ки чандтарафа вобаста мебошад.
Воситаҳои грамматикӣ ва лексикӣ дохили ҷумлаҳои соддаи
таркиби ҷумлаҳои мураққабӣ номуқтақилӣ ва ба туфайли ҳам-
дигар воқеъ гардидани ин гуна ҷумлаҳои соддаро равшан ни-
шон медиҳанд.

Ҳамаи ҷумлаҳои соддае ҳам, ки алоҳида, берун аз таркиби
ҷумлаҳои мураққабӣ омадаанд, аз ҷиҳати мустақилият дар як
ҷоя наменстанд. Як гуруҳ ҷумлаҳои содда дар алоҳидагӣ, бе-

рун аз мати маънии матлубро ифода мекунанд, вале гуруҳи дигар маънии заруриро танҳо дар матн, дар нутки алоқаманд мефаҳмонанд.

Чумлаҳои соддае низ ҳастанд, ки на танҳо аз ҷиҳати ифодаи маъно, балки аз ҷиҳати таркиб ҳам берун аз матн, мустақилона истифода намешаванд, маъно ва сохти грамматикӣ онҳо ба воситаи матн, ба туфайли ҷумлаҳои дигар муайян карда мешавад. Мисол:

I. 1) *Хизмати қўрбоширо ба ту кӣ мондааст?* 2) *Асадулло-бек писари Мулло Хизир-Тўқсабо аст, ки давлаташ дар ҳафт қишлоқ намеғунҷад.* 3) *Вай барои давлати падараш меҷангад.* 4) *Ту, ятимча, барои чӣ милтиқи ўро бардошта, кўҳ ба кўҳу дашт ба дашт гаштай?* 5) *Ту бо кӣ меҷангӣ?* 6) *А?* 7) *Бо ман?* 8) *Бо Низомиддин?* 9) *Ё бо командир Қараваев?* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб).

II. 10) *Хў-ў болотар аз кўчаи Дўстии халқҳо наҳрае мегузарад.* 11) *Ба ҳамон ҷо бурда, нағзакак мешўям.* 12) *Собун катӣ* (Ҳамон ҷо).

III. 13) *Пешопеши гуруҳ ба номи кўчаҳо ва рақами хонаҳо нигоҳ карда, Сафо мерафт.* 14) *Аз наси ў Яъқуб ва ҷаҳор мутриби ҷавон.* 15) *Вафо аз қафо меомад, ҳамчунон ошuftаву парешон буд.* 16) *Сумкаи чармин дар дасташ* (Ҳамон ҷо).

IV. 17) *Баъди ош Нодир аз бэгалкисааш гиреҳакеро бароварда, аз як тарафаш бо дандон газида, яла кард.* 18) *Дар латтапора ним каф ҷои кабуд баста шуда буд.* 19) *Ҷои кабудӣ асил* (Ҳамон ҷо).

Аз 19 ҷумлаи ин чор порча 18-тоаш ҷумлаҳои содда мебошад. Аммо маъно ва таркиби ҷумлаҳои 6, 7, 8, 9, 12, 14, 16 ва 19-ро бе матн муайян намудан ва матлаби нависандаро фаҳмидан имконнопазир аст. Ин хусусият ба ҷумлаҳои соддаи диалогӣ бештар хос аст. Аммо ҳамаи ҷумлаҳои соддаро хусусияти умумӣ ва асосии ҷумла — категорияи предикативӣ мутахид менамояд. Категорияи предикативӣ ба интонацияи хабарии ҷумла ифодаи фикр ва маънои модалияти ҷумларо дар яке аз замонҳо имконнопазир мегардонад. Маъно ва тарзи ифодаи замони синтаксисӣ аз маъно ва тарзи морфологии замон фарқ дорад, аз он хеле васеъ мебошад. Категорияи замони синтаксисӣ ба воситаи 1) сохти худӣ ҷумлаи содда, 2) феълҳои мустақил, ки хабари ҷумла шуда меоянд, 3) феълҳои ёридиҳанда (дар ҷумлаҳои ғайрифеълӣ) ва 4) бандакҳои хабарӣ ифода мешавад:

1) *Фарзанд — меваи ширин* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Ман — як духтари оддӣ* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ).

2) *Дар майдони лаби санғоб устои мўсафед назди устохонаи настаки худ ҷувозкунда метарошид* (С. Улуғзода, Восеъ). *Саидалӣ бо як гуруҳ одамонаш дар сари ҳавзи калон нишаста буд* (С. Улуғзода, Восеъ). *Шамоли саҳт мевазид* (Р. Ҷалил,

Маъвои дил). *Автобус омад* (Ф. Муҳаммадиев, Одамони кухна).

3) *Вай то синни чиҳилсолагиаш полвон будааст* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Номи у Абу буд* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Ализода ҳамкасби мост* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ).

4) *Вай ҳам одами мустақил аст* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ).

Таснифоти ҷумлаҳои содда

Ҷумлаҳои содда аз ду ҷиҳат тасниф карда мешаванд: аз ҷиҳати таркиб ва аз ҷиҳати мақсаду интонация. Ҳангоми таснифи таркибӣ иштироки аъзоҳои ҷумла, вале дар вақти таснифи ҷумлаҳои содда аз ҷиҳати мақсаду интонация матлаб, тарзи ифода ва интонацияи ҷумла ба ҳисоб гирифта мешавад.

Ҷумлаҳои содда вобаста ба иштироки сараъзоҳои ҷумла *дутаркиба* ва *яктаркиба* мешаванд.

1. Ҷумлаҳои соддае, ки дар ташкили онҳо сараъзоҳои ҷумла — мубтадо ва хабар иштирок менамоянд, *дутаркиба* ном доранд. Ин гуна ҷумлаҳо аз ҷиҳати интонация ба ду тақсим мешаванд:

Офтоби оламоро саховатмандона нурпошӣ мекард («Садои Шарқ»). *Модар писарро гуселонд* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

2. Ҷумлаҳои соддае, ки дар таркибашон танҳо яке аз сараъзоҳои ҷумла мавҷуд аст, *яктаркиба* ном доранд. Дар ҷумлаҳои яктаркиба ҳамаи калимаҳо дар атрофи ҳамон як сараъзо муттаҳид мешаванд. *Шутурро бо кафлес об намедиҳанд* (Зарб.). *Илоҷи воқеа пеш аз вуқӯъ бояд кард* (Зарб.). *Ба ҳеч кучо намеравӣ* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

Ҷумлаҳои содда мувофиқи иштирок кардан ва ё иштирок накардани аъзоҳои пайрав низ ба ду гуруҳ ҷудо мешаванд — *хуллас* ва *тафсилӣ*.

1. Ҷумлаи соддае, ки танҳо аз сараъзоҳои ҷумла иборат аст, *хуллас* ном дорад. Ҷумлаҳои хуллас низ *дутаркиба* ва *яктаркиба* мешаванд:

Баҳор. Ҳаво соф (П. Толис, Повесть ва ҳикоятҳо). *Дилбар омад. Падарам хурсанд шуданд* («Садои Шарқ»).

2. Ҷумлаи соддае, ки дар таркиби он ғайр аз сараъзоҳои пайрав низ мавҷуданд, *тафсилӣ* ном дорад. Ҷумлаҳои соддаи тафсилӣ низ *дутаркиба* ва *яктаркиба* мешаванд. Аъзоҳои пайрав бар эзоҳи яке аз сараъзоҳо ва ё ҳар дуи онҳо омада метавонанд:

Шамоли саҳт вазид (П. Толис, Повесть ва ҳикоятҳо).

Ҷумлаҳои содда аз ҷиҳати иштироки аъзоҳо *пурра* ва *нопурра* мешаванд.

Ҷумлаи соддае, ки дар таркиби он ҳамаи аъзоҳои зарурӣ

мавҷуданд, *пурра* ном дорад. Ҷумлаҳои соддаи *пурра* хулласу тафсилӣ ва дутаркибаву яктаркиба мешаванд:

Падарам касал шуд (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). *Баҳори имсола сернозунуз омад. Мо киштро дертар сар кардем* («Садон Шарк»). *Роҳи маҳаллаи акаи Баракаро аз нав сохта, васеътар мекарданд* (Ф. Муҳаммадиев, Шохии япон).

Ҷумлаи соддае, ки дар он яке аз аъзоҳо ва ё якчанд аъзоҳои он зикр нашудааст, *нопурра* ном дорад. Аъзои зикрнашудаи ҷумлаи соддаи *нопурра* аз матн ва вазъияти суҳан тасаввур карда мешавад. Ҷумлаҳои *нопурра* бештар дар гуфтугӯ истифода мешавад.

Дар ҷумлаҳои соддаи *нопурра* зикр нашудани ҳама гуна аъзои ҷумла, ҳамчунин омадани танҳо яке аз аъзоҳои ҷумла мумкин аст:

- Ба он ҷо кӣ рафт?
- Падарам...
- Ту худро чӣ тавр ҳис мекуни?
- Бад не...
- Вай бояд дар ин ҷо монад.
- Ман медонам...
- Шумо, домолло, палавро бо қошуқ меҳӯред ё бо даст?
- Албатта, бо қошуқ (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

ҶУМЛАҲОИ СОДДА АЗ ҶИХАТИ МАЪНОВУ МАҚСАД ВА ИНТОНАЦИЯ

Ҷумлаи воҳиди асосии нутқ ба шумор меравад. Мубодилаи афкор танҳо ба воситаи ҷумла ба амал меояд. Ҳангоми мубодилаи фикр гӯянда дар назди худ метавонад ҳар гуна мақсад гузорад: доир ба ягон чиз маълумот диҳад, ягон ҳодисаро нақл кунад, фикреро тасдиқ ё рад намояд, ё ки баръакс, ягон чизро пурсад, шубҳаашро бартараф кунад, хурсандиашро изҳор намояд, амру фармон диҳад, тарсонад, ба хушбӯӣ даъват намояд, изҳори миннатдорӣ кунад, ҳамду сано гӯяд, ҳиссиёташро ифода кунад ва ғайра. Аз ҷиҳати мақсаду ният ва интонация ҷумлаҳои содда ҳикоягӣ, саволи, амрӣ ва хитобӣ мешаванд.

ҶУМЛАИ ҲИКОЯГӢ

Ҷумлаҳои ҳикоягӣ дар бораи ягон чиз маълумот медиҳанд, гӯянда ба воситаи онҳо ягон ҳодисаю воқеаро нақл мекунад, муҳокима, хулоса ва андешаҳои худро пешниҳод менамояд, фикрро тасдиқ ва ё рад менамояд:

Қалам устоди достони ман аст, — Қалам озода тарҷумони ман аст (П. Сулаймонӣ, Қалам). *Яке аз рӯзҳои якшанбеи ба-*

ҳори соли 1960 буд. Тақрибан соати 10 пагоҳӣ барои гирифта-ни кадом як қоғазе ба идораи журнал омадам. Шоир Мӯъмин Қаноат, мунаққид Масъуд Муллоҷонов ва ман одатан дар хонаи калони редакция менишастем. Толис муҳаррир буд ва дар хонаи тангтари дигар менишаст (Ф. Муҳаммадиев, Дар суҳбати Толис). Боз каланд гирифта азми кучо доред? — Ба тоқ камтар об кушоям (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо).

Чумлаҳои ҳикоягӣ ба таври мӯътадил ва оҳанги на баланду на паст талаффуз карда мешаванд. Чумлаҳои ҳикоягӣ интонацияи махсус доранд: чумла бо оҳанги оромона сар шуда, дар яке аз аъзоҳои он овоз баландтар мешавад ва дар охири чумла интонация хеле паст мефарояд. Оҳанги аз ҳама баланд ба калимае меафтад, ки задаи мантиқӣ қабул кардааст. Дар чумлаҳои хуллас задаи мантиқиро бештар хабар қабул мекунад. Аъзои пайраве, ки задаи мантиқӣ қабул намудааст, бештар пеш аз хабар ҷой мегирад ва кашидатар талаффуз меёбад. Калимаи дорои задаи мантиқӣ бо воситаҳои дигари лексикиву грамматикӣ низ чудо карда мешавад.

Чумлаҳои ҳикоягӣ аз ҳамдигар бо паузаи кӯтоҳакак чудо мешаванд, дар нутқи экспрессивӣ ин фосила дарозтар мегардад:

Дар кӯҳистони Кӯлобу Балҷувон водиҳои хурд-хурди Хингоб, Сурхоб, Оби мазор аҷаб ҷоҳои хушбоду ҳавое мебошанд. Бештаринашон тағоб, яъне обшор ва сердолу дарахтанд.

Кӯҳистон фақат аз замин камбағал аст. Қитъаҳои калони замини қорам аҳён-аҳён вомерӯанд. Пора-пора киштзорони сабзгун монанди дарбеҳҳои ҷомаи камбағали кӯҳистонӣ дар адирҳо паҳну парешонанд. Гандум, ҷав, арзан, ҷувориро аксари деҳқонон дар тоқиҳо баркашида мекоранд. Фалонӣ имсол даҳ тоқи ғалла коштааст, бисмадонӣ понздаҳ тоқӣ... (С. Улуғзода, Восеъ). Шахсе одати газидан дошт. Сиву ду дандонашро зада ба ҳалқаш равонданд. Дандонҳои оҳанӣ шинонду газандатар шуд (С. Сафар, Пьесаҳо).

Категорияи модалият ба ҳама гуна чумлаи содда мансуб буда, бо категорияи замон зич алоқаманд аст. Модалияти чумла хусусияти объективӣ ва субъективӣ дорад. Хусусияти объективии модалият дар он ифода мешавад, ки ба воситаи чумла дар бораи предмет ва ҳодисаҳои олами ҳастӣ, ки ба таври реалӣ дар яке аз замонҳо мавҷуд мебошад, хабар дода мешавад. Категорияи модалияти объективӣ асосан хоси чумлаҳои ҳикоягӣ буда, хабари онҳо одатан бо сифати хабарии феъл ва ҳиссаҳои номин нутқи бевосита ва ё бавосита ифода мешавад:

Одина ба синни дувоздаҳсолагӣ аз падар ва модар ҷудо шуда, ятим ва бекас монда буд. Падари Одина камбағал ва бечиз буд. Бибиюша Одинаро мударти се сол парвариш карда, ба синни понздаҳсолагинаш ба хизмати Арбоб Камол сунурд (С. Айни, Қуллӣёт). Мо — ҳамсоия девордармиён (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ).

Модалияти субъективӣ муносибати гуяндаро ба фикр нишон медиҳад. Маъно ва ҷилоҳои маъноии зарурат, имконпазирӣ, хоҳиш, орзуву ният, шубҳаву гумон, тахмин, боварию нобоварӣ, баҳодихӣ, ҳаяҷон, афсӯс, дарег, аҳсану офарин ба категорияи модалияти субъективӣ дохил мешаванд. Тарз ва воқитаҳои ифодаи маъноӣ модалияти субъективӣ гуногун мебошад.

Интонация воқитаи умумин ифодаи маъноҳои мухталифи модалияти субъективӣ ба шумор меравад. Ба воқитаи интонация ҳама гуна ҷумла тобишҳои гуногуни модалӣ пайдо карда метавонад. Масалан, ба воқитаи интонация муносибати экспрессивӣ, таъкид, шубҳа, боварию нобоварӣ, киноя, розигию норозигӣ ва ғайра баён карда мешавад. Ҳама гуна ҷумла ба воқитаи интонацияи хитобӣ маъноӣ қатъият ва экспрессивӣ гирифта метавонад.

Воқитаҳои маъмули дигари ифодаи модалияти субъективӣ сифаҳои феълӣ, таркиби ҷумла, ҳиссача, нидо, калимаҳои модалӣ, воҳидҳои туфайлӣ мебошанд.

Ифодаи модалияти субъективӣ дар ҷумлаҳои, ки хабарашон бо сифаи хабарӣ ифода шудааст, ба омилҳои зиёди луғавию грамматикӣ вобаста мебошад. Ин ҳодиса пеш аз ҳама ба сохт ва таркиби ҷумла алоқаманд мебошад.

Феълҳои модални **хостан**, **тавонистан**, **ёрастан**, **бояд**, **шояд** чи дар шакли тасдиқ ва чи дар шакли инкор дар таркиби хабари ҷумлаҳои ҳикоягӣ меоянд. Албатта, дар ҳамин маврид ҳам онҳо маъноҳои модалии худро нигоҳ медоранд ва ҷумла ба туфайлӣ онҳо тобиши маъноӣ пайдо мекунад:

Эътироз кардан мехоҳед (Ф. Мухаммадиев, Одамони кӯҳна). *Воқеан, аз суҳбати мо ба худи шумо низ суде хоҳад расид* (Ф. Мухаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Лекин банда низ акнун нисли пешина бепарво нахоҳад буд* (Ф. Мухаммадиев, Одамони кӯҳна). *Рузи дигар ба қор баромада натавониستم* (Ф. Мухаммадиев, Одамони кӯҳна). *Чекистро сари баҳушу дил гарму дасти пок мебояд* (Садои Шарқ).

Қасеро ёрои наздик рафтаи набуд (Ф. Мухаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Лекин ба одамизод, бигузур он шахси маҳбубат бошад, фақат аз нафосати гулу ҳаловати навои танбӯр лаққидан нашоёд* (Ф. Мухаммадиев, Асарҳои мунтахаб).

Ҷумлаи ҳикоягӣ, ки хабараш бо шакли махсуси сифаи хабарӣ — **хоҳам рафт** ифода мешавад, низ ба ҳамин гурӯҳ дохил мешавад.

Дар ҷумлаҳои зерин феълҳои ёридиҳандаи **намудан** ва **намондан** ба ҷумла тобиши гумону тахмин ва хоҳиш бахшидаанд:

Ба назарам ӯҳдабаро менамоям (Р. Чалил, Маъвои дил). *Аз духтурхона баромада рафтаам намеомид* (Р. Чалил, Маъвои дил).

Хабари ҷумлаҳои содда инчунин бо феълҳои таркибие ифо-

да мешавад, ки чузъи номии онҳо маънои модалӣ дорад. Калимаҳои **орзу қардан, умед доштан, тахмин қардан** ва ғайра ба ҳамин гуруҳ дохил мешавад. Дар таркиби ин гуна чумлаҳои содда объекти амал бештар дар шакли масдар меояд:

Аз ҷанг сарбаландона баргаштани туро орзу дорам (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Ҳамин тавр шуданаширо умед доштам* (Р. Ҷалил, Хикояҳо). *Ман ҳам имшаб омадани уро тахмин карда будам* (Р. Ҷалил, Маъвои дил).

Чумлаҳои соддае, ки хабарашон бо сифати феълии замони оянда (бо суффикси **-ӣ**) ифода шудааст, хоҳиш ва орзуву нияти ифода мекунанд:

Пагоҳи дигар қорвон ба роҳ баромадани буд (С. Улуғзода, Восеъ). *Маълумоти ғуншударо вай дар фабрика ба қор бурданист* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Ману бародарам бо қорҳои худамон ба Туркистон, яъне Қошғар рафтани* (Р. Ҷалил, Маъвои дил).

Сифати шартӣ-хоҳишмандӣ ба вазифаи хабари чумлаҳои содда бевосита қамтар, вале бо калимаҳои модалӣ ва дар таркиби чумлаҳои мураккаби тобеъ басо фаровон меояд. Чумлаҳои, ки хабарашон бо ин сифати ифода шудааст, маъноҳои шарт, ҳилоф, мақсад, гумон, шубҳа, имконпазирӣ ва амсоли инҳоро мефаҳмонанд:

Наход Шумо ҳам маънии гапи вайро нафаҳмида бошед (Р. Ҷалил, Маъвои дил). *Падараш омада бошад, масъала ҳал мешавад* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб).

Сифати эҳтимоли ба чумла маънои гумону шубҳа ва тахмин мебахшал:

Дар ин ҷо ҳам сарвати эшонӣ ҳоҷӣ, маатгаассуф, ба тороҷ рафтагист (Р. Ҷалил, Маъвои дил). *Ба одам қори хайр ҳам дарқор будагист* (Р. Ҷалил, Маъвои дил). *Шумо, албатта, китоби бисёр доштагистед* (Р. Ҷалил, Маъвои дил). *Ҳоло барф қурпа шуда хобидагист* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Охир дар муддати ин сеюм сол вай кӯҳ барин қалон шудагист* (Р. Ҷалил, Маъвои дил).

Дар ифодаи модалияти субъективӣ структураи чумлаҳои роли қалон мебозад. Ин маънӣ на танҳо дар чумлаҳои соддан феълӣ, балки дар чумлаҳои соддаи ғайрифеълӣ низ мушоҳида мешавад. Дар ифодаи модалияти субъективӣ чумлаҳои соддаи ғайрифеълӣ маънои луғавӣи калимаҳои, ки ба вазифаи хабар омадаанд, аҳамияти қалон дорад.

1. Чумлаҳои соддае, ки зарурат ва ногузириро ифода менамоянд. Дар ин гуна чумлаҳо ба вазифаи хабар калимаҳои **ҳатмӣ, зарур, лозим, дарқор, ногузир, матлуб, шарт, қоида, фарз** ва ғайра ҳам дар шакли ҳолис ва ҳам бо бандҳои хабариву феълҳои ёридиҳанда меоянд:

Аввало, барои исботи суҳб будани савияи назарии мақолаҳои далелҳои бозэҳтимоли заруранд (Садои Шарқ). *Хеле вақт боз шуморо надидаам. Лекин як диданам дарқор буд* (Р. Ҷа-

лил, Маъвои дил). *Ба назари ман, маъсалаи халқ ва назро ҳамеша дар мадди назар доштан матлуб аст* («Садои Шарк»). *Ба ғайри нуқсони мақолаҳо тарафҳои мусбати онҳоро низ дастгирӣ кардан ва нишон додан ҷоиш аст* («Садои Шарк»). *Ба Зӯҳраҷон тухфа тайёр карданам шарт буд* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Ризои модар ҳам фарзу ҳам суннат* (Р. Чалил, Маъвои дил).

2. Чумлаҳои соддае, ки маънои эътимоду боварӣ доранд. Ба вазифаи хабарӣ ин гуна чумлаҳо калимаҳои **бешубҳа, яқин, аниқ, бебахс, бегумон** ва амсоли инҳо меоянд.

Ғалабаи Помир аниқ аст (Тоҷикистони советӣ).

3. Чумлаҳои соддае, ки шубҳа, гумон ва тахминро мефаҳмонанд. Ба вазифаи хабарӣ ин гуна чумлаҳо калимаҳои **мумкин, аҷаб нест, эҳтимол, гумон, шубҳа, тахмин** ва таркибҳои гуногун бавосита ё бевосита истифода мешаванд:

Ин тавр ҷавоб додани ӯ гумон аст (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Ба дуруғ гуфтани мардони мансабдор то андозае тоқат овардан мумкин* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Аз ин суҳанони ширини пирамардаш шарм доштани ӯ аз эҳтимол дур набуд* (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо).

Калимаи **мумкин** дар шакли инкор маънии тахминро гумонро не, балки имконпазирӣ, зарурат ва ҳукмро ифода мекунад:

Бо эҳроми юбкашакл дигар хел нишастан мумкин ҳам набуд (Ф. Муҳаммадиев, Одамони кӯҳна). Дар сахни телевизион сар хоридан, пашша киш гуфтан ва дигар ҳаракатҳои ба ин монанд мумкин нест (Ф. Муҳаммадиев).

4. Муносибатҳои гуногуни маъноӣ, аз чумла хурсандӣ, болидахотирӣ, норозигӣ, ё розигӣ, баҳо додан, хафагӣ, хайрат ва ғайра бо ёрии воситаҳои зиёди луғавӣ, ки ба вазифаи хабар омадаанд, ифода мешаванд:

Мудири шубҳа будани ӯ барои беморон хуб аст (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Ба хонаи каси ноозмуда, боз калоншаванда, дар ин аҳвол рафтани хуб нест* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Бе мардина хуронида пушонидан кори ҳазл нест, албатта* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Ростӣ ҳам, бо чунин қаду қомати расо, чеҳраи сафеди зебо мавзӯи ғайбати мардҳои густох нашудан аҷаб аст* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб).

Дар ифодаи маънои модалияти субъективӣ мавқеи ҳиссаҷаҳо, калимаҳои модалӣ ва воҳидҳои туфайлӣ калон аст. Албатта, мақоми онҳо дар ҳамаи чумлаҳо як хел нест. Масалан, роли калимаҳои модалӣ дар чумлаҳои соддае, ки бо сифати шартӣ — хоҳишмандӣ ифода шудаанд, ин аст, ки маъно ва тобишҳои модалӣ онҳоро қувват медиҳад ва барои мустақилона истифода гардидани чумлаҳои содда имконияти грамматикӣ фароҳам меорад:

Бигузур, даруни салон аз мусофирон моллом бошад (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Мо бояд ҳар чизро ба*

дил нагирем (Ф. Муҳаммадиев, Одамони кӯҳна). *Шояд аз раъҷаш нагашта бошад* (Р. Ҷалил, Маъвои дил). *Духтарчаи кенҷаи онҳоро Иброҳимҷон мебоист ба мактаб месупорид* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ).

Дар ҷумлаҳои ки хабарашон бо сифати хабарӣ ё ки ҳиссаҳои номии нутқи ифода шудааст, ифодаи маънои модалияти субъективӣ танҳо ба зимми ҳиссачаҳо, нидо, воҳидҳои модалӣ ва туфайлӣ меафтад. Ба туфайли калимаҳои модалӣ ин гуна ҷумлаҳои содда зарурат, ногузирӣ, хоҳиш, орзу, ният, таҳмин, боварӣ, афсус, таачҷуб, хурсандӣ ва ғайраро ифода менамоянд:

Шояд сабаб ҳам дар ҳамин ҳайси ашъорашон буд. (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Пагоҳ ин айвон, ин хонаҳо, тамоми ҳавлию боғ ва шояд ҳавли Сайёра низ аз меҳмон пур мешавад* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Аз афташ, пирамард нафақахӯр аст* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Хайрият, дар ин ҳангом аз куча сигнали мошине баланд шуд* (Р. Ҷалил, Маъвои дил). *Лутфу марҳамати ту дар ҳақиқат поён надоштааст* (Ф. Муҳаммадиев, Одамони кӯҳна). *Тали Заргарро, албатта, медонед* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб).

ҶУМЛАИ САВОЛӢ

Дар ҷумлаҳои саволӣ фикр ва мақсади гуянда ба тариқи пурсиш ифода мешавад. Ҷумлаи саволӣ аз дигар хели ҷумлаҳои содда бо он фарқ мекунад, ки шунавандаро ба додани маълумот водор менамояд. Дар ин гуна ҷумлаҳо гуянда аз ҳамсухбати худ ягон чизро фаҳмидан мецоҳад:

— *Чаро ин қадар ҳаял кардед? Аз Пётр-акаам ягон хабар ҳаст? Акбарро дидед ё не? Оё хонаи моро кофтукӯв накарданд? Одамони подшоҳ аз Шӯроб рафтанд ё не? Шумо сабр кунед, сабр кун, духтари Александр, ман аз як сар ҷавоб медиҳам* (Р. Ҷалил, Шӯроб). *Чормағз? Қадом чормағз? Қанӣ чормағз?* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Боз чӣ хел таклиф лозим?* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Ба ҷоҳои мо аз ин пеш омада будед, ё ин сафари аввалинатон?* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Дардо, вай ангиштро чӣ хел меҳӯрад? Дандонаш дар кучояш?* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Ҷумлаҳои саволӣ аз рӯи маъноу мазмуни умумиашон ба ҷумлаҳои саволини хосса, саволини риторикӣ ва саволини водорӣ тақсим мешаванд.

Гуруҳи асосӣ ва сермаҳсули ҷумлаҳои саволиро *ҷумлаҳои саволини хосса* ташкил менамоянд. Саволи ҷумлаҳои саволини хосса ҳатман ҷавоб талаб мекунад:

— *Ту аз ман хафа нестӣ?* (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо).

Оё шуморо боре аз минбар фурувардаанд? (Ф. Мухаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). Чаро ин бача аз ту шарм карда рӯяширо мепӯшад? (С. Улуғзода, Восеъ). Дар кучо истиқомат карданӣ ҳастӣ? (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Ту магар Чамолхоҷа най? (Р. Чалил, Маъвои дил).

Чумлаҳон сазолини хосса ғайр аз савол тобишхон модалини тааҷҷуб, ҳайрат, шубҳа, таҳмин, нобоварӣ, гумон, қатъият, боварӣ, муҳокима ва ғайра дошта метавонад:

Чаро аз онҳо хабар нест? Чаро ягон ҷопар нафиристонданд? Чӣ шуд? Магар ба дасти қизилбош афтада шаҳид шуданд? (С. Айнӣ, Куллиёт). Чӣ бояд кард? (Ф. Мухаммадиев, Асарҳои мунтахаб). Мард маъно ҳам ин хел сернозунуз мешавад? (Ф. Мухаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). Наход ки вай дар ҳақиқат ҷосуси бек бошад? (С. Улуғзода, Восеъ).

Чумлаҳон саволини риторикӣ. Саволи ин навъ чумлаҳо рамзӣ, рӯшпуш буда, ҷавоб талаб намекунад, дар ин гуна чумлаҳо тасдиқи инкори фикр ва ҳукм дар шакли савол ифода мешавад. Саволи риторикӣ ҳамчун воситани услубии ифодаи образноки нутқи бадеӣ истифода мегардад:

Деҳ кучову дарахтон кучо? (Зарб.). Кӣ канад ҷон, кӣ хурад нон (Зарб.). Нокардакор, туро ба ин кор чӣ кор? (Зарб.). То кай мо ҷафо мекашем? (С. Улуғзода, Восеъ). То кай бағали моро бо чормағзи пуч пур карда мегардад? (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Сазолҳои риторикӣ гуногунанд. Як навъи онҳо маънии инкор дорад. Дар ин гуна чумлаҳои саволи инкор ба таври рамзу киноя ифода мешавад:

— Барои ояндагон пешкаш тайёр карда мондагиланд?

— Кӣ медонад (С. Айнӣ, Куллиёт). — Ту кай боз духтур шуди? Мо туро нағз медонем! (Р. Чалил, Шӯроб). Дар ҳақиқат, чӣ лозим модагов (Ф. Мухаммадиев, Асарҳои мунтахаб).

Саволҳои риторикӣ ҳамчун ҷавоби инкори савол низ истифода мешаванд. Ба ин вазифа чумлаҳои «Кӣ медонад?», «Чӣ медонам!» хеле серистеъмолянд:

— Шумо вайро медонед? — гуён ӯ ба бойбобояш рӯй овард.

— Кӣ медонд, монанди ана ин пойлучо ягон худобеҳабар будагист-дия, — ҷавоб дод ӯ ва бо ҳамин гази саволу ҷавобро кӯтоҳ кард (Р. Чалил, Шӯроб).

— Рӯз бевақт шуд, аз Некқадам ва Гулфом ҳанӯз дарак нест. Некқадам-ку ҳоло бача, аммо ба ин Гулфом чӣ шуд?

— Ман чӣ донам?

— Ҳӣ, одам! Аз ту мепурсам, ба онҳо чӣ шуда бошад меғӯям?

— Ман намедонам, ман чӣ донам, гуфтам-ку (С. Айнӣ, Куллиёт).

Агар хабари чумлаҳои саволини риторикӣ дар шакли инкор омада бошад, маънии тасдиқи медиҳад:

— Ман дигар ба рӯи вай нигоҳ намекунам, ки гунаҳгор на-
шавам, — ҷавоб дод оҳиста модар.

— Айб аст. Чӣ хел нигоҳ намекуни? Инҳо хафа шаванд,
домодат, духтарат хафа мешаванд (Р. Ҷалил, Шӯроб).

Чумлаҳои саволие ҳастанд, ки ҷавоб талаб намекунанд,
фикрро тасдику инкор намекунанд, балки шунавандаро ба
амале, иҷрои коре водор менамоянд. Ин гуна чумлаҳои содда
чумлаҳои саволи водорӣ ном доранд.

Холо ҳам нарафтаӣ? Магар то нагоҳ хоб мекуни (Р. Ҷа-
лил, Маъвои дил).

Тарзу воситаҳои ифодаи чумлаҳои саволи гуногун аст. Во-
ситаи асосии ифодаи чумлаҳои саволи интонация ба шумор
меравад. Интонация унсурҳои ногузири ташаккули ҳамаи навъ-
ҳои чумлаи саволи мебошад. Интонацияи саволи аз интона-
цияи хабарӣ ба кулли фарқ мекунад. Дар чумлаҳои саволи
калимае, ки савол ба вай мансуб аст, пурқувваттар талаффуз
карда мешавад. Дар чумлаҳои калимаҳои, ки задаи мантиқӣ
гирфтаанд, нисбатан озод аст. Бинобар ин интонацияи чумлаи
саволи дар забони тоҷикӣ як хел нест. Агар калимаи заданок
дар охири чумла ояд, интонацияи саволи ором оғоз ёфта, дар
охир қувват мегирад ва баландтар мегардад:

Маро ба галабонӣ намегирфта бошад? (С. Улуғзода, Во-
сеъ). Қурбошиҳо ин панҷ сол боз ба ғайр аз ғорату бедодгарӣ
ба халқ чӣ оварданд? Гапи дар Самарқанд гуфтагитонро ба
ёд доред? (С. Улуғзода, Восеъ). Шумо одами каппа-калон шу-
да истода ба ҳамин сафсата бовар мекунад? (С. Улуғзода,
Субҳи ҷавони мо). Акнун ба шумо ҳам пандёи шудагист?
(Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). Синни ӯ дар пеши ум-
ри одамони рӯзгордида чист? (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кун-
ҷакӣ).

Агар калимаи заданок дар аввали чумлаи саволи воқеъ
шуда бошад, чумла бо оҳанги баланд оғоз ёфта, тадриҷан паст
мешавад. Ҳамаи аъзоҳои чумла дар аввали чумлаҳои саволи
смада метавонанд, вале ин ҷо барои хабар муқаррарӣ нест.
Агар хабар дар аввали чумла ояд, ҳатман задаи мантиқӣ қа-
бул мекунад:

— Чӣ лозим вай ба шумо? (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мун-
тахаб). Кистанд онҳо? (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб).
Кист он ҷо? Кист вай? (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб).

Агар калимаи заданок дар мобайни чумлаи саволи ҷой ги-
рифта бошад, чумла бо оҳанги паст оғоз ёфта, дар мобайни
чумла баландтар мешавад ва дар қисми дуҷумла боз тад-
риҷан паст мефарояд:

Ба меҳмонон кӣ хизмат мекунад? (Ф. Муҳаммадиев, Асар-
ҳои мунтахаб). Ту магар ҳаминро ҳам нафаҳмидӣ? (Р. Ҷалил,
Шӯроб).

Дар ташаккули чумлаҳои саволи ба зами интонация во-
ситаҳои зиёди дигар низ истифода мешаванд. Дар ифодаи чум-

лаҳон саволӣ калима, таркиб ва ҳиссаҷаҳон саволӣ мақоми хосса доранд. Истифодаи онҳо ба мақсади саволдиҳандан ҷумла вобаста аст. Дар ҷумлаҳои саволӣ ҷонишинҳои саволӣ ва зарфҳои ҷонишинӣ фаровонтар истифода мешаванд. Ин воҳидҳои саволӣ мувофиқи аъзоҳои ҷумла сурат мегиранд.

Ҷонишинҳои саволи **кӣ?**, **чӣ?**, **киҳо?**, **чиҳо?** барои муайян намудани субъекти грамматикӣ истифода мешаванд ва худ дар ҷумла ба вазифаи мубтадо меоянд:

Дарвоқеъ, ҳамон кори шуморо ба амлоқдор кӣ хабар дода буд? (С. Айнӣ, Куллийёт). *Ба ту кӣ иҷозат дод, ки обро бандӣ?* (С. Улуғзода, Восеъ). *Кӣ менавозад?* — *пурсид Саид Амон аз соҳиби хона* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Ба онҳо чӣ лозим будааст?* (Р. Ҷалил, Маъвои дил). *Ба хонаат имрӯз киҳо омада буданд?* (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо).

Ҷонишинҳои саволи **кист?**, **чист?**, **кӣ буд?**, **чӣ буд?**, **кӣ?**, **чӣ?**, ва калимаҳои **чӣ шудааст?**, **чӣ кор мекунад?** ва монанди инҳо барои муайян намудани амали субъект истифода шуда, дар ҷумла ба вазифаи хабар меоянд:

Шумо кистед? (Р. Ҷалил, Шӯроб). *Пас, ин кас кист?* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Бародарҳо! Асли мақсади мо чист?* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Ба шумо чӣ шудааст?* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *...ту ин ҷо чӣ кор мекуни?* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Ин кӣ буд, Даша?* (Р. Ҷалил, Шӯроб). *Худи ту кӣ?* (Р. Ҷалил, Шӯроб). *Он корҳо чӣ буданд?* (С. Айнӣ, Куллийёт).

Калима ва таркибҳои саволи **киро?**, **чиро?**, **аз кӣ?**, **бо кӣ?**, **бо чӣ?**, **ба кӣ?**, **ба чӣ?** ва амсоли инҳо барои муайян намудани объекти ҷумла истифода мешавад ва ҳудашон дар ҷумла вазифаи пурқунандаро адо менамоянд:

Киро қофта гаштед, писар? (Ф. Муҳаммадиев, Одамони кӯҳна). *Вай чиро дар назар дорад?* (С. Улуғзода, Восеъ). *Ман аз кӣ забонкӯтоҳ?* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб).

Калимаву таркибҳои саволи **кадом?**, **чӣ хел?**, **чӣ гуна?**, **чӣ** ва ғайра барои муайян кардани аломати предмет истифода мешаванд ва худ ба вазифаи муайянқунандан калимае меоянд, ки задаи мантиқӣ қабул намудааст:

Кадом кори большевикон ба шумо форид? (С. Айнӣ, Куллийёт). *Сардори ин хел хоҷагӣ бояд чӣ гуна одам бошад?* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Боз чӣ хел шарт?* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Барои дуруст кардани инҳо шумо чӣ маслиҳат медиҳед?* (С. Айнӣ, Куллийёт).

Як гурӯҳ калимаву таркибҳои зарфӣ саволӣ барои муайян намудани детерминатҳои ҷумлаи саволӣ истифода мешаванд ва мутаносибан ба вазифаи хабар ва ҳолҳои гуногун: замон, макон, тарз, миқдору дараҷа, сабабу мақсад меоянд.

Даҳан якуми адабиёти тоҷик дар Қирғизистон кай буд? (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Дар қучост худи раисатон?* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб), *Кай ман дарқор*

будаам? (Р. Чалил, Маъвои дил). Дод гуфта кучо ҳам мерафт-
тӣ? (С. Улуғзода, Восеъ). Корҳотон чӣ тавр рафта истодааст?
(С. Айни, Куллиёт). Инро ба олимони арҷманди тиб чӣ навъ
фаҳмонам? (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). Пас, барои
чӣ модагов нигоҳ дорад? (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунта-
хаб).

Дар як ҷумла ду воҳиди ифодакунандан савол омада, дар
як вақт ду саволро пеш гузоштанишон мумкин аст:

Аз кӣ ва чӣ гуна сирро фаҳмидӣ (С. Айни, Куллиёт). Ин
оини савоби дар сари қабри шаҳидон машғала афрӯхтан кай
ва аз кучо расм шудааст? (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунча-
кӣ). Киҳо ба муқобили кӣ ошӯб тайёр мекунанд? Киҳо ба му-
қобили кӣ мешуранд? (Р. Чалил, Шӯроб). Аз шумо чӣ гуна
андоз ва чӣ қадар мегиранд? (Ч. Чалил, Шӯроб). Худи шумо
кӣ ва дар ин ҷо чӣ кор мекунед? (Р. Чалил, Шӯроб).

Дар ташаккули ҷумлаҳои саволӣ ҳиссаҷаҳои саволӣ низ
фаъолон иштирок менамоянд. Ҳиссаҷаҳои саволӣ ҳам аз чи-
хати ифодаи маъно ва ҳам аз чиҳати вазифаашон дар ҷумла
аз ҷонишинҳои саволӣ фарқ мекунанд. Аксарияти ҳиссаҷаҳо
ба замми маънои саволӣ тобишҳои гуногуни модалиро ифода
мекунанд. Ҳиссаҷаҳо аз ҷонишинҳои саволӣ инчунин бо он ху-
сусияти худ фарқ мекунанд, ки дар ҷумла ба вазифаи аъзои
ҷумла намеоянд.

Ҳиссаҷаҳои саволи оё, магар, нахонд, на ин ки хоси забони
адабӣ буда, ҳиссаҷаҳои -чӣ, -а дар гуфтугӯ ва ҳиссаҷаи -мӣ
дар шева истифода мешавад.

Ҳиссаҷаи саволи оё маънои саволиро бо тобиши модалии
шубҳа ифода мекунад. Вай бештар дар аввали ҷумла ва гоҳо
дар мобайни аъзоҳои ҷумла, пеш аз калимае меояд, ки задаи
мантиқӣ гирифтааст:

Оё сангрезакашониатонро дар хотир доред? (Ф. Муҳамма-
диев, Асарҳои мунтахаб). Оё ба ӯ ҳамин нуктаро гуфтан ҷоиш
бошад? (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). Оё аз ин бад-
бахтӣ ва мусибатҳо ягон роҳи халосӣ ҳаст ё не? (С. Улуғзода,
Восеъ). Шумо оху нолаи кирмаки гуруснаро оё шунидед?
(Р. Чалил, Маъвои дил).

Ҳиссаҷаи магар саволро бо тобиши тахмин ва шубҳаву гу-
мон ифода мекунад. Ин ҳиссаҷа бештар дар аввали ҷумла во-
қеъ мегардад, ҳодисаи дар байни аъзоҳо ва дар схири ҷумла
омадани вай низ мушоҳида мешавад:

Магар ту ашӯлаи граммафонро нашунидай (С. Улуғзода,
Субҳи ҷавонии мо). Онҳо магар бисъёранд? (Р. Чалил, Шӯ-
роб). Охир, дар он мусофирати душвори пур аз хорию зорӣ
магар Ниёз мӯнисӣ ӯ набуд? (С. Улуғзода, Восеъ). Мо ҳазл-
бозӣ карда истодаем магар? (С. Улуғзода, Субҳии ҷавонии мо).

Ҳиссаҷаи нахонд (нахонд ки) саволро бо тобиши таъҷуб, но-
боварӣ ва корозигӣ ифода мекунад. Ин ҳиссаҷа асосан дар ав-
вали ҷумла меояд.

Наход ки мо минбаъд дар ҳамин ҷо зиндагӣ кунем? (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Наход ки хондан ва маълумот гирифтан ба ман насиб нашуда бошад? (С. Улуғзода, Субҳии ҷавонии мо). Наход ки аз шӯриш пушаймон шуда бошанд? (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Наход ҳамин хел саҳт гап зананд? (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ).

Ҳиссаҷаи на ин ки дар ифодаи савол ва тобиши маъно ҳамчун синоними ҳиссаҷаи **наход** истифода мешавад:

На ин ки шумо ҳам ба ҳамин гапҳои вай бовар карда бошед! (Р. Ҷалил, Маъвои дил).

Ҳиссаҷаи саволи **чӣ** ду мавриди истифода дорад: 1) ҳамчун калимаи иловагӣ пеш аз ҷумлаи саволӣ омада, маънои саволро пешакӣ огоҳу таъкид мекунад. Дар ин маврид ҷумлаи саволӣ бо дигар воситаҳои саволӣ меоянд:

Чӣ, магар аз омадани мо хабар надоштааст? (Р. Ҷалил, Маъвои дил);

2) баъд аз ҷумла ва ё калимаи алоқаманд омада пурсиширо ифода мекунад. Ин савол маънои муҳокима ва таклифро низ дорад. Дар ин гуна мавридҳо ҷумлаи саволӣ аксар вақт аз як калимаву ҳиссаҷаи саволӣ иборат мешавад:

— Сеялқаро вайрон карда пахтаи чанд гектар заминро холибех кардӣ, лекин дар сояи меҳнати пай дар пай ин корро безарар карда гузарониданд.

— Пунбадонаҳои сараро дуздида бя ҷои онҳо пунбадонаи пучак ҳамроҳ карданам-чӣ?

— Илоҷи онро ҳам ёфтанд...

— Кильтиватор-чӣ?

— Вай ҳам безарар гизашт...

— Чуй-чӣ?

— Дар ин ҷо ҳам ғайр аз меҳнати имимии якҷизаи колхозчиён зарари дигаре нашуд.

— Корҳои бар болои поруи маъданӣ кардагиам-чӣ?

— Аз ин ҷиҳат қадре зарар расид...

— Хуб, фалокатҳои ба сари Ҳасан бархезондаам-чӣ? (С. Айни, Куллиёт). Шумо хонед-чӣ? Айнаки ман дар хона мондааст (С. Айни, Куллиёт).

Ҳиссаҷаи саволи **-а** саволи иловагиро бо тобишҳои муҳокима ва гумон мефаҳмонад. Бинобар ин ҳамчун воситаи дуюми ифодаи маънои савол воқеъ мегардад:

Ва ин таклифи ман розӣ шудӣ-а? (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). Наход ягон тир холи накарда таслим шиданд-а? (Р. Ҷалил, Шодӣ).

Ҳиссаҷаи **-мӣ** пурсиширо ба таври муҳокимаю таклиф мефаҳмонад:

Хай, Собир, ту ба мактаб намераӣ-мӣ? (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Акнун ту мулло шудам, доно шудам гуфта,

аз хуроки мо ҳазар мекуни-мӣ (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Як маслиҳат диҳам-чӣ? (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Модарҷон, ман ҳам олу чинам-мӣ? (С. Айни, Куллиёт).

ЧУМЛАИ АМРИ

Чумлаҳои амри фармон ва супоришро мефаҳмонанд, ҳамчунин маънои даъват, хоҳиш, илтимос ва маслиҳатро ифода мекунанд. Ба кадоме аз ин маъноҳо омадани чумлаҳои амриро вазъияти нутқ ва матн нишон медиҳад. Хабарҳои чумлаҳои амри бо феъли фармоиш ифода мешавад, ки он бо сифати амр баробар аст.

1) Чумлаҳои амри, ки маънои фармон, амр ва супориш доранд, гурӯҳи асосии чумлаҳои амриро ташкил медиҳанд:

Ҳозир ба он ҷо баргард (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Дастҳои якдигарро бандед, овозхотонро набароред* (С. Айни, Куллиёт). *Ҳатман ба дасти муаллима Аҳмадова супоред* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Шумоён ҳам бароред, ба молҳо хурук диҳед. Қулф задани дарвозаро аз хотир набароред* (С. Айни, Куллиёт). *Ту, Давлат, дар ҳамин ҷо мон, ту, уқо, ба дами дари берун баромада ист ва ба ҳеҷ кас гирифта бурдани ягон хасро ҳам намон* (Р. Ҷалил, Шӯроб).

Дар чумлаҳои зерин амр бо лутфу марҳамат, хеле нарма ифода шудааст:

Рав, баррачаи оча, кордро оварда харбузаашро куш. Биё, очат гардад, даррав биё, мзро оғӯш кун (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Сифати амр гоҳо бо префикси **би-** меояд. Ин префикс ба амр оҳанги қатъият мебахшад. Ин шакли амр асосан дар назм истифода мешавад. Дар забони насри бадеӣ камтар, вале дар нутқи намоёндоғони лаҳҷаи ҷанубӣ бештар ба назар мерасад:

Агар нахобида бошед, бихобед (С. Айни, Куллиёт). *Табару теши бигир. Теғ ба даст бигир. Аз золим қасос бигир* (С. Улуғзода, Восеъ).

2) Чумлаҳои амри, ки таъкиди матлабро ифода мекунанд:

Бойҳо чизи нағзашонро ҳадъя нахоҳанд кард. Инро дониста мон, ҳазрат (С. Айни, Куллиёт). *Дидед, начаконида бурда расондаанд* (Р. Ҷалил, Шӯроб).

3) Чумлаҳои амри, ки даъватро ифода мекунанд:

Мардум, чамъ шавед, ғазот кунед (С. Улуғзода, Восеъ). *Ба даст дароред, ба даст наафтед; паҳш кунед; паҳш нашавад! — гӯён халифа дастони худро бар рӯи кашид* (С. Айни, Куллиёт). *Маро кушед, ё зиндаву зор ба мазорам гӯронед, аммо ба дасти ин одам насупоред* (С. Айни, Куллиёт). *Эй қалон шав, пири бадавлат шав, ҷароғам* (Р. Ҷалил, Шӯроб).

4) Чумлаҳои амри, ки маънои маслиҳату насиҳат доранд: *Ака Урун, ин тавр накунад, ба мо ҳамроҳ шавед* (С. Айни,

Куллиёт). Ягон духтари бечораро ёфта, хонадор шав. Чуфти говро кор фармуда деҳқонӣ кун (С. Айнӣ, Куллиёт). Духтари Александр, дилатро танг накун ва ба ҳар чиз хафа нашав (Р. Чалил, Шӯроб). Эҳтиёт шав, Давлат, ба шахта оҳиства оҳиства фуру, аз бағалпанҷара дастатро асло накан. Дар вақти сутунмонӣ ҳушбӯр шав, ки вай кори хатарнок аст (Р. Чалил, Шӯроб).

5) Чумлаҳои амрӣ, ки илтимосро ифода мекунанд:

Дар намонда биёед (Р. Чалил, Шӯроб). Бигиред, Дашаҷон дасти маро барнагардонед (Р. Чалил, Шӯроб). Хайр, аз ман ба оилаатон салом расонед (Р. Чалил, Шӯроб). Хуб, хуш равед, Арслоналӣ, саломат бошед, боз биёед. Салому миннатдори ману Давлатро ба она расонед (Р. Чалил, Шӯроб). Ҳаял накун, дада (Р. Чалил, Шӯроб).

6) Чумлаҳои амрӣ, ки маънои таскину тасалло доранд:

Парво накунед, тӯрам. Эб мекунам (Р. Чалил, Шӯроб). Ором шав, духтарҷон, осуда бош (Р. Чалил, Шӯроб). Не, Дашаҷон, хавотир нашавед (Р. Чалил, Шӯроб). Ҳеҷ натарс дигар, — дилдори дод Холи ворухӣ (Р. Чалил, Шӯроб). Хафа нашав, чура (Р. Чалил, Шӯроб). Ором шав, Даша, — таскин дод Пётр (Р. Чалил, Шӯроб).

7) Чумлаҳои амрӣ, ки навозишро ифода мекунанд:

Гирья накун, додарҷон (Р. Чалил, Шӯроб). Хоҳарҷон, гирья накунед (Р. Чалил, Шӯроб).

8) Чумлаҳои амрӣ, ки маънои узр доранд:

Чаноби оӣ, аз гуноҳи ман гузаред (Р. Чалил, Шӯроб). Маро мебахшетон (Р. Чалил, Шӯроб). Аввалан, маро, олиҷоҳ авф мефармоед, дар наздатон беодобӣ ва густоҳӣ кардам (Р. Чалил, Шӯроб).

9) Чумлаҳои амрӣ, ки маънои таклиф доранд:

Марҳамат карда нишинед (Р. Чалил, Шӯроб). Канӣ, аз боло гузаранд чаноби волостной, шумо ҳам чаноб (Р. Чалил, Шӯроб). Омадӣ, Давлатҷон, канӣ, ин ҷо биё, аввал як шустушӯ карда гир (Р. Чалил, Шӯроб).

10) Чумлаҳои амрӣ, ки маънои зорӣ ва илтиҷо доранд: Чон бобо, ман ҳамроҳи ӯ равам (Р. Чалил, Шӯроб). Аминҷон, ақаллан як пиёла чой нӯшед (Р. Чалил, Шӯроб). Моро сар диҳед, илоҳӣ умри дароз бинед (Р. Чалил, Шӯроб).

Ҳабари чумлаҳои амрӣ ҳамчун қоида бо сифаи амри феъл ифода мешавад. Дар ин гуна чумлаҳо сухан ба шахси дуюм нигаронида мешавад, ки он асосан иҷрокунандаи супориш ва амру фармон аст. Ба ин вазифа ҳар ду шакли сифаи амр — ҳам танҳову ҳам чамъ баробар кор фармуда мешаванд. Дар назм бо префикси ме- омадани сифаи амр мумкин аст:

*Мебош табиби исавиҳуш,
Аммо на табиби одамикуш.*

(Н. Ганҷавӣ)

Дар забони адабии тоҷик гоҳо мурочнат ба шахси дуюм тааллуқ дошта бошад ҳам, иҷрои супориш ҳам ба шахси якум ва ҳам ба шахси дуюм мансуб аст. Дар ин гуна мавридҳо хабари ҷумлан бо шахси якуми ҷамъи сиғаи шартӣ-хохишмандӣ ифода мешавад, ки ба феълӣ фармоиш ҳаммаъно аст:

...*биё, ба сари дастархон бо ҳам нишнем* (С. Айни, Куллиёт). *Марҳамат кунанд, ҷову гандумҳоро аз назар гузаронем* (С. Айни, Куллиёт). *Фикри мутаваллиро ҳам шунавем* (С. Айни, Куллиёт). *Канӣ гузаред, дӯстам, ба назди меҳмонҳоягон дароём* (Р. Чалил, Шӯроб). *Гардед, рафтем* (Р. Чалил, Шӯроб).

Маънои амру даъват бо шакли шухудии замони гузаштаи сиғаи хабарӣ низ ифода мешавад: *Рафтем, дӯстон, хун ба хун, ҷон ба ҷон* (С. Улуғзода, Восеъ). *Хуб шудааст, ман рафтам* (Р. Чалил, Шӯроб).

Ба вазифаи амр омадани шакли шумораи танҳои шахси якуми сиғаи шартӣ-хохишмандӣ низ мумкин аст:

Ман ҳам ба сари ҷура рафта бихобам, — гуфт, — вақти омадани гурӯҳо наздик расидааст (С. Айни, Куллиёт). *Ин тавр бошад, ин хизматро ман кунам, — гуфта арбоб аз ҷояш хест, ҷомаширо кашида ба як сӯ партофт, ғалберро гирифта ба сари ҷош рафта нишаст* (С. Айни, Куллиёт). *Сабр кун, — гуфт, — ту зудтар ягон хӯрок тайёр кун, ман коҳдонро кушода ба хару гов хӯрок диҳам* (С. Айни, Куллиёт).

Дар грамматикаҳои забони тоҷикӣ ду шакли сиғаи амр — шахси дуҷуми танҳову ҷамъ (**рав, равед, раветон**) зикр шудааст. Маънои модалии ин ду шакл — шаклҳои ҷамъу танҳои сиғаи амр ба ҳам комилан баробар нест. Шахси дуҷуми ҷамъи ин сиға аз ҷиҳати шакл ба сиғаи шартӣ-хохишмандӣ як аст. Барои ба маънои амр, ё шарт ва ё дигар маъноҳо омадани ин шакли феълӣ сохти ҷумла ёрӣ мерасонад. Масалан, дар ҷумлаи «Аз ин ҷо тезтар равед» маънои амру илтимос, вале дар ҷумлаи «*Равед, ҷомаширо мебинед*» маънои шарт ифода шудааст.

Ин ҳолат моро водор менамояд, ки шакли шахси сеҷуми танҳову ҷамъро ҳам, ки маънои амр дораду аз ҷиҳати шакл аз сиғаи шартӣ-хохишмандӣ фарқ надорад, ба ҳамин гурӯҳ дохил намоём. Тафовути ин шакл низ дар мавриди истифода ва ифодаи маънои модалӣ мушоҳида мешавад. Ин шакл ҳам мисли шахси дуҷуми ҷамъи сиғаи амр, ҳам чун сиғаи шартӣ-хохишмандӣ дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобеъ меояд ва тобишҳои зиёди маъноиро ифода мекунад. Аммо ба маънои амру илтимос дар таркиби ҷумлаҳои сода низ бе ягон воситани луғавӣ меояд:

Ба мазор падару модарат равад, душманҳои синфӣ раванд (С. Айни, Куллиёт). *Ҷамаашон ба пахтачинӣ раванд. Ҳеҷ кас дар идора наистад* (Ю. Ақобиров, Замини падарон). *Рафиқон, биёетон, ғаллаҳотонро гиретон, дар навбати аввал зарбдорон*

қатор шаванд (С. Айнӣ, Куллиёт). *Падару акаҳои маро гардонда биёранд* (Р. Чалил, Шӯроб).

Ин шакли феъли мисли шахси дуюм гоҳо бо префикси **би-** меояд:

Майлаш, Зайнаб биравад (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Ба ошпаз бигу, барои инҳо ҳам таом бипазад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Шаклҳои феълии шахси дуюми ҷамъ ва шахси сеюми танҳо ҷамъ як хел бошанд ҳам, супориш дар онҳо ба тарзи гуногун воқеъ мегардад. Фармону супориш ба шахси дуюм бевосита, вале ба шахси сеюм бавосита ба амал меояд, воситаи байни шахси якуму сеюм шахси дуюм ба шумор меравад. Ин восита гӯҳ номбар шуда, гоҳо номаълум менамояд. Ба вазифаи воситаи супориш гоҳо калимаҳои ҷудогона ва гоҳо сарҷумлаҳои ҷумлаи пайрав омада, супориши дараҷанокро мефаҳмонанд. Ба ин вазифа феъли **гуфтан** хеле серистеъмол аст.

Ба Бобоғулом гӯй, акнун барои худ ҷои дигар ёбад (С. Айнӣ, Куллиёт). *Рафта ба онҳо гӯй, дароянд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Зӯд рав, Ҳасан Эргаш, ба падарат хабар деҳ, бо Сафар амакат ва дигарон зӯд оянд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ба Эрназари Танбал гуед, ки у ба тарафи ман ном қадам намонад* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Пошобибӣ ба сухани у бовар накарда, фармуд, ки Истадро ба назди у биёранд* (Ҷ. Иқромӣ, Духтари оташ).

Ҷумлаҳои амрӣ интонацияи махсус доранд. Агар ҷумлаҳои амрӣ фармону супориши қатъӣ, таъкиди матлаб ва даъватро ифода кунанд, шиддатноктар гуфта шуда, оҳанги хитобӣ мегеранд. Агар ҷумлаҳои амрӣ маънои нияту орзу, маслиҳату навозиш, узр, таклиф ва зориву илтиҷо дошта бошанд, одатан бо оҳанги пасттар талаффуз мешаванд.

ҶУМЛАИ ХИТОБИ

Дар ҷумлаҳои хитобӣ фикр бо ҳиссиёти баланд ва ҳаяҷон ифода мешавад. Аз ҳамин ҷиҳат ҷумлаҳои амрӣ, ҳикоятӣ ва саволӣ ҳангоми бо ҳиссиёти баланд ва оҳанги нидову хитоб талаффуз шуданишон ба ҷумлаи хитобӣ табдил меёбанд:

Наравед, гузашта наметавонад, об гирифта мекорад! (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Бачагонатонро ба мактаб фиристонед! Дар таги қалъа мактаб кушода шуд!* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Минбаъд дар ин ҷоҳо ба ҷашми ман нанамой!* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Чӣ қадар роҳро яқоя тай карданд!* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Ҳой гарданшикастаҳо! Ба як ваҷаб қадатон аллакай тамокукаш ҳам шудед?!* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Барои оҳанги махсус ва пуршиддат ифода кардани ҷумлаҳои содда ва ифодани тобишҳои гуногуни маъноӣ воситаҳои гуногуни луғавию грамматикӣ истифода мешаванд. Мухотаб, ҳиссаҷаҳои қувватдиҳанда, калимаҳои модалӣ аз муҳимтари ин воситаҳо ба шумор мераванд:

*Эй ситамдидагон, эй асирон,
Вақти озодии мо расид!
Муждагонӣ диҳед, эй фақирон,
Дар ҷаҳон субҳи шодӣ дамид!*

(С. Айни)

*Восеъ! Аз тарафи Кангурт сарбози бисъёре омада истода-
аст! (С. Улуғзода, Восеъ). Фуқаро, бихез, ғазот бикун!
(С. Улуғзода, Восеъ). Алвидоъ, қабри мубораки модарам!
(С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Вой, мурдам! (С. Айни, Кул-
лиёт). Вой садқаатон, шавам, духтарҷон, ба хона дароед!
(Р. Ҷалил, Шӯроб). Хайр, шаҳри азиз! (С. Улуғзода, Субҳи
ҷавонии мо). О, ин қисса дафъаи гузайшта сар шуда буд-ку!
(Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). Охир, дар дохили ҳар
як фасл аломатҳои фасли дигар ҳаст! (Ф. Муҳаммадиев, Па-
латаи кунҷакӣ). Ерӣ диҳед, илоҳӣ барака ёбед! (Ф. Муҳам-
мадиев, Палатаи кунҷакӣ). Ту ҳам бояд бимирӣ! (С. Улуғзода,
Восеъ).*

Яке аз воситаҳои ифодаи ҳиссиёту ҳаяҷон ва шиддат ги-
рифтани оҳанги гуфтор инверсия мебошад:

*Ҷои мунозира нест ин ҷо! (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кун-
ҷакӣ). Э, ба инсофатон қоил ман! (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи
кунҷакӣ). То чӣ андоза ба сирати аҷдодони худ қариб аст ти-
нати баъзе нусхаҳои бани-башар! (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи
кунҷакӣ).*

Дар забони адабии тоҷик ҷумлаҳои хоси хитобӣ низ мавҷу-
данд, ки онҳо дар шакли шиору даъват ифода мешаванд:

*Зинда бод Революцияи Кабири Социалистии Октябрь!
Ҷамду сано бод ба зан! — Пионер, барои кори Ленин бош
тайёр! — Доимо тайёр! (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Ба
ҳукумати коргару деҳқони мо урра! (С. Улуғзода, Субҳи ҷа-
вонии мо).*

*Ёдгори Айниву ин кӯҳсорон зинда бод!
Шеъри Турсунзодаву ин обшорон зинда бод!*

(Лоиқ)

Ҷумлаҳои нидоӣ, ки дар онҳо ҳиссиёту ҳаяҷон ба тарзи
махсус ифода мешавад, низ ба гурӯҳи ҷумлаҳои хитоби дохил
мешаванд:

Вой, падарҷонам, падари меҳнатрӯзиам! (Р. Ҷалил, Шӯроб).

*Охир задӣ ба ҳастии ман пушти пой, вой!
Вой аз сиёҳбахтизм, эй бахт, вой-вой!*

(Р. Ҷалил) 11

Вой, вой миёнакам!

(С. Айни) 12

ИНКОР ВА ТАРЗИ ИФОДАИ ОН

Чумлаҳои инкорӣ аз ҷиҳати ифодаи маъно, мақсаду муносибати ва интонация аз чумлаҳои тасдиқӣ тафовут надоранд ва мисли онҳо ҳикоягӣ, саволӣ, амрӣ ва хитобӣ мешаванд. Албатта, дар ин ҷо ҳам доираи истифодаи чумлаҳои ҳикоягӣ васеъ аст, чунки инкор ба маънои аслиаш асосан хоси ҳамин гуруҳи чумлаҳои содда мебошад. Дар чумлаҳои саволӣ, амрӣ ва хитобӣ тарзҳои махсуси инкор низ ба назар мерасад. Шаклҳои инкор дар чумлаҳои амрӣ ва хитобӣ барои ифодаи боздоштани амали субъект, илтимосу хоҳиш, нияту орзу ва ҳиссу хаяҷон истифода мешаванд:

Ваъда дода наметавонам (Толис, Повесть ва ҳикояҳо). *Вай ба ин аҳамият надод* (Толис, Повесть ва ҳикояҳо). *Асло рӯзи нек набинӣ!* (С. Улуғзода, Восеъ). *Ба хонааш надаро* (Раҳим Чалил, Маъвои дил). *Гапа дароз накун, бефаҳм* (Улуғзода, Восеъ). *Магар падараш ҳоло ҳам наомадааст* (Раҳим Чалил, Ҳикояҳо).

Тасдиқ ва инкор ҳодисаҳои ба ҳам алоқаманд мебошанд. Аз ҷиҳати маъно ҳар гуна инкор тасдиқи акс аст. Чунончи, инкори мавҷудияти ягон предмет тасдиқи набудани он аст. Тасдиқи он, ки касе хоб рафтааст, ба инкори он, ки вай бедор нест, баробар мебошад. Аз ҳамин ҷиҳат инкори инкор ҳам тасдиқ аст.

Маълум аст, ки хабар маркази ташкилкунандаи чумла, воҳиди предикативии он, воситаи асосии ахбор ба шумор меравад. Ин аст, ки инкори инкор бештар дар хабарҳои мустақил ва чумлаҳои мураккаб, ки ду маркази предикативӣ доранд, мушоҳида мешавад:

Ин воқеаро бағайфил нагуям, намешавад (Раҳим Чалил, Маъвои дил). *Навоя, мақоме нест, ки бо танбӯр навохта нашавад* (Ҷ. Иқромӣ, Таҳти вожгон). *Онҳо ҳеҷ дашноме намонд, ки надода бошанд* («Садон Шарқ»). *То нагирӣ ҷӯби тар, фармон нагирад гову хар* (Зарб).

Маълум аст, ки дар чумлаҳои саволӣ инкор дар шакли тасдиқ низ ифода мешавад, ки онҳоро инкори саволӣ, пушида, рамзӣ ва ғайримуқаррарӣ меноманд. Дар забони тоҷикӣ ҳар ду тарзи инкор — ҳам инкори муқаррарӣ ва ҳам инкори ғайримуқаррарӣ, яъне саволӣ ҳамчун инкори инкор истифода мешаванд. Дар забони адабии тоҷик аксар инкори саволӣ инкори муқаррариро инкор мекунад:

Сурататро чӣ кунам, бо ту набошад сират? То нагирьяд духтари ҳалвофуруш, баҳри бахшоиш кай ояд ба ҷӯш? То ҷон нақани, руҳи ҷонона кучост? Он, ки ҳоли худ надонад, чӣ дондад ҳоли кас? Гар ба дил завқе надорӣ, синаҷунбонӣ чӣ суд?

Инкори инкор дар хабарҳои таркибии чумлаҳои содда низ мушоҳида мешавад. Дар ин гуна чумлаҳо ҳам калимаи асосӣ ва ҳам калимаи ёридиҳандаи хабар дар шакли инкор меоянд:

Вале гаштугузори нобарор уро ноумед накаро (Раҳим Чалил, Маъвои дил). ...вақтамон беҳуда наравад (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). Аммо одам бояд ноумед нашавад? (Раҳим Чалил, Шӯроб). ...ҳеҷ кас маро нотинҷ карда наметавонад (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Рӯи мӯйсафед пахтаи куҳнаро мемонд, ҳеҷ вақт мисли имруза бенур набуд (Саттор Турсун, Аз субҳ то шом). Аздусар-ку ягон хонавода беоб намемонад, ҳама об мехӯранд (Саттор Турсун, Аз субҳ то шом). ...ба онҳо кӣ буданашонро нишон надода намемонанд (Саттор Турсун, Аз субҳ то шом). Ба шодии Сайфиддин шарик нашудан мумкин набуд (Саттор Турсун, Аз субҳ то шом). Ва ҳол он ки ин гап беҳуда набудааст (Саттор Турсун, Аз субҳ то шом).

Инкор умумӣ ва ҷузъӣ мешавад. Инкори умумӣ ба тамоми ҷумла мансуб буда, хабари ин гуна ҷумлаҳо бештар дар шакли инкор воқеъ мешавад:

Ба ҳеҷ бало гирифта намешавад (Раҳим Чалил, Шӯроб). Падарам имруз намераванд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Ба ин замин пахта коридан мумкин нест (Ю. Ақобиров, Водии муҳаббат). Дар он ҷо касе нест (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам).

Носир Аббос чизе нагуфт (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). Ҷӣ гуфтаниширо намедонист (Сорбон, Ҷугӣ).

*Надонам дар қуҷои синаи ман дарди ширине
Аёну ноаён месӯхт ҳамчун ёри дерине...*

(М. Қаноат)

*Дарёест пуробу масту беҳуд,
Дар соҳили ҳештан нағунҷад.
Ҷони мани беқарору бедил
Дар маҳкамаи бадан нағунҷад.*

(Лоик)

*Бад мабар, дигар нағзорам ту ро,
Рӯи хоки хорӣ нағзорам ту ро.*

(Лоик)

Дар услуби мутантани адабӣ, алалхусус дар назм, префикси инкорин ма- низ истифода мешавад:

Шоиро, аз сӯхтан ҳаргиз манол (М. Турсунзода, Ҷони ширин). Чашмо, эй ҷони ман, аз сӯи ман ҳаргиз макан (М. Турсунзода, Қуллийёт).

Бо сиған амр ва калимаи бод (бодо) омадани ма- маъмул аст:

*Бе рӯи ту хуршеди ҷаҳонсӯз мабод,
Ҳам бе ту ҷароғи оламафрӯз мабод,*

*Бо васли ту кас чу ман бадомӯз мабод,
Рузе, ки туро набинам, он руз мабод.*

(Рӯдакӣ)

Дар хабархое, ки бо феълҳои таркибии номӣ ифода шуданд, префикси инкорӣ **на-** бо феъли ёридиханда меояд:

Ман шуморо як умр фаромуш намекунам (Р. Ҷалил, Маъвои дил). *Онҳо ба ҳам ваъдаи мулоқот надода буданд* (С. Улуғзода, Восеъ). *Овозаи ҳоло шираи худро гум накарда буд* (С. Турсунзода, Модар).

Агар дар таркиби ҷумла феълҳои модалӣ омада бошанд, аффикси инкориро асосан онҳо қабул мекунанд:

Дар сари роҳи соҳибистеъдодон набояд монеге бошад (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷаки). *Одамони хуб набояд бимиранд* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Ту набояд дар пеши дигарон ин гапро такрор кунӣ* (Ҷ. Иқромӣ, Тори анкабут). *Ману ту набояд аз дигарон қафо монем* (Ю. Ақобиров, Норақ).

Ҳолати бо феъли модалӣ наомада, бо феъли асосӣ омадани префикси инкорӣ низ мушоҳида мешавад:

Ман дигар дар ин ҷо монда наметавонам (Раҳим Ҷалил, Шуроб). *Ту намедонӣ* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Вай на мӯҳтоҷи сабру тоқат аст* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Инкори ҷузъӣ ба яке аз аъзоҳо ва ё ба яке аз аъзоҳои ҷидаи ҷумла тааллуқ дорад:

*Бипазад з-отаиши ишкани на ҳама ошиқи хом,
На ҳама марди харидор сазозори зан аст.*

(Лоиқ)

Аҳмад-махдум ба нучум дар аввали кораш на ба сифати астроном, балки ба сифати астролог машғул шуда будааст (С. Айнӣ, Куллиёт). — *Марҳамат, як пиёла не, як коса об нӯшед* (Ю. Ақобиров, Водии мухаббат). ...*ба нигоҳи баҳаё ва бисёр ғамнокӣ ӯ на ҳар кас метавонад тоб орад* (Саттор Турсун, аз субҳ то шом).

Дар ҷумлаҳои, ки дорои инкори ҷузъӣ мобошанд, мутақобилан тасдику инкор барҷаста зоҳир мешавад. Чунончи, ҷумлаи инкорӣ «Ба пахтачинӣ танҳо Мунаввара наомадааст» моҳиятан ба ҷумлаи тасдиқӣ «Ба пахтачинӣ ба ғайр аз Мунаввара ҳама омадаанд» ва ҷои зади мантиқӣ аз якдигар фарқ мекунанд.

Барои таъкиди маҳдудияти инкор дар забони тоҷикӣ воситаҳои зиёди луғавию грамматикӣ истифода мешаванд, ки ҳиссаҳои маҳдудии **танҳо**, **фақат** аз маъмулу мушхуртарини онҳост. Аммо агар пеш аз ҳиссаҳои маҳдудӣ ҳиссаҳои инкорӣ **на** ва ё пас аз он **не** ояд, инкор бо аъзои таъкидшуда маҳдуд намешавад. Чунончи, муқоиса кунед:

Ба он чо танҳо наомадед (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Модарҷон, гап на танҳо дар омадан ё наомадани вай аст (Раҳим Ҷалил, Хикояҳо).

Дар забон аксар барои тафсилӣ воқеа пас аз ҳиссаҷаҳои инкориву маҳдудӣ аъзоҳои ҷида ва ё ҷумлаҳои дигар истифода мешаванд, ки аз ҷиҳати маъно ва муносибаташон бо воҳиди маҳдуди як хел нестанд. Хабарӣ ин гуна ҷумлаҳо дар ду шакл: тасдиқ ва инкор омада метавонад:

Тарбияи фарзандон қарзи на фақат падару модар, балки тамоми ҷамъият аст (Раҳим Ҷалил, Шӯроб). Ин қадар ангишт на фақат ҷамъ шуда мондааст, балки худ аз худ оташ гирифта сухта ҳам истодааст (Раҳим Ҷалил, Шӯроб). Ба висоли маъшуқа на танҳо шумо, балки бисёр ошиқони шайдо ҳам нарасидаанд («Садои Шарк»). Фақат ҳосилро не, балки худӣ заминро ҳам рӯфтаву лесида бурд (Раҳим Ҷалил, Шӯроб).

Ҷумлаҳои инкорӣ ба ду гурӯҳи калон ҷудо мешаванд: 1) ҷумлаҳои инкории ҳоса; 2) ҷумлаҳои инкории ғайриҳоса.

Ба гурӯҳи якум ҷумлаҳои дохил мешаванд, ки табиатан маъноӣ инкор доранд. Микдори ин гуна ҷумлаҳо зиёд нест. Ба вазифаи хабарӣ ин гуна ҷумлаҳо асосан калимаҳои **нест, не, на** меоянд, инчунин чанд калимаи дигар ҳаст, ки маъноӣ луғавиашон инкор буда, ҳамчун ҷумлаҳои нопурраи инкорӣ истифода мешаванд: **ҳаргиз, асло, ҳеч.**

У дар хона нест (Р. Ҷалил, Маъвои дил).

— *Ин аспатон магар хоназод аст?*

— *Не! (С. Айни, Осори баргузида).*

— *Ман бекасам? На! (С. Улуғзода, Қалтакдорони сурх). Магар колхоз ба ин розӣ шуда метавонад? Ҳаргиз! (С. Улуғзода, Навобод).*

— *Ҳа, чӣ воқеа? — пурсид Исрофил, ки маро дар он ғарафи кӯча мунтазир буд.*

— *Ҳеч (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё).*

Ба гурӯҳи ҷумлаҳои инкории ҳоса ҷумлаҳои низ дохил кардан, мумкин аст, ки дар таркибашон ҳиссаҷаи инкории **ҳеч не ки** доранд. Ҳиссаҷаи инкории **ҳеч не ки** хусусияти гуфтугӯӣ дорад ва дар ҷумлаҳои, ки бо ин ҳиссаҷа омадаанд, хабар дар шакли ғайриинкор, бо сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ ифода шуда, нияту хоҳишро ифода мекунад:

...ҳеч не ки он қарз тамои шавад (Ҷ. Икромӣ, Тори анкабут). Ҷомии сабили садьямоқ ҳеч не ки бо дӯхтан буд шавад (Ҷ. Икромӣ, Тирмор). Мӯйсафед ҳеч не ки сари асо шавад («Садои Шарк»).

Дар таркиби ҷумлаҳои содда калимаҳои инкории **ҳеч, ҳаргиз, дигар, ба ҷуз, бе** низ меоянд. Хабарӣ ин гуна ҷумлаҳо, ки ба воситаи морфемаҳо аз шакли тасдиқи он сохта шудааст, дар шакли инкор меояд, бинобар ин онҳоро ба гурӯҳи ҷумлаҳои инкории ҳоса дохил кардан ҷуз нест. Дар ин қабил ҷумлаҳои калимаҳои инкории зикршуда вазифаи услубиро адо кар-

да, тобишҳои модалии онро қувват медиҳанд, инкорро таъкид намуда, маънои иловагӣ мебахшанд ва матлабро конкреттар менамоянд, вале ба сохти ҷумла таъсир намерасонанд. Бинобар ин аз истиснои онҳо сохти ҷумлаи инкорӣ таъбир намеёбад. Муқоиса кунед...

Ба гапҳои вай ҳеҷ бовар намекардам (Ҳаким Карим, Хикояҳо). *Овози падарҷонамро дигар нашунидам* (Ҳаким Карим, Хикояҳо). *Ман инро ҳаргиз фаромуш намекунам* (Ю. Ақобиров, Водии муҳаббат).

Ба гуруҳи дуоми ҷумлаҳои инкорӣ ҷумлаҳои дохил мешаванд, ки бо воситаҳои гуногуни грамматикӣ аз ҷумлаҳои тасдиқӣ сохта шудаанд.

Ҷунон ки зикр шуд, хабар маркази предикативии ҷумла ба шумор меравад. Тасдиқу инкорро ифода намудани ҷумла асосан ба хабар вобаста аст. Хабарҳои ҷумлаҳои, ки дар бораи набудани чизҳо, ҳодисаву воқеаҳо ва инқори фикр маълумот медиҳанд, дар шакли инкор меояд, ки аз шакли ғайринқори он сохта шудааст.

Хабарҳои соддаи феълӣ инкорӣ аз хабарҳои тасдиқӣ ба воситаи префикси шаклсози **на-** сохта мешаванд:

Ту бояд одамони обрӯнокро наранҷонӣ (Х. Назаров, Дар ҷустуҷӯи Карим-Девона). *Патруле сояи моро бояд набинад* (Р. Чалил, Шӯроб).

Бо хабарҳои таркибии феълӣ ду тарзи истифодаи префикси **на-** ба назар мерасад:

1) Префикси инкорӣ ҳамчун қоида бо феълӣ ёридиҳанда меояд:

У мактубро хонда надод (П. Толис, Повесть ва хикояҳо). *Ҳуруфоти печ дар печи арабиро го ҳанӯз дуруст хондаву навишта наметавонист* (Р. Чалил, Шӯроб).

2) Ҳангоми ба вазифаи ёридиҳандаи феълҳои таркибии феълӣ омадани феълҳои **истодан**, **будан** ва **мондан** префикси **на-** бо феълӣ асосӣ, яъне бо шакли ғайритасрифӣ меояд:

Он вақт ба маънии гапҳои вай нарафта будем (Р. Чалил, Маъвои дил). *Одамони ҳоло нарафта истодаанд* (Ф. Муҳаммадиев, Одамони кӯҳна). *Ҳеҷ кадоме дар умраш қалам ба даст нагирифта буд* (С. Улуғзода, Восеъ).

Ҳангоми бо сифаи хоҳишмандӣ (бо суффикси **-ӣ**) ифода шудани хабар ду ҳолат мушоҳида мешавад: префикси инкорӣ ҳам бо феълӣ асосӣ ва ҳам бо феълӣ ёридиҳанда омада метавонад, аммо бо феълӣ ёридиҳанда омадани он серистеъмол аст:

Аммо Коля ҳаргиз бас карданӣ набуд (Ю. Ақобиров, Норақ). *Лекин Зулфия ҳам асло суст омаданӣ набуд* (Ю. Ақобиров, Норақ). *Муҳаррам пулро нагирифтани буд* (Ҷ. Иқромӣ, Духтари оташ).

Тарзи дигари ифодаи инкор дар ҷумлаҳои содда ба усули калимасозӣ алоқаманд аст. Дар забони тоҷикӣ якҷанд префикс-

хое ҳастанд, ки аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ сифати манфи месозанд. Ба ин гурӯҳ префиксҳои **но**, **бе-**, **ғайри** дохил мешаванд. Префикси **но-** бо сифати феълӣ низ меояд. Ҳангоми ба вазифаи хабар омадани ин гуна калимаҳо ҷумла маънои инкори мегирад:

Ин гапат нодуруст! (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо). *Мулоқот душвор ва ҳатто номумкин буд* (С. Улуғзода, Мунтахабот). — *...сарӣ он кӯҳ дар даруни туман нападӣ буд* (С. Улуғзода, Навобод). *...табассум аз рӯяи нападид ғашт* (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо). *Дарди вай ҳамеша бедавою бедармон аст* (Ю. Ақобиров, Норақ). *Шиносоии ин ду марди наҷиб барои ҳарду... ғайриҷашмдошт буд* (Ю. Ақобиров, Водин муҳаббат).

Як гурӯҳ ҷумлаҳои соддаи инкори ба воситаи ҳиссаҳои инкори **на**, **не** сохта мешаванд. Ҳиссаҳои инкори **на** дар шакли алоҳида хеле кам истифода мешавад. Ин ҳиссаҳо одатан пеш аз калимаи меояд, ки инкор ва заъаи мантиқӣ ба вай мансуб аст. Дар ин гуна мавридҳо на танҳо маънои инкору таъкид, инчунин хосияти маҳдудкунӣ ва муқобилгузори ин ҳиссаҳо равшан мегардад. Хабарҳои ин гуна ҷумлаҳои инкори дар шакли тасдиқ, яъне ғайриинкор меояд:

— *Дуруст гуфтед, дар ҳазинаи китоби мо баробари дурӯи гивҳар сангу сафол ҳам ҳаст. Лекин ҳозир на ҳама фарқ мекунад* (Р. Ҷалил, Маъвои дил). *Лекин онро на дар ҳама ҷо ба ҳисоб мегирӣфт* (Р. Ҷалил, Маъвои дил). *Охир тарбия намудани одамон кори ҳазл нест ва на ҳар кас ба ин кор қобилият дорад* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб).

Ҳангоми муқобилгузори ҳиссаҳои **на** бо аъзон ҷидаи аввал **не**, балки бо аъзон ҷидаи дуюм меояд. Дар ин гуна ҷумлаҳои ҷидааъзо хабар дар шакли тасдиқ пеш аз аъзони муқобилистода ҷой мегирад, ки ба ҳар ду аъзон ҷида баробар мансуб аст:

*Тавонгарӣ ба ҳунара аст, на ба мол,
Бузургӣ ба ақл аст, на ба сол.*

(зарб).

Дастони кушташавандагонро ба пеш мебарданд, на ба пушт (С. Айний, Ёддоштҳо). *Дусти ҷонӣ бош, на дӯсти нонӣ!* («Садои Шарқ»). *Онҳоро вай дар аввал фақат барои обшӯӣ кардани замини нав оварда буд, на барои пахтакорӣ* (Ю. Ақобиров, Водин муҳаббат).

Ҳиссаҳои **на** (**не**) дар таркиби хабар ҳамчун калимаи ёридиҳанда низ истифода шуда, бо ёридиҳандаи нест муродиф ва ҳамвазифа мегардад.

Баҳор, боз омадӣ? Биё! Марҳаб! Биё, ман акнун душмани ту наям (Х. Қарим, Ҳикояҳо).

*Ман шоири навҷавону маддоҳ наям,
Монанди рақиб зишту бадҳоҳ наям!
Ҷонона, қасам бар ту, наҳоҳӣ дарёфт,
Ҷуз дар раҳи рост, дар дигар роҳ наям.*

(Х. Юсуфӣ).

*На шӯрӣ, бенамак ҳам нестӣ ту,
На раҳҷуӣ, най ҳам марди гумроҳ.*

(Лоик)

...одами дустдоратро фаромӯш кардан хуб не (Х. Назаров, Мирзо Ризо).

Агар хабархон номӣ замони ҳозираро фаҳмонанд, шакли инкориин онҳо ба воситаи ҳиссаҷаи инкориин не ва феъли ёридиҳандан нест сурат мегирад:

*Дар Панҷу Қумсангиру Ёвон ҳам замин кам не («Садои Шарк»).
Водии Вахш калон, аммо беҳудуд не («Садои Шарк»).
Қай рафтаниш мағлум нест (Ф. Муҳаммадиев, Одамони кӯҳна).
Дили ман ҳам санг нест (С. Улуғзода, Восеъ).*

Ҳангоми ба вазифаи хабар омадани шаклҳои ғайритасрифиин феъл низ шакли инкориин онҳо ба воситаи нест ва ё не сурат мегирад:

*Мӯйсафед аз қасди худ даст кашиданӣ нест (Ф. Муҳаммадиев, Одамони кӯҳна).
Он кас ба он тараф рафтагӣ не (Р. Чалил, Маъвои дил).*

Дар ҷумлаҳои чидааъзо як қолиби маъмул аст, ки аъзои чидаи якум одатан дар шакли инкор омада, ноғузирии пайвандаки балки ва дар шакли тасдиқ омадани хабари дуҷумро тақозо мекунад. Дар ин гуна ҷумлаҳо ҳиссаҷаҳои инкорӣ фақат аз руи тартиби ҷой гирифтанишон тафовут доранд. Шакли маъмули ин гуна ҷумлаҳо чунин аст: ҳиссаҷаи инкориин на пеш ва не пас аз аъзои чидаи якум воқеъ мегардад ва пайвандаки балки дар байни аъзоҳои чида омада, онҳоро ба ҳам муқобил меғузорад:

*...лекин на ба тарзи ҳазлу шӯҳӣ, балки ба тарзи ҷиддӣ ва қатъӣ тақлид кардааст (С. Айнӣ, Куллиёт).
Аҳмад-маҳдум ба нуҷм дар ааввали қораиш на ба сифати астроном, балки ба сифати астролог машғул шуда будааст (С. Айнӣ, Куллиёт).
...дар паси ин бози чашмону дастон дилсӯзӣ, не, балки ҳасад ниҳон аст... (Ҷ. Қӯҳзод, Қини Хумор).
Ва дар он вақт шумо каналро танҳо не, балки бо ҳамроҳии колхозҳои дигар мекобед, бо даст не, балки бо экскаватор (С. Улуғзода, Навобод).*

Дар ин қолиб бе пайвандак омадани аъзоҳои чидаи Ҳилофӣ низ мушоҳида мешавад:

*Ман на нури хираи тиреза, бештар ба ҳамин сояи наҳифи гули айвон чашм дӯхта будам (Р. Ходизода, Сапедадам).
Тӯйдорон туро барои ман на, барои бефаровезии даҳонат ба туяшон хабар надоданд (Ҷ. Қӯҳзод, Қини Хумор).
...ӯ дилдори*

худро беандоза пазмон шуда буд. Ончунон пазмон шуда буд, ки як рӯз не, як соат қафо мондан ҳам гаронӣ мекард (Ю. Ақобиров, Баъде ки осие бозмонд). *Айб ба ту не, ба домуллот, би халифаат аст* (С. Айни, Осори баргузида).

Баъзан дар байни аъзоҳои чидан хилофи калимаҳои дигар омада, мохияти асосии онҳоро қувват медиҳанд:

... ҳунарнамоии футболбозон бадтар шуда истодааст, ки беҳтар не (Тоҷикистони советӣ). *Аслан аз даст доданам беақли не, баръакс рафтори олиҷаноб буд...* («Садои Шарк»).

Хиссаҳои инкории на бештар ба тарзи такрор меояд. Такрори ин хиссаҳо бо аъзоҳои чидан ҷумла воқеъ мегардад. Хангоми чидан шудани аъзоҳои ҷумла бо хиссаҳои на хабари ҷумлаи содда дар ду шакл: таслиқ ва инкор меояд. Агар хабари ҷумла чидан шавад, хиссаҳои инкорӣ пеш аз хабарҳо (агар хабар тафсилӣ бошад, пеш аз аъзоҳои тобеи хабар) омада, маъноии инкорро қимилан ифода мекунад ва хабарҳо морфемаҳои инкорӣ қабул намекунанд:

Ин на дoston аст, на очерк аст, на муболиға (С. Айни, Куллиёт). *Манзарҳои ҳузновари он на дар дида бино меншиаст, на дар ақли солиме ҷой мегирифт* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Ман, ростӣ, на розӣ шуданамро медонистам, на барои рад кардани таклиф далели мантиқдори эътимодноке оварда тавонистам* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Касе на талаб мекунад, на маслиҳат медиҳад* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ).

Дар ин гуна ҷумлаҳо аз хабарҳои яқхела ва ё феълҳои ёридиҳанда гоҳо дуюми ихтисор мешавад ва хиссаҳои инкорӣ бо аъзоҳои тобеи он хабар меояд:

Дар ин ҷо ғайр аз чор-панҷ чанори куҳансол на хиёбоне диданд ва на ягон майдони обод (Ф. Ниёзӣ, Ҳар беша гумон мабар, ки холист). *Онҳо на зар доштанд, на зур* (У. Кӯҳзод, Як рӯзи дароз). *Дареғо, ки на фикр дорем, на ҳаё, на орзу дорем, на омор* (У. Кӯҳзод, Як рӯзи дароз). *Не дар дег меистад, не дар кафлез* (зарб.).

Хангоми бо дигар аъзоҳои чидан ҷумла такрор омадани хиссаҳои инкории на хабар дар шакли инкор меояд, ки таъкиди инкор пурқувваттар мегардад:

... ба фаҳмидани ин гуна ҳисобиҳо на ақли ман ва на ақли ту намерасид (С. Айни, Куллиёт). *Гӯё на таклиф, на савол ба гӯиш надаромада буд* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *На вай, на янғаам як тин харҷ карданӣ намемонанд* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *На қомбат ва на қомиссар аз хатти пеш як қадам қафо намегаштанд* (Ф. Ниёзӣ, Ҳар беша...). *Аммо Ҳуҷаназарбой... на дар вақти кишту қор, на дар вақти хишоа ва на дар вақти чинак ба роши пахта қадам намондааст* (С. Айни, Куллиёт).

Дар таркиби як ҷумлаи содда аъзоҳои гуногуни ҷумла чуфт-чуфт ё гурӯҳ-гурӯҳ ба тарзи чидан омада метавонанд, ки

бо ҳаман онҳо такрор омадани ҳиссаҷаи инкори на мумкин аст:

Ягон нафар духтар ё зан на дар ФЗУ ва на дар сари дастгоҳ, на аз муаллим ва на аз устоён рӯ пинҳон намекунад (Р. Ҷалил, Маъвои дил).

Агар ҳиссаҷаи инкори на бо аъзоҳои гуногуни ҷумла такрор ояд, хабар дар шакли мусбат воқеъ мегардад ва ин ҳолат ҳангоми бо ҳоли мақону замон омадани вай бештар ба назар мерасад:

Тағофул на дар ҳама ҷо ва на ҳамеша судманд аст (Р. Ҷалил, Маъвои дил).

Азбаски ҳиссаҷаҳои инкори на ва не муродифи ҳамдигар буда, дар бисёр мавридҳо якдигарро иваз карда метавонанд, дар як ҷумлаи содда ба таври мувозӣ омадани онҳо низ мумкин аст. Ин ҳолат асосан дар назм мушоҳида мешавад, ки албатта ба талаби вазну қофияи он вобаста мебошад:

*Диламро ин қадар мафшор, охир,
На сурбин асту не рӯин дили ман.*

(А. Лоҳутӣ)

Не шиква зи чарху на зи бедоди ту дорам...

(Неъматхони Олӣ)

*Не ҳуриву не малак, на одам, на парӣ,
Худ гу, ки чӣ чинсию чӣ ном аст туро?*

(Шоҳин)

*На аз меҳнат, на аз кулфат нақоҳад,
Натарсад не зи гармо, не зи сармо.*

(Ҳабиб Юсуфӣ)

Ифодаи инкор дар ҷумлаҳои саволӣ бо як махсусияти худ фарқ мекунад: маълум аст, ки ҷумлаҳои саволӣ хоҳ дар шакли тасдиқ оянд ва хоҳ дар шакли инкор, ҷавоб талаб менамоянд. Аммо ҷумлаҳои саволӣ ҳастанд, ки ҷавоб талаб намекунад, саволи онҳо бо интонацияи махсус, ба таври риторикӣ ифода мешавад. Ин гуна ҷумлаҳо шаклан ғайринкорӣ намоянд ҳам, моҳиятан инкорӣ мебошанд. Барои ифодаи маънои инкори ҷумлаҳои саволӣ риторикӣ интонация, воҳидҳои луғавӣ, ки бо онҳо хабар ифода шудааст, муносибати аъзоҳои ҷумла, вазъияти нутқ ва матн ёри мерасонанд. Ҷумлаҳои саволӣ риторикӣ одатан бо калимаҳои саволӣ меоянд ва вобаста ба маънои луғавӣ онҳо тобишҳои дигари модалиро ҳам ифода мекунад. Дар ҷумлаҳои саволӣ риторикӣ инкор ба таври махсуси ҳиссиву эмоционалӣ ифода мешавад:

Шундан кай бувад монанди дидан (Зарб.). *Қасе аз некӣ осебе надидаст, Қадомин бори каҷ ҷоё расидаст?* (А. Шукӯ-

хӣ, Чормағз). *Макун бовар суханҳои шунида, Шунида кай бувад монанди дида!* (Зарб). *Аз ман мепурсед, ки ман Анварро дӯст медорам ё не. Ман ба ғайр аз шумо каси дигареро надидам бошам, чӣ тавр дӯст медорам?! (Ч. Икромӣ, Ман гунаҳгорам).*

Саволи ин навъ чумлаҳо рамзӣ, рӯйпуш буда, ҷавоб талаб намекунад, дар онҳо инкори фикр ва ҳукм дар шакли савол ифода мешавад. Саволи риторикӣ ҳамчун воситаи услубии ифодаи образнокӣ нутқи бадеӣ истифода мегардад. Саволҳои риторикӣ гуногунанд. Дар чумлаҳои саволӣ инкор ба таври киноя, тааччубу хайрат, норозигӣ, нописандӣ, таънаву маломат, истехзо, шубҳа, таассуф ва ғайра ифода мешавад:

Маро дар республика ҳама медонад. Туро кӣ мешиносад? (М. Начмидинов, Даръё маҷрои нав мечӯяд). Ту мехоҳӣ ҳаёти маро аз ман бигирӣ? Дер мондӣ! Ҳаёти ман кайҳо ба ашӯрам, ба китобҳоям гузаштааст, ту аз ман чӣ мегирӣ?! (С. Улуғзода, Қисмати шоир).

Саволҳои риторикӣ ҳамчун ҷавоби инкории савол низ истифода мешаванд. Ба ин вазифа чумлаҳои «Кӣ медонад?», «Чӣ медонам!» серистеъмол ва маъмул мебошанд:

— *Шумо вайро медонед? — Ғӯён ӯ ба бойбобояш рӯй овард.*

— *Кӣ медонад, монанди ая ин пойлуҷҳо ягон худобеҳабар будагист-дия, — ҷавоб дод ӯ... (Р. Чалил, Шӯроб).*

— *Рӯз бевақт шуд, аз Некқадам ва Гилфом ҳанӯз дарак нест. Некқадам-ку ҳоло бача, аммо ба ин Гулфом чӣ шуд?*

— *Ман чӣ донам?*

— *Ҷа одам! Аз ту мепурсам, ба онҳо чӣ шуда бошад ме-гӯям?*

— *Ман намедонам, ман чӣ донам, гуфтам-ку (С. Айнӣ, Куллиёт).*

Дар забони тоҷикӣ чумлаҳои соддае низ хастанд, ки ҳабарашон дар шакли инкор омада бошад ҳам, маъноии инкор надоранд. Ин гуна чумлаҳои содда одатан тафсилӣ мешаванд ва дар таркиби онҳо ҷонишини саволи чӣ ба маънии ғайрисаволӣ, ҳамчун муайянкунандаи исми чамъ воқеъ мегардад:

Чӣ зарарҳое ки ба мардум намерасанд, чӣ офатҳое ки намеоваранд (С. Улуғзода, Ривояти суғдӣ). Кас чӣ воқеаҳо, чӣ одат ва анъанаҳоро намедидаст (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё). Ман ҳам дар синни ту дар сарам чӣ воқеаҳое, дар дилам чӣ ҳавою ҳавасҳое ки надоштам (С. Улуғзода, Ривояти суғдӣ).

АЪЗОҲОИ ЧУМЛА

Мубтадо ва ҳабар аъзоҳои муҳимтарин ва асосии чумла ба шумор мераванд. Ба воситаи онҳо чумлаи соддаи ҳулласи дутаркиба ва ҳелҳои дигари чумлаҳои содда ба вучуд меояд ва

мохияти хар гуна чумлаи содда ба ҳамин ду аъзо вобаста аст. Аз ин чост, ки мубтадо ва хабар сараъзоҳои чумла номнида мешаванд.

Мубтадо сараъзон мустакили чумла мебошад. Хабар тобеи мубтадо буда, онро аз ягон ҷиҳат шарҳ медиҳад.

Мубтадо ва хабар ба якдигар алоқаи зич доранд. Ҳамаи аъзоҳои пайравии чумла ба ҳамин ду сараъзо тобеъ ва вобаста шуда меоянд.

МУБТАДО

Мубтадо сараъзон чумла буда, предметеро, ки дар чумла сухан дар бораи он меравад, ифода мекунад.

Мубтадо ба воситаи исм, ҷонишин, мафҳумҳои предметонидашуда (сифат, шумора, сифати феълӣ, масдар, ҳиссаҳои дигари нутқ) ва ибораҳои ифода меёбад.

Ифодаи мубтадо ба воситаи исм. Ҳамаи ҳелҳои исм дар чумла ба вазифаи мубтадо омада метавонанд.

а) Исми хос: **Қодиров Назаровро саҳт ба оғуш гирифта бӯсид** (Р. Чалил, Шӯроб). **Ҳоҷиҷумар нуғи ришашро ба миёни ангиштонаш гирифта, ба Юнусбой нигоҳ кард** (С. Улуғзода, Навобод). **Акбар ба муроди худ расид** (Р. Чалил, Шӯроб). **Абу-алӣ аз ёд мехонад** С. Улуғзода, Ибни Сино).

б) Исми ҷинс: **Ҳаммомҷӣ аз паси вай давида рафтани мешавад** (С. Улуғзода, Ибни Сино). **Ҳавлӣ се хонаю як ошхона ва саҳни хурде дошт** (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). **Телефон дуру дароз ҷирингос зад** (Р. Чалил, Шӯроб). **Маҷлис қариб ду-се соат давом кард** (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). **Варақа бо ҳамин китоб сар мешуд** (С. Улуғзода, Дилер Навобод). **Медар як бусаро аз рӯи духтар ва дигарашро аз рӯи писар мегирифт** (Р. Чалил, Шикасти тилисмот).

в) Исми ҷомеъ: **Мардум рост хеста ба боғ даромаданд** (С. Айнӣ, Куллиёт).

Даста ба тарафи дигар нигоҳ карда ба роҳ даромад (С. Айнӣ, Куллиёт). **Туда аз ҷунбиш бозистод** (С. Айнӣ, Куллиёт). **Омадагонро дида мардум хомӯш монданд** (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

Сифатҳои мафҳуми предметӣ пайдо карда, ба вазифаи мубтадо меоянд: **Оқил ҷоҳилро мешиносад, лекин ҷоҳил оқилро намешиносад** (Фольклор). **Бадгуҳар ба кас вафо накунад** (Фольклор). **Мӯйсафед ҳайрон шуду аз ҷояш сар бардошт** (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

Пир завқиду во намуда лаб:

— Духтарам,— гуфт,— дил — дили Зайнаб.

(М. Тирсизода)

Бемор дасту по мезад, гоҳ-гоҳ чашии худро кушода, ба ка-

сонн дар он чо буда тег кашида нигоҳ мекард (С. Айнӣ, Куллиёт). *Нодон айб мекунад, доно худаш мефаҳмад* (С. Улуғзода, Навобод).

Шумораҳо низ маҳфуми предмети пайдо карда, бо нумеративҳо ва баъзан бе нумератив дар ҷумла ба вазифаи мубтадоомада метавонанд.

а) Шумораи микдорӣ: *Ду понздаҳ* — як сӣ (Фольклор). *Чил* — камоли ҷавонӣ (Фольклор). *Шаст* — камоли мардиш (Фольклор).

б) Шумораи микдорӣ бо ҷонишини таъинии «ҳар» ба вазифаи мубтадоо меояд: *Ҳар ду осамдуст, меҳмоннавоз* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). *Ҳар ду бо хурсандӣ, беихтиёр ба якдигар нигоҳ карданд* (П. Толис, Ҳикояҳо). *Ҳар ду хомуш мерафтанд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Баъзан ба шумора бандаки соҳибии шахси сеюми ҷамъ васл шуда меояд:

Ҳар сеяшон ба роҳ даромаданд (С. Улуғзода, Навобод). *Ҳар дуяшон дар таги бед ба руи алаф нишастанд* (С. Улуғзода, Навобод).

Ҳоҳ шумораи як суффикси **-е** гирифта, маҳфуми предмети пайдо мекунад ва ба вазифаи мубтадоо меояд:

*Яке гапгир, ногапгир — дигар,
Яке пурзӯр, дигар нотавонтар.*

(Ғ. Мирзо)

Яке аз Ашад, дигаре аз Машҳад (Фольклор). *Яке аз боғ, дигаре аз роғ* (Фольклор). *Яке курсӣ оварда ба мобайни дукон гузошта ва ба нишастан таклиф намуд* (Ғ. Муҳаммадиев, Дар он дунё).

Агар шумора тартиби предметро далолат кунад, мубтадоо шуда метавонад:

Сеюм Мирзо Иброҳим ном ҷавоне буд, ки падараш мактабдор буда, ҳавлиаш танг, бинобар ин ӯ яке аз ҳучраҳоро таъмир карда, дар вай зиндагонӣ менамуд...

Чорум Қорӣ Шариф ном дошт, ки падараш коргарӣ мекард...

Панҷум Аширафҷон ном санҷуқсоз буд, ки ӯро Мирзо Ашираф ҳам мегуфтанд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Шумораи тартиби баъзан суффикси номсози **-ӣ** қабул карда, ба вазифаи мубтадоо меояд:

Дуюмӣ: — Имрӯз фардо ҳам дорад. Агар ягон кор шавад, фардо ба хешу таборҳои Аҳмад чӣ ҷавоб мегӯем, — гуфт (С. Айнӣ, Аҳмади Девбанд).

Сеюмӣ: — Агар пул бошад, халосӣ оппа-осон, ҳама гап ба сари пул, — гуфт.

Чорумӣ: *Пас аз қоҳ-қоҳ хандидан гуфт:— Хуб илоҷи осон ёфтӣ* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Ифодаи мубтадо ба воситаи ҷонишин. Ҷонишинҳое, ки ба ҷои исмҳо кор фармуда мешаванд, дар ҷумла мубтадо шуда меоянд:

а) Ҷонишинҳои шахсӣ: **Вай** ба *Нуралӣ салом дода, нишаст* (С. Улуғзода, Навобод). *У ду писар дошт* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). **Ман** ҳам дар *ру ба рӯи ӯ ба суфаи як дӯкони дарбаства нишастам* (С. Айнӣ, Марғи судхӯр). **Онҳо** соатҳои дувоздаҳи шаб ба даромадгоҳи қишлоқ наздик шуда, дар он ҷо қарор гирифтанд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). **Ту** ҳавлиширо медонӣ? (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). **Мо** ҳам ба онҳо наздиктар рафтем (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). **Ману шумо** ин рӯзи фирузро мебинем (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). **Моён** дар коза то дере чақ-чақ карда нишастем (С. Улуғзода, *Субҳи ҷавони мо*). **Шумоён** то ҷамъ омадани талабагон ва сар шудани таҳсил ана дар ҳамин ҷо истиқомат мекунед (С. Улуғзода, *Субҳи ҷавони мо*).

б) Ҷонишинҳои номуайяӣ: **Ким-кӣ** омада, аз *Нуралӣ пурсид* (С. Улуғзода, Навобод). **Кадоме** моро кофта омадааст (С. Улуғзода, *Субҳи ҷавони мо*).

в) Дар ҷумла ҷонишинҳои ишоратии ин, ҳамин, он, ҳамон ба ҷои исми омада бошанд, мубтадо шуда метавонанд: **Ин** ҳеч боке надорад,— тасалли дод *Пӯлод*,— *ду-се моҳ ҳеч гап нест* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). **Он** коргаре буд (С. Айнӣ, Дохунда). **Духтари парипайкари моҳсимоеро** дид, ки ба лаби чашмае нишаста, кадуи обкашии худро аз оби чашма пур мекунад: **Ин** — на хоб аст ва на хаёл. **Ин** ҳақиқатест, ки ба пеши чашми худ дар рӯзи равшан мебинем (С. Айнӣ, Дохунда). **Ин** ҳам хато мекард. **Сангинов** ба ин гуна «мароқоваркунӣ»-ро эҳтиёс надошт (П. Толис, Ҳикояҳо).

г) Ҷонишини ҳама ва ҷонишини нафси худ ҳам дар ҷумла ба вазифаи мубтадо омада метавонанд: **Ҳама** қоҳ-қоҳ хандиданд (С. Улуғзода, Навобод). **Ҳама** аз ҷо бархоста, дуру дароз чапак заданд (С. Улуғзода, *Субҳи ҷавони мо*). **Худам** мебарам, **Ҳоҷиҷамак**, **шумо** рафтан гиред,— **ҷамадонро** надода гуфт *Нуралӣ* (С. Улуғзода, Навобод). **Не**, **худам** мебардорам.— **табассум** кард (П. Толис, Ҳикояҳо).

д) Ҷонишинҳои саволии кӣ ва ҷӣ низ дар ҷумла ба вазифаи мубтадо меоянд:— **Кӣ** аз дастамон инро гирифта мебарад? (С. Айнӣ, Куллиёт).

— **Дар** воқеъ, **ҳамон** кори шуморо ба амлоқдор **кӣ** хабар дода буд?

— **Кӣ** хабар меод? **Ҳамин** оқсаққоли хонасӯхта **медиҳад-дия** (С. Айнӣ, Фуломон).

Таркибҳои инкории ҳеч кас ва ҳеч чиз ҳам ба вазифаи мубтадо меоянд: **Соат** ёздаҳ шуд, **ҳануз** ҳеҷ кас наомад (С. Айнӣ, Ятим). **Дар** деҳаҳо **ҳам** ҳеҷ кас наменамуд (С. Айнӣ, Ятим).

Гуё аз деҳқонон ҳеҷ кас ҷурғати пеш аз ҳама баромада чизе гуфтанро нашоит (Р. Чалил, Хикояҳо). Дар миёнаҳафта аз ич ҷо ҳеҷ кас ба шаҳр намеравад,— гуфт Салимбой (Р. Чалил, Хикояҳо). Дар рӯи ҳавлӣ **Ҳеҷ кас набуд** (Р. Чалил, Хикояҳо). **Ҳеҷ кас аз ҷой намеҷунбид** (Р. Чалил, Хикояҳо). **Аз дур ба назарам ҳеҷ чиз наменамуд** (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Ифодаи мубтадо ба воситаи сифатҳои феълӣ. Баъзе шаклҳои сифати феълӣ, махсусан сифати феълӣи замони ҳозира, мафҳуми предметӣ пайдо карда, ба вазифаи мубтадо меояд: **Равандагон барои аз ташнагӣ ҳалос кардани аспҳошон боз ба роҳ даромаданд** (С. Айнӣ, Ғуломон). **Раванда дар панҷ дақиқа ба пеш аспи худ расид** (С. Айнӣ, Ғуломон). **Ояндагон торафт зиёд мешуданд** (С. Айнӣ, Одина). **Ҷўянда ёбанда аст** (Фольклор).

Ифодаи мубтадо ба воситаи масдар. Масдар дар ҷумла ба вазифаи мубтадо омада метавонад. Мубтадо шудани масдар бештар дар зарбулмасал ва мақолҳо характернок мебошад: **Омадан бо иродат, рафтан бо иҷозат. Шундан кай бувад монанди дидан** (Фольклор). **Хобидан ҳоло барвақт буд** (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

ТАРКИБИ МУБТАДО

Мубтадоҳои содда, таркибӣ ва чида мешаванд:

1. **Мубтадои содда.** Мубтадои содда, одатан, ба воситаи як калимаи мустақилмаъно ифода меёбад. **Пирак дар асл сдами хурдҷусса, борикбадан ва қоқ буд** (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). **Вай зани ҷавони хушрӯй ва нозукандом буд** (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). **Овозҳо Маҳмудхўҷаро саҳт тарсонданд** (Р. Чалил, Шикасти тилисмот). **Моторҳо якзаил ғуррос мезаданд** (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё). **Бобо зери лаб табассуми базўр намоена кард** (П. Толис, Хикояҳои даҳ сол). **Барака ҳам хомӯш монд** (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). **Машинаҳо дар ин ҷо аз тарафи ҷани кўча мегаштанд** (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё). **Онҳо ҳамдигарро дар оғўш гирифтанд** (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). **Духтарон хандиданд** (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). **Дар хона модарам ўро дида ҳайрон монд** (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). **Одамҳо баромада ўро таъриф мекарданд** (Ҷ. Икромӣ, Хикоя ва очеркҳо).

2. **Мубтадоҳои таркибӣ.** Мубтадоҳои таркибӣ ба воситаи ибораҳои гуногун ифода меёбанд. а) Ибораҳои изофии устувор: **Революцияи Кабири Социалстии Октябр ғалаба кард. Комитети Марказии Партияи Коммунистии Иттифоқи Советӣ қарор қабул намуд.**

б) Ибораҳои ки аз масдар ва калимаҳои дигар ташкил ёфтаанд: **Хонда шудани нақш аз тарафи як тоҷик тантанавӣ ин ҷашни зафарро ду боло кард** (С. Айнӣ, Ҷашни таърихӣ). **Кўфта шудани дари хона гапи Павелро бурид** (Р. Чалил, Одамо-

ни човид). *Расидани чунин зарба ба падарам бисъёр гарон омад* (С. Улуғзода, Субҳи чавонии мо). *Нобуд шудани китоб барои ман аз ғорат шудани ҳамаи чизҳои дигарамон алампотар буд* (С. Улуғзода, Субҳи чавонии мо). *Дидани аҳволи Зебӣ дили ҳар касро ҳам реи мекард* (С. Улуғзода, Субҳи чавонии мо).

в) Ибораҳо ба вазифаи мубтадо ҳам дар шакли изофӣ ва ҳам бензофа меоянд: *Ду муосир бо ҳам ба сафар мерафтанд* (Р. Чалил, Ҳикояҳо). *Чор нафар бачаҳои майда дар атрофи пиразани хамидақомат мисли парвона давр мезаданд* (Р. Чалил, Одамони човид). *Дар поён ду саги ҳалқадуми дарозгӯш буд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Чор кас ба пеши чойхонаи сурх омада, аз асп фуромаданд* (С. Айнӣ, Ғуломон).

г) Ибораҳои, ки қисм ё қузъи миқдори муайяни предметҳои умумиро ифода мекунанд, низ дар ҷумла мубтадо шуда меоянд: *Яке аз колхозчиён аз чой хеста дасташро боло кард* (С. Улуғзода, Навобод). *Яке аз шогирдпешагони бухорои амлқодори сари ҷӯй аз ин фикри Бозор воқиф шуда, Ёдгорро соли бист танга ба хидмат гирифтани шуд* (С. Айнӣ, Дохунда). *Гурӯҳе аз аҳолии марду зани Сангдара аз дур саворони ношиноро дида, ба майдончаи пеши деҳа баромаданд* (С. Улуғзода, Навобод). *Яке аз онҳо ҳамон ҷавони шинельпӯш буд* (Р. Чалил, Одамони човид).

д) Шумораҳои тахминӣ бо исмҳо (дар шакли ибора) ба вазифаи мубтадо меоянд: *Ду-се нафар моҳигирон ба об тӯр андохта истода буданд* (. Деҳотӣ, Ҳикояҳо ва шеърҳо). *10—12 нафар мардон хобидаанд* (С. Айнӣ, Ғуломон).

е) Ибораҳои, ки аз зарфи миқдори ва исми ташкил ёфтаанд, дар ҷумла ба вазифаи мубтадо меоянд: *Чанд нафар муллобачагон хеста ба ӯ ҳамроҳӣ карданд* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Чанд кас ҳар хел талаб ва орзуҳои худро гуфтанд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Чанд дақиқа аз муддат гузашт* (Р. Чалил, Ҳикояҳо). *Дар меҳмонхонаи бомаш насти ин ҳавлӣ чанд нафар касони аз ҳар ҷо ҷамъомада нишаста, оҳиста-оҳиста сӯҳбат мекарданд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

3. **Мубтадоҳои чида.** Дар ҷумла ду ва ё зиёда мубтадоҳо бо як хабар омада бошанд, мубтадоҳои чида ба шумор мераванд. Чунончи: *Рӯ ва ҷашмони Ҳоҷиумар сурх гашта буданд* (С. Улуғзода, Навобод). *Саркардагон, шоҳбачагон, амалдорон ва элнавкорон дар Кӯрғони Бойсун ба сари дастархон ҷамъ шуда, ба ошхӯрӣ машғуланд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Ғусфандон, бузон баррагон ба хобгоҳи худ даромада, осуда хобида буданд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Ғуломон, ятимон, батракон ва безаминони пештара, ки аз канори Ҷилвон замин гирифта, дар ин ҷо киштукор карда буданд* (С. Айнӣ, Ғуломон).

ЧОИ МУБТАДО ДАР ЧУМЛА

I. Мубтадо дар забони адабии ҳозираи тоҷик асосан дар аввали ҷумла меояд: *Корвонбошӣ дар зери шипанг сар ҳам карда, хомуш менишаст* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Кампир дар сари Зебӣ бедор нишаста, ба Нуралӣ интизорӣ мекашид* (С. Улуғзода, Навобод). *Нормурод аз рост истодан ба ҷон омада, ба ҷояш нишаста, бо Содиқ пичиррос зада истода буд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Абуалӣ хомуш истода гуш мекунад* (С. Улуғзода, Ибни Сино). *Акаам ба ин савол ҷавоб ёфта натавониста суп-сурх шуд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Муқим ҳайрон-ҳайрон нигоҳ мекард* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

II. Мубтадо дар ҷои дуюм ва ё сеюм низ омада метавонад: *Дар ошхона Ризвон ош мекашид* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Дар ҳамин вақт Шодиғул баромада омад* (С. Улуғзода, Навобод). *Аз пушти девор овози гирьяолуди модарон баланд шуд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Дере нагузашта ман сахт касал шудамондам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

III. Дар назм ва нутки гуфтугӯи мубтадо баъзан баъд аз хабар меояд:

*Фарёд бардошт
Он шери ғуррон:
— Ин хонаи кист?*

(М. Миршакар)

*Куфт ногоҳ касе дари моро,
Аз паси он майор шуд пайдо.*

(М. Тирсунзода)

ХАБАР

Хабар амал, аломат ва ҳолати мубтадорро мефаҳмонад. Бинобар ин вай аз ҷиҳати маъно ва шакл ба мубтадо вобаста аст. Тобеии хабар ба мубтадо бо ёрии воситаҳои гуногун: шаклҳои калима, калимаҳои ёридиҳанда, тартиби калима ва интонация ифода меёбад. Хабар бо вучуди вобаста будан ба мубтадо дар ҷумла хизмати асосиро адо мекунад; хосияти хабарӣ, ки моҳияти асосии ҷумла ба шумор меравад, аз сиға ва замонҳои хабар ташкил меёбад. Маъноӣ синтаксисии хабар дар алокаи ногуастани он бо мубтадо таъин мешавад, зеро мубтадо предмет — соҳиби амалро фаҳмонад, хабар аломатро ифода менамояд, ки вобастаи ин предмет — мубтадо аст.

Хабар аз ҷиҳати ифодаи маъно ба ду гурӯҳ: а) хабари феълӣ ва б) хабари номӣ тақсим мешавад.

Хабарҳои феълӣ. Хабарҳои феълӣ амалро мефаҳмонад, ки мубтадо содир мекунад. Маъноӣ синтаксисии хабарҳои феълӣ ва

воситаҳое, ки барон ин хизмат мекунанд, як хел нест. Барон хамин ҳам хабарҳои феъли содда ва таркибӣ мешаванд.

1) **Хабарҳои феъли содда.** Заминаи морфологии ифодаи чунин хабарҳои феъли содда мебошанд. Хабарҳои феъли содда ба воситаи шаклҳои сиғаи феъли ифода меёбанд.

а) Ба воситаи шаклҳои соддаи сиғаи хабарӣ:

*Пои пиёда меравам,
Роҳ кушода меравам,
Даст набода меравам,
Дохунда қаҳрамон мешам.*

(С. Айнӣ)

Вай пичирросзанон аз ҳамнишиниаш мепурсад (С. Улуғзода, Навобод). *Онҳо ба ҳавличаи даруни манзили Абӯалӣ медароянд* (С. Улуғзода, Ибни Сино). *Вай боз китоби дигареро ба даст мегирад* (С. Улуғзода, Ибни Сино). *Мо ба сайргоҳ рафтем* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

б) Ба воситаи шаклҳои соддаи сиғаи амрӣ: *Ту минбаъд ба пеши Султонпоширо нарав...* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). — *Шумоён ба дӯконатон раветон* (Р. Чалил, Ҳикояҳо). *Бубин, шуълаҳои алавар дар санҷо бозӣ мекунанд* (П. Толис, Ҳикояҳо).

в) Ба воситаи шаклҳои соддаи сиғаи эҳтимоли:

Корашон нашудагист ё ягон кори дигар бармадагист (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Ҳозир баъд аз як-ду дақиқа меомадагист* (Р. Чалил, Ҳикояҳо).

г) Ба воситаи шаклҳои соддаи сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ:

*Гар биравӣ ту ба тамошои боғ,
Мекуни аз бӯй муаттар димоғ.*

(М. Тирсунзода)

Охир, хона равам, мӯйсафед хеле тағин карда буд (Ч. Икромӣ, Шодӣ). *Гӯед, ба рафиқ, капитан ҳам хӯрок биёранд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

2) **Хабарҳои феъли таркибӣ.** Хабарҳои феъли таркибӣ бо ду калимаи феъли ифода меёбанд. Чузъҳои ёридихандаи онҳо маънои ибтидоии худро қисман маҳфуз дошта, ба чузъи асосӣ тобишҳои иловагии маъноӣ зам мекунанд.

Хабарҳои феъли таркибӣ маъноҳои гуногунро ифода мекунанд. Муҳимтарини ин маъноҳоро ба тарзи зер тасвир кардан мумкин аст:

1) Имкониятро мефаҳмонанд. Чузъи асосии чунин хабарҳо аз масдар (чи шакли пурра ва чи шакли нопурраи он), чузъи ёридихандашон аз феъли модалии **тавонистан** иборат мешавад: *Ман ӯро шинохта натвониستم* (С. Айнӣ, Куллиёт):

*Дарёи азимем, ки бастан натавонӣ!
Аз сарҳади хуришед гузаштан натавонӣ!*

(М. Раҳимӣ)

2) Хоҳиш ва ниятро ифода мекунанд. Ҳиссаи тобеи ин гуна хабархоро калимаи **хостан**, ҳиссаи асосиашонро масдар ташкил мекунад: *Як чизеро аз Максим Горький нақл кардан мехоҳам* (С. Айни, Куллиёт). *Аммо султон Маҳмуд халифаро бедин эълон кард, на танҳо уро, балки тамоми хонаводаи аббосиро... аз хилофат маҳрум кардан хост* (С. Айни, Куллиёт).

Таркибҳое ҳастанд, ки дар онҳо феъли тавонистан дар шакли тасрифи (метавон гуфт, метавонӣ баст) воқеъ мешавад. Феъли асосии чунин таркибҳо низ бо масдарҳои мухтасар (баъзан пурра) меояд ва онҳо якҷоя хабари бешаҳсро ташкил менамоянд. Хабарҳои мазкур одатан дар ҷумлаҳои яктаркибаи бешаҳс истифода мешаванд: *Ҳатто онро сароғози дафтари умраиш метавон донист* (Ф. Муҳаммадиев, Варта). *Ишиқ мушк аст, пинҳон натавон кард* (С. Улуғзода, Восеъ).

3) Манъу рад ва муқобил буданро ба чизе, ҳодисае баён мекунанд. Дар вазифаи ҷузъии тобеи чунин хабарҳо феълҳои нахостан, намондан, нагузоштан ва мисли инҳо истифода мешаванд: *Бидон, ки ман ғуночинамонро фурӯштан наметавонам* (С. Улуғзода, Восеъ).

ХАБАР ШУДА ОМАДАНИ СИФАТҲОИ ФЕЪЛИ

Шаклҳои гуногуни сифати феълӣ бо феълҳои ёридиҳанда ё бандакҳои хабарӣ ва ё бе онҳо хабар шуда меоянд. Ин гуна хабарҳо одатан ҳолати предмети шарҳбандаро ифода мекунанд.

Сифати феълӣ замони гузашта: *Заминҳо шудгор кардагӣ, порухҳои маъданӣ ва маҳаллӣ андохтагӣ, пунбадона кашондагӣ ва тоза кардагӣ, молаю сихмслаҳо дар сари замин ба кор ҳозир, фармалин дар зарфҳо андохта мондагӣ, сеялкаҳо ҳама тахт* (С. Улуғзода, Навобод). *Чаро қавоқҳоятон гирифтагӣ?* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Дар як-ду соат анборхона ранги хонаи истиқоматӣ гирифт, намаду гилем, андохтагӣ, сандуқ ва кӯрпаю болиштҳо дар кунҷак ҷо кардагӣ, сӯзании тиллоранг дар девор ва ҷакману ҷомаи нави падарам дар мехҳо овехтагӣ, ҳама чиз тахт ва ҷо ба ҷо, хона озода ва гарм* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Хели дигарни сифати феълӣ замони гузашта ҳам дар ҷумла ба вазифаи хабар омада метавонад. Ин ҳол асосан махсуси назм аст:

— Дар кӯҳу дар дашт
Лола расида
Дар боғу дар кишт
Сабза дамида.

(С. Айни)

Камоли тоҷикистонӣ расида,
Ба боғаш лолаҳои нав дамида,
Бадахшонӣ рубобаш ҷур карда,
Ғами дерина аз дил дур карда...

(М. Турсунзода)

Сифати феълии замони ҳозира:

То даме ки башар бувад зинда,
Ту намирандаӣ, намиранда.

(М. Турсунзода)

Сифатҳои феълии замони оянда. Хабар бо ин шакл хоҳиш ва азму-иродаро ифода менамояд: *Посбонҳо пеши роҳи «ҳезум-каши сахархез»-ро доштани мешаванд, вай аз болои ҳезум як халтачаро гирифта гурехтани мешавад* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Духтари шумо хаппак гаштани* (Р. Ҷалил, Хикояҳо). *Вақте ки Норбой Каркӣ рафтани шуд, инро тағин кард* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Амир бо муллоҳои калон маслиҳат карда, мاردумро шӯрондани шуд* (С. Айни, Ёддоштҳо).

Масдар. Масдар бо гирифтани пешоянди дар ба вазифаи хабар омада, нишон медиҳад, ки амали субъект дар чараён аст: *Борон дар боридан буд, аммо колхозчиён аз пахтачинӣ сар намебардоштанд* (С. Айни, Ҷашни таърихӣ). *Ҷӯпонбачагон дар давидан, оҳубаррагон дар рамидан* (С. Айни, Ғулмон).

ХАБАРҲОИ НОМИ

Хабарҳои номи ба воситаи ҳиссаҳои номи нутқ ва ёриди-хандаҳои феъли ифода меёбанд. Онҳо ба ин вазифа ба ёри бандакҳои хабарӣ ё ёридиҳандаҳои феъли (аксаран) ва ё бе ин воситаҳои ёридиҳанда истифода мешаванд.

1. Бо бандакҳо хабар шуда омадани исмҳо дар забони адабии ҳозира хеле бисёр дучор мешавад: *Онҳо студентонанд, ки ҳар сол ба ғунучини пахта ёри медиҳанд* («Тоҷикистони советӣ»).

Исмҳои хос ва ҷинс дар якҷоягӣ бо ёридиҳандаҳои феъли гурӯҳи калони хабарҳои номро ташкил медиҳанд.

а) Ба воситаи феъли ёридиҳандаи «будан» ва исми хабарӣ номи ташкил меёбад: *Дасташ даст набуд, оҳан буд* (С. Улуғ-

зода, Навобод). *Оянда Қорӣ-ишкамба буд* (С. Айнӣ, Марги суд-хӯр). *Ин саройбони сарои «Кавказ» буд* (С. Айнӣ, Марги суд-хӯр). *Салим аззои комсомол мебошад. Ин мард Амонов буд* (С. Улуғзода, Навобод).

б) Бо феъли ёридиҳандаи «шудан» хабар шуда омадани исмҳо:

*Ду-се рӯзе шудам меҳмони Дарвоз,
Намудам, сайри ҳар бӯстони Дарвоз.*

(А. Деҳотӣ)

Бисёр колхозҳо миллионер шуданд.

в) Бо феъли «ҳаст» хабар шуда омадани исмҳо ва дигар хиссаҳои нутқ:

Ман муаллими мактаби миёна ҳастам (Х. Карим, Ҳикояҳо).

*Шумо, эй навҷавонони зафарманд,
Ба мулки худ чу ҷон ҳастед пайванд.*

(Р. Озод)

Исмҳо ба вазифаи хабар дар шакли ибораҳои номӣ низ воқеъ мешаванд. Чунин хабархоро ба ду гурӯҳи калон тақсим кардан мумкин аст.

1. Хабарҳое, ки ҷузъи таркиби онҳо ҷудоинопазиранд. Дар ин гуна хабарҳо исми ибора бо вучуди сустии маъноӣ луғавӣ бо роҳи ифодаи мафҳуми кулл нисбат ба мубтадо бо муайян-кунандаи худ ягонагии синтаксисӣ ташкил намуда, дар шакли яклухт бо мубтадо алоқа мебандад. Исми ин гуна хабарҳо ро калимаҳои *одам, шахс, ҷавон, мард, зан, ҳайвон* ва мисли инҳо ташкил менамоянд: *Шарифҷон-маҳдум одами баландқо-мат, сафедрӯй мешчашм, хурмоириш буд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Шокирҷон ҷавони хушрӯй ва хушқаду баст буд* (Х. Карим, Ҳикояҳо). *У ҷавони кӯтоҳқади ғалча буд* (С. Айнӣ, Куллиёт).

2. Хабарҳое, ки ҷузъи тобеи исмашон имконияти ҷудошавӣ дошта, тарки он асоси хабарии ҷумларо ҳалалдор намекунад: *Вазифаи ӯ нигоҳубини аспон буд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Муҳаммадмурод... ба ҳар сӯ нигоҳҳои довталабона мекард* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб).

II. Хабар шуда омадани сифат. Сифатҳо ба вазифаи хабар ҳам ба сурати ҳолис ва ҳам бо бандак ё феълҳои ёридиҳанда меоянд.

Шакли бе бандак ҳодиса ё аломатеро мефаҳмонад, ки ба замони ҳозира тааллуқ дорад: *Хаво соф* (С. Айнӣ, Дохунда). *Хавлӣ калон ва иморатхояш зебо* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Қишлоқ хурдак* (С. Улуғзода, Навобод).

Ин хели хабарҳои номӣ дар услуби бадеӣ бештар истифода мешаванд. Баъзан чанд ҷумла пай дар пай дар ҳамин шакл воқеъ мегардад, ки дар натиҷа тарзи баён як навъ хусусияти

муассир касб менамояд: *Хаво тару тоза ва бисъёр форам, садаҳо, бедҳои қадӣ ҷӯйбор сабз, дарахтони бодому зардолу сапсафед гулӯш* (С. Улуғзода, Навобод). *Офтоб ба қиём, ҳаво гарм, хоку реги роҳ ва санғо тафсон* (С. Улуғзода, Восеъ).

Шакли бандакдор ба се замон: ҳозира, гузашта ва оянда далолат мекунад: *Хаво гарм буд; Ҳаво гарм аст; Ҳаво гарм мешавад. Чашмонаш калони ғусфандӣ, пешонааш кушоди бегочинг буд* (С. Улуғзода, Навобод).

III. **Хабар шуда омадани шумора.** Шумораҳои миқдори ва тахминӣ дар якҷоягӣ бо нумеративҳо, ёридиҳандаҳои феълӣ ва бандакҳо хабар шуда меоянд. Аммо доираи ба вазифаи хабар омадани шумора нисбат ба дигар ҳиссаҳои нутқ тангтар аст: *Ҳозир онҳо шаш нафаранд* (С. Айнӣ, Ғулумон). *Аспаниҳои туркман тахминан даҳ-дувоздаҳ нафар буданд* (С. Айнӣ, Ғулумон). *Ду понздаҳ — як сӣ* (Зарбулмасал). *Соат ёздаҳ шуд...* (С. Айнӣ, Ятим).

IV. **Хабар шуда омадани ҷонишин.** Ҷонишинҳои шахсӣ дар ҷумла гоҳо ба бандак ва гоҳо бо бандак хабар шуда меоянд: *Сардори бригадаи чорум — ман* («Газетаи муаллимон»).

*Эй лолаи боғу сарви озоди чаман,
Ширини хунар туюю Фарҳоди ту — ман.
Маҳбубаи шуҳри ман, Ҳабиби ту манам,
Дилдодаи чеҳраи базеби ту манам!*

(Х. Юсуфӣ)

Он гунаҳгоре, ки ман ба талаби вай омадам, тӯӣ (С. Айнӣ, Дохунда).

Дар ҷумла ҷонишинҳои саволии кӣ ва чӣ низ ба вазифаи хабар меоянд: *Ин қиёфаи табассумомези Латифро дида, аспашро андак сӯст кард ва бо чӣ гуна ҳаёле наздик шуд.*

— *Ту кистӣ?*

— *Одам* (Х. Қарим, Ҳикояҳо).

— *Маълум мешавад, ки шумо ҳам монанди мо канизаки бекас шудаед? — гуфт соҳиби хона ва боз пурсид:*

— *Номатон чист, холаҷон?* (С. Айнӣ, Ғулумон).

ТАРКИБИ ХАБАРҲОИ НОМӢ

Хабарҳои номӣ аз бобати таркиб ба ду гурӯҳ — содда ва таркиби ҷудо мешаванд.

1. **Хабарҳои номии содда.** Хабарҳои содда бо як калима ифода меёбанд: *Ризо ин тӯӣ. Ёбой уст* (С. Улуғзода, Восеъ). *Онҳо студентанд* (Тоҷикистони советӣ). *Мо аз қадим ошноем.*

2. **Хабарҳои номии таркибӣ.** Хабарҳои таркибӣ бо феълҳои ёридиҳанда, ки маънои луғавии худро ё қисман ва ё тамоман гум карда, ба вазифаи бандакҳои хабарӣ меоянд, ташкил меё-

банд. Фарқи бандаки ин хели хабархон номӣ аз бандаки хабархон содда ин аст, ки онҳо ҷудо талаффуз шуда, алоҳида навишта мешаванд. Феълҳои ёридиҳанда баробари ифодаи маъноҳои модалию замони дар шарҳи гуногуни муносибати аломат ва соҳиби он — мубтадо низ хизмат мекунад: *Вай юрист буд* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Чубдорҳо ба ӯ наздик мешаванд* (С. Улуғзода, Қалтақдорони сурх). *Салим аззои комсомол мебошад* (С. Улуғзода, Навобод).

ХАБАРҲОИ ЧИДА

Дар ҷумла ду ва ё зиёда хабарҳо ба мубтадо тобеъ шуда бошанд, хабарҳои ҷида номида мешаванд. Хабарҳои ҷида аз рӯи тарзи ифода ба ду гуруҳи калон ҷудо мешаванд: хабарҳои ҷидаи феълӣ ва хабарҳои ҷидаи номӣ.

1. Хабарҳои ҷидаи феълӣ. Агар дар ҷумла хабарҳо ба воситаи шаклҳои гуногуни феъл ҷида шуда бошанд, хабарҳои ҷидаи феълӣ номида мешаванд:

*Аз ду су абрҳои пурдаҳшат
Омаданду заданд саҳт ба ҳам.*

(А. Каҳҳорӣ)

Дар ин ҷо одам ҷизи надидагиширо дид ва омӯхт (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Мавлон аз ҷояш давида хест ва ба пойгаҳ фаромад* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Дар теппаҳои бекас танҳо мерафт ва менолид* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

Баъзан хабарҳои ҷида ба воситаи феълӣ ҳол ифода меёбанд: *Ҳалим аз хоб бедор шуда, ба берун баромада, ба тарбиячи ҷисмонӣ машғул шуд.*

2. Хабарҳои ҷидаи номӣ: *Мусобиқа васеъ, оммавӣ* (С. Улуғзода, Навобод). *Мунира ҳайрон, оқиз ва парешонҳол* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ҳаво тару тоза ва бисъёр форам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

*Ба ҷунбиш мавҷи дарёӣ, ба лағжиш реғи саҳроӣ,
Ҳунарманду ҳунарпеша зи сар то ноҳуни пой.*

(М. Турсунзода)

Хабарҳои номии ҷида бо ёридиҳандаҳои будан (буд), шудан (шуд) ва ғайра низ меоянд. Ёридиҳандаи феълӣ «будан» баъзан бо хабарҳои номии ҷида такроран зикр меёбад ва баъзан такрор наёфта, бо хабари ҷидаи охириин якҷоя меояд, ки дар ҷунин маврид вай ба ҳамаи хабарҳои номии ҷида мансуб мебошад:

Осмон *кабуд ва соф буд* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Ин ҳам талх ва ҳам бадмаза буд* (С. Айнӣ, Одина). *У сурхчарӯй, мешчашм, хурмоириш, бадабрӯй ва дарозмижгон буд* (С. Айнӣ, Фуломон). *Об хунук ва соф буд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Баъзан ҳам мубтадо ва ҳам хабар баробар чида шуда меоянд:

Занон, духтарон, канизон, фуломон гӯсфанд медӯшиданд, гулӣ мезаданд, маска ҷудо мекарданд ва равган мегудохтанд (С. Айнӣ, Фуломон).

ҶОИ ХАБАР ДАР ҶУМЛА

1. Дар забони адабии ҳозиран тоҷик хабар одатан дар охири ҷумла меояд: *Падари вай юрист буд* (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам). *Собир аспро ба саисхона дароварда баст* (С. Айнӣ, Марги судхур). *Ҳаво боронӣ ва дим буд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

2. Дар аввали ҷумла омадани хабарҳо асосан барои асарҳои манзум характернок мебошад. Баъзан дар нутқи мазмунан нақлшудаю диалогҳо ҳам дар ҷои якум омадани онҳо мушоҳида мешавад:

*Шуд баланд оҳанги шӯхи дойра,
Ҷӯр шуд қарсақзаниш мо ба он.*

(А. Баҳорӣ)

*Омаданд одамон гурӯҳ-гурӯҳ
Чун сипоҳи азими пур зи шукӯҳ.*

(М. Тирсунзода)

3. Дар байни ҷумла омадани хабарҳо низ бештар ба асарҳои манзум хос аст:

*Аспи оҳантан равон шуд боз дар раҳ барқвор,
Он чу сарбозу қушунаш ин вагонҳои қатор.*

(А. Деҳотӣ)

*Халқи тоҷик, бишнава аз шоир
Қиссаи Тешабои боғайрат.*

(М. Миршакар)

МУВОФИКАТИ ХАБАР БО МУБТАДО

Дар забони адабии ҳозиран тоҷик хабар бо мубтадо, одатан, аз рӯи шахс ва шумора мувофиқат мекунад.

Мувофиқати хабар бо мубтадо ба таври гуногун ифода меёбад.

Чонишинҳои шахси якум, дуҷум ва сеҷуми чамъ мубтадо шуда омада бошанд, хабарҳо ба онҳо мувофиқат мекунад: *Мо бо Ерматов нигоҳ карда нишастем* (С. Улуғзода, Субҳи чавони мо). *Онҳо ба лаби лойдони кушишгоҳ расиданд* (С. Айни, Ғуломон). *Шумоён ба дӯконатон раветон, ман ҳозир расида меравам* (Р. Чалил, Одамони ҷовид).

Баъзан ба ҷои чонишини шахси дуҷуми танҳои ту барои эҷириро шакли чамъи он — шумо ҳамчун мубтадо кор фармуда мешавад, ки дар ин ҳолат хабар низ дар шакли чамъ меояд: — *Шумо ба киштзорҳо як назар андозед, хеле нағз мешуд*, — ба саволи Юнусбой ҷавоб нигаронда суханаширо давом дод (С. Улуғзода, Навобод). *Шумо ба ин нону об, қоғазу қалам оварда диҳед* (Р. Чалил, Хикояҳо).

Агар дар ҷумла чонишини ҳама ба вазифаи мубтадо омада бошад, хабар ҳам дар шакли чамъ меояд:

Ҳама аз оқибӣ Пӯлод рафтанд (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Ҳама қоҳ-қоҳзанон хандиданд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Ҳама хомӯш монданд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

2. Дар ҷумла мубтадо шахсро далолат карда, дар шакли чамъ омада бошад, хабар ҳам дар шакли чамъ омада, ба мубтадо мувофиқат мекунад:

Пахтакорони мутахассис ниҳолҳои навхези пахтаро, ки акнун себарга ва чорбарга шуда буданд, дугона ва ягона мекарданд. Деҳқонон, ки он анбори пурборро диданд, ҳарчанд сухани Сафар Ғуломро бовар накарда бошанд ҳам, як дараҷа тасалли ёфта, ғур-ғуркунон баромада рафтанд (С. Айни, Ғуломон). *Калонсолон оҳиста-оҳиста, бачаҳо давом ба тарафи ҷӯйбори калон рафтанд* (С. Улуғзода, Навобод). *Сиёсатдонҳои Бухоро ҳам ҳамин фикри охириро қувват меоданд* (С. Айни, Ёддоштҳо).

3. Агар дар ҷумла исми ҷомеи мардум мубтадорӣ ифода намояд, хабар ҳам дар шакли чамъ ва ҳам дар шакли танҳо меояд:

Мардум ба пахтакорӣ одат карда, роҳҳои ҳосилкӯбиро нағз омӯхта буданд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Мардум, ки аз оҳу вои Эргаш ба раҳм омаданд, давида рафта, аз ҷилави аспӣ Урмон-Полвон гирифта хоستانд, ки аз сари Эргаш ӯро дуртар кашанд* (С. Айни, Ғуломон).

*Мардуми водии Ҳисор онро
Ҳасани асптоз мегуфтанд.*

(М. Турсунзода)

Мардум мегурехт ва фаръод мекашид (С. Айни, Ғуломон)
Калимаҳои халқ. отряд, ғуруҳ, даста, тӯда, бригада ва ғайра низ ба ғуруҳи исмҳои ҷомеа дохил мешаванд ва дар сурати

мубтадо шуда омадани онҳо хабарҳо баъзан дар шакли чамъ ва баъзан дар шакли танҳо ифода меёбанд:

Тудайи коргарон ҳануз ба дари идора нарасида буд (С. Айнӣ, Одина). *Кисса кӯтоҳ, гурӯҳе ба хоки Фарғона расид* (С. Айнӣ, Одина). *Даста ба ҳаракат даромад* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Даста ба тартибе, ки мардуми мо домодеро ба хонаи арус ё арусеро ба хонаи домод мебуданд, аз сарой баромада рафтанд* (С. Айнӣ, Ғулмон). *Гуруҳе дар ҷое ки Азимшоҳ истода буд, расида омаданд* (С. Айнӣ, Одина). *Халқи қишлоқ ид мекард* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

4. Ибораҳо аз исм ва шумораи миқдорӣ ташкил ёфта, дар ҷумла ба вазифаи мубтадо омада бошанд, хабарҳои онҳо дар ду шакл — ҳам чамъ ва ҳам танҳо воқеъ мешавад:

Ду бача гапзанон ба сӯи ҳавлии Муқим равои шуданд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Шаш бародари падарам аз модари дигар, аз зани якуми бобоям буда, ҳамашон солхурда буданд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Се ҳазор аҳолии деҳаи мо оби чашма менӯшианд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Дар ду тарафи гурӯҳи мардум ду ҷавони барҷастақомате буд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ба назди Иван-амак дируз ду нафар зан омади буд* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷаки).

5. Агар шумораҳои тахминӣ бо исму нумератив ҳамчун ибора ифода ёфта, мубтадо шуда оянд, хабар ҳамеша дар шакли чамъ омада, бо мубтадои худ аз рӯи шахс ва шумора мувофиқат мекунад:

Чор-панҷ нафар бачаҳои майда дар атрофи пиразани ҳамадақомат мисли парвона давр мезаданд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Ду-се нафар моҳигирон ба об тӯр андохта истода буданд* (А. Дехотӣ, Шеър ва ҳикояҳо). *10—12 нафар мардон хобиданд* (С. Айнӣ, Ғулмон).

6. Дар ҷумла мубтадоҳои мансуб ба шахс чида шуда бошанд, хабар дар шакли чамъ ифода гардида, бо мубтадоҳои чидаи худ аз ҷиҳати шакл ва мазмун мувофиқат мекунад: *Падару писар — Шодӣ ва Бобосафар аз аввали рӯз қарор доданд...* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Темур ва Қаробой ба якдигар нигоҳ карданд* (С. Улуғзода, Навобод). *Ману Азизхон бошем, бисёр шод шудем* (С. Улуғзода, Навобод). *Азизхон, Зебӣ ва ман бо шавқу ҳавас гӯш меандохтем* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

7. Исмҳои ҷондор ғайринисон (номҳои ҳайвонот, паррандагон, ҳашаротҳо) дар шакли чамъ ва чида мубтадо шуда омада бошанд, хабар дар шакли чамъ бо мубтадоҳои чида мувофиқат мекунад: *Гӯсфандон, бузон, баррагон ва бузғолагон ба хобгоҳи худ даромада осуда хобида буданд* (С. Айнӣ, Ғулмон). *Буз ва гӯсфандони сершуда ба «каваша» кардан машғул буданд* (С. Айнӣ, Одина). *Хорпуштҳо, морҳо ва каждӯмҳо ҷонварҳои аз паи ҳаёт давандаи ин саҳро ҳисоб меёфтанд*

(С. Айнӣ, Фуломон). *Аспҳо дам гирифта фарбеҳ шуданд* (С. Айнӣ, Фуломон). *Харҳои ҳезумкашон чунон лоғар ва заиф буданд, ки аз пиёдагон пеш гузашта наметавонистанд* (С. Айнӣ, Фуломон).

8. Агар дар чумла мубтадо ба воситаи исмҳои ифодакунандаи предметҳои бечон дар шакли чамъ омада бошад, хабари чумла дар бисъёр мавридҳо дар шакли чамъ ва баъзан дар шакли танҳо меояд: *Суханҳои мӯйсафед ҳаёлҳои Шодиро зеру забар карданд* (Ч. Икромӣ, Шодӣ). *Шабҳо ҳоло хунук шуда буданд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Яроқҳо дар ҷояшоч, дар гӯшаи хона истода буданд* (Ҳ. Қарим, Ҳикояҳо). *Сахтиҳои рӯзгор Одинаи хурдсолро хеле соҳибтадбир ва таҷрибакор карда буд* (С. Айнӣ, Одина).

9. Дар чумла мубтадо ба воситаи номҳои узвҳои инсон дар шакли чамъ ифода шуда бошад, хабари чумла бештар чамъ ва баъзан танҳо меояд: *Чашмони калони вай аз таъсири беҳобӣ андаке хурд шуда буданд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Мӯйҳои дарози сиёҳи маҳин бофтагии вай дар вақти гулпизани ба пеш меафтоданд* (С. Айнӣ, Дохунда). *Мӯйҳо, ришҳо ва нохунҳои ин бандиён хеле баланд шуда рафта буд* (С. Айнӣ, Фуломон). *Чашмони аҳли сӯҳбат бо таъҷҷуб ба тарафи Алихон дӯхта шуд* (С. Айнӣ, Фуломон).

МУАЙЯНКУНАНДА

Муайянкунанда яке аз аъзоҳои пайрави чумла буда, ҳосият ва аломати предметро мефаҳмонад. Аз рӯи ин вазифа муайянкунанда ҳамеша вобастаи исм — предмети шарҳбанда мебошад. Азбаски ифодаи аломат ва ҳосият махсуси сифат аст, муайянкунанда бештар аз ҳама бо ҳамин ҳиссаи нутқи ифода меёбад: *ҳавои соф, хонаи баланд, бачаи зирак*. Дар баробари ин муайянкунанда бо исм, ҷонишин, шумора ва сифати феълӣ низ ба тарзи фаровон ифода меёбад: *кулфи дар, дарахти себ, хавлии мактаб, хонаи мо, он қишлоқ, ду китоб, дарси якум, аспидаванда, чашми гирьён, бачаи омадагӣ* ва ғайра. Ба вазифаи муайянкунанда масдар низ истифода мешавад: *майли рақсидан, орзуи дидан, хоҳиши хондан* ва мисли инҳо.

Алокаи грамматикӣ муайянкунанда бо муайяншаванда ду хел сурат мегирад: 1) бо роҳи алокаи вобастагӣ ва 2) бо роҳи алокаи ҳамроҳӣ. Алокаи вобастагӣ ба воситаи се навъ воситаи грамматикӣ ба амал меояд: а) бо бандаки изофӣ: *гули сурх, хонаи Саид, ашки резон*; б) ба воситаи пешоянд: *мисли Гулизор духтар, вохӯрӣ дар Эльба, тайёри ба сафар*; в) бо пасоянд: *Марзия барин зан*; г) яқоя бо ду воситаи грамматикӣ — изофат ва пешоянд: *дандони чун садаф, шикори бо шоҳин, сабзаи лаби ҷӯй*.

Чои муайянкунандаҳо дар забони тоҷикӣ устувор аст: муайянкунандаҳо, ки бо роҳи алоқаи вобастагӣ ташкил меёбанд, баъд аз муайяншаванда воқеъ мешаванд. Фақат баъзе аз ин муайянкунандаҳо, аз ҷумла муайянкунандаҳои қиёсии бо пешоянди **монанди** ё пасоянди **барин** ташкил ёбанд (монанди Арбобкамол боён, Арбобкамол барин боён) аз ин қоида истисноанд, яъне онҳо баръакси муайянкунандаҳои дигари ин гуруҳ пеш аз муайяншаванда воқеъ мегарданд. Муайянкунандаҳо, ки дар заминаи алоқаи ҳамроҳӣ ба амал меоянд, ҳамеша пеш аз муайяншаванда ҷой мегиранд.

Пеш аз муайяншаванда омадани муайянкунандаҳо, ки қолиби асоснашон алоқаи вобастагист, ҳамчун ходисаи услубии инверсия — ҷойивазкунии аъзоҳои ҷумла ба ҳисоб гирифта мешавад: *Гапҳои соддаи меҳрангези Аноргул барои Восеъ ҳамеша хуш асаре доштанд* (С. Улуғзода, Восеъ). *Бечора Одина бо ин ҳама саҳтиҳо аз хуҷаи ягон бор забони хуше ва руи кушодеро надид* (С. Айни, Куллиёт).

*Мебарад шири модарони туро,
Ризқи бечора кудакони туро.*

(М. Турсунзода)

Ҳам муайянкунандаҳои алоқаи вобастагӣ ва ҳам ҳамроҳӣ бо як калима (суруди форум, ин китоб), ҳам бо таркиб ва ибораҳои тақсимнопазир (туркмани риш мошубирин, бачаи чашмаш сиёҳ) ифода мешаванд.

Муайянкунандаҳо паи ҳам низ воқеъ мешаванд. Вобаста ба ин хусусият ин гуна муайянкунандаҳо муайянкунандаҳои пай дар пай ном гирифтаанд: *Биёбони васеи бедолу дарахтро теппачаҳои регии сурх фаро гирифта буданд. Дар майдони бозори ғусфанди Ғиждувон каси бисёр ҷамъ шуда буд* (С. Айни, Ғуломон). *Сардори дастаи мусаллаҳ даридаҷомагонро амр фармуд* (С. Айни, Куллиёт). Муайянкунанда, ҷунон ки гуфта шуд, аломати предметро мефаҳмонад. Аз руи ин хусусият вай одатан ба исм ва калимаҳои дигар, ки ба вазифаи исм меоянд, вобаста мешавад. Азбаски исм дар ҷумла ба вазифаи мубтадо, пуркунанда, ҳол ва ҳиссаи номии хабар воқеъ мегардад, муайянкунанда низ тобеи онҳо шуда меояд: *Зани Ҳасан дар рӯймоли худ як нон печонда... ба пеши ӯ ниҳод* (С. Айни, Куллиёт). *Муҳаммадмурод паҳлавон аст, паҳлавони хуб аст* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Мададгори оҳангарони мо ба ман як кордчаи қаламтарош бахшид* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавони мо).

Муайянкунанда вобаста ба воситаҳои грамматикӣ ва маъноӣ калимаҳо, ки дар ифодаи он меоянд, гайр аз муносибати соф муайянкунандагӣ ҷилоҳои дигари маъноӣ (аз ҷумла замон, макон, таъинот ва амсоли инҳоро низ ифода менамояд. Аз ин

чихат, хелхон асосӣ ва серистеъмоли муайянкунандахоро ба тарзи зер тасвир ва баён кардан мумкин аст

1. Муайянкунандаҳое, ки хосияти соф тавсифӣ дошта, предметро аз бобати ранг (гули сурх, чашми сиёҳ), таъм (нони ширин, оби шӯр), ҳаҷм (хонан баланд, сахрон васеъ), бӯй (себи хушбӯ, чон бадбӯ), қувва (чавони бақувват, марди беқувват), синну сол (зани чавон, шавхари пир), ҳуҷу табиат (одами хирадманд, марди чоҳил) ва амсоли инҳо эзоҳ медиҳанд. Дар ифодаи ин маъниҳо дар катори сифатҳои содда, сифатҳои мураккаб низ фаровон истифода мешаванд: *Дар таҳти чойҷири хасу хошокҳои тару нам бо дуди ғафсу тунд месухтанд* (Р. Ча-лил, Одамони човид). *Дар қишлоқ ҳеч кас вай барин арӯси зебо, ҳалиму доно надорад* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Дар наздикии ин оташдонҳо якчанд тағорахоро гузошта рангҳои зард, сурх, гулобӣ, бунафш, нилобӣ, кабуд, сабз ва сиёхро тайёр карда буданд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Виркан араби миёнсоли зеботалғат ва хушсавлатеро дар баробари худ дид* (С. Улуғзода, Ривояти суғдӣ).

2. Муайянкунандае, ки соҳибият ва мансубиятро ифода ме-намояд. Ин муайянкунанда бо исм ва ҷонишинҳои шахсӣ ифода ёфта, алоқамандона бо маънои луғавии калимаҳои муайяншаванда ва муайянкунанда маъноҳои гуногунро фаро мегирад:

а) шахс, муассиса, ҷамоат ва ҳайвонотеро мефаҳмонад, ки исми муайяншаванда ба он тааллуқ дорад: *Баҷагон дар майдони мактаб бозӣ мекарданд* («Газетани муаллимон»). *Мактаби тоғорҳо ҳам баста шуд* (Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ). *Яке аз онҳо бархоста хари Рустамро гирифта ва худ вайро ба сари дастурхон таклиф кард* (С. Айнӣ, Куллиёт);

б) предметро мефаҳмонад, ки муайяншаванда узв, ё қисми таркибии он ба шумор меравад: *Дар тарафи рости дарвозаи рабоб, дар девори он қатормехҳо кӯфта шуда буданд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Китфи курта андак чокаш кандагӣ буд* (С. Улуғзода, Восеъ). *Писарак дар бағали модар фақат як-ду дақиқа ором хоҳад нишаст* (Ф. Муҳаммадиев, Шохии япон);

в) маҳал, ташкилот, муассисаеро далолат мекунад, ки предмет муайяншаванда ба он мансуб аст: *Баъзан аз аввалин дақиқаи омаданиш дар қуруқгоҳи Ромит ғоиб шуда мерафт* (Ф. Муҳаммадиев, Шохии япон). *Чанд нафар аз кормандони институти мо барои лексияҳои ба деҳот сафар карданд* («Газетани муаллимон»);

г) агар муайянкунанда бо исмҳои маънии аз сифат сохташуда ояд, предмет ва ҳодисаҳоеро мефаҳмонад, ки аломат ва сифати исми муайяншаванда ба он тааллуқ дорад: *Зебоии олам дар дасти одам аст. Меҳнат асоси русурхии инсон мебошад. Нозукии дил ба назди шиша гарон аст* (П. Сулаймонӣ, Маҷ. осор).

3. Муайянкунанда хел, навъу ҷузъи предметро ва муайян-

шаванда кулли онро мефахмонад: *Нахустин касе, ки дар заводи цемент ба ӯ меҳрубонӣ кард...* ҳамин Пэт буд (Ф. Мухаммадиев, Шоҳин япон). *Пеш аз шеърхонӣ гуфт, ки ҳафтае дар шаҳрҳои Франция саёҳат кардааст* (Ф. Мухаммадиев, Шоҳин япон).

4. Муайянкунанда аз кадом чиз сохта шудани муайяншавандаро нишон медиҳад: дандони тилло, хонаи хиштин, бели оҳанин, чоман банорас, куртаи атлас: *Он одами ношинос... аз кисаи сарисинагии либоси зеринаш папирсодони нуқрагинро бо қутгии гугирд баровард* (С. Айнӣ, Куллиёт).

5. Муайянкунандае, ки муайяншавандаро аз ҷиҳати муносибати ҷудой эзоҳ медиҳад. Исми муайяншавандаи ин қабил муайянкунандаҳо аксаран дар шакли ҷамъ омада, муайянкунанда бо сифати дараҷаи олий ифода меёбад. Ду ҳолати алокамандшавни ҷунби муайянкунандаҳо бо муайяншаванда мушоҳида мешавад: а) бо и з о ф а т. Дар ин шакл муайянкунанда пеш аз муайяншаванда омада, бо роҳи алокаи ҳамроҳӣ ба он тобеъ мегардад: *Алло аз чобуктарин ҷонварони олам чобук бошеду аз зӯри миёну бозу... истифода бурда натавонед, боз ҳам ғалаба аз шумо гурезон аст* (Ф. Мухаммадиев, Асархон мунтахаб). б) бо и з о ф а т. Бандаки изофӣ дар ин ҳол ё ба муайяншаванда (агар муайянкунанда баъд аз он ояд) ва ё ба муайянкунанда (агар ӯн пеш аз муайяншаванда воқеъ шавад) илова мегардад. *Ман мехостам, ки ҷаҳида аз пешаш бароям, бо ҳар ду дастам дасташро фишорам ва суханони беҳтаринамро барояш гуям* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Мовароҷнаҳр, Хуросон ва Хоразм ободгарини мамлакатҳои шарқи исломӣ буданд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Доруға ва амлоқдор дар назари мардум ситангортарин ва ғаддортарини навқарони амиру бекҳо буданд* (С. Улуғзода, Восеъ).

Дар ин мисолҳо муайянкунандаҳои пешмавқеъ аз муайянкунандаҳои пасмавқеъ фарқи услубӣ доранд: онҳо соҳиби тобиши таъкиди буда, аломати предметро барҷаста ифода мекунанд. Ин маънӣ дар шакли изофӣ боз ҳам хубтар ба зухур меояд.

6. Муайянкунанда иҷроқунандаи амал ё соҳиби аломатро мефахмонад. Дар ин ҳол вай бо исми конкрет ифода шуда, исми амал ё масдарро эзоҳ медиҳад. *Ин фармоиши бой даррав иҷро шуд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Чапакзанин колхозчиён ба ҳавои мусиқӣ ҳамроҳ шуд* (С. Айнӣ, Куллиёт).

7. Муайянкунанда муайяншавандаро аз бобати нисбати мақон эзоҳ медиҳад. Ин навъи муайянкунандаҳо тобиши ҳолӣ дошта, бо ду роҳ ифода мешавад:

а) бо роҳи алокаи изофӣ ба воситаи исмҳои мақон, қисман исмҳои конкрет ва сифатҳои нисбӣ: *Моҳиро аз ҳавзи анбори дарун ба ҳавзи магазини қашонда бурданд* (Ф. Мухаммадиев, Шоҳин япон). *Саидбек кулӯхро ба мурдори найзор ғурронид* (Ф. Мухаммадиев, Варта). *Дар ҳар сафари Самарқанд ин ду-*

ғатчароо васеъ кардан гирифтам (С. Айнӣ, Ёддоштво). Вале андозчии қаротегинӣ доди онҳоро намешунид (С. Улуғзода, Восеъ). Тарафи шарқии руи ҳавлии берун пушти ҳавли дарун буд (С. Айнӣ, Куллиёт);

б) ба воситаи пешоянди аслии дар ва пешояндҳои номӣ, ки ҳам дар шакли содда (бештар) ва ҳам таркибӣ (қамтар) воқеъ мешаванд: *гуфтугӯ дар бозор, мулоқот дар киштӣ*, мерганҳои *сари дӯнғӣ*, сабзаи *лаби ҷӯй*, девори *даруни хона*, снѐхии *болои дар*, ниҳолҳои *канори куча*, болини *руи кат*, суфаи *тағи чинор*, бошандагони *қади роҳ*, ҷанги *тағи ҷарӣ*, тавораи *пеши дар*, шармандагӣ *дар назди халқ* ва ғ. Пешояндҳои номӣ дар ин маърид ҳам, чунон ки дар таркибҳои ҳоли ва пурқунандагӣ мебинем, бо як дараҷа маҳфуз доштани маънои аслии барои аёнтар ифода ёфтани муносибати синтаксисии ду исм — исми тобеъкунанда ва тобеъшаванда кӯмак мерасонанд. Аз ин сабаб ибораҳои *лаби ҷӯй*, *болои дар* дар алоҳидагӣ мустақили зоҳир намоянд ҳам, дар таркибҳои амсоли *сабзаи лаби ҷӯй*, *сиѐҳии болои дар* яқоя ба калимаи *сабза* ва *сиѐҳӣ* тобеъ шуда, онро аз ҷиҳати мақоли эзоҳ медиҳанд: *Даст боло карда бе донаи даруни остинашро нишон дод* (С. Улуғзода, Восеъ). *Ҷатто чорьяк ман ҷавро дар кадом як осии сари роҳ орд карда овард* (С. Улуғзода, Восеъ). *Акаи Барака... ба як гӯдаи баланди болинҳои нарми рӯи кат такъя кард* (Ф. Муҳаммадиев, Шохии япон).

8. Муайянкунанда дорои тобиши замон буда, исмиро аз бобати алоқамандии он ба замон эзоҳ медиҳад. Дар ифодани ин маъно низ дар ду ҳолат воқеъ гаштани ин хели муайянкунанда мушоҳида мешавад:

а) дар алоқии изофӣ бо исмиҳои замон: *Зилзилаи аёну ноаёни қариб ҳафтаинаи замин дар ҳамин ҷо ҳам ҳаст* (Ф. Муҳаммадиев, Варта). *Фақат корҳои имрӯзу дирӯзро дар ёд дораму халос* (Ф. Муҳаммадиев, Шохии япон). *Дар ҳавои нимторики шомгоҳон мурғи посӯхта барин медавӣ* (Ф. Муҳаммадиев, Шохии япон). *Ду-се сол инҷониб андешаи рӯзу шаби Мирзокаримбой ин буд, ки...* (С. Улуғзода, Восеъ);

б) дар алоқии изофию пешояндӣ. Аз пешояндҳои дар ин вазифа пешоянди соддаи то ва пешоянди таркибии *баъд аз* ва *пеш аз* нисбатан серистеъмоланд: *Як қатор шоирони олим ва адибони ҳақиму файласуф... дар ҳамин сад соли охири то ҳуҷуми Чингиз ба ҳамин сарзаминҳо расида, дар ҳамин ҷоҳо тарбия ва намунаи ёфтаанд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Дар торикӣ баъд аз хуфтаи саворонашро дар камингоҳҳо нишонд* (С. Улуғзода, Восеъ). *Ба нархи пеш аз хушксолӣ пули бисту панҷ-си ман гандум...* (С. Улуғзода, Восеъ). *Забони адабии пас аз исломияти халқи тоҷику форс... дар Мовароуннаҳр ташкил ёфта ва ба воя расида, барои ҳамаи халқҳои форсизабон забони адабии умумӣ гардидааст* (С. Айнӣ, Куллиёт).

9. Муайянкунанда предметро аз рӯи доро будан ё набудани он ба аломате ё чизе шарҳ медихад. Масалан, *Назар ба нақли падарам Саидмуродхӯча, падари ӯ одами хату саводнок буда, аз ҳунарҳои дастӣ ...дуредгариро хуб медонистааст* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Дар уфуқи биебон, ки бо нури барф чун шаби маҳтобдор рӯшноӣ пайдо карда буд, сиёҳҳои хонаҳои сиёҳ равшан намоён гардид* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Шумо оқсақоли адолатманд бошед, арзи фуқароро шунида ба ҳоким расонед* (Р. Чалил, Одамони ҳовид). *Ин гуна як каси баақлу баномус бо яке аз одамони беномуси амир ҳамном шавад...* (С. Айнӣ, Куллиёт).

10. Муайянкунанда предметро мефаҳмонад, ки барои муайяншаванда таъин шудааст. Чунончи: *Аз тарафи рости раста пас аз ду-се дукони читфуруши ду дукончаи чойфуруши, баъд дар миёна як дукони сартарошӣ... воқеъ шуда буд* (Р. Ходизода, Ситора дар тирашаб). *Бар рӯи ду даста сабадҷуби пахта-созӣ меҳобид* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Аз паси тиреза... аппаратҳои алоқаи махсуси милиция... намоён буд* (Ф. Муҳаммадиев, Шохии япон).

11. Муайянкунанда муайяншавандаро бо тобишҳои гуногуни пуркунандагӣ (бо ҷилоҳои маъноии сарчашма, таъинот, иловаву замшавӣ, ҳамроҳӣ, соҳа ва ғ.) шарҳу тавзеҳ менамояд. Ин хели муайянкунанда бо се роҳ ифода мешавад:

а) **бо роҳи алоқаи изофӣ:** *Мирзои қорӣ... аз аспдорони муҳточи пул понздаҳ сар асп лақайро ба нархи арзон харида буд* (С. Улуғзода, Восеъ). *Бигузур Қосим бо ёри Ризо дарави гандуми баҳори дар адир шарикона кошташударо сар кардан гирад* (С. Улуғзода, Восеъ). *Мусофирони мо ҳам ёди ватан карданд* (С. Улуғзода, Восеъ). *Амон дар таҳрир ва ҷопи варақаҳо ёри калон дод* (Ҷ. Икромӣ, Духтарӣ оташ);

б) **бо роҳи алоқаи пешояндӣ:** *У ба умеди халосӣ аз марг... ҳамаи қувваи охириро ба як ҷо ғун карда...* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Хандаю шухи одатӣ набуд, таъвишу тайёрӣ ба сафари дараи хушманзар набуд* (Ф. Муҳаммадиев, Шохии япон). *Амири Сомонӣ уламои Мовароуннаҳро ҷамъ карда, супориш дод, ки асаре роҷеъ ба ону русумот ишро кунанд* (Б. Ғафуров, Тоҷикон). *Дуоҳои ӯ дар ҳаққи «императори муаззам» беасар рафтаанд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Аммо аз ҷанҷоли муллоён бо аробакаш дар болои пули киро лаб накушод* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Зиндон ва ҷоҳи торики бадбӯӣ, бандиҳои ниммурдаи кунда ба по ва занҷиру завлона ба гардан... ба Мирзокаримбой он қадар таъсире набахшиданд* (С. Улуғзода, Восеъ). *Аслан дар боргоҳ... ғайр аз ду намади калони нимдошт... ва як мизи даст бо давогу қалам чизи дигаре дида намешуд* (С. Улуғзода, Восеъ). *Бародарам бо пули хар ва даромади аз имоматӣ гирифтаи худаи биринҷ, мош ва раған барои озуқа, шамъи рағати*

нини ҷойдорӣ... ангишти қазақӣ ва ҳезум барои сӯхтан харида тайёр кард (С. Айни, Куллиёт);

в) **бо изофат ва пешоянд.** Ин ҳодиса хеле камистеъмол буда, бо баъзе пешояндҳои содда ба амал меояд: *Оббози бо собун дар ҳузури худӣ тӯта Люба ба амал омад* (С. Улуғзода, Восеъ). *Тазкиранависон меғуянд, ки Фирдавсӣ барои додҳои аз залама... аз Тӯс ба Ғазнин рафт* (С. Айни, Куллиёт). *Тӯраи валиаҳд ғайр аз кӯнкоритозӣ ва шикори бо шоҳин бедонабозиро ҳам медонист* (С. Улуғзода, Восеъ). *Мадади Тӯғай ба Восеъ дар ҳуҷуми ба Балҷувон даркор буд* (С. Улуғзода, Восеъ).

Алоқа бастанӣ муайянкунанда бо муайяншаванда ба воситан пешоянд ва изофату пешоянд, яқин, натиҷа ва маҳсули майлӣ забон ба кӯтоҳӣ буда, бештар аз ихтисори таркиботи сифати феълӣ ба амал омадааст. Шаклҳои мувозӣ доштани ҳаммаи қолибҳои мазкур бо ин конструкцияҳои синтаксисӣ гувоҳи ин ақида шуда метавонад. Ҳодисаи мазкур ҳоло беш аз пеш зиёд шуда истодааст.

12. Дар силсилаи ҳелҳои муайянкунанда гурӯҳи маҳсусро муайянкунандаҳои киёсӣ ташкил менамоянд. Ин муайянкунандаҳо ҳислат ва аломати предметро дар заминаи киёс ва муқобила таъин месозанд. Онҳо ҳам бо алоқаи изофӣ ва ҳам пешояндӣ пасояндӣ сурат мегиранд.

а) **бо роҳи алоқаи изофӣ.** Дар ин ҳол исм ва сифат (як қисми ин қабил сифатҳо ҳангоми тобеъ шудан ба феъл ба вазифаи зарф истифода мешаванд) барои ифодаи муайянкунанда меоянд. Сифатҳо ҳам дар шакли сохта (бо суффиксҳои -л, -она, -сон, -вор, -осо ва ғ.) ва ҳам мураккаб воқеъ мешаванд: *Манғити гург ҳамаи моро ғӯсфанд кард* (С. Улуғзода, Восеъ). *Қозикалон дар даруни меҳмонхоначаи худ дар пеши дарӣ боло менишаст. Ӯ рӯи борики мургӣ, риши тунҷук ва ками бузӣ, чашмони танги бемижғони милқурхи маймунӣ, ...бинии дарози нӯкхами какликӣ дошт* (С. Айни, Марғи судхӯр). *Ин ҳама харобиҳои чингизона дар пеши Саидалии бахтбаргашта ба амал пайваст* (С. Улуғзода, Восеъ). *Агар ӯ ҳамаи бедонаи тезчанги ханҷарнӯро ба даст оварда ба тӯра пешкаш кунад, чӣ мешавад бошад?* (С. Улуғзода, Восеъ).

Як қисми ин қабил муайянкунандаҳо ба сурати тағйирӣ меоянд: *Чашмони тухми харбузамонандаш аз ҳамаи ғӯсфандгашта, як қамчини базарбае ба сари Восеъ фурузкард* (С. Улуғзода, Восеъ).

б) **бо роҳи алоқаи пешояндӣ.** Дар ин вазифа одатан пешояндҳои монандӣ, мисли, ба монандӣ, чун, ҳамчун, ба мисоли, ба қадри ва муродифҳои дигари онҳо истифода мешаванд. Муайянкунанда бо ин пешояндҳо ҳам пеш аз муайяншаванда ва ҳам пас аз он воқеъ шуда метавонад. Ҳангоми пеш омадани бандҳои изофӣ ё худ аломати номуайянии -е илова мегардад,

ки ба нотаъинии предмет ишора намуда, муайян кардани онро тақозо менамояд: *Санъати дар нозукӣ нозуктаре — Духтаракони ба мисоли парӣ* (М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб). *Дар дилаш зиндагӣ кардани мисли Ризо ҷавони бегонаеро дар оилае, ки ҳамчун Гулизор духтари қадрасе дорад, нарасандид* (С. Улуғзода, Восеъ). *Лекин барои дуруст тафтиш карда баро мадани монанди «Шоҳнома» як асари бузург бисёр вақти дароз лозим буд* (С. Айни, Куллиёт). *Аз таги девори ҳуҷра ба тарафи беруни сарой суроҳе ба қадри даҳони оташдон во шуда буд* (С. Улуғзода, Восеъ).

в) **бо пасоянди барин.** Муайянкунанда бо ин пасоянд пеш аз муайяншаванда воқеъ мешавад. Ташкили алоқаи байни муайяншаванда бо муайянкунанда ба туфайли пасоянди мазкур хоси забони адабии имрӯза буда, холо рӯ ба инкишоф дорад: *Грӯ вай дигар мушт барин дилаки майдаяки нарму гармаки худаш набуд* (Ф. Муҳаммадиев, Варта). *Аз таги кӯрпача... қафи даст барин коғази осмонирангро бароварда ба шавҳарани дароз кард* (Ф. Муҳаммадиев, Шоҳин япон). *Аммо-ӯ медонист, ки ба Марзия барин зани дӯзахӣ қасам хурдан ҳеҷ ғапест* (С. Улуғзода, Восеъ).

13. Муайянкунандаҳое, ки аломати предметро бо тобиши амал ва ҷараён ифода менамоянд. Ба ин вазифа ҳама шаклҳои сифати феълӣ истифода мешаванд, ки дар асоси аломати ифодакунандаи онҳо маънои амал мавҷуд буда, аз тарафи предмет ба иҷро мерасад ва ӯ предмет дучори он мегардад. Шакли замони ҳозира (марди хонанда, арақи шорон) процесси аломатро дар мавриди сухан нишон диҳад, замони гузашта (китоби хонда ё хондагӣ) ба замони гузашта, аммо шаклҳои замони оянда (китоби хонданӣ ё мехондагӣ) минбаъд, баъди гуфтани сухан ба вуқӯъ пайвастании онро муайян менамояд. Сифатҳои феълӣ ба вазифаи муайянкунанда дар шакли содда, мураккаб ва тафсилӣ омада метавонанд:

Наниманча ҳам акнун хандида, сурх шуда, як нигоҳи шармзадаи гурезон ба рӯи Виркан афканд (С. Улуғзода, Ривояти суғдӣ). *Забони инҳо, фарзандонам, такрор мекунад муаллим бо овози ларзони хашмолуд, забони немисӣ нест* (Ф. Муҳаммадиев, Шоҳин япон). *Баъд... ба сӯи падар, ба сӯи фармон ва дастаки сурғатбаландкунандаи автомобил наздиктар омад* (Ф. Муҳаммадиев, Шоҳин япон). *Муғулони зиндамондагӣ пас гаштанд* (С. Айни, Куллиёт)... *Марди бухороии ғамгиннишаста чашм боло мекунад* (С. Улуғзода, Ибни Сино). *...ҳаракатҳои дар муқобили амир шуданиро кӣ роҳбарӣ ва сардорӣ мекунад?* (С. Айни, Куллиёт).

14. Муайянкунандае, ки миқдор ва тартиби предметро ифода менамояд. Заминаи морфологии ин навъи муайянкунанда шумораҳои миқдорӣ ва таркибӣ мебошанд. Шумораи миқдорӣ, ки пеш аз муайяншаванда воқеъ мешавад, адад ва миқдори

онро таъин месозад: се китоб, даҳ нафар хонанда, бист дарахг ва ғ. Шумораҳои тартибӣ одатан пас аз муайяншаванда омада, барои нишон додани саф ва тартиби предмет хизмат мекунанд: дарси **якум**, синфи **дуум**, катори **сеюм**. Шумораҳои микдорӣ дар вазифаи муайянкунанда бо нумеративҳо низ фаровон қор фармуда мешаванд. Масалан, сад **танга** пул, дувоздаҳ **нафар** талаба, як **мошин** пахта ва амсоли инҳо. *Ду нафар ӣнгити аз офтоб сип-сиёҳ шудагӣ... бо гарони талом аз ҷой хестанд* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Дар хона ду кампир дар истиқболи он аз по хеста буданд* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Одамони Арбоб-ҳамид як ҷувол харбузаро дар лаби ҳавз ҷида монда, як дастархон фатири равангизардиро... ба пеши ноиб бурда кушода монданд* (С. Айнӣ, Марги судхур).

Адади предмет — муайяншаванда ба тарзи тахмину гумон низ ифода меёбад. Ба ин вазифа одатан шумораҳои тахминӣ истифода мешаванд. Ин муайянкунандаҳо пешмавқеъ буда, қабл аз муайяншаванда истеъмол меёбанд: *Ин гапҳоро шумо дар даруни меҳмонхона дар байни понздаҳ-бист нафар ёру ҷура зада метавонед* (С. Айнӣ, Аҳмади Девбанд). ...Ба мӯйхояш *якто-нимто* сафедӣ афтада буд (Х. Карим, Хикояҳо).

15. Муайянкунандае, ки предметро бо роҳи ишора шарҳ медиҳад. Мафҳуми ишора ба макон ва замон нисбат дошта, ҳам предмет ва ҳам замони наздику дурро метавонад ифода намояд. Чунончи, ин китоб, он китоб, ин сахар, он сахар: *Он муллобачча ошнои ту будааст* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Ин ҷӯпон як бачаи дувоздаҳ-сездаҳсола буд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Он вақтҳо ин диван набуд* (Ф. Муҳаммадиев, Шохии япон).

БАЁНИЯ

Баёния аъзон пайрави ҷумлаест, ки предметро аз ягон ҷиҳат муайян ва таъин менамояд. Баёния хусусияти муайянқунӣ дорад, вале аз муайянкунанда бо он фарқ мекунад, ки калимаи асосиро бо додани номи нав эзоҳ медиҳад, ҳамчунин алоқаи баёния бо калимаи асосӣ нисбатан сусттар аст. Баёнияҳо изофӣ ва ғайриизофӣ мешаванд.

БАЁНИЯН ИЗОФӢ

Воситаи алоқаи баёнияҳои изофӣ бандаки изофӣ ба шумор меравад. Ин гурӯҳи баёнияҳо аз ҷиҳати мавқеашон нисбат ба калимаи баёншаванда ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд:

- 1) баёнияҳое, ки пас аз баёншаванда меоянд;
- 2) баёнияҳое, ки пеш аз баёншаванда меоянд.

Бандаки изофӣ дар ҳолати якум бо калимаи баёншаванда

ва дар ҳолати дуҷум бо худи баёния меояд. Чунончи, дар иборан *Ҳасани аробакаш* баёния *аробакаш* буда, дар иборан *амаки Ҳасанам* баёния *амак* мебошад.

Баёнияҳои изофии, ки пас аз баёншаванда меоянд, аз ҷиҳати маъно ва муносибат гуногун мешаванд.

а) Баёнияҳое, ки вазифа, мансаб, ихтисос, касбу кори шахсро мефаҳмонанд. Ин гуна баёнияҳо бо исмҳои ҷинс ифода мешаванд:

У шеъри маро бе ҳеҷ танқид таърифи муболиғадор кард ва паси он таъриф ба ман фармуд, ки барои падари марҳумаш — домолло Абдушуқури қозикалон таърихи вафот навишта диҳам (С. Айни, Ёддоштҳо). *Бинобар ин қозӣ Курбонхони шир гуфтааст* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Бинои Совети Ҷумҳурии Қишлоқ, китобхонаи колхоз, ҳавли Абдурахмон-акаи ҳасилолӣро, айвони худи марҳуми, ё дигар биноҳои сохтаи ӯро тамошо кунед, ҳангати меканад* (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар). *Нарзи осибон ҳам халтаро ба даст мегирад худи ҳамин замон меғяд, ки борат фалон қадар* (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар). *Муҳаббатови лектор дар курсию ҳаракҳои дар пойғаҳи хона гузошташуда мунтазири навбати худ менишастанд* (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар).

б) Баёнияҳое, ки аҳволи иҷтимоӣ, мансубияти шахсро ба табаа, миллат, синф, гурӯҳ, ташкилот нишон медиҳад: марди деҳқон, ҷавони коргар.

Хирманҷой ҷӣ хосияте дорад, ки дили марди деҳқон аз ҳасрату алам лабрез бошад ҳам, соате нагузашта, ҳамааш пароканда ва фаромӯш мешавад (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар). *Шумо шояд донед, мо, муаллимони коммунисти қишлоқ низ, дар ҳисоби ташкилоти партиявии колхоз будем* (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар). *Баъд мӯйсафеда тоҷик «Шафез, пирмисро даргирон» гуфта худ чойники тунуқаро бардошта барои об овардан ба тарафи наҳр равон шуд* (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар).

Аз устодони расмӣ — домоллои кунҷакиаш Мулло — Абдукарими Балхӣ ва домоллои дарсхонагииаш Мулло Ҳомиди араб буд (С. Айни, Ёддоштҳо).

в) Баёнияҳое, ки таҳаллус ва лақабро мефаҳмонанд. Ин гуна баёнияҳо бо исм ва сифатҳои исмшуда ифода мешаванд. Ба вазифаи калимаи баёншаванда бештар исмҳои хос меоянд. *Зани Абдуллоҳочаи Таҳсин духтари шоири машҳур Абдулқодирҷоаи Савдо буда, баёзи калони Савдо ҳам дар дасти ӯ буд* (С. Айни, Ёддоштҳо). Комиссия дар ҳайати донишмандони бухороӣ будани Аҳмад-махдуми Дониш, Қорӣ Абдулмачиди Зӯфунун ва домолло Иқромҷаро, ки овозаи дониши онҳо ба ғӯши олимони рус ҳам расида буд, лозим донист (С. Айни, Ёддоштҳо). Саиди Бисмил чомачаашро даруни эзор рағза карда, ба говкушӣ тайёр мешуд (Ҷ. Кӯҳзод, Кини Хумор). *Дар таърих*

Ивани муқаддас буд, Ивани Калита буд, Ивани сеюм, Ивани Бузург ё Ивани шаддод буд, Иван Андреевичи масалсаро буд, Иван Поддубнийи паҳлавон буд, лекин Ивани Кач набуд, ки ин ҳам пайдо шуд,— мегуфтанд ҷураҳои ҳазлкашаш (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). Дар ҳақиқат, ман Аловуддини Говцигарро мешинохтам (С. Айни, Ёддоштҳо). Яке Шариф ном мард буд, бисёр каддароз, ки аз ҳамин сабаб уро Шарифи Навча мегуфтанд, дигаре қадпаст ва қачло, номаш Хаит, Хаити Пакана (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Бояд ман дар ин ҷо мувофиқи ваъдае, ки дар порчаи боло додаам, дар бораи Шариф-маҳдум ва муносибати саргузашти ӯ бо Шуқурбеки дузд маълумот диҳам (С. Айни, Ёддоштҳо). Медонист, ки Муъссара зани кист, Шарифаи Пучуқ духтари кист (Сорбон, Санги Сипар). ...он ба номи соҳиби аввалиаш — ҳавлии Мирзон Хурд машҳур буд (С. Айни, Ёддоштҳо). Баъди як нафас сардори мо Ҷаббори якҷашма бачагонро зада-куфта пароканда карду бандиро озод намуд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Ба вазифаи исми баёншаванда исмҳои ҷинси ифодакунандаи унвон, мансаб, ихтисос ва исмҳои ғайришаҳс низ меоянд:

Рӯзи дафни раиси тасмапеч ҳам тобут дар ними роҳ ба замин монда буд (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар). Худи раис ҳам раис, ҳам котиби техникӣ, ҳам миризи мактабу қарорнавис, ҳам ронандаи автомобил, ҳам челонгари таъмиргари он (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). Гови Ало мисли модорони шурбаҳт саҳл монд, ки сари фарзанд равад. Гусолаши ҷанпа омад. Ало дар лаби об фаръед мезад, дод мезад (Сорбон, Санги Сипар).

г) Баёнияҳои, ки мавзӯҳои географӣ, ташкилоту муассиса, колхозу совхоз, заводу фабрика, кӯчаву хиёбон, газетаву журнал, китобу асар, ордену медал ва ғайраро далолат мекунанд: *шаҳри Душанбе, кӯҳи Боботоғ, даръёи Зарафшон, Иттифоқи касаба, комитети партиявӣ, Институти забон ва адабиёт, Институти санъат, совхози «Марғедар», колхози «Дӯстӣ» заводи қанд, фабрикаи «Ширин», кӯчаи Ленин, хиёбони Ҳофиз, газетаи «Тоҷикистони советӣ», журнали «Машғал», китоби «Алифбо», романи «Дохунда», ордени Ленин, медали «Барои меҳнати шуҷоатнок».*

Баёнияҳои изофие, ки пеш аз баёншаванда меоянд, низ гуногун мешаванд.

а) Баёнияҳои ифодакунандаи ҳурмату эҳтиром:

Рӯзи дигар меҳмонони мо дар колхозии машҳури акаи Миралӣ буданд (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар). Амаки Равшани бодгар ва хирманбон Амонулло ба кӯзаҳо об гирифта омаданд (Сорбон, Санги Сипар). Холаи Зубайда даст ба чашм соябон карда ба роҳ нигарист (Сорбон, Санги Сипар). Баъд аз он шайх гуфт: — Баъд ба он рӯҳонияти ҳазрати имом Қутайба

илтичо бурдам (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). — *Салому алайкум ҷано-би Қосимака* (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар).

Баёншавандан ин гуруҳи баёнӣҳо бештар бо исми хоси шахс ифода мешавад, дар ин маврид исмҳои чинси шахс, ки вазифа, унвон, касб, ихтисосро ифода мекунанд, низ меоянд:

Акаи бригадир ҳама ҷоро дида баромад («Садои Шарк»). *Амаки духтур дурӯғ гуфт, додо?* (Сорбон, Санги Сипар). — *Ҳазрати эшон, ...магар худро фиреб додан мехоҳед?* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Рафиқи раиси суд, ман эътироз баён мекунам* (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар).

б) Баёнӣҳои ифодакунандан муносибати ҳешу акрабо: **тагон** Баракаам, **акаи** Зафарат, **амаки** Қаримат, холаи Нозукаш. Ин гуруҳи баёнӣҳо аз гуруҳи якум бо он фарқ мекунанд, ки калиман баёншаванда, ки бо исми хос ифода мешавад, асосан бо бандакчонишинҳои шахсӣ меояд.

в) Баёнӣҳое, ки лақабро ифода мекунанд. Ин гуруҳи баёнӣҳо хоси гуфтугӯ мебошанд ва дар забони адабии бадеӣ дучор мешаванд: **Кали** Курбон, **Кӯри** Тилло, **Дузи** Акрам.

г) Баёнӣҳое, ки ба кадом табаа ва гуруҳ мансуб будани шахсро мефаҳмонанд: *Дар сари мурдаи эшони Ҳоҷитара мӯд-дате истод* (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар). *Рӯзе аз рӯзҳо, вақте ки маҳдуми Муҳаммадӣ ба сари зинаи ҳавзи Ғозиён нишаста будааст, бобои кашидӯзон, ки вай ҳам аз гузари Ғозҷён буд, омада ба паҳлӯи ӯ мекишинад* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Эшонқул дар рузи аввалини тағтили ҳалмон ҳафта маҳдуми Ҳайратро пеши ман гирифта овард* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Ҳамаи он тағрифҳо, ки дар тӯйҳо шунид, имрӯз дар назарани баробари як тағнаи сарироҳии беваи Соро вазн нашошт* (Ҷ. Қўҳзод, Кини Хумор).

Б. БАЁНӢҲОИ БЕНОҶА

Тарзи алоқан баёнӣҳои бензофӣ ҳамроҳӣ буда, воситан грамматикӣ он интонация мебошад. Баёнӣҳои бензофӣ ҳам пеш аз баёншаванда ва ҳам пас аз он меоянд. Баёнӣҳое, ки пеш аз баёншаванда меоянд, аз ҷиҳати маъно ва муносибат гуногун мешаванд.

1. Баёнӣҳое, ки вазифа, мансаб, ихтисос, касбу кор ва мавқеи иҷтимоиро мефаҳмонанд.

Аммо амир Абдулаҳад ин гуна зиндагонии озодонаро ба ӯ раво надид, ҷунон ки ба Шохин ва ба Қорӣ Қаромати Дилкаш раво надид буд, ба сифати надимӣ ба дарбори худ кашид (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Азиз аз шогирдони қозӣ Абдуллоҳиди Садрӣ Сарир буд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Муфти Зокир ба сарани кулоҳ монда, аз хоб хестагӣ барин ба истиқболи омадагон тохт* (Ч. Икромӣ, Шодӣ). *Аз Мирзо Бедил, Ҳоҷа Ҳофиз, Навоӣ пурсӣ, чашмонашонро пӯшида, варақ-варақ аз ёд мехонданд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Шоир Муъмин Қанот, мунаққид Масъуд Муллоҷонов ва ман одатан дар хонаи ка-*

лони редакция менишастем (Ф. Мухаммадиев, Дар сӯҳбати Толис). *Муаллима Ашӯра ҳам дастархон кардса овард* (Сорбон, Санги Сипар). *Машғулияти фикрии мо аз ҷунидани қироати газетани «Фарғона» ва сӯҳбати студент Шамсӯллоев иборат буд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Бо ин суханчон духтур Муҳиб қадаҳи майдаи шаробро ба хоними нависанда тақдим кард* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Ба вазифани калимаи баёншаванда на танҳо исмҳои хос, балки гоҳо исмҳои ҷинси шахс низ меоянд:

Бечора як домullo имом хабари онҳоро ба ман расонид (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Номашон чӣ буд — муфти бовсем ҳастанд ку...* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

2. Баёнӣяҳое, ки дараҷаи илмӣ, унвонҳои фахрӣ, рутбаро далолат мекунанд:

Профессор М. С. Андреев боз чандин дафъа ба дорулмуаллиминии мо омад (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Дар мизи мудаввар доктори илми филология Муҳаммадҷон Шукуров, номзади илми филология Ҳамроқул Шодиқуллов баромад карданд* («Садон Шарқ»). *Дар сӯҳбат Қаҳрамони Меҳнати Социалистӣ, депутати Совети Олӣ Миралӣ Маҳмадалиев чунин гуфт* («Тоҷикистони Советӣ»). *Дар як су адмирал Колчак худро ҳокими мутлақи Уралу Сибири Шарқи Дуру сохта дар сари роҳаш шахру деҳотро сӯхта, хароб ва ғорат карда, ҳазорч-ҳазор одамонро аз дили тег гузаронида, ба сӯи Маскав қадал мекард* (Ф. Мухаммадиев, Сози Мунаввар). *Аммо ин вақт дар қануби Россия генерал Деникин сар бардошта буд* (Ф. Мухаммадиев, Сози Мунаввар).

3. Баёнӣяҳое, ки ҳурмати эҳтиром ва муносибати ифода мекунанд. Дар ин қолиб калимаҳои ифодакунандаи муносибат, мартаба, ихтисос, пеша бештар истифода мешавад:

Ҳукми бозғимод фазилат аст, рафиқ Олимӣ (Ф. Мухаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Мардум барои пешвоз гирифтани рафиқ Калинин ба вокзал шитоб мекарданд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Муаллим Мирзо Турсунзода дар муҳокимаи повесть хеле хуб гуфта буданд, ки Толис дар ҳазинаи сухан чун заргар бо ҷавоҳирот ҷунарнамоиҳо кардааст* (Ф. Мухаммадиев, Дар сӯҳбати Толис). *Устод Боқӣ ба тариқи ҳазл гуфта буданд*. («Садон Шарқ»). *Дустам Баҳром, аз ҳоли онҳо хабар гирифта ист* («Машъал»).

Аз калимаҳои ифодакунандаи ҳешу ақрабҳо дар ин қолиби синтаксисӣ ва ба ин вазифа асосан калимаҳои ака истифода мешавад, ки хоси забони гуфтугӯ ва шева мебошад: *Ака Муқим туро шинохта намешавад, фасон шудӣ* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

4. Баёнӣяҳое, ки муносибати ҳешу ақрабҳо ва ёру дустиро мефаҳмонанд. Калимаҳо ба ин вазифа одатан бо бандакчишинҳои соҳибӣ меоянд: *Бародарам Азизхон аз муҳаббати падару модар суиштифода менамуд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии

мо). *Ба падарам Ҳамроҳи Қодир ва модарам Ёдгора мебахшам* (Сорбон, Санги Сипар). *Амакам Исоҳон дар Тошканд тағҷой гашта, чаҳор писар ва як духтараш дар ҳамин ҷо калон шуда буданд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). — *Холаам Зебо басо меҳрубон буд* («Садон Шарк»).

Агар баёния тафсил ёбад, бандакҷонишин бо калиман тобеъ *Ҳарчанд ҷураи ҳамдеҳааш Салим аввал дар омӯзишгоҳ хонда муаллим шуд, сонӣ боз чанд сол ғоибона таҳсил карда, ба мартабаи директори мактаб ва баъдтар раиси Совети қишлоқ расид, бо Аҳмадбек ҳамон ҷйрагии айёми бачагии худро давом медод* (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар). *Лекин ман аз янгам Каромат намеранҷидам: вай ба ҳамаи мо бо як ҷашм нигоҳ мекард ва меҳрубон буд ва ҳол он ки мо ҳамагӣ, ғайр аз духтарчаи худаш Ҳалима, ба вай бегона будем* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Баёнияҳои бензофӣ пас аз баёншаванда хеле кам меоянд. Ин тарзи истифодаи баёнияҳо хоси гуфтугӯ мебошад. Аз ин гуруҳи баёнияҳо калимаҳое, ки таҳаллус ва лақабро ифода мекунанд, ба забони адаби низ роҳ ёфтаанд. Абуабдулло Рудақӣ, Садриддин Айнӣ, Хотам Луччак, Ҳусейн-пахлавон, Салим-партизан, Азиз-мерган, Чура-батрак:

Аминҷон Шукӯҳӣ шоири лирик мебошад («Садон Шарк»). *Масалан, Муҳаммадҷон-ака, Қосимҷон Олуфта ва дигарҳо чӣ хел рафтор карда гаштиянд?* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Мурод Луччак одамест, ки ягон чизро орзуи хушк карда наменонад* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Пахтаю ҷуворимақкаи Мирабдулло Буқоқ (чоғар) холо аз об сер нашуда будаанд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Дар он хона Раҳимбой ном кас истиқомат мекунад, ки ўро Раҳимбой Хурус мегуянд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Мулоқот бо Наерӯз-пахлавон ба хотираш омад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Чура-батрак аз ҳама поён нишаста, ба боло нишастагон бо шубҳа нигоҳ мекард* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Баёнияҳои дигар, алаҳусус баёнияҳои ифодакунандаи ҳешу ақрабо, эҳтиром ва одоби муошират дар асарҳои бадеӣ бо ниятҳои услубӣ, бештар аз забони персонажҳо истифода мешаванд, ин тарзи истифодаи ғайриқондавиест.

Ҳавлии Зебӣ-хола дар канортари қишлоқ, дар охири кучаи калон воқеъ гашта буд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Дадабой-амакатро аз ёдат баровардӣ?* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ана бинед, Ашраф-амакам чӣ хел одами нағз буданду баногоҳ ин хел йўрға бароварда, ба сари Сайёра-апаат чӣ рузери оварданд* (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар). *Бунафша, муаллима-ҳолатонро дидам* (Сорбон, Санги Сипар). *Писари ман ҳафт сол боз дар мактаби Наҷмиддин-домулло меҳонад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ман оҳиста ба назди Мирзо-муаллим рафта, гуфтам, ки арзе дорам* (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар).

ПУРКУНАНДА

Аъзон пайраве, ки бо хабари чумла муносибатҳои гуногун дорад, пуркунанда номида мешавад. Дар чумла пуркунандаҳо асосан бо исм ва ҷонишинҳои шахси ифода меёбанд. Алоқаи пуркунандаҳо бо хабари чумла бо ду роҳ ба амал меояд:

1. Ба воситаи калимаҳои ёридиҳанда (пешояндҳо, пасояндҳо).
2. Бо роҳи ба хабари феълӣ тобеъ шудани исмҳо.

Пуркунанда дар забони адабии тоҷик мувофиқи аломатҳои грамматикӣ, маъно ва муносибати ба хабари феълӣ доштаи худ бевосита ва бавосита мешавад.

ПУРКУНАНДАИ БЕВОСИТА

ПУРКУНАНДАИ БЕВОСИТА ВА РОҲИ ИФОДАИ ОН

Пуркунандаи бевосита предметро нишон медиҳад, ки таъсири ҳаракати хабари бо феълӣ гузаранда ифодаёфтаи чумла ба он мегузарад: *Дар ин сурат бояд ӯ саргароширо зиёдтар кор мефармуд* (С. Айни, Марги судхӯр). *Инҳо канал сохта истодаанд* (С. Улуғзода, Навобод).

Пуркунандаи бевосита моҳияти луғавӣ ва маъноӣ феълӣ гузарандаро пурра ва равшан менамояд. Аз ин ҷиҳат, дар таркиби чумлаи хабараш аз феълӣ гузаранда сохташуда мавҷуд будани пуркунандаи бевосита як ҳодисаи ҳатмин грамматикӣ ба шумор меравад.

Пуркунандаи бевосита ҳамчун аъзон пайрави чумла ба мафҳуми муайян ва ё умумӣ соҳиб аст. Аз ин ру, бо ёрии воситаҳои грамматикӣ сурат ёфтани наёфтани он на танҳо ба феълӣ гузаранда, балки ба маъноӣ предмети пуркунандашуда низ дахл дорад. Бинобар ин пуркунандаи бевосита аз ҷиҳати ташаккулёбӣ бо воситаҳои грамматикӣ ду ҳел мешавад:

- а) Пуркунандаи бевоситаи суратёфта.
- б) Пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта.

1. Пуркунандаи бевоситаи суратёфта бо пасоянди «-ро» суратёфта, предмети муайяно нишон дода, ба саволҳои *киро?* *чиро?* ҷавоб мешавад: *Шофёр цементро ба анбори колхоз рехт* (С. Улуғзода, Навобод). *Офтоби тобистон заминро оташвор метафсонд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Саройбон лампаро бардошт* (С. Айни, Марги судхӯр). *Вай дарҳол модари худро ба хотир овард* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Дар забони мо калимаҳои муайяне мавҷуданд, ки дар сурати ба вазифаи пуркунандаи бевосита омадан ҳамеша бо пасоянди «ро» сурат меёбанд. Ба ин гурӯҳ калимаҳои зерин дохил мешаванд:

а) Исмҳои хос: *Гулрӯро аз ҳафтсолағӣ ба мактаб доданд* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Шодӣ Каримабонуро нағз мешинохт* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Ин сухани модар Сафарро боз ба фикру андешаҳои дигар роҳӣ кард* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

б) Исмҳои чинс, ки шахсро ифода мекунанд: *Писару модар боборо то берун гузел карданд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Колхозчиён бригадиро ба депутатӣ пешниҳод карданд* (газ. «Тоҷикистони Советӣ»).

в) Чонишинҳои шахсӣ: *Мо дар пеши чароғ ӯро дидем* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Вай ба раисӣ туро ном гирифт* (С. Улуғзода, Навобод).

Агар дар таркиби пуркунандаи бевосита бандаки соҳибӣ бошад, пуркунанда ҳамеша бо пасоянди «-ро» сурат меёбад. *Бояд акнун ҳикматашро фаҳмида бошед* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Соддиқзон каландашро ба вай дод* (С. Улуғзода, Навобод). *Шайпурнавоз шайпурашро навохт* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Дигарашро дар поёнтар ҳикоя хоҳем кард* (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

Пуркунандаи бевосита дар таркиби худ муайянкунандаи бизофӣ (бо чонишинҳои ишоратӣ ифодаёфта) дошта бошад, ҳатман бо пасоянди «-ро» сурат меёбад: *Маҷлис ин масъаларо ҳам ҳал кард* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Гулрӯ ин имову ишораро фаҳмид* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Писарам бошад, он дилу гурӯдро надорад* (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

Дар ҷумла пуркунандаи бевоситаи суратёфта ба хабарҳои аз феълӣ ҳол сохташуда низ тобеъ шуда метавонад: *Самоворчӣ сандалиро ба ҷояш гузошта, ба рӯяш кӯрпаро паҳн кард* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Одами кулчарӯӣ пальтояшро кашид, ба дастӣ ӯро дод* (Р. Чалил, Ҳикояҳо). *Қалам ва давлатро гирифта, ба тоқча гузошт* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Дил бар дастархонро гирифта, ба пеши модараш кушод* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

II. Пуркунандаи бевоситаи предмети номуайнро нишон диҳад, бе ягон воситаи грамматикӣ ба хабари ҷумла тобеъ мешавад. Ин гуна пуркунандаро пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта меноманд: *Дар сари зина аз ӯ гӯгирд пурсид* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Дилбар дуруст ош хӯрда натавонист* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Ширкат барои онҳо трактор харида овард* (С. Айнӣ, Асарҳои мухтаб). *Файзи нагоҳӣ ба даштруя зебӣ мебахшид* (Р. Чалил, Одамони ҷовид).

Пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта ҳамеша бо хабари феълӣ ҷумла ҳампаҳлу меояд. Гоҳо ин пуркунандаҳоро аз қисми номин феълҳои таркибӣ фарқ кардан мушкул мешавад. Дар ин сурат исми назди феълро аз паҳлуи он дур кардан лозим аст. Агар феъл маъноӣ худро гум накунад ва он исм бо пасоянди «-ро» сурат ёбад, пуркунандаи бевосита будани исм собит ме-

гардад: *Барои мағазини қишлоқ мол ҷудо кунонд* (Ҷ. Икромӣ, Шоди). *Молро барои мағазини қишлоқ ҷудо кунонд*.

Пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта ҳам мисли пуркунандаи суратёфта дар назди хабарҳои бо феъли ҳол ифодашуда омада метавонад: *Ин ошхонадорҳо дар як ҷой ооташон кофта, дег шинонда, ҳезум тайёр карда менишастанд* (С. Айни, Марги судхӯр).

Феълҳои таркибии номӣ ва ибораҳои маҷозии феълӣ дар забони мо хеле зиёд қор фармуда мешаванд. Бинобар ин дар вақти таҳлили пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта ба маънои илгуна феълҳо эътибор додан зарур аст: *Ман аз наси дар гӯш додам* (С. Айни, Марги судхӯр). Дар ҷумлаи мазкур таркиби «*гӯш додан*» маънои маҷозиро ифода карда, ба ҷои феъли «*шунидан*» истифода шудааст.

Ба ҳамин тариқ, ҳамаи исмҳои дар назди хабарҳои феълӣ омада пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта шуда наметавонанд. Як қисми ин калимаҳо (чи исми маъно ва чи исми конкрет) бо ҳамроҳии феълҳои ёридиҳанда омада, феълҳои таркибии номӣ ташкил мекунад. Феълҳои *хоб* қардан, *таракки* додан, *истифода* қардан, *ваъда* додан, *чанг* қардан, *гап* задан, *фишор* додан, *дӯст* доштан ва *гайра* аз ҳамин қабиланд.

БО ҲИССАҲОИ ГУНОГУНИ НУТҚ ИФОДА ШУДАНИ ПУРКУНАНДАИ БЕВОСИТА

Пуркунандаи бевосита гайр аз исм ва ҷонишинҳои шахсӣ бо ҳамаи ҳиссаҳои нутқ, ки дар ҷумла ба ҷои исм омада метавонанд, низ ифода мегардад.

Пуркунандаи бевоситаи суратёфта ва суратнаёфта аз ҷиҳати бо ҳиссаҳои нутқ ифода шудани худ каме фарқ доранд. Пуркунандаи бевоситаи суратёфта бо исм, ҷонишинҳои шахсӣ ва дигар ҳиссаҳои нутқи мафҳуми предметӣ пайдоқарда ифода шуда метавонад. Аммо пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта танҳо бо исмҳои ҷинс ва пурсишҷонишини ҷӣ ифода мегардад. Онҳо аз ҷиҳати бо ибораҳои ифода ёфтани худ низ аз ҳамдигар то андозае тафовут доранд.

Мо дар боло бо исмҳои шахсӣ ва ҷонишинҳои шахсӣ ифода ёфтани пуркунандаи бевоситаи суратёфтаре дида будем. Акнун бо исмҳои ҷинси гуногун ифода ёфтани пуркунандаи бевоситаи суратёфтаре нишон медиҳем: *Модар оҳиста ба хона даромаду лампаро хомӯш кард* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Самоворчӣ бедор шуда дарро кушод* (С. Айни, Марги судхӯр). *Хӯрокворихоро дар хурҷин андохта... ба роҳ мебаромадем* (С. Айни, Марги судхӯр). *...Аз дасти ман аспро гирифта, ба сарой даровард* (С. Айни, Марги судхӯр).

Пуркунандаи бевоситаи суратёфта метавонад бо исмҳои

маънӣ (абстракт) низ ифода ёбад: *Каримабону бо меҳмонҳо пурсуҷӯро сар кард* (Ҷ. Икромӣ, Шодн).

Пурқунандаи бевоситаи суратёфта ба ғайр аз ҷонишинҳои шахсӣ ва нафсӣ бо дигар ҳелҳои ҷонишин низ ифода меёбад:

а) пурсишҷонишинҳо: *Шумо киро ба худ муович карданӣ?* (Р. Чалил, Хикояҳо). *Маҷлиси машваратии Москва чиро нишон дод?* (газ. «Тоҷикистони Советӣ»).

б) ҷонишини таъинӣ: *Юнус-бобо зуд аз матлаби Зебӣ пай бурда, ҳамаро ба қор даъват кард* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

в) ҷонишини манфӣ: *Лекин ин ҳама оворагии онҳо ҳеҷ касро дилғир намекард* (Р. Чалил, Одамони ҷовид).

г) ҷонишини номуайянӣ: *Ба ҳамин қишлоқ зада пеш карда омада, чандтоашро дастгиру чандтоашро қир карданд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Яке аз воситаҳои ифодаи пурқунанда бандакҳои соҳибӣ мебошад, ки онҳо аксар ба хабари феълӣи ҷумла ҳамроҳ шуда меоянд:

*Наёвардам на дому донаи ҷодугарони ту,
На зулфони сиёҳи ту, на холи абрувони ту.*

(М. Тирсунзода)

...ва бардошта ба рӯи суфа хобондандаш (С. Айнӣ, Дохунда).

Дар ин мисолҳо бандакҳои ам ва аш ба ҷои пурқунандаҳои маро ва ўро омадаанд.

Бандакҳои соҳибие, ки ба вазифаи пурқунандаи бевосита меоянд, ба қисми номии хабари феълӣи таркибӣ низ васл шуда метавонанд:

*Имрӯз, ки инқилоб озодат кард,
Шуд рӯи ту чун фасли баҳорон хуррам.*

(М. Аминзода)

...на танҳо аз пеши Мирзо, ҳатто аз дари сарой ҳам берунаш мекунанд (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб).

Пурқунандаи бевоситаи суратёфта бо шумора ва ҳелҳои он, ки дар ҷумла мафҳуми предметӣ пайдо кардаанд, ифода меёбад:

а) Шумораи ададӣ: *Шодигул нав ҳаждаҳро пур кард* (С. Улуғзода, Навобод). *Шонздаҳро пур кард, ба ҳабдаҳ қаддам монд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

б) Шумораи тартибӣ: *...дигарашро пешин ва сеюминашро шаб ба бемор менӯшонӣ* (С. Айнӣ, Одина).

Ифодаи пурқунандаи бевоситаи суратёфта бо масдар:

...хонданро соли гузашта тамом карда будам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Марди қаддароз на рафтанро медонист ва на нишастанро* (Р. Чалил, Одамони ҷовид).

Дар забони тоҷикӣ зарфҳо ҳам мисли дигар ҳиссаҳои нутқ дар ҷумла мафҳуми предмети пайдо карда, ба вазифаи пурқунандаи бевоситаи суратефта омада метавонанд: ... *дар атрофи аз санғҳои нотарошида деворҳо сохта, болашро бо хасу хошк пӯшида буданд* (С. Айнӣ, Одина).

Пурқунандаи бевоситаи суратефта мувофиқи хусусияти худ фақат бо исми ифода мегардад:

...*ва шумо ба он ҷо ҳеҷ поку намеронед* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Сар медиҳаду сир намедиҳад* (Зарбулмасал). *Аҳмад дарс хонд ва дарс гуфт* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Меҳрмоҳ чароғи гиронд* (С. Айнӣ, Дохунда). *Инҳо ҳам ба ҳар тараф асп медавонанд* (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

Пурқунандаи бевоситаи суратефта бо пурсишҷонишини «чӣ» низ ифодаи ефта метавонад: *Кӣ чӣ мегӯяд, фаҳмидан мушқил буд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

*Нигори нозанин, дар ман чӣ дидӣ,
Ки дил додию дил аз ман харидӣ?*

(М. Тирсизода)

БО ИБОРАҶОИ ГУНОГУН ИФОДА ШУДАНИ ПУРҚУНАНДАИ БЕВОСИТАИ СУРАТЕФТА

Яке аз хусусиятҳои забони адабии тоҷик алоқан зиҷи каллимаҳо дар дохили ибораҳои гуногун аст, ки одатан ин ибораҳои монанди як каллима ҳамчун аъзои ҷумла бо ёри воситаҳои грамматикӣ суратефта, дар ҷумла ба вазифаи аъзои тафсилоти он меоянд. Аз ин рӯ, пурқунандаи бевоситаи тафсилоти ибораҳои изофӣ, бензофӣ, масдарӣ, сифати феълӣ ва ғайра ибораҳои махсуси ифода мегардад. Ҳамаи ин ибораҳо қатъи назар аз таркиби худ бо пасоянди «-ро» суратефта, як гурӯҳи синтаксисиро ташкил медиҳанд.

а) Дар забони адабии тоҷик иборати изофӣ шакли тараққиқардан ибораҳо ба шумор меравад. Ин ибораҳо аз муайяншавандаю муайянқунанда иборат буда, ба вазифаи пурқунандаи бевосита оянд, бо пасоянди -ро суратефта меёбанд: ... *ҳеҷ набошида пули масолеҳашро диҳед* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). ... *дар байни бригада ва звеноҳо кори мусобиқаро ба роҳ монда истодаам* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). ...*гулқашҳои маҳтобро зуд-зуд ба шаклҳои гуногун табдил медод* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Давоми ахборотро хонд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Кори имрӯзаро ба фардо магузор* (Зарбулмасал). *Одамони миршаб дар бом нақши пои се касро ёфтанд* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). ...*пули қанди конфету оби дандонро дода равед* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). ...*насим шохҳои пур аз гули марворидмонанди дарахтонро оҳиста-оҳиста меҷунбонд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

б) Ибораҳои беизофӣ низ ба вазифаи пурқунандаи бевоситаи суратёфта меоянд. Ин гуна ибораҳо бештар аз исми ҷонишинҳои гуногун ва шумораҳо таркиб меёбанд: *Даррав ин фикрро ба амал овардам* (С. Айни, Марғи судхӯр). *Аммо ҳамин гапро ба ҳеҷ кас маъқул карда натавонистам* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *У ин гуна номро аз ин пеш нашоғида буд* (С. Айни, Марғи судхӯр). *Як-ду кафғир ошро барои ошхонадор дар дег мондам* (С. Айни, Марғи судхӯр). *Бо трактор дар як рӯз ҳафт-ҳашт таноб заминро чаппаву рости кардан мумкин буд* (С. Айни, Асарҳои мунтахаб). *Ғанӣ як тӯда бачагонро ҳамроҳи худ овард* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Ман ду-се нафар рафиқонамро ном бурдам...* (С. Айни, Марғи судхӯр).

Баъзан дар таркиби ибораҳо муайяншаванда ҳам ба воситаи банди изофӣ ва ҳам ба ёри он ба худ муайянқунанда қабул карда, иборати омехтаре ташкил мекунад. Ин гуна ибораҳо низ ба вазифаи пурқунандаи бевоситаи суратёфта меоянд.

Сафар ин саҳифаҳои ҳаёти худро дар фикраш як-як варақ мезад (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Тамони рота ҳеҷ як амалиёти душманро аз диққати худ берун намегузоштанд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Аммо қачии чашмаш ин ҳама ҳуски қиёфаи ӯро барбод меод* (С. Айни, Марғи судхӯр). *Ба Раҳими қанд ду танга музди хизматашро супурданд* (С. Айни, Марғи судхӯр).

в) Иборати масдари ҳам дар ҷумла ҷун азҳои тафсилии ҷумла ба вазифаи пурқунандаи бевоситаи суратёфта омада метавонад. Масдари, ҷунон ки маълум аст, ҳам хусусияти исми ва ҳам хусусияти феълӣ дорад. Аз ин сабаб, вай метавонад ҳамчун исми пурқунанда шуда ояд ва ҳамчун феъл ба худ калимаҳои гуногунро тобеъ гардонад. Бинобар ин дар дохили иборати масдари ҳол ва пурқунандаҳои гуногун низ меоянд:

Ҳар ду гапсан ба назди ҳамаи Эсбӣ мотда мондани худро надониста монданд (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Акнун зуд-зуд дидани ҷавонро мехост* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Юнус-ако ба якшавӣ ошкоро муқобил баромаданро муносиб надид, бештарини вақт дам менишаст* (С. Улуғзода, Навобод). *Акнун бояд ҳикмати оташро дар сандали бо хокандоз ниҳоданамро фаҳмида бошед* (С. Айни, Марғи судхӯр).

Пурқунандаҳои бевоситаи суратёфта чиди шуда меоянд. *Гӯшти сабӣ ва пиёро ҳам аз бозор худаш харида меод* (С. Айни, Марғи судхӯр). *Монанди музикачиёни он замон ҳазлу шӯҳӣ, ширинкорӣ ва ҳиҷомадгӯиро намедонист* (С. Айни, Марғи судхӯр). *Нуралӣ чакману телпакашро ба мех овехта, ба сандали гузашта нишаст* (С. Улуғзода, Навобод). *Дигар ҳеҷ як одами советӣ анархияи истеҳсолот, даҳшати бекорӣ ва бенавоиро намедонад* (журн. «Шарқи Сурх»). *Ба болои ин иҷораи дукон, налог, ҳаққи оқсаққоли бозорро аз вай меситонданд* (Р. Чалил, Одамони ҷовид).

Аз пурқунандаҳои бевоситаи чиди метавонанд яке ва ё ҳар

яке бо пасоянди -ро алоҳида сурат ёфта, бо ёри пайвандакҳо ва ё бе ёри онҳо ба якдигар алоқаманд шаванд:

У ва ҳамроҳонашро бо соли нав муборақбод намуданд (С. Улуғзода, Навобод). *Вай баҳорро, офтобро дӯст медошт* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Гоҳо пурқунандаҳои бевоситаи суратёфтаи чида бо ҳиссачаи ҳам алоҳида таъкиди карда мешаванд:

Хуб, шумо чаро ҳам худатонро, ҳам Қорӣ-ишқамбаро, ҳам маро ташвиш дода, пули уро шабона бурда медиҳед... (С. Айни, Марги судхӯр).

ИФОДАБИИ ПУРҚУНАНДАИ БЕВОСИТАИ СУРАТНАЁФТА

Бо исми ифода ёфтани пурқунандаи бевоситаи суратнаёфта-ро дар боло чида будем. Пурқунандаҳои бевоситаи суратнаёфта ба воситаи ибораҳои изофӣ низ ифода мегардад: ... *нолаҳои фалакпеч баровардан гирифт* (С. Айни, Марги судхӯр). *Баротов ба ҷанговарон ҳунари мерганӣ ёд меод* (С. Улуғзода, Навобод). *Колхоз барои аъзоёнаш хонаҳои нав андохт* (С. Улуғзода, Навобод). *Марҳамат кунед, як пиёла ҷой хӯред* (С. Айни, Марги судхӯр).

Пурқунандаи бевоситаи суратнаёфта бо ибораҳои омехта, ки дар таркиби худ ду хели муайянқунанда: ҳам изофӣ ва ҳам бевоситаи доранд, низ ифода мешаванд: *Колхоз якҷанд аспҳои нағзи зоти дастпарвар дорад* («Тоҷикистони советӣ»). *Каримабону... ба дугонааш як пиёла ҷой гарм дароз кард* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Мо имсол дар райони худ ҷор станцияи электрикии колхозӣ месозем* (С. Улуғзода, Навобод).

Пурқунандаҳои бевоситаи суратнаёфта ба таври чида низ меоянд: *Хизматгоришро ҷеғ зада, ба вай дастархон ва ҷой фармуд* (С. Айни, Марги судхӯр). *Модари ӯ — Саодатбибӣ... сабзӣ ва шалғам нахутӣ мекард* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Онҳо ба аспҳо коҳу беда тайёр мекарданд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Як қисми онро фурухта, барзагову асп хариданд* (С. Улуғзода, Навобод). *Нависанда ва шоиронамон романҳо, повестьҳо, пьесаҳо, дoston ва шеърҳо навишта истодаанд* («Шарқи Сурх»).

Пурқунандаи бевоситаи суратнаёфтаи чида бо ибораҳои изофӣ ва омехта низ ифода меёбанд. *Вай ...ҷомаи нави беқасаб ва мӯзаи хиромпӯшида буд* (С. Улуғзода, Навобод). *Вай ҳар сол ба давлат аз маҳсули худӣ совхоз садҳо тонна пахтаи тоза ва даҳҳо тонна чигити тухмӣ медиҳад* (А. Дехотӣ).

ПУРҚУНАНДАИ БЕВОСИТА ВА РОҶҲОИ ИФОДАИ ОН

Ҷои пурқунандаи бевосита ба алоқии маъноии он бо хаба-ри феълӣи ҷумла, ба мафҳуми муайян ва ё умумиро ифода кардани предмети пурқунандашаванда вобаста аст.

1. Пуркунандаи бевоситаи суратёфта дар ҷумла ҷои устуворнадорад. Вай дар аввал, мобайн ва гоҳо дар шафати хабарии ҷумла меояд.

а) Агар ҷумлаи соддаи тафсилӣ аз аъзоҳои пайрав танҳо як пуркунандаи бевоситаи суратёфта дошта бошад, пуркунандаи бевосита дар байни сараъзоҳо омада, зади мантиқӣ мегирад:

Вай дарро кӯфт (С. Айни, Марги судхӯр). *Ман хатро гирифта хондам* (С. Айни, Марги судхӯр). *Халқҳо амниятро мехоҳанд* («Шарки сурх»). *Насими баҳор байрақро ҷилва меод* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Ман он ҷомаро овардам* (С. Айни, Асарҳои мунтахаб). *Сартарош сари Қорӣ-Ишқамбаро тарошида шуд* (С. Айни, Марги судхӯр).

б) Пуркунандаи бевоситаи суратёфта дар ҷумла пеш аз пуркунандаи бевосита меояд: *Шодӣ ҷомаширо аз барф тоза карда, дарун даромад* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Шамолӣ саҳт барфрезакхоро ба рӯи чашии ӯ оварда мезад* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Рафиқ Воронин моро бо кори завод ошно кард...* (А. Дехотӣ). *Мо ошро бе турб намехӯрем* (С. Айни, Марги судхӯр). *Шӯмо ӯро ба ман шиносонед* (С. Айни, Марги судхӯр).

в) Пуркунандаи бевоситаи суратёфта дар ҷумла баъд аз пуркунандаи бевосита меояд: *Мария бо дастаи оҳанин моторо чарх занонд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). ... *ва аз хизматгор Арбобро пурсидам* (С. Айни, Марги судхӯр). *Бо як дастам узангурро маҳкам доштам* (С. Айни, Марги судхӯр). ... *дар бобати ин масъала фикри онҳоро фаҳмад* (С. Улуғзода, Навобод).

г) Пуркунандаи бевоситаи суратёфта дар ҷумла баъд аз ҳолҳои гуногун меояд: *Мо дар пеши чароғ ӯро дидем* (С. Айни, Марги судхӯр). *Бояд акнун ҳикматаширо фаҳмида бошед...* (С. Айни, Марги судхӯр). *Шодигул хандону шукуфон дарро кушод* (С. Улуғзода, Навобод).

д) Пуркунандаи бевоситаи суратёфта дар ҷумла пеш аз ҳолҳои гуногун меояд: *Генерал конвертро ба столи хатнависӣ гузошт* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). ... *ман чақ-чақҳои ӯро завқ карда мешинидам* (С. Айни, Марги судхӯр). *Ғанӣ карнайчаро ба кӯча бурд* (Р. Чалил, Одамони ҷовид).

е) Дар ҷумлаҳои ки мубтадояшон энҷр нашудааст, баъзан пуркунандаи бевоситаи суратёфта дар аввали ҷумла омада, зади мантиқӣ мегирад: *Дигарашро пешин ба бемор менӯшонӣ* (С. Айни, Одина). *Гулрӯро аз ҳафтсолагии ба мактаб доданд* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Бақияи ҷои пиёларо аз болои нон шитобкорона нӯшид* (С. Айни, Марги судхӯр). *Ин китобчаро чанд пул харидед* (С. Айни, Ёддоштҳо).

ж) Баъзан дар ҷумлаи пуркунандаи бевоситаи суратёфта пеш аз мубтадо меояд. Ин ба зади мантиқӣ қабул кардани мубтадо вобаста аст: *Сабабашро ман намедонам* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Забони мурғонро мурғон медонанд* (Зарбулмасал).

Салимбойро насими пагоҳии дашт аз хоб бедор кард (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Гунҷишкро кӣ кушад?* — Қассоб (Зарбулмасал). *Сафар ва ҳамроҳони ӯро мардум миёнгир карда, аз клуб бароварданд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Гӯшту сабзӣ ва пиёзро худаш харида меод* (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

з) Баъзан пуркунандаи бевоситаи суратёфта дар охири ҷумла меояд: *Ба вай кӣ мондааст даҳанкалониро* (С. Айнӣ, Аҳмади Девбанд).

и) Пуркунандаи бевоситаи суратёфта дар назм баъзан дар байни хабари таркибии феълӣ меояд.

*Қабул он ҳадяро чун ёдгори пурбаҳо кардам,
Чу ёди дустони қаҳрамон дар сина ҷо кардам.*

(М. Турсунзода)

II. Пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта дар ҷумла ҷои муайян дошта, ҳамеша дар паҳлуи хабари феълӣ ҷумла омада, бо он бо як оҳанг талаффуз меёбад: *Қотиб ҷой овард...* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Зан дастархон андохта, нонҳои гарм ниҳод* (С. Улуғзода, Навобод). *Гулрӯ... ҷуворӣ мекӯфт* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Вай аз таҳти дил ба ӯ кор меомӯхт* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Дар боғи маданият ва истироҳати районӣ... ҷойхона ва ошхона сохта буданд* (С. Улуғзода, Навобод). Аксар дар охири мақол ва зарбулмасалҳо хабари феълӣ якхела такрор намешавад ва аз ҳамин сабаб пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта дар охири ҷумла омада менамояд: *Мо обро дида, муза мекашем, ҳаворо дида, ғӯза* (Зарбулмасал). *Гул хор дорад, асал оро* (Зарбулмасал). *Девор муш дорад, муш ғӯш* (Зарбулмасал). *Беномус ор надорад, дурӯғғӯй қавл* (Зарбулмасал).

ПУРКУНАНДАИ БАВОСИТА

ПУРКУНАНДАИ БАВОСИТА ВА РОҲҲОИ ИФОДАИ ОН

Пуркунандаи бавосита предметро ифода мекунад, ки таъсири ҳаракати хабари ҷумла ба воситаҳои гуногун ба он мегузарад. Фарқи пуркунандаи бавосита аз бевосита он аст, ки пуркунандаи бавосита ҳамеша бо пешоянд таркиб меёбад. Бинобар ин пешояндҳо (инчунин пасоянд)-ро воситаи грамматикӣ пуркунандаи бавосита меноманд.

Шодӣ бо Рашидов маслиҳат карда, масъаларо ба овоз монданӣ шуд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Баъд аз он ман чандин вақт ба аэроплан дилбохта шуда гаштам* (С. Улуғзода. Субҳи ҷавонии мо). *Мо ҳам ба бачагони калонсолтар тақлиб карда ғӯштин мегиррифтем* (С. Улуғзода. Субҳи ҷавонии мо). *Ба ман суруд-*

хони маддоҳбачагон хеле хуш омада буд (С. Айни, Ёддоштҳо). *Дар бораи ту мо як қарор қабул кардем* (С. Улуғзода, Навобод). *Вай дар бораи ақибмондагии Мухаббат, дар бораи камбудихои ӯ гапе намезад* (Ҷ. Икромӣ, Мухаббат).

Пуркунандаи бавосита бо исмҳо, ҷонишинҳои шахсӣ, масдар ва ҳиссаҳои дигари исмгардидаи нутқ дар якҷоягӣ бо пешояндҳо ё пасояндҳои ифода меёбад. Дар ин бобат нисбат ба пасоянд роль ва мавқеи пешояндҳо ниҳоят калон аст.

1. Ба вазифаи пуркунандаи бавосита ҳама гуна исмҳо (хос, ҷинс, конкрет, абстракт ва ғайра) омада метавонанд:

а) Исмиҳои хос ва ҷинс: *Макаров бо Шодӣ дар бораи чизе бо овози наст ба гап задан сар кард* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Хошим-Қорвон аввалин бор бо Нуралӣ ҳамфикр нашуд* (С. Улуғзода, Навобод). *Ту бо Ҳоҷиумар дар бораи духтараш чӣ қавлу қарор карда будӣ?* (С. Улуғзода, Навобод). *Макаров бо ҳамроҳии Шодӣ хеста берун баромад* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Ду нафар ҷӯбдори саллакабуд бо ҷӯбдастҳои дарозашон дарвозаро саҳт-саҳт мезаданд* (С. Улуғзода, Ибни Сино). *Ман бо одамони худ рафта, аз он гузар мегузарам* (С. Айни, Ғуломон). *Аз модарам пурсидам, ки руҳсаг диҳад, то ки ман обе нушида ва ноне хӯрда осуда шавам* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Гапҳои Пулод ба падару амакаш маъқул шуданд* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Ёдгори ҳаштсола ҳам ба қорҳои резу рави хона дастӣерӣ мекард, ба асп ва ба молҳои сиёҳ нигоҳубин менамуд* (С. Айни, Дохунда). *Ҳанӯз фикри ман ба шоҳидҳо ва маънии хати Арбобхотам банд буд* (С. Айни, Марги судхӯр).

б) Исмиҳои конкрет ва абстракт: *Худат хӯрдан гир, ман шиқамаро аз лӯбиёшӯрак сер мекунам* (С. Айни, Ғуломон). *Эргаш бо нӯги дос, чунон ки дар деворҳои чоҳ кананд, ба ҷои зинапоя чуқурчаҳо канд* (С. Айни, Ғуломон). *Агар он китоб мебуд, ман суратҳояшро ба рафиқонам нишон медодам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Аз борон ва ҳавои ноҳусоид истифода бурда, Соро қорҳои тийёрӣ ба иди Якуми Майро дар клуб авҷ меод* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Бибиюшиа вақте Арбобро дид, оби ҷашмони худро бо остинаш пок карда, аз нолаву зорӣ хомӯш гардид* (С. Айни, Асарҳои мунтахаб). *Зайнаб дар ошпазӣ ҳунарманд буд* (С. Улуғзода, Ёрони боҳиммат). *Мақсади ҳукумати қоргару деҳқони мо ин аст, ки халқи меҳнаткаш зудтар аз торикиву нодонӣ халос шавад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Бачагӣҳои вай ба бачагӣҳои Дилбар монанд нест* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Шумо беҳуда дар хасосӣ худатонро якто шумурда гаштаед* (Латифаҳои тоҷикӣ). *Пӯлод ба ин тақлифи Гулрӯ розӣ шуд* (Р. Чалил, Одамони ҷовид).

II. Ифодаи пуркунандаи бавосита бо сифат. Сифат дар нутқ ҳам бевосита ва ҳам ба воситаи қабул кардани суффиксҳои ҷамъбандӣ мафҳуми предметӣ пайдо карда, дар якҷоягӣ бо

пешояндҳо пуркунандаи бавосптаро ташкил медиҳад: **Ба бе-мор дар ин вақт аз ин беҳтар даво ҳам нест ва аз ин хубтар хурок ҳам нест** (С. Айни, Ёдлоштҳо). **Бобо дар кӯча ба хурду калон салом дода, ба салони онҳо илек гирифта, тез-тез қа-оам мегузошт** (Р. Чалил, Умри дубора). **«Бо некон нек бошу бо бадон бад» гуфтаанд азизон, ки ин гапи маъқул ва дуруст** (Р. Чалил, Одамони ҷовид). **Барои пирон ва барҷомондагон оар сарҳад хобгоҳ кушода, онҳоро дар он ҷо хуронда пушон-данд** (С. Айни, Ятим). **Дар ин зиёфат аз омаду рафткунанда-гони пештараи ин ҳавлӣ танҳо Қорӣ-Ишқамба, Мирзохуҷаи Ноиб ва одамони ӯ буда, аз калонтарони деҳа ягон кас ҳам иштирок надошт** (С. Айни, Марги судҷур).

III. Пуркунандаи бавосита бо шумора низ ифода мегардад: **Нигоҳ кардам, ки аз пӯҳ понздаҳ дқиқа гузаштааст** (Ҷ. Икромӣ, Муҳаббат). **Бо ҳамаи инҳо планамон аз ҳафтад нагу-зашт** (С. Айни, Ғулумон). **Солам ба бисту панҷ расид, аммо аз хонадорӣ дарак нашуд** (С. Айни, Ғулумон). **У ба чил наз-дик расида бошад, ин ҳам ба панҷоҳ наздик расидааст** (С. Ай-ни, Ғулумон).

IV. Пуркунандаи бавосита бо чонишин ва хелхон он ифода мегардад: **Магар ту дар хониатон набудӣ ва аз ҷои дигар меой, ки нишони Одинаро аз ман мепурсӣ** (С. Айни, Асарҳои мунта-хаб). **Зеро босмаҷиён аз онҳо ҳам мол мебурданду ҳам ҷон** (Р. Чалил, Одамони ҷовид). **Пас аз он ба ту хонда медиҳам, шояд чизҳои ба ту дарқорӣ ва ба ту манфиатдор ҳам дошта бошад, — гуфт Шоқир** (С. Айни, Ғулумон). **Агар ту дар бораи онҳо чизе шунида бошӣ, бигӯ** (С. Айни, Асарҳои мунтахаб). **Уқобон дар фазои кӯҳсорон — Барои худ ҷаҳон доранду мо не** (М. Турсунзода). **Соати ман аз Берлин бо пули худам аз ба-рои худам харида шудааст** (С. Айни, Ғулумон). **Онҳо дар байни худашон ва бо тракторчиён гуфтугу мекарданд** (С. Улуғ-зода, Навобод). **Ин гапҳоро баъд дар байни худамон гап ме-занем, мефаҳмем, ки ба кӣ бад менамояд** (Ф. Ниёзӣ, Вафо). **Мансурбой ва Қудрат ба ҳамдигар нигоҳ карданд** (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). **Ин гуфтаҳои Юнусбобо ҳам ба ҳама аз таҳти дил маъқул шуд** (Ф. Ниёзӣ, Вафо). **Онҳо бо ҳам дар ватани Амон — дар Шоён гуштин гирифтаанд** (С. Улуғзода, Субҳи ҷаво-нии мо).

V. Пуркунандаи бавосита бо масдар ва ибори масдарӣ ифода меёбад: **Вай аллақай тушай роҳ ва дигар лавозимоти сафарро дар ҳирҷин андохта, ба рафтани тайёр шуда буд** (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). **Ин бодҳои регомез чашми онҳоро ҳам ба кушода шудан роҳ намедоданд** (С. Айни, Ғу-лумон). **Аммо баъд аз дидани устухонҳо ва иқроркунандагони ин қор ба бовар кардан маҷбур шудем** (С. Айни, Асарҳои мунтахаб). **Касе, ки ба кӯҳҳои баланди душворроҳ баромада-аст, медонад, ки аз баромадан дида фаромадан хатарнок аст**

(Р. Чалил, Хикояхо). *Оре, Бибиюиша имруз фарзанди худро гум кардааст, боз як ранг гум кардан, ки ба ин наздикиҳо ба ёфт шуданаш умед надорад* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб).

ХЕЛҲОИ ПУРКУНАНДАИ БАВОСИТА АЗ РӯИ ТОБИШИ МАЪНО

Пуркунандаи бавосита мувофиқи маъноӣ вазифа ва востанҳои ифодааш гуногун мешавад.

1. ПУРКУНАНДАИ БАВОСИТАЕ, КИ БО ПЕШОЯНДИ «АЗ» МЕОЯД ТОБИШҲОИ МАЪНОИИ ЗЕРИНРО ДОРАД:

а) Сарчашмаи амал ё фикрро ифода менамояд: *Мо дар ҷойхона аз одамҳо фаҳмидем, ки дар он деҳа шӯъбаи махсус меистодааст* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Як мактуб аз модар, дидаиаш аз Зебӣ, мактуби сеюм, ки Сафар дар боз мунтазири он буд, аз лейтенант Осмуҳин буд* (Ф. Ниёзи, Вафо). *Боре рафта аз яке онҳо пурсидам, ки чаро бекор истодааст* (Толис, Хикояхо).

*Кард пурсиш зи яке, к-ин чӣ фиғон асту хуруши
У чунин посух дод,
Бо тааҷҷуб: хабарат нест, ки мурдаст Ленин?*

(А. Лоҳитӣ)

Ҳарчанд *ӯ* чизе надошта бошад ҳам, аз сӯхтани пулаш нарасида қарз додан мегирифт (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Дар ҳақиқат, Қорӣ-Ишқамба аз созише, ки бо Арбоброӯзӣ кард, шод буд* (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

б) Муносибати муқоисавиро нишон медиҳад. Дар ин гуруҳи пуркунандаҳо шахсо, предметҳо ва ҳодисаҳо ба ҳамдигар муқоиса карда шуда баргарӣ ё афзалияти яке аз онҳо қайд карда мешавад: *Азбаски обрӯи хӯҷаи он Мирзо ба пеши Ҳукумати амир аз обрӯи Қорӣ-Ишқамба зиёдтар буд, илтимоси ӯро рад кардан* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Ҳосил аз ҳосилоте, ки то он вақт аз он гуна киштҳо мегирифтанд, зиёд баромад* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Аз ҳикояти шумо ҳам хармурди шумо тамошои худ дорад гуён боз ҷавонон ӯро мезаданд* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб).

*Чашм аз абру ба зеб, абру зи чашмон дилфиреб,
Он як аз ин дилработар, ин як аз он хубтар.*

(М. Аминзода)

Дар ин пуркунандаҳо баъзан ба ҷои пешоянди аз пешоянд-

хоп таркибӣ-номини нисбат ба ва назар ба низ кор фармуда мешаванд, ки аз ҷиҳати мазмуни ифода мекардаганашон ба пешоянди «аз» мувофиқ буда, муносибати муқоссавию ифода мекунад: *Меҳмонхона назар ба тарзи зиндагонии деҳот хеле хуб ороста буд* (С. Айни, Асарҳои мунтахаб). *Мактаби нав бартариҳои худро нисбат ба мактаби қўҳна исбот кард* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ин сағ нест, ин одам!* — гуфт Некқадам. — *Ин назар ба писари Абдураҳимбой зиёдтар ба одамгарӣ соҳиб аст* (С. Айни, Ғулмон). *Онҳо дар вақти тақсими қардани чалпаку нон ба мани ҳашиҷсола раҳматон омада, назар ба қалонсолон ҳиссаи маро қалонтар мекарданд* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Аз ҳаҷми умумии маблағгузориҳои ҳоҷагии халқ барои сохтмони қорхонаҳои саноатӣ бештар аз 600 миллиард сўм, ё ки нисбат ба плани панҷсолии панҷум 70 процент зиёд пул дода мешавад* (газ. «Тоҷикистони советӣ»).

в) *Аз бутун ҷудо шудани қисмиро ифода мекунад! Аз шумоён ҳар қас бачаеро, ки хоҳад, ба таҳға бароварда имтиҳон кунад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Аз дастаи Рўзимурод танҳо ду нафар сабуқ маҷрўҳи шуда буд* (С. Айни, Ятим). *Аз ҳаҷроҳони Сафар боз якчанд қас савори асп буданд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Дар ҳақиқат ин оши паллӣ ҳамон ош будааст, ки хоҷагон аз вай нимдонагӣ хурданд* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Аз ҳашиҷ аспии қорӣ фақат ду ҷуфт модии ва аспҳои пири хароб боқӣ монданд* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Аз пули ғўсқандон панҷ танга (75 тин) зиёдату, ки вайро барои эҳтиёт дар миёни худ маҳкам бастам* (С. Айни, Ёддоштҳо).

г) *Объекти муҳокима ва фикрро ифода мекунад: Мирзоҳамдам дар пеши додариш нишаста гирифта, аз қору бори рўзгор сўҳбат мекард* (С. Улуғзода, Навобод).

*Ба пеши раҳбари худ аз зану мард,
Зи ҳар мавзў ҳар қас сўҳбате кард.*

(А. Лоҳутӣ)

Вай аз қору бори тракторчиён воқеаро гарму ҷўшон ҳикоя мекард (С. Улуғзода, Навобод). *Акнун мо ҳам мехоҳем, ки хола аз саёҳати худ гуфта диҳад* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *У аз қорҳояш мехост муфассал ҳисобот диҳад* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Рўзе Пўлод аз бедаромадии қасбу қораш ба Ҷўра шиқоят кард* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

Асосан пурқунандаҳои ифодакунандаи объекти муҳокима дар забони тоҷикӣ ба воситаи пешоянди изофии таркибии дар бораи ифода мешаванд. Пешоянди аз танҳо бо ҳамин як функцияи худаш муродифи пешоянди дар бораи шуда, дар ташкил додани ин типии пурқунандаҳо роль мебозад. Аммо пешоянди дар бораи асосан як вазиға дорад, ки он ифодаи муносибати объекти мебошад.

Баъд Муҳаммадҷон-ака хеста, дар бораи ҳосили баланд гап зад (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Серёжа аввал дар бораи ҳар сурат донишҳои худро ба ман гуфта тямом мекарду баъд варақи дигари китобро меҳонд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Ҳисобот на фақат дар бораи пахта, балки дар бораи ҳамаи чизҳои дидагӣ ва шунидагитон дода мешавад (С. Улуғзода, Навобод). Баъзан дар бораи ким-кадом қасоне, ки падарамро ба қор гирифтагӣ нахостанд, гап мезад (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Пешояндгон дар хусуси, дар бобати бо пешоянди дар бораи аз ҷиҳати вазифа наздиканд. Ояҳо бе ҳеч гуна тафовути маъноӣ ба ҷои пешоянди дар бораи қор фармуда мешаванд: *«Ту микӣ баъд ба пеши Султонпоширо нарав ва ба ҳикояҳои ӯ гуӣ наандоз ва агар дар хусуси деғу пари гап занад, гапи ӯро бовар нақун (С. Айни, Ёддоштҳо). Аззоёни қолхоз ҳам дар бобати орду ғалла душворӣ мекашиданд (С. Улуғзода, Навобод). Дар хусуси молҳои қорӣ ва замин ҳам чораҳо андешида шудагӣ (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Падарам дар хусуси онҳо ба саволҳои ман пурра ва фаҳмонда ҷавоб меод (С. Айни, Ёддоштҳо).*

Пешояндгон дигаре, ки барои сохтани пурқунандагон объекти муҳокима ва фикр хизмат мекунанд, инҳоанд: *оид ба, доир ба, ба болои, бар болои, аз болои, дар ҳаққи, бахшида ба, дар роҳи, дар қори, аз вачҳи, дар атрофи, аз рӯи, дар шағни, ба шағни, дар васфи, ба васфи, аз ҷиҳати, ба муносибати, ба шарафи ва дигарҳо.*

Пӯлед ба ӯ оид ба материалҳои съезди XIV партия чандин савол дода, аз ӯ ҷавобҳои саҳеҳ, мухтасар гирифт ва беандоза шод шуд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). Бори дигар амакам доир ба ҳуқуқати наво овозаҳои дар деҳа пахншударо нақл кард (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Гулсум, ки ба болои худаш рафта истодани суҳанро шунид, ба ҷое, ки омада буд, нишаст (С. Айни, Фуломон). Дар ҳаққи писари вай ин суҳанҳо тӯҳмат буд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Муҳимтарин вазифаи Иттифоқи Нависандагони Советии Тоҷикистон дар қори тайёри ба юбилеи Рӯдакӣ иборат аз он аст, ки бахшида ба ин шоири бузург асарҳои бадеии хушсифат ба вуҷуд овард (газ. «Тоҷикистони Советӣ»). Ҳамаи тадбирҳои агротехника дар қори парвариш қарда расондани ҳосили фаровони пахта роль ва аҳамияти худро доранд (газ. «Тоҷикистони Советӣ»).

Бояд қайд кард, ки ин пешояндҳо дар ҷумла на ҳама вақт пурқунанда месозанд. Як гурӯҳе аз онҳо менаманд *дар хусуси, дар бобати, доир ба, оид ба, дар ҳаққи* ва дигарҳо дар ташкил намудани пурқунанда устувор бошанд ҳам, гурӯҳи дигарашон мисли *дар болои, дар соҳаи, ба муносибати, аз рӯи* ва монанди онҳо аз вазифаи пурқунандагӣ динда, ба вазифаи ҳолшарҳқунандагӣ эҷедтар далолат мекунанд.

д) *Аз материалҳои сохта шудани предметро*

и фода мекунад: *Дуртар аз онҳо тудан писарону духтарон аз коғаз самолёт сохта буду онро аз болои суфа истода, ба ҳаво мепаронд* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

*Иморатҳои зебо андар сн чо
Бино гардидаанд аз хишти тилло.*

(М. Миршакар)

*Зи қасди душманони худ наматарсад, чаро тарсад,
Ватан аз санг бозу дорад, аз пӯлод тан дорад.*

(Х. Юсуфӣ)

Сахтии зарбаро аз ҳамин қиёс кардан мумкин аст, ки дудкаши аз хишти пухта бо гаҷ сохташуда бо зарбаи ба худаш бархурдаи бадани ӯ аз миёнаш шикаста парида рафтааст (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Мо аз ҷуи он тарафи куча лой гирифта оварда, аз гил ба кӯзасозӣ сар кардем (С. Улуғзода, «Субҳи ҷавонии мо»).

е) Вазъияту ҳолати предмети дигарро мефаҳмонад: *Осмон пур аз ситора буд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Шаҳр пур аз одам буд* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Даруни мактаб пур аз чангу хоку хас шуд* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Чойхонаи Сурх, ки бо лампаҳои чилум равшан карда шуда буд, аз одам пур буд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Анбори колхоз пур аз мол мешавад* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Баъд аз он қишлоқро ки аз одам ва мол ҳолӣ монда буд, оташ заданд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Ҷанговарони далери советӣ то нисфи рӯз, тамоми хонаҳои қишлоқро аз душман тоза карданд* (Р. Ҷалил, Умри дубора). *Ҳамин тавр шуда, аз Дарвоз то Помир аз босмачиён пок шуд* (С. Айнӣ, Дохунда).

ж) Асоси амалро мефаҳмонанд: *Аз шаклу шамолашон маълум мешавад, ки баъзеашон лақай, баъзе тоҷик ва баъзе афғонанд* (С. Айнӣ, Дохунда). *Аз гуфтаҳои сарбоз маълум шуд, ки ин ҳамон Турамурод будааст* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Аз қиёфа ва ҳаракатҳои ӯ бухорӣ будани ӯро муайян карда бошам ҳам, кӣ будани ӯро шинохта натавонистам* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Аз ҷашмонат маълум аст, ки ягон андешаи пурзӯре дар дил дорӣ* (С. Айнӣ, Дохунда).

II. ПУРКУНАНДАИ БАВОСИТАЕ, КИ БО ПЕШОЯНДҲОИ «БА», «БАР» ВА «БАРОИ» МЕОЯД, ТОБИШҲОИ МАЪНОИИ ЗЕРИН ДОРАД:

а) Ба касе ё чизе нигаронида шудани амалро мефаҳмонад: *Ҳозир сабр кун, ба падару модар ва ба дигарон худро ҷунон нишон деҳ, ки ту ба ин тӯй гӯё розӣ ва хурсанд мебошӣ* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

*Ба ӯ мехонд дарси навҷавонӣ,
Саросар достони қаҳрамонӣ.*

(М. Турсунзода)

*Хизматгори бой Ашӯр, ки... барои Холбӯта каботи танӯрӣ
тайёр мекард давидг берун баромада ба бой арз кард (Р. Ҷа-
лил, Одамони ҷовид).*

*Қонуни ту бар мо ҳамаи илму ҳунар дод,
Озодиву ободиву иқболу самар дод.*

(Б. Раҳимзода)

*Акнун забони одами мусулмон ба гап ва лабаш ба ханда
ҷӣ гуна меравад, — гуфт Абдурахимбой (С. Айнӣ, Ғуломон).
Ҷавонон ба аҳволи ин шахе хандиданд (С. Айнӣ, Асарҳои
мунтахаб). Ҳайдарча ба ҳикояти худ давом намуд (С. Айнӣ,
Асарҳои мунтахаб).*

*Ин пурқунандаҳо ба воситаи пешояндҳои дар, баҳри, аз
баҳри ва нисбат ба низ ифода меёбанд: Аммо арбобу оқса-
қолҳо дар миёна даромада, ба шартӣ даҳ соли дигар дар бой
хизмат кардан ҳамон духтарро ба ман никоҳ карда доданд
(С. Айнӣ, Ғуломон). Ҳозир дар дилам нисбат ба он зан зар-
рае андешиш дигар надорам (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Дар он ҷо
на деҳ буд, на девор буд — на аз баҳри ҳайвон алафзор буд
(С. Айнӣ).*

*Аз барои ранҷбарҳо меҳнати бисёр кард,
Ёрии худро ба онҳо дар амал изҳор кард.*

(М. Раҳимӣ)

*б) Ба фоидаи касе ё чизе равона шудани
а мал: Ба меҳнаткашоне, ки дар рӯдковӣ кор карданро ме-
хоҳанд, рӯзона панҷ сӯм пул ва ба қадри кифоякунанда нон
ва таоми гарм дода мешавад (С. Айнӣ, Ғуломон). Ҳар камӣ
ва камбудӣ, ки дошта бошӣ, мо ба эрӣ додан ҳозирем (С. Ай-
нӣ, Дохунда). Комиссияи ёрӣ ба деҳқонони камбағали қиш-
лоқ дар байни ду-се рӯз гандум мефиристонанд (Р. Ҷалил, Ода-
мони ҷовид). Ба Ҳайрат аз падару модар як ҳавличаи бебе-
руни якхонанок ва як ҳуҷра аз мадрасаи Сузангарон мерос
монд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).*

*Бароят дастагул овардам имрӯз,
Ба ин бечора зебой биёмӯз.*

(А. Лоҳутӣ)

*в) Машғулиятро мефаҳмонад: Писари калони
аммаам ба қошуқтарошӣ ва писари дуҷомаш ба қулфсозӣ маш-
ғули мекарданд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Ӯ ин дифға*

як шеғри Маширабро аз пасту болоши гирифта ба хондан шуруғ намуд (Р. Чалил, Одамони ҷовид). Шукур дар қорҳои деҳқонӣ ва нигоҳубини қорпоҳои бой машғул шуда духтараш дар ҳавли даруни бой дастгӯрӣ мекардааст (С. Айни, Ёддоштҳо). Азбаски Аҳмад Махдум дар ситорашиносӣ ном ба роварда буд, баъзе қасон дар хусуси масъалаҳои мазкур ба вай муроҷиат мекарданд (С. Айни, Ёддоштҳо). Пирамард ҳамро ба нонхӯрӣ тақлиф кард (С. Айни, Ғуломон). Худи ӯ ҳоло ба хатнависӣ машғул буд (С. Айни, Асарҳои мунтахаб). Саидов мақоларо як бор тез хонда баромаду гуё нағз нафаҳмид, ки дори дуҷум ба хондани он шуруғ намуд (Р. Чалил, Одамони ҷовид). Фазилятхола қорӯбро надод ва ба қори худ машғул шудан гирифт (Ф. Ниёзӣ, Ҳикояҳо). Зебиҳола ба ҳомӯшӣ ҳалал дода, боз ба гап сар кард (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

г) Монанд будан ва монанд набуданро мефаҳмонад: Дар ин вақт ин ду дуст ба ду барзағови ҳамъюғ ва ҳамкор монандӣ пайдо карданд (С. Айни, Марги судхӯр). Манзараи вой ба манзараи дилфиребе, ки Шарифҷон дор хоб дида буд, мутлақо монандӣ надошт (Р. Чалил, Ҳикояҳо). Ин мӯйлаби навдамида буд, ки қавон онро ба ҳеҷ чиз монанд карда наметавонист (С. Айни, Дохунда). Киштзорҳои атрофи Чилвон ҳам ба биёбон монандӣ дошт (С. Айни, Ғуломон). Дар ҳақиқат ҳам ин мардикорон ба рамаи ғӯсфандон монандӣ доштанд (С. Айни, Асарҳои мунтахаб). Вақте ки дар роҳ ба мансагон ҳуҷум карданд, ман онҳоро ба одамони амир монанд карда будам (С. Айни, Ғуломон).

III. ПУРКУНАНДАИ БАВОСИТАЕ, КИ БО ПЕШОЯНДҲОИ

«БО» ВА «БО ҲАМРОҲИИ»

ИФОДА ЕФТААСТ, ЧУНИН ТОБИШҲОИ МАЪНОИ ДОРАД:

а) Ҳамроҳиро, мефаҳмонад: Чораи охирина, ки Гулнор дар ин қор меандешид, бо Ёдгор ба як тараф гурехта рафта буд (С. Айни, Дохунда). Як шаб амир бо мулозимонаш ногуфт ба хонаи Мушфиқӣ даромада омад (Латифаҳои тоҷикӣ). Акнун масъала ранги дигар гирифт, бояд ман Арбобкамолро ҳам ҳамроҳи Одина ба қозихона барам (С. Айни, Одина). Умироҳла, Юсуфбобо бо Сафар самимона хушбошӣ карданд (Ф. Ниёзӣ, Вафо). Агар ман ба касе хат нависам, бояд ҳамроҳи хат худам рафта хонда диҳам, зеро каси дигар хати маро хонда наметавонад (Латифаҳои тоҷикӣ). Гулрӯ бо ҳамроҳии Ҳанифа ба маҷлиси раисони комитетҳои гузаромада дид, ки Сабур дар он ҷо серкор шуда гафтааст (Р. Чалил, Одамони ҷовид). Бале, ман барин қавонҳои зебо-катӣ ана дар ҳамин хел ҳавоҳо сайр накунанд дигар дар ҳавои қушод намешавад, мӯйсафед мегӯянд, албатта (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). Дар ин ҷанд моҳи охирӣ хеле сарбозҳо бо яроқи худ гурехта

ба Тошканд ва Самарқанд рафтанд ва большевик шуда
(С. Айни, Дохунда). Аввал як миқдор ордро дар дег бо рави
бирён карда гирифт (С. Айни, Еддоштҳо).

б) Воситаи иҷрои амалро мефаҳмонад: Аб-
али боз бо танбур нағмаи шухро менавозад (С. Улуғзода,
Ибни Сино). Пӯлод дар пеши вай дузону нишаста, бо бодбези
уро бод мекард (Р. Чалил, Одамони ҷовид). Сафар бо даст
чапаш аз пояки пулемёт маҷам дошта, боз кулангро зер кар
(Ф. Ниёзи, Вафо). Садҳо нафар пиру ҷавонон бо каланд, бел
занбар ба кор баромада, тозакунии умумӣ гузаронида
(Р. Чалил, Одамони ҷовид). Дастони ин одамҳо ба пушт
ресмонҳо бастагӣ буда, гарданҳошон бо занҷир ба мех баста-
гӣ буданд (С. Айни, Еддоштҳо). Мария бо дастони оҳанин м-
торро ҷарх дод (Ф. Ниёзи, Вафо).

Мухтасар бо қалам баён созам
Қиссае аз ҳаёти тоҷикон.

(М. Турсунзода)

Бо тег занӣ ту фарқи душман
Бо досу каланд мезанам ман.

(А. Деҳотӣ)

в) Воситаи амалу ҳолатро мефаҳмонад: Гул-
хан бо шоҳаҳои зардолу, себ, тут ва дигар дархтони мевадор
фурузон буд (С. Айни, Асарҳои мунтахаб). Вай на фақат зо-
ҳири одаморо бо либосҳои абрешминаш оро медиҳад, балки
бо мазмуни социалистии худаш ботини онҳоро зинат хоҳад дод
(Р. Чалил, Одамони ҷовид).

IV. ПУРКУНАНДАИ БАВОСИТАЕ, КИ БО ПЕШОЯНДИ «БЕ» МЕОЯД, ДОРОИ ЧУНИН ТОБИШҲОИ МАЪНОИ МЕБОШАД:

а) Дар иҷрои амал иштирок надоштани ка-
се ё чизеро мефаҳмонад: Аммо баъд аз интизорӣ
бисёр боз Акбархоҷа наёмадааст ва зиёфат бе ӯ гузаштааст
(С. Айни, Еддоштҳо). Сахтиҳое, ки мо дар ин ҷо бе шумо ка-
шидем, ба машаққатҳои шумоён дар ҷанг гузаронидагӣ нӯги
остин намешаванд, — гуфт Ҳалима (Р. Чалил, Умри дубора).
Агар ман бо дасти босмачиён кушта шавам, мардум бе шумо
маддоно мекунанд (С. Айни, Ғулмон). Бе ту мо тӯй кардем
(Ч. Икромӣ, Шодӣ).

б) Предметеро нишон медиҳад, ки барои иҷ-
рои амал мавҷудият ва иштироки он шартӣ
зарурӣ аст: Вай дар он хонавода бе ман зиндагӣ кардан на-
мехост (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

*Бе ту кай меодод бахти ҷовидон моро салом?
Бе ту меомад магар субҳи сафо аз пушти шом?*

(М. Тирсунзода)

Революция бе қурбонӣ ба даст наомад (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Девонабачагоне, ки ба як устохона рафта кор кунанд, бе бунак кор намекунанд* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Аммо қарзхоҳ бе васиқаи қозихонагӣ ин корро қабул накардааст* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Бе далел ва шӯҳид як одамро дӯзд гуфтан бояд он қадар хуб набошад* (С. Айни, Ғулумон).

в) Дар иҷрои амал истисно кардани предметҳо ва шахсҳоро мефаҳмонад: *Бе шумо ҳам ҳамин хокро мекашонем, ҳамин ниҳолҳоро мешинонем* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Мо онҳоро бисёр риоя мекунем, бе кафил, бе гарав, бе хати қозӣ пул додан мегирем* (С. Айни, Дохунда). *Агар бадгумон шуда бошӣ, боз монанди соли гузашта ҳозирам, ки бе хат шиками туро сер кунам* (С. Айни, Дохунда).

ИФОДАИ ПУРКУНАНДАИ БАВОСИТА БО ЁРИИ ПЕШОЯНДҲОИ ТАРҚИБИИ НОМӢ

Пуркунандаи бавосита ғайр аз пешояндҳои аслии бо ёрии пешояндҳои таркибии номӣ ҳам ифода меёбад.

1. Пуркунандаи бавоситае, ки бо пешояндҳои ғайр аз, ба ғайр аз, ғайри, ба ғайри, ҷуз, ба ҷуз меоянд, аз муҳокимаи умумӣ истисно карда шудан танҳоӣ ва ягонагии шахсе ё предметро ифода менамояд: *Ҳоло ҳам бой чизе намегуфт ва дар ҳавлии дарунаш ғайр аз худаш каси дигаре ҳам набуд* (С. Айни, Марги судхӯр). *Дар ин боғ ғайр аз як айвони дароз иморати дигаре набуд* (С. Айни, Ғулумон).

*Тамоми умри худ, эй хоҷа, ҷуз роҳат надидастӣ,
Ту қадри заҳмати муздуру деҳқонро чӣ медонӣ?*

(А. Лоҳутӣ)

Агар хабари ҷумла ба шакли мусбат ояд, ин пуркунандаҳои инчунин шахсҳо ва предметҳоро мефаҳмонанд, ки онҳо бар ифодаи субъекти ҷумла меоянд: *Дар ин ҷо ғайр аз ман боз се нафар хизматгори мардина буд* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Ғайр аз меҳмонони ба мо маълум ду каси дигар дар он зиёфат иштирок доштанд* (С. Айни, Марги судхӯр). *Ту ғайр аз Ҳайдарча боз номи якчанд нафар гумонбурдашудагонро ба рӯйхат деҳ* (С. Айни, Асарҳои мунтахаб). *Дар он ҷо ғайр аз пои мору шири мурғу ҷони одам ҳама чиз ёфт мешавад* (С. Айни, Асарҳои мунтахаб).

II. Пуркунандаи бавоситае, ки бо пешояндҳои дар пеши, ба пеши, дар назди меоянд: *Дар пеши ман масъалаи дар тобистон таъин кардани маишати худам ва додарам истода буд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Барои ба ин ҷо баромада фаромадан дастгоҳе сохтан магар дар назди техникаи ҳозираи мо душвор аст* (Р. Ҷалил, Хикояҳо). *Ин талаби ман ба пеши падар ошкоро шуда буд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Масъалаи колхозонидани ин қишлоқ дар назди ташкилотҳои партия ва советии район дар дафъаи аввал истода буд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Дар пеши Одина ду мушкил омада буд* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб).

III. Пуркунандаи бавоситае, ки бо пешояндҳои миёнаи, дар миёни (дар миёнаи) меоянд, муносибати байни шахсо ва предметҳо инчунин муқонсаро мефаҳмонад: *Дар деҳот ҳар вақт дар миёни падарам ва имомҳо ҷанҷол меҳест* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Ба сабаби ин алоқа ва муносибатҳо рафтуомад дар миёнаи аҳли ин ду хонавода бисъёр буд* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Дар миёни онҳо ҳеҷ сир ва асрори пинҳон нест, ки ман ӯро ба ту гуям* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Дар миёнаи шумоён ва бой ҳеҷ нест* (С. Айнӣ, Ғуломон).

*Нигоҳи ту ё ин ки донистанист,
Миёни ману ту — ду кас фарқ чист?*

(М. Турсунзода)

IV. Пуркунандаи бавоситае, ки бо пешояндҳои дар қатори, ба қатори, дар байни, аз байни меояд, предмету шахсоеро ифода мекунад, ки дар иҷрои амалу ҳолат бо субъект дар як шароити вазъият мебошанд, инчунин аз гурӯҳе ҷудо шудани якеро мефаҳмонад: *Дар қатори онҳо чанд гоҳ дар он ҷо Бибидаҳбошӣ ном як занакӣ девона пайдо шуд* (С. Айнӣ, Марғи судхӯр). *Як вақт дар қатори меҳмонон ин одам ҳам ба хона даромад* (С. Айнӣ, Марғи судхӯр). *Агар ту ва ту барин танбалҳои дигар ҳам дар қатори мо ба кор мебаромадетон, кайҳо чинакро тамом мекардем* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Баъзан дар байни ҳарифон ҷанҷолу занозанӣ барпо шуд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Дар деҳа дар байни ҷавонони калонсол гаштак мерафт* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Дар байни занон гап ба болои қозиҳо рафт* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Аз байни бачаҳо як фақат Шоди бо вай баробар шуда метавонисту халос* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

V. Пуркунандаи бавоситае, ки бо пешоянди аз тарафи меояд, предметро мефаҳмонад, ки вай соҳиби амали ҷумла аст: *Аммо дар вақтҳои охир бар тумани пешкӯҳ дар вақти кушта истоданаш як одамро Муллобозор ба даст афтода, аз тарафи мардум шахид карда шуд* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Як қиғғосест, ки ки аз тарафи бачагон баромад!* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Ба онҳо ҳам, чунон ки аз тарафи асп ба ин*

сағхо дода шуд, зарбаи сахте додан даркор аст (С. Айни, Ғуломон).

VI. Пуркунандан бавоситае, ки бо пешояндхон аз **ҷониби, аз номи** сохта мешавад, сарчашма ва аз тарафи кӣ сар задани амали предметро нишон медиҳад: *У аз ҷониби кӯҳистониён ва шаҳрисабзиён ба муқобили лашқари амир ҷангида, хеле қаҳрамониҳо нишон дода будааст (С. Айни, Ёддоштҳо). Ман аз номи шариконам ва аз номи худам саъда медиҳам, ки имсол ҳам ғайрат мекунем, албатта, ҳосили мӯл ба даст мебарорем (Ҷ. Икромӣ, Муҳаббат). Аввалан, бародарон, руҳсат диҳед, ки аз номи аҳли маҳалла ба рафиқ Пулодов барои лекцияи нағзашон раҳмат гуям (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).*

VII. Пуркунандан бавоситае, ки бо пешояндхон ба **ҷои, дар ҷои** сохта мешавад, иваз шудани предметҳои объектшударо нишон медиҳад: *Хуб, майлаш, минбаъд ба ҷои ҷӯби тут ҷӯби анор тайёр мекунем (С. Айни, Асарҳои мунтахаб). Ғарази ман аз зиёфати шумоён ин буд, ки мактабдорро бекор кунонам ва ба ҷои ӯ як мактабдори хубтар ёбем (С. Айни, Асарҳои мунтахаб). У ба ҷои кор кунчи сандали гармро ҷора гирифта менишастааст (Хорпуштак). Агар дар ҷои ту каси дигар мебуд, ин пулро азони худ мекард (С. Айни, Марги судхур).*

VIII. Пуркунандан бавоситае, ки бо пешояндхон зидди, бар зидди, ба зидди, бар хилофӣ, ба муқобили ифода меёбад, мефаҳмонад, ки амалиёти як предмет бар зидди предмети дигар равона шудааст: *Аз он ҷанги хонумонсӯзи дируза, ки дар он мо, бар зидди душманон якка ба якка ҷангидем, ...панҷ сол гузашт (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).*

*Агар душман кунун паймоншикан шуд,
Бубояд зидди ӯ дандоншикан шуд.*

(М. Турсунзода)

Бибидахбӯшии ҳам ба муқобили ин гуна ҳуҷуми бачагона ором наменишаст (С. Айни, Марги судхур). Ҳама барои торумор кардани душмани халқ, бар муқобили офиту бало камар баста буданд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

IX. Пуркунандан бавосита бо пешояндхон номин дар бадали, ба бадали низ ифода меёбад: *Ҳуҷаин дар бадали ин хизмат ба ӯ ҳар моҳ 20 танга музди хизмат меод (С. Айни, Ёддоштҳо). У ба бадали ин кор ҳеҷ хизмате накарда бемор шуда рафт (С. Айни, Марги судхур). Мактабдор ба бадали пуле, ки барои бӯрьёи мактаб гирифт, дар ҳаққи ман дуо ҳам кард (С. Айни, Асарҳои мунтахаб). Ба бадали ин молҳои ман, ки барои инҳо қариб думоҳа меҳнатам сарф шудааст, ҳуҷ набошад, пули қути лоямути дурузаро меодод, майлаш буд (С. Айни, Ғуломон).*

Пешояндҳои номӣ ҳам ба монанди пешояндҳои аслии бо исми-
ҳо, ҷонишинҳои шахсӣ ва ҳиссаҳои дигари исмигардидаи нутқ
пуркунандаи бавоситаро ташкил медиқанд.

БО БАНДАҚҶОНИШИНҲОИ СОҲИБИ ИФОДА ЕФТАНИ ПУРКУНАНДАИ БАВОСИТА

Пуркунандаи бавосита ғайр аз ҳиссаҳои муस्ताкили нутқ ва
пешояндҳо бо бандакҷонишинҳои соҳибӣ низ ифода меёбад.
Ин ҳодиса асосан дар назм дида мешавад.

а) Бандакҷонишинҳои соҳибӣ барои ифодаи пуркунандаи
бавосита бештар бо феъл инчунин бо ҳиссаҳои дигари нутқ
ҳам омада метавонанд ва предметеро ифода менамоянд, ки
амали ҷумла ба он, ба ғоидаи он равона шудааст:

*Гуфтамаш, эй ҷони ширин, ғам махӯр!
Садқаи сар ғӯю биншин, ғам махӯр!*

(М. Тирсунзода)

*Ё касе гуфтан, ки дар Ҳиндустон
Ризқи инсон аст чун оби равон.*

(М. Тирсунзода)

Иброҳим аз он ҷо гурехта ба Беш-Ариғ ва аз он ҷо ба Сар-
чашма рафта, аз мардуми он ҷо гунҷар талаб кард, надодан-
даш (С. Айнӣ, Дохунда).

*Падар меғӯядат, ки нек фарзанд,
Ман аз ту сад ҳазорон бор хурсанд.*

(М. Тирсунзода)

Ҳавлии калонеро, ки дарвозаи шутур ва аробадаро дошт,
нишонам доданд (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

б) Барои ифодаи пуркунандаи бавосита бандакҷонишинҳои
соҳибӣ бо исм ва муайянкунандаи он ҳам меоянд:

*Аз наргиси масти худ шаробам додӣ,
З-он лаъли хушоб шаҳди нобам додӣ.*

(Х. Юсуфӣ)

*Ҳар гаҳ, ки замон маҳоратам дод,
Шоён асаре намоям эҷод.*

(Ф. Ансорӣ)

*Октябр туро дидаи бино додаст,
Қонуни нават забони ғӯё додаст.*

(А. Лоҳутӣ)

в) Барои ифодаи пуркунандаи бавосита бандакзонишинҳои соҳибӣ бо қонишинҳо низ меоянд:

*Човидон зинда ба олам монад,
Ҳар киаш ҳурмату раҳмат хонад.*

(М. Фарҳат)

г) Барои ифодаи пуркунандаи бавосита бандакзонишинҳои соҳибӣ бо пешояндҳо ҳам васл шуда меоянд:

*Аз ӯ дунӣ бароям пурӯмед аст,
Шаби тори маро поён сафед аст.*

(М. Тирсунзода)

*Зафар кардан шудааст одат бароят,
Зи нав кардӣ зафар, раҳмат бароят.*

(М. Миршакар)

*Ҳамеша ҳамраҳат чун соя бошам,
Наҳоҳам дурию якҷоя бошам.*

(М. Тирсунзода)

Сабр кун, ман ҳам ҳамроҳат ба правленияи колхоз меравам (Р. Чалил, Ҳикояҳо). Дохунда ва Гулнор ҳам аз дунболаш гӯё ки медавиданд (С. Айни, Дохунда).

БО ПАСОЯНДИ-РО ИФОДА ЁФТАНИ ПУРКУНАНДАИ БАВОСИТА

Пуркунандаи бавосита ғайр аз пешояндҳо инчунин бо паоянди **-ро** ҳам ифода меёбад. Пуркунандаи бавоситаро ифода намудани пасоянди **-ро** аз мазмуни феъл муайян карда мешавад.

Пуркунандаи бавоситае, ки бо ёрии пасоянди **-ро** ифода меёбад, чунин тобишҳои маъноӣ дорад:

1. Ба тарафи касе ё чизе равона шудани амалро мефаҳмонад: *Қамбарбобо бо дастҳои 12-сола аз ҷоҳ об мекашанд, ҳайвонотро об медиҳанд* (С. Айни, Асарҳои мунтахаб).

*У гуфт маро, ки эй бародар!
Бо гуфтаи ман бикун ту бовар.*

(Б. Раҳимзода)

*Шуморо, пахтакорони баҳодур,
Бигуем аз дилу ҷон сад ташаккур!*

(М. Миршакар)

II Ба фоидаи касе ё чизе нигаронида шудан ва ё нигаронида нашудани амал: *Дар он ҷо ӯро либосҳои тоза пӯшонда, ба хоначае дароварданд* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Чаҳ-чаҳҳои булбулон ва нағмасарошҳои дигар мурғон шуморо гаҳсире мебахшад, ки дастаҳои мусиқии олами маданиятро тамоман фаромӯш мекунад* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб).

*Ҳеҷ касро нагашта буд ӯ ром,
Мешавад ром большевиконро.*

(М. Миршакар)

III. Доро будан ё набудан ба чизе ё ҳолате: *Агар моро ё падарони моро чор пули пуччак мебуд, ба ин ҳол афтода дар ин ҷо намемондем* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Босмачиёро маҷоли он намонд, ки рӯйрост ба майдон бароянд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Шарифро ғайр аз гуфтани чизҳои ногуфтани чорае намонда буд* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб).

Пасоянди -ро дар ифодаи пуркунандаи бавосита бо имсоҳ, ҷонишинҳои шахсӣ ва ҳиссаҳои дигари предметонидашудаи нутқ васл мегардад: *Ҳасан Эргашро кӯчаҳои хурд ва қачу қилеби деҳа тангӣ мекард* (С. Айнӣ, Ғулумон). *Одинаро чора ҷуз ин набуд, ки дубора сари худро гирифта ба Фарғона биравад* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб).

*Гарчи номиданд як кӯҳи туро кафтаргузар,
Кӯҳи саркаш кафтаронро ҳам гузаргоҳе надод.*

(М. Турсунзода)

Дар баҳорони соли якуми истиқоматам дар мадрасаи Мири Араб маро дидани ҳавли Аҳмад Махдуми Дониш муяссар шуд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Бинобар ин маро лозим аст, ки ҳар шаб баъд аз хуфтан пеши ӯ рафта, дарс тайёр кунам* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

*Хушкаломанд, шӯҳ ғустоханд,
Ҳамдигарро дугонаҳои Садаф.*

(М. Турсунзода)

Баъд аз он маро курта ва шими нав пӯшонда, ба Сталин-обод бурда, дар интернат ҷой кард (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Аз тӯйхона овози одамон, садои қўшдоираи тафсон, ки шунавандаро фараҳ мебахшид, ба гӯши ӯ мерасиданд* (Р. Чалил, Одамони ҷовид).

*Номӣ ту, гуфтори ту дар саҳнаи ин корзор,
Беумедонро умеду бемадоронро мадор.*

(Х. Юсуфӣ)

Пуркунандаи бавосита бо ёрни насоянди **кати** (қати) низ ифода шуда, ҳамроҳи ва воситан иҷрои амалро мефаҳмонад: *Як бригадаи калонро саришта мекунад, одамҳо кати кор мекунад, ҳазор фикру андеша доред* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Барфҳои бормо бел кати тоза карда, сонӣ ҷойрӯб кати рӯфтам* (Ҳ. Карим, Ҳикояҳо). *Ба фикрашон нарасидааст, ки ман кати як даҳан маслиҳат кунанд* (Латифаҳои тоҷикӣ). *Аҷаб ҷавони зебо кати сайру гашт мекуни!* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Тракторчиҳо кати маслиҳатро як ҷо мондед!* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

СОХТ ВА ТАРҚИБИ ПУРКУНАНДАИ БАВОСИТА

Пуркунандаи бавосита бо як ва ё якчанд калима ифода меёбад. Бинобар ин вай аз ҷиҳати сохт таркибӣ ва тафсилӣ мешавад. Дар навбати худ ин пуркунандаҳо дар ҷумла чида шуда меоянд.

I. Пуркунандаи бавоситаи таркибӣ аз як калимаи мустақилмаъно ва пешоянд ё пасоянд иборат аст:

Акнун суханро ба муаллим диҳем, ки вай вакили муътамади мо мебошад (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Алоқии советҳоро бо интихобкунандагон мустақкам кардан зарур* (газ. «Тоҷикистони Советӣ»). *Ҷавон ба ҳамоҳанаш, ки аз дунболи вай хомушона меоманд, рӯй овард* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Аз баҳори дигар ғами зимистонро хӯрда, колхоз ба худаш хӯроки молҳоро захира мекунад* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Падарам дар дами дарвоза, бо мӯсафедон хайрухуш карда, ба ҳавлӣ даромад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ба он ҳавлӣ даромада, аз хизматгор Арбобро пурсидам, ӯ маро бурда, ба меҳмонхона даровард* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Вақте ки вай бо Рашидов ба қишлоқ мерафт, мӯсафедон ҳам ӯро дида, бо меҳру илтифот салом меоданд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

*Кунун ман худ бигӯям бачагонро
Ҳикоятҳои ғамноки ҷаҳонро.*

(М. Тирсунзода)

Бо каландча он заминро се бор каландгардон кардам (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

II. Пуркунандаи бавоситаи тафсилӣ бо ибораҳо ифода мегардад:

а) Бо иборан изофӣ: *Муъмин босавод буд ва аз бачагони деҳа танҳо бо ман ҷӯрагӣ мекард* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Шумо гумон накунад, ки Бибиюшиа бо суҳанони умедбахшонаи Одина ҳақиқатан таскин ва тасалли ёфта буд* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Дар саҳни майдонча зан ҳамроҳи ҷавони қаддарози малламӯй ва сурхинарӯй истода буд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Бинои мадрасаҳои Олимҷон ба би-*

ноҳои анъанавии мадрасаҳои Бухоро ҳеҷ монандӣ надошт (С. Айни, Ёддоштҳо). Қучаҳои танги шаҳр аз барфи ҳавлиҳо чунон пур шуда буданд, ки қариб ба бомҳо мерасиданд (С. Айни, Марги судхӯр). Метарсам, ки ин сизҳо ҳанӯз аз сулҳи умумии ҳайвонот беҳабаранд, — гуфт шағол (Латифаҳои тоҷикӣ). Пас аз фурсате Дадабой амак аз пурсупосҳои одатӣ ба масъалаи дигар гузашт (Толис, Хикояҳо).

б) Бо ибораи бензофӣ: **Ба ин гуна одамон ҳамеша тариқани қорбариро нишон дода, таъкид мекунад, ки аз қор наноланд** (Р. Чалил, Одамони ҳовид). **Ба ин саволҳоятон комиссионҳои меомадагӣ дуруст ҷавоб медиҳанд** (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). **Ман ҳам гоҳо ба суфачаи дигари он сароӣ нишаста, бо он қандфурӯш гап-гап мекардам** (С. Айни, Марги судхӯр). **Танҳо Ёдгор ба ин давраҳо ҳамроҳ набуд** (С. Айни, Дохунда). **То ҳафтаи оянда аз ҳамин молҳо ягон дарак ёбед, вагарна худӣ шумо дар шубҳа мемонед** (С. Айни, Асарҳои мунтахаб).

в) Бо ибораи омехта (изофӣ ва безоифӣ): **Ман ба ин фикри шумо ҳамроҳ шуда наметавонам** (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). **Аммо ҳамон руз дониستم, ки домulloам ҳам аз ҳамон муллоҳои ҳоҳили бесавод кам фарқ кардааст** (С. Айни, Ёддоштҳо). **Қутбия ба ин суҳанони Фотима тоб оварда натавонист** (С. Айни, Ёддоштҳо). **Навободиён Ҳоҷиҷумарро бо як гуруҳи колхозчиёни «Ситораи Сурх» дар он ҷо ҳозир диданд** (С. Улуғзода, Навобод). **Фазилати ин шоир аз ду шоири аввалӣ ҳам насттар буд** (С. Айни, Ёддоштҳо). **Ҳамин тариқа, Таги Чинор барои ёздаҳ колхозии ҷамоаи Сари Қамиш маркази маъмури ва мадани шуда монд** (С. Улуғзода, Навобод). **Домод бо се-ҷор нафар ёру ҷӯраҳои худ аспсавор аз Тус омад**

г) Бо ибораи масдарӣ: **Оқибат вай худро аз баргараф кардани он душворихо оғиз ҳис карда, «нависандагӣ»-ро партофт** (С. Улуғзода, Ёрони боҳиммат). **Агар дар вақти талаби Арбоб иҷораи замин ё ин ки тани пулро надихам ё дода натавонам, ба сунурдани ҳамин заминҳо ба Арбоб маҷбурам** (С. Айни, Марги судхӯр). **Ясаул ба ҳамин мулоҳизаҳо ҳозир аз гирифта бурдани Гулнор даст кашид** (С. Айни, Дохунда). **Ақсун як қисми бачаҳо ҳам омада буданд ва мактабдор ба ҷамъ кардани пули бӯрьё машғул буд** (С. Айни, Асарҳои мунтахаб).

Чунон ки мебинем, ин ибораҳо таркибан гуногун буда, дар дохили худ ҳолҳо ва пурқунандаҳои ҳархеларо қабул карда метавонанд.

Чи пурқунандаи бавоситаи таркиби ва чи тафсилӣ дар навбати худ, дар ҷумла чида шуда меоянд. Ҳангоми чидашавии пурқунандаи бавосита мавқеи истеъмоли пешояндҳо гуногун аст. Пешоянд ҳангоми чидашавии пурқунандаи бавосита одатан бо пурқунандаи яқум меояд, вале ба ҳамаи онҳо мансуб аст. Аммо дар баробари ин бо ҳар қадоме аз пурқунандаҳои чида такрор ёфтани пешоянд низ мушоҳида мешавад, ки он

барои таъкид ва пуркувват намудани аъзон чида хизмат мекунад.

Мисол: *Деҳқонони деҳаи Маҳаллаи Боло ба заминронӣ, ҷўйковӣ ва тоққушоӣ машғулӣ мекарданд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Вай ба ҷавонҳо дар бораи пахтакорӣ, боғдорӣ, ҳайвонотпарварӣ маслиҳатҳои пухта ва бомъзнӣ меод* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Дар ҳамон вақт ҳам он заминҳоро касе ба ҷое бардошта намебаряд, балки онҳо ба ятимҳо, ғуломҳо, чоряккорҳо ва дигарҳо, ки дар даруни он заминҳо гушнаву ташна кор карда гаштанд, тақсим карда мешаванд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Дар бозгашт муаллим ба мо мегуфт, ки ин хел ҷоҳилон ба худашон, ба фарзандашон ва ба ҷамъият зарари калон мерасонанд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

ҶОИ ПУРКУНАНДАИ БАВОСИТА ДАР ҶУМЛА

Пуркунандаи бавосита дар ҷумла асосан баъд аз мубтадо ва пеш аз хабар ҷой мегирад. Агар ҷумла пуркунандаи бевосита ва ҳам бавосита дошта бошад, пуркунандаи бевосита (махсусан суратнаёфта) ба хабари ҷумла наздиктар меояд. Дар ин маврид ҷои пуркунандаи бавосита озодтар аст, вай аз хабари ҷумла дуртар рафта метавонад: *Шариф аз Шодӣ номи якчанд касро навишта гирифт ба дафтараи баъзе қайдҳо кард* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Ин баҳор фардо ба халқи меҳнатдӯсти мо бештар аз ҳозираи меваҳои лазиз хоҳад дод* (А. Дехотӣ, Асарҳои мунтахаб). *Янгам аз онҳо ба ҳар кадоми мо, бачагон, яктой кулча дод* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Бюро ба муҳокимаи ин масъала соати даҳи шаб сар кард* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Боровиков ба вай ҳеҷ вақте монанди ҳозира одами нағз, оқил ва доно нанамуда буд* (С. Улуғзода, Навобод). *Ман аз Шумо инро умед надоштам* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Падарам ба амакам ва писарони ӯ воқеаро ҳикоя кард* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Аловуддин ба оянда як пиёла ҷой дода гап сар кард* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Ғайр аз ин, дар бисёр мавридҳо дигаршавии ин гуна қондаи умумӣ ҳам рӯй медиҳад, ки дар он сурат пуркунандаи бавоситаро дар аввали ҷумла, пеш аз мубтадо ва ҳатто баъд аз хабар ҳам дучор менамоем. Ин ҳодиса ба ҷиҳатҳои услубӣ, ба задаи мантиқӣ вобаста аст:

а) Пеш аз мубтадо: *Ба бобоям таклиф маъқул афтодласт* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Аз падар як дегҳои мадрасагӣ ва як хумчаи раған монда буд, ки ӯ инҳоро дар вақти дар мадраса буданиаш харида кор фармуда будааст* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Бо ҳамроҳии ӯ се писараш, се қаҳрамонаш, се диловараш мераванд* (Ҷ. Иқромӣ, Муҳаббат). *Имрӯз ба сабақи ман худӣ мактабдор мутасаддӣ шуда, маро ба рӯ ба рӯи худ шинонид* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Акнун аз босмаҷиён ҳеҷ кас*

чуръат намекард, ки наздиктар ояд (Р. Чалил, Одамони човид).

б) Баъд аз пуркунандаи бевосита ва пеш аз хабар: *Ман аэроплан диданамро ба Паша ҳикоя кардам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Падарам маро ҳам ҳамроҳи худ гирифт* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Маъруф тамоми диққати худро ба газетахонӣ дода буд* (Толис, Ҳикояҳо). *Ҳамида ҷашмони гирьяолудаширо бо остинаш пок карда, лангон-лангон ба ҷояш рафта нишаст* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Ҳамаи ҳозиронро аз ин таклифи раиси колхоз огоҳонид* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

в) Баъд аз хабар: *Вазифаи ҷаллоқиҳо ҷудо кардани пахта аст аз пунбадона* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Вазифаи асосии оқсаққоли машқобон мудофия кардани ҳуқуқи машқобон буд нисбат ба обхӯрон* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Ҳар ду тарафи кучаи калон пур аз одам* (Р. Чалил, Одамони човид). *Рӯи ҳавлӣ пур аз мардон, хонаҳо пур аз занон ва духтарон, бомҳо пур аз бачагон* (Р. Чалил, Одамони човид). *Гирду пеши тарозу пур аз марду занҳои колхозӣ* (С. Улуғзода, Навобод).

Баъд аз хабар ҷой гирифтани пуркунандаи бавосита дар гуфтугу бештар воমেхурад: *Як кас пуштак истад, аз ҳама пеш ман бароям, зеро ман ҳама ҷои ин ҳавлиро медонам — гуфт Сафар Ғулом ба командир* (С. Айнӣ, Ғуломон). — *Магар Ғулом Хайдар аз ғуломон аст? — гуфта пурсид як муллои дигар аз он шахси номаълум* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Акнун раветон, нағзакак дам гиретон, — гуфт Хошим Корвон ба тракторчиён* (С. Улуғзода, Навобод). *Қисми ин корхоро худи ҳамин сол кардан даркор аст, — эътироз намуд Пӯлод ба гуфтаҳои Раҷаб* (Р. Чалил, Одамони човид).

г) Дар мобайни чузъҳои хабар: *Хона аз пешгоҳ то пойгаҳ пур аз зан буд* (С. Айнӣ, Дохунда). *Қўча ва тангкўчаҳо пур аз одам буданд* (Р. Чалил, Одамони човид). *Роҳ пур аз аспу хару ароба, фойтун ва пиёда буд* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Чойхона пур аз чойхӯрон буд* (Р. Чалил, Одамони човид).

Дар назм ҷои пуркунандаи бавосита мисли аъзоҳои дигари ҷумла, озод аст. Вай мувофиқи қонуниятҳои шеър дар ҳар ҷои ҷумла омада метавонад:

Аз ҳамон Раҳиш паҳлавон Рустам
Охирин нусхаву нишона бувад.

гу вазъият,
Аломат ва ҳо-

а амалу аломат ва
ин тарз, монандӣ, миқ-
Ба мо хабар мегирад, шарт ва хилоф.

*Шуда колхозу ободем акнун
Зи дарду гусса озодем акнун.*

(М. Миршакар)

*Шунидам аз падар ин дostonро,
Падар бишнида аз бобош онро.*

(М. Миршакар)

*Шуд душманат зеру забар,
Озод гаитӣ аз хатар.*

(М. Турсунзода)

*Бинвис хате барои моён,
Аз боду ҳавои Тоҷикистон.*

(Б. Раҳимзода)

*Даме ки беҳабар аз ҳастиву замон будам,
Ҳавои тифлӣ ба сар фориг аз ҷаҳон будам.*

(Б. Раҳимзода)

ҲОЛ

Он аъзои пайрави чумла, ки тарзи иҷрои амал, замон, макон, сабаб, шарту ҳилофи қору ҳаракат, ҳолат ва ё аломатро ифода мекунад, ҳол номида мешавад.

Дар чумла зарф, исм, қонишин, феъли ҳол, масдар, калимаҳои тасвирӣ ва ибораҳои гуногун ба вазифаи ҳол омада метавонанд.

Вазифаи синтаксисии зарф дар чумла ҳол мебошад. Мисолҳо: *Ҳозир мо аз шумоён ҳарфҳои зинда сохта номи Ленинро менависем...* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Лекин танк якбора ба қафо гаити аз дами тир худро кашид* (Ҷ. Икромӣ, Достони марди танкшикан). *Тирандозӣ якзайл беист давом мекард* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *...Ҳалим онро кай ва дар қучо аз ман талаб хоҳад кард* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

*Дари ҳикмат қушода саъдиёна,
Сухан мегуфт ҳар кас шоирона.*

(М. Турсунзода)

Феъли ҳол низ дар чумла ба вазифаи ҳол меояд. Мисолҳо: *Ман тарсидаву ларзида пой мемонам* (Садои Шарқ). *Генерал рост истода ба гап давом кард* (Ф. Ниёзӣ), Вафо). *Мо ба рафиқамон қоил за аз кори ӯ мот шуда нигоҳ карда меистодем* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

*Ҳамон ганчинаҳои санъаташиро,
Дуру дурдонаҳои меҳнаташиро
Ба дил ҷо карда, бо дандон газида,
Нигоҳбон шуд ба мисли нури дида.*

(М. Турсунзода)

Исм ба вазифаи ҳол асосан бо пешоянду пасоянд меояд. Чунончи: *Дар қаровулхона зиндагонии Иван ба хубӣ мегузашт...* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Аспи саманд арус барин оро дода шуда буд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

*Чун депутат, чун вакили халқи худ
Ман ба Маскав шоду хандон меравам,
Бо умеду орзуҳои бузург
Аз диёри Тоҷикистон меравам.*

(М. Турсунзода)

Ба вазифаи ҳол дар ҷумла масдар ва ибораҳои масдарӣ низ меоянд: *Давчаҳои зардолу, олуболу, себ ва шафтолу барин дарахтони мевадор ҳам бо баромадан аз гул беморак шудан гирифтанд* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Ибораҳои устувор низ ҳол шуда меоянд: — *Мо аз ҳамин қадар роҳ хароҷот ва таъвиш кашида омада магар ду даст дар бинӣ ҳолӣ бармегардем* (С. Айнӣ, Куллиёт). — *Не, — гуфт Сафар ба дарди яра дандон ба дандон монда тоқаткунон, — аз банди по камтар гӯшташиро чок кардааст* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Нархи сабзиви пиёзро напурсида буду шуди чигитро тар карда монед, ман чӣ кор кунам?* (А. Сидқӣ, Ҷураи деринаи ман). *Аксари онҳо сиву ду рагу паяшонро як карда, ба мисли паррандаи посӯхта ба чор сӯ мегозанд, ба одамон дуғу пуписа мекунанд, айби маро меҷӯянд, аммо масъула ки ба мӯҳокимаи халқ расид, тирашон хок хӯрда, тарбузашон аз бағалашон меафтад* (А. Сидқӣ, Ҷураи деринаи ман). *Вазифаи худро дилу бедилон, гӯё ки маҷбуран анҷом медод* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

ТАСНИФОТИ ҲОЛ

Ҳол чӣ тарз, дар кучо, кай ва дар кадом шароиту вазъият, бо кадом далелу асос ба вучуд омадани амал, аломат ва ҳолатро ифода менамояд.

Ҳол аз руи маъно ва тарзу воситаҳои ба амалу аломат ва ҳолат чунин тасниф карда мешавад: ҳоли тарз, монандӣ, миқдор, дараҷа, замон, макон, сабаб, мақсад, шарт ва хилоф.

ҲОЛИ ТАРЗ

Ҳоли тарз аломати амал ва тарзи иҷрои амалу, ҳолатро мефаҳмонад. Ҳоли тарз ба калиман эзоҳшаванда ба тарзи ҳамроҳӣ ва ба воситаи пешоянду пасоянд алоқаманд мешавад. Ҳоли тарз бо зарф, феъли ҳол, исм (таркибҳои исмӣ, пешоянду исм, ибораҳои исмӣ) ва воҳидҳои фразеологӣ ифода мешавад. Аз инҳо зарф танҳо бо алоқии ҳамроҳӣ пайвасти мегардад.

Ҳоли тарз ба ду гурӯҳи ҷудо мешавад: тарзи амал ва аломати амал. Ҳоли тарзи гурӯҳи якумро ба хелҳои зерин тақсими кардан мумкин аст.

1) Ҳоли тарзи амали хосса, ки ҷи тарз иҷро шудани амалро мефаҳмонад:

Ҳар ду ...беҳаёлона дар ҳаққи вай дуо карда дастҳоро бар рӯи кашиданд (С. Айни, Куллиёт). *Маҳбуба аввал чашми чап, баъд чашми ростро кушода, хоболудона ба модараш нигарист* (П. Толис, Куллиёт). *Фирӯза бо овози паст, бо ҳаяҷон, вале аз дилу ҷон сухан мегуфт* (Ҷ. Иқромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро).

2. Ҳоли тарзи ҳолат, ки дар ҷи ҳолат, дар ҷи гуна вазъияти будани субъекти ҷумларо нишон медиҳад:

Қорӣ ба дарахте така карда саридупо нишаст (С. Айни, Ёддоштҳо). *...ба зери девори ҷомеи Поянда пушт ба девор ва рӯ ба шимол менишастанд* (С. Айни, Куллиёт). *Онҳо каланд дар китф оҳиста-оҳиста меомаданд* (С. Улуғзода, Навобод). *Қорӣ-ишқамба, вақте ки ба Галаосиё расида ба ноибхона даромад, ноибро дар рӯи ҳавлӣ савори асп дид* (С. Айни, Марги судхур).

3. Ҳоли тарзи воситаи иҷро, ки дар иҷрои амали онҳо предметҳои гуногун иштирок мекунанд:

У ҳар пагоҳ аз он ҷо аспсавор ба шаҳр омада, бегоҳӣ ба деҳааш бармегашт (С. Айни, Ёддоштҳо). *Вай гззетаро бо лабҷунбонии беовоз мехонд* (П. Толис, Куллиёт). *...Ҳамин вақт аз ошхона Шарофат-хола баромада омад ва нуқи дастонашро ба лаби остии дарози куртааш печонда, дудафта бо Аскарров вохӯрдӣ кард* (С. Турсун, Қамони Рустам). *Мо ҳамроҳи Сарқор аспакӣ аз қафоятон расида меравем* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Баъзеи ин ҳолҳо дорони тобиши макон ва пурқунанда мебошанд: *Полвонкачал ба гапи ӯ эътиборе надода, тӯрро кушод ва бедонаи ҷеғиеро, ки ба назараш оби кӯҳна хӯрда бетоб шуда буд, гирифта аз даҳони худааш об дод* (П. Толис, Куллиёт).

Ҳоли тарзи гурӯҳи дуюм аломати амалро мефаҳмонад. Ин гуна ҳолҳо сифати амалро шарҳ медиҳанд:

— *Ҳа, магар хоки ҳукумати бобот буд, — гуён яке аз ҳамроҳонаш хандида густохона ҷавоб медиҳад* (А. Дехотӣ, Куллиёт). *...баъд аз як сонияи дигар тамони масҷид ва мадрасаҳои Бухоро баробар ба фаръед омаданд* (С. Айни, Куллиёт). *Дар ин мактаб ба дасти ӯ қзлам дода шуд, ки ... ӯ то охири умраш*

дар ин роҳ босадоқат ва ҷонсипорона хизмат кард (Р. Хошим, Сухан...) Ба ман ҳам, ки як бачаи хурдсол будам, ба назари ҷиддӣ нигоҳ мекард (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Ҳоли тарз дар ҷумла асосан барои шарҳи хабари ҷумла, ки онро аз мисолҳои боло дидем, инчунин барои шарҳи масдар ва феъли ҳол (дар шакли карда) меояд:

Даруни хона аз пасу пеш, рӯ ба рӯ, пушт ба пушт, зону ба зону, кифт ба кифт нишастанӣ занон маърақаҳои маддоҳии замони пеш ё дарсхонаҳои кӯҳнаи Бухороро ба ёд меовард (С. Айнӣ, Куллиёт).

Ба вазифаи ҳоли тарз бо алоқаи ҳамроҳӣ зарф, таркибҳои зарфӣ, феъли ҳол, исм ва воҳидҳои фразеологии зарфӣ меоянд.

1. Зарф ва таркибҳои зарфӣ дар вазифаи ҳоли тарз. Ин гуна ҳолҳо серистеъмом буда, чунин маъноҳоро мефаҳмонанд:

а) такрори амалро:

Синаи пурқуввати писар якзаӣ ва оромона нафас мегирифт (П. Толис, Куллиёт). *Аз ин гурӯҳ пай дар пай садои қоҳ-қоҳи ханда шундида шуд* (Х. Карим, Окшуда). *Гоҳ аз шундани суханони ӯ завқ карда бо тамоми баданаш пасу пеш меҷунбид* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Дар хомӯшии саҳти хона занги соати деворӣ баланд-баланд садо дод* (П. Толис, Куллиёт). *Вакили мухтор... одамони худро ду-ду, чор-чор ба ҳавлиҳои мардум тақсим карда худ бо Алиризо дар хонга ҷойгир шуд* (С. Айнӣ, Куллиёт).

б) давомнокии амалро:

Атрофро оҳиста-оҳиста пардаи тунуки торикӣ фаро мегирифт (С. Турсун, Камони Рустам). *...нури мулоим ва ширмонанди худро ба болои шаҳр бедареғ мепошад* (Ҷ. Икромӣ, Зоғҳои бадмур). *Бедонаҳо аз саҳариш барвақт то нисфи шаб беист мехонданд* (Б. Ортиқов, Гули садбарг).

в) ногоҳ ва якбора иҷро шудани амалро:

Ҳар вақт ногаҳон ба ёдаш меояду дилашро панҷаи ноаёне фишор дода, табъаш хира мегардад (С. Турсун, Камони Рустам). *Аммо якуякбора, нохост Рухсораро ба кадом як муллои қаршигӣ фотеҳа кардаанд* (Р. Ҳодизода, Ситорае дар тирашаб). *Рӯзе як кабӯтар (кафтгар)-и эбои нохост парвоз карда омада ба ҳуҷрааш даромада мондааст* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

2. Бо феъли ҳол ифода ёфтани ҳоли тарз. Феъли ҳол дар ин вазифа тариқи иҷро ва ҳолати амалро нишон медиҳад, вай дар ду шакл: содда ва таркибӣ воқеъ мегардад:

а) дар шакли содда:

Суханҳои мӯйсафедро шундида, кампир тоқат наоварду пешии оби дидаро раҳо кард ва ҳунгосзанон гирифт (Ҷ. Икромӣ, Зоғҳои бадмур). *Абуҷали ва Ҷузҷонӣ харро етакунон бо ин роҳ равонанд* (С. Улуғзода, Куллиёт). *Онҳо ба ҳамин тарз гуфтугӯкунон ба истгоҳи автобус расиданд* (П. Толис, Куллиёт).

Ҳамёзакашон ҷомаамро ба кифтам гирифтаму ба куча баромадам (X. Қарим, Окшуда).

б) дар шакли таркибӣ:

Ҳар се гарданҳоро хорон-хорон бо алам аз бозор баромада рафтем (А. Деҳотӣ, Қуллиёт).

3. Бо ибораи исмӣ ифода ёфтани ҳоли тарз. Исм дар алоҳидагӣ ба вазифаи ҳоли тарз намеояд, вале ба ин вазифа ибораи исмӣ истифода мешавад:

Дигарон паси ҳамдигар ба ақибнишинӣ шурӯъ карданд (X. Қарим, Окшуда). *Ситорагон паи ҳамдигар пинҳон мешуданд* (X. Қарим, Окшуда). *...дар охиртари базм у ғоиб шуда мерафт ва дар вақти тамомияти базм як кӯзача дар даст боз ҳозир мешуд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Собиров дари машинаро кушода, як пояш дар даруни машина, пои дигараш дар замин дасти росташро мушт карда боло бардошту хитоб намуд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

4. Бо воҳидҳои фразеологӣ ифода шудани ҳоли тарз. Воҳидҳои фразеологӣ на танҳо ҳолати амали хабар, балки ҳолати тамоми ҷумларо мефаҳмонанд:

Аз экран сари писараке намоён мешуд, ки ҳама тян гӯшу ҳуш гардида даҳонаш боз мондааст (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Лом нагуфта даҳани фарзандонашонро мепоиданд* (X. Қарим, Окшуда). *Дар океани мусоффои осмон заврақчаи моҳ дилу бедилон шино мекард* (С. Улуғзода, Навобод). *Инобат ҳам дастонашро аз кафк тоза карду чашм бар замин дӯхта, ба гӯш кардан ҳозир шуд* (П. Толис, Қуллиёт).

Исм ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли тарз ба воситаи пешоянду пасояндҳо меоянд. Дар ин маврид пешояндҳои **бо**, **ба**, **бе**, дар, **ба** дарачаи, **ба** воситаи, дар зери, дар ҳолати истифода мешаванд.

Бо пешоянди **бо** ба вазифаи ҳоли тарз исмҳои амал, ҳолат, маънӣ, шахс ва конкрет меоянд:

Автомашинани чанголуд... бо ғурриши баланд аз кучаи хеле сербару ноҳамвор дакка хӯрда-дакка хӯрда гузашта рафт (П. Толис, Қуллиёт). *Вай ба Саид, ки акнун ғайр аз салом ба у чизе намегуяд, бо табассуми дустона нигоҳ мекард* (П. Толис, Қуллиёт). *Халқи мо, ғаърихи адабиёти советии мо, таърихи маданияти нави мо барои ин хизмати содиқона аз онҳо беҳад миннатдор аст, номи онҳоро ҳамеша бо некӣ ёд мекунанд* (Р. Ҳошим, Сухан...).

Исмҳои конкрету амал ба воситаи пешоянди **бо** ва ибораҳои исмӣ тарзи воситаи иҷрон амалро мефаҳмонад:

Мардум шабҳо бо дили ором сар ба болин мемонданд ва бо чеҳраи кушод субҳи дилкушоро истиқбол менамуданд (X. Қарим, Окшуда). *...агар вай аз ин диёр наравад, маҷбур буд, ки бо лаби ташна ва шиками гушна бо зану фарзанди худ бандавор ба Яъқуббой кор кунад* (С. Айнӣ, Қуллиёт). *...мушт барин*

санги ба коғаз печонида, бо латта басташудаеро ба ӯ дод ва бо ҳамон вазъият ба ҷояш равон шуд (Х. Қарим, Окшуда).

Ба воситаи пешоянди ба исми маъно, процесс, гоҳо исми узви инсон ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли тарз меояд:

Ба ҷилави ҳар кадоми инҳо ду пиёда медавид, ки қариб инҳо аз печидани ҷомаҳои дарозашон ба нои худашон афтанд (С. Айни, Куллиёт). Ҳамин мамлакатро падарони мо ҷонбозӣ ва ҷонсупорӣ карда ба баҳои хун, ба баҳои ҷони худ ҳимоят кардаанд (Х. Қарим, Окшуда). Рузгори Нормурод ба сахтию талхи мегузашт (А. Дехотӣ, Куллиёт).

*Чун рӯд ба сад гулгула бигзашт ҷавонӣ,
Чун рағд ба сад валвала бигзашт ҷавонӣ.*

(Лоққ)

Ҳоли тарзе, ки аз исму пешоянди бе ташкил меёбад, камистиқода буда, ҳолати амалро мефаҳмонад:

Уқобе бе ҳаракат парвоз мекунад (П. Толис, Куллиёт). Агар сузани ба замин афтад, бе ҳеҷ душворӣ меёбад (А. Дехотӣ, Куллиёт). Ман даръеи Зарафшонӣ яхбастаро замини шудгоршуда гумон карда, ба рӯи вай бе ибто асп рондаам (С. Айни, Марғи судхур).

Исмҳо ба вазифаи ҳоли тарз бо пешояндҳои ҷуфти аз... то (то ба) дар шакли устувор омада, тобиши ибтидою интихоро мефаҳмонанд. Агар таркиб маъноӣ маҷозӣ надошта бошад, айнан як калима такрор мешавад (аз асар то асар, аз як ҳикоя то ба ҳикояи дигар).

... аз донишҳои зарурӣ мусаллаҳанд, малака ва маҳорати худро аз асар то асар, аз китоб то китоб такмил медиҳанд («Маданияти Тоҷикистон»). Ман аз рубарӯи баромада, уро аз сар то по аз назар мегузаронам (Р. Амонов, Навбахори чашмасор). Саттор Турсун аз як ҳикоя то ба ҳикояи дигар пеш меравад («Комсомоли Тоҷикистон»).

Исм ва ибораҳои исмӣ, ки пешояндҳои таркибии изофин ба назари, ба сурати, ба воситаи, ба дараҷаи, дар зери меоянд, таркиби иҷро, воситаи амал ва ҳолати хабарро шарҳ медиҳанд:

Ба Дохунда, ки ҳамаи ин корҳоро ба назари таҳсин тамошо карда истода буд, гуфт (С. Айни, Куллиёт). ...монанди дуздони роҳзан ба сурати пинҳонӣ аз нӯги по то мӯи пешонӣ ва аз сари ноҳун то бунӣ дандон сар то по мусаллаҳ шуда гирифтаанд (С. Айни, Аҳгари инқилоб).

Дар зери чапакзаниҳои бисёр Дохунда, Гулнор, Бобо Собир ва Фотимабегим ба сахна баромаданд (С. Айни, Куллиёт).

Воҳидҳои фразеологие, ки хусусияти зарфӣ пайдо кардаанд, дар ҷумла ба вазифаи ҳоли тарз меоянд:

Бо дили шод ва бо рӯи фараҳманд аз сари қатори ин пар-

ник дур мешуд (X. Карим, Окшуда). *Давлат бо дили кабоб ба автобус савор шуд* (Кухзод, Кини Хумор).

*Кор аз таҳти дил бикун, ки меҳнат ин аст,
Азбаски сафед асту кушода ҳзма ҷо.*

(А. Дехотӣ)

*Бар ҳар республика, ин ҳам дуруст аст,
Ки ҳастед аз дилу ҷон ёру ҳамдаст.*

(М. Раҳимӣ)

ҲОЛИ МИҚДОР ВА ДАРАЧА

Ҳоли миқдор ва дараҷа аз ҷиҳати маъно ба ҳам хеле наздиканд, ҳатто, зарфҳое ҳастанд, ки вобаста ба маънои ҷумла ҳам миқдор ва ҳам дараҷаро мефаҳмонанд. Зарфҳои **беҳад**, **хеле**, **бағоят**, **ниҳоят**, **андак**, **басе**, **қадаре**, **торафт**, **бештар**, **чунон**, **он қадар**, **ҷӣ қадар**, **ҷӣ андоза**, **дучанд** ва ғайра ба ҳамин гурӯҳ медаворянд. Масалан, зарфи **кам** дар ҷумлаи якум миқдор, вале дар ҷумлаи дуюм дараҷаро мефаҳмонад: *...ин барин одами сахтдили мумсик дар дунёе кам ёфт* мешавад (С. Айни, Куллиёт). *...ба мардум каме сабукиҳо бэхшад* (Ҷ. Икромӣ, Устоди ман). Аммо як гурӯҳ калимаҳои таркибҳое ҳастанд, ки дар ҷумла танҳо ба вазифаи ҳоли миқдор истифода мешаванд. Ин ҳолат имконият медиҳад, ки ҳоли миқдор ва дараҷаро алоҳида-алоҳида аз назар гузаронем.

ҲОЛИ МИҚДОР

Ҳоли миқдор андозаи муҳлати иҷро, бардавомӣ ва такрори амал, ҳамчун миқдори предмет ва масофаю замонро мефаҳмонад.

Ҳоли миқдор дар ҷумла ба феъл, зарф, исм ва сифат тобеъ шуда меояд. Заминаи морфологии ҳоли миқдор, пеш аз ҳама, зарфи миқдор аст. Ба ғайр аз ин ибораҳои исмӣ, ки шумораю исм (се бор, дувоздаҳ карат, ёздаҳ-дувоздаҳ раҳ, се сол, як моҳ), ҷонишину исм (чанд бор, якчанд маротиба) ташкил ёфтаанд, ҳам ба тарзи ҳамроҳӣ, ҳам бо алоқаи пешояндӣ ба вазифаи ҳоли тарз меоянд. Ҳолҳое, ки тобеи исм мебошанд, тобиши муайянкунандагӣ доранд:

Айни шеърро бисёр медонад (С. Улуғзода, Куллиёт). *...ғайрат мекунем, сад баробар зиёд* кор мекунем (X. Карим, Окшуда). *...ҷавони мусофир якчанд қадам дуртар истод* (С. Айни). *Ин марҳамате буд, ки ба бисёр кам одамон муяссар мегардид* (С. Айни).

Ҳоли миқдор вобаста ба калимаи тобеъкунанда маъноҳои

зеринро мефаҳмонад: бардавомӣ ва такрори амал, микдори предмет, микдори замон ва микдори масофа.

Ҳолҳое, ки бардавомӣ ва такрори амалро мефаҳмонанд, бо зарфу исм ифода шуда, асосан феълро шарҳ медиҳанд. Зарфҳои **кам, бисёр, хеле, бештар, қадре** бардавомӣ ва такрори амалро ба таври умумӣ нишон медиҳанд:

Чавон боз қадре хомуш монд (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ҳозирон аз ин ҳам як қаламӣ бардошта, бо эҳтиёт андаке хӯрда диданд* (А. Дехотӣ, Куллиёт). *Дар миёнаи харидорон дар қатори мардуми Бухоро, мардуми туманҳо ҳам хеле менамуданд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Бисёр механдиду ҳеҷ гоҳ ҷиддӣ суҳан кардани ӯро кас намебуд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Ба вазифаи ҳоли микдор, ки бардавомӣ ва такрори амалро мефаҳмонанд, як гурӯҳи махсуси ибораҳои исмӣ меоянд, ки калимаи асосии онҳо аз исмҳои **бор, маротиба, карат, мартаба, дафъа, рах** иборат мебошанд:

Курбон давраи наи чилиро ба даҳон гирифта, онро қуррас занонда се-чор бор ҳарисона дам кашид (А. Дехотӣ, Куллиёт).

Дар ин гуна ҳолҳо микдори амал бештар ба тарзи номуайян ифода мешавад. Дар таркиби ин гуна ибораҳои исмӣ шумораҳои **сад** ва **ҳазор** ба маънои конкретии худ намеоянд ва микдорро ба таври умумӣ таъкид менамоянд: дар таркиби ибораҳои исмӣ ҷонишинҳои **чанд, якчанд** ва **ягон** оянд, номуайяни равшантар зоҳир мешавад:

Пас аз як лаҳзаи дигар ҳис мекард, ки на фақат сар, балки ҳамаи узвҳои баноғоҳ сад маротиба, ҳазор маротиба гаронтар гардидаанд (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Ҳозир аст, сад бори дигар иқдор кунад* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Мошинҳои мо рӯзе чанд бор абри чангро ба ҳаво бардошта, аз ин роҳ рафту омад мекарданд* (П. Толис, Куллиёт). *Ягон бор ягон планашро ӯро накарда буд* (Х. Карим, Оқшуда).

Ин гурӯҳи ҳоли микдор бо исм ва бо ибораҳои исмӣ изофӣ низ ифода мешаванд, вале онҳо ба ин вазифа ба воситаи пешояндҳо меоянд:

Аммо ба ҳаёлаш, микдори онҳо ҳануз ба қадри кофӣ нест (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи Кунҷакӣ). *...аввал пули Қоришматро тамомаи медоданд, баъд аз он шикасти худро эълон карда ба қарзхӯрони дигар ба қадри расамашон медоданд* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *...баъдтар табақҳои палав ҳам то нисфашон холи шуданд* (А. Дехотӣ, Куллиёт).

Ҳоле, ки микдори предмети мефаҳмонад, бо а) зарф ва б) таркибу ибораҳои исмӣ ифода меёбад. Ин хели ҳоли микдор тобиши муайянкунандагӣ дорад:

а) *Дар ин ду соли охирӣ аз тарафи Нашриёти давлатии Тоҷикистон хеле китобҳои мактабӣ чоп шуда баромадааст* (С. Айнӣ, Куллиёт). *...басе одамони саркашу нофармонро ба иродати*

худ тобеъ сохта, ба роҳи неку савоб ҳидоят карда тавониста-
аст (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ).

б) *Як миқдор оби ин сарзамин тобеи бойҳо буд* (Х. Қарим, Оқшуда). *Дар мобайни як дақиқа чӣ қадарҳо одамон фарома-
да ва чӣ қадарҳо савор шуданд* (А. Дехотӣ).

Ҳоли миқдори тобиши замони дошта бо ибораҳои исмие, ки
чузъҳояшон аз исмҳои ченаки вақт (дақиқа, соат, рӯз, ҳафта,
моҳ, сол) ва шумора ташкил ёфтаанд, ифода меёбад.

*Се-чор рӯзи аввал... тараққо-туруқи бардору зани вагонҳои
боркаши мо касони аввалин бор ба ин гуна вагонҳо саворшуда-
ро чунон кӯфтаю шалпар кард...* (Ф. Ниёзӣ).

Ҳоли миқдори масофа бо ибораҳои исмии андоза, ба монан-
ди як қади одам, як қади найза, қади арғамчин, баробари қа-
ди одам ва бо ибори исмие, ки аз шумораю исм ташкил ёф-
тааст, ифода меёбад:

*Офтоб ҳам қади найза баланд шуда, нури худро ба олам
пахн кардааст* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Дар таҳти гунбаз сағонаи
ним қади одам баланд ва дарозе буд* (Р. Ҷалил, Шикасти ти-
лисмот). *Се-чор қадам дуртар аз паҳлуи росги ҳавзача дар до-
мани кӯҳ суфаи вазеъ воқеъ буд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Якчанд
метр дуртар аз ҷои нишастӣ мо мошини раис омада истод*
(«Сади Шарқ»).

Ба вазифаи холи миқдор ибораҳои фразеологӣ ҳам меоянд:
— *Ана ҷиянам, — гуфт ӯ ба ман меҳрубонана нигоҳ кар-
да, — дидӣ гиребонаш кам сесади сӯм пул кор кардаӣ* (П. То-
лис, Тобистон). ...аз ҳамон қадар оби беинтиҳои худ ба соҳил-
хояш намедихад ё диҳад ҳам, хеле кам қатрае аз дарё меди-
ҳад (А. Дехотӣ).

ХОЛИ ДАРАЧА

Ҳоли дараҷа дараҷаи воқеъ шудани амалу ҳолат ва ало-
матро нишон медиҳад. Ҳоли дараҷа амалеро эзоҳ медиҳад, ки
бо феълҳои ифодакунандаи ҳиссиёт, ҳолати дохилӣ, ҳолати бо-
тинӣ ва муносибат (тарсидан, шод шудан, ҳис кардан, орзу
кардан, зик шудан, дар андуҳ афтодан, ғамгин шудан, дӯст
доштан, бемор шудан, нафрат кардан, дар ҷӯшу хуруш омадан,
дилтанг шудан ва ғ.) ифода ёфтаанд:

*Ин аст, ки ман аз шунидани ғазали «Натавон кард»-и Ка-
моли Хуҷандӣ бо нағмаи дутори Ҳоҷӣ Абдулазизи самарқандӣ
бағоят дар ҷӯшу хуруш меоям* (С. Айнӣ, Аҳгари инқилоб). *Соли
сеюм аст, ки ин се ном дар байни тамоми халқҳои СССР ни-
ҳоят шӯҳрат ёфтаанд* (А. Дехотӣ, Куллиёт). — *Хайр, китфаши
аз чӣ қач шудааст? — такрор пурсид Иброҳимҷон аз сарсухани
Қаримҷон-ака қадаре дилтанг шуда* (Ф. Муҳаммадиев, Пала-
таи кунҷакӣ). *Хӯҷаин саҳт тарсид* (С. Айнӣ, Куллиёт). ...аз ра-
ис интиҳоб шудани ҷӯраю дӯсти худ чӣ андоза шод гашта буд

(Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Ман хеле мехостам, некӣ кунам, лекин на- шуда истодааст* (Сорбон, Санги Сипар).

Ҳоли дараҷа ҳамчунин бар эзоҳи аломат меояд:

Гуфтаҳои вай, ки хеле далерона ва худбоварона садо ме- донад, ба модари амир хеле маъқул шуд (Ҷ. Иқромӣ, Духтар- и оташ). *Ба ин нуқтаҳо ниҳоят кам эътибор медиҳанд* (Ф. Му- ҳаммаднӯв, Палатаи кунҷакӣ). *...хонишҳои бағоят латиф, фо- рам ва дилнавози Тӯҳфа Фозилова ...дилҳои шунавандагонро ба ҳаяҷон меоварданд* (А. Дехотӣ, Куллиёт).

Ҳоли дараҷа бо зарф таркиб ва ибораҳои исмиву ҷониши- нӣ ва воҳидҳои фразеологӣ ифода меёбад. Ҳоли дараҷа ба эзоҳ- диҳандаи худ асосан бо алоқаи ҳамроҳӣ тобеъ мешавад, барои ифодаи ҳоли дараҷа пешояндҳо низ истифода мешаванд.

Ифодаи ҳоли дараҷа бо зарфҳои дараҷа. Зарфҳои хеле, бисёр, кам, тамоман, бағоят, басе (басо), беҳад, бениҳоят ва ғайра ба вазифаи ҳоли дараҷа ба тарзи ҳамроҳӣ меоянд:

Ин китобчаро ман бисёр писандидам (С. Айнӣ, Куллиёт). *Аз ҷиҳаги дигар каму беш ба ғазаб меомад* (Х. Қарим, Окшу- да). *Маъруф қадре ҳайрон шуд* (П. Толис, Куллиёт). *Ҳоло ҳа- маи онҳо дар руи қоғози меъморонанд ва басо дилкаш, тозаю озоданд* («Тоҷикистони советӣ»).

Ҳоли дараҷае, ки дар шакли такрор ва ё бо ҳиссаҷаи ҳам омадааст, тобиши таъкиди дорад:

Модом ки нон аз дастам рафтааст, бутун будани ду кулча барои у бисёр-бисёр зарур аст (Р. Амонов, Навбахори ҷаш- масор). *Владимир ба рафтори у зеҳн мемонд ва қорашро но- маълум аз назар гузаронда, дарун-дарун хурсанд мешуд* (С. Турсун, Аз субҳ то шом). *Ҳар замон ба латғаи машғалаҳои гиронида равшан мерехтанд, ки бутун ҳам равшан мешуд* (А. Дехотӣ, Куллиёт).

Ба вазифаи ҳоли дараҷа зарфҳои таркиби камтар меоянд:

Барои бандиёни нав ҷо ҳолӣ кардан як дараҷа сакта овард (С. Айнӣ, Куллиёт). *Сафар ба ғапҳои Воҳидов як қадар бовар карда, даме парешонҳол хомӯш монд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Ифодаи ҳоли дараҷа бо таркибҳои ибораҳои исмӣ. Исм дар вазифаи ҳоли дараҷа алоҳида намеояд, балки дар шакли таркибу ибора бо ҷонишинҳои *ҷӣ, он, ин, ҳамин, ҳамон* ва ғар меояд:

Хусусан намуди зери манаҳи пургӯшти овезон аз таги ри- ши кам ва кутӯҳ он қадар зебо наменамуд (С. Айнӣ, Куллиёт). *Чӣшму абру, лабу даҳан, ранғу рӯи ин духтар ҷӣ қадар дил- рабо бошад, мӯи сиёҳи диловезаш, ки аз баногӯшаш гузашта ба душаш афтода буд, ҳамон қадар зебо менамуд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ҳар қадар душворӣ кашӣ зарурати баргараф кар- дани он душворӣ ҳамон қадар зиёдтар мешавад* (Ф. Муҳам- маднӯв, Палатаи кунҷакӣ).

Таркибҳои ҳазор дараҷа, ҳазор бор, сад карат, садҳо ма-

ротиба вобаста ба маънои умумии ҷумла ба вазифаи ҳоли дараҷа меоянд:

Маълум аст, ки ҷаҳонсузӣ, одамкушӣ ва маданиятхаробкунии Гитлер бо ин асбоб нисбат ба Чингиз ҳазор дараҷа болотар ва золимонатар аст (С. Айнӣ, Ахгари инқилоб). Ин дарси панҷшаба дар соҳаи матбуот ҷуръати маро садҳо маротиба боло бардошт (Ҳ. Карим, Окшуда). ...ҳақ аст он ҷавонзан, сад карат ҳақ аст, ки ба кори ходимони савдо ва саноати ғушту шир механдад (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). ...мурдан аз ин гуна зиндагонӣ ҳазор бор беҳтар аст (С. Айнӣ, Куллиёт).

Таркибҳо ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли дараҷа бо пешояндҳои ба ва то ба низ меоянд. Исмҳои дараҷа, қадр ва ҳад ба ин вазифа бо артикли **-е**, ғолибан дар таркиби сарҷумлаи ҷумлаи мураккаби тобеъ ҳамчун калимаи ҳамнисбат меоянд, дар дигар мавридҳо ин исмҳо муайянкунанда қабул мекунанд:

Муҳаббат дар вучуди кас то ба андозае манзил гузинад, ки аз сузи фироқ азоби руҳии вай тадриҷан ба азияти ҷисмонӣ табдил ёбад (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). ...Дар назди ин қувваи солиму тавоно ошубгарони маишатпараст ба дараҷае ночиз, нотаваҷиб ва беқурбу қудрат буданд (А. Баҳорӣ, Возгашт). Табиати мамлақати мо ба ҳақде зебо шудааст, ки кас аз тамошои он чашм канда наметавонад (А. Дехотӣ, Куллиёт). Адабиёт чизи озода, зебо ва нафис аст, бояд ки навишташ ҳам ба қадри имкон озода бошад (С. Улуғзода, Куллиёт).

Ифодаи ҳоли дараҷа бо ҷонишин. Аз гуруҳи ҷонишинҳои сифатӣ танҳо ҷонишини **ҷунон**, **ҷӣ** гуна ба вазифаи ҳоли дараҷа истифода мешаванд:

Ин духтар гунпиро ҷунон бошиддат ва тезӣ мезад, ки аз сару рӯяш арақ мерехт (С. Айнӣ, Доҳунда). ...дилам гӯё аз қин бармеҷаст ва ҷунон бошиддат метапид (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). ...ӯ, аз афти қор, фаҳмиданӣ буд, ки суҳанҷояш ҷӣ гуна таъсир мегузоранд.

Ифодаи ҳоли дараҷа бо воҳидҳои фразеологӣ. Воҳидҳои фразеологӣ дар ҷумла ба вазифаи ҳоли дараҷа хеле серистеъмоланд. Ба воситаи воҳидҳои фразеологӣ фикр образнок ва маъно барҷастатар баён мешавад:

Аммо ба ивази ин дар редакцияи кори вай боз як парда боло шуд (А. Дехотӣ, Куллиёт). Охир, мантиқан касеро бояд муаррифӣ кард, ки ақаллан як сару гардан аз ӯ баландтар бошад (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). ...ному лҳабҳои ду-сеқабатаро ҳам бо иловаи унвони «мулло» як лой зиёдтар мекарданд (А. Дехотӣ, Куллиёт). Дар ин асно вай бемалол пашшаро шугур карда нишон меод (Ҳ. Карим, Окшуда).

ҲОЛИ МОНАНДИ

Ҳоли монандӣ амалу ҳолат ва аломатро ба тарзи киёс эзоҳ медиҳад. Ҳоли монандӣ бо ҳиссаҳои гуногуни нутқ ҳам ба тар-

зи ҳамроҳӣ ва ҳам ба воситаи пешоянду пасояндҳо ифода мешавад. Ба вазифаи ҳоли монандӣ зарф, исм, чонишин, феъли ҳол ва воҳидҳои фразеологӣ меояд. Зарф ба вазифаи ҳоли монандӣ ба тарзи ҳамроҳӣ меояд:

Дар ҳамин лаҳза Аминов аз кмингоҳаш палангвор ҷаста шинели худро ба болои немис мепартояд (С. Улуғзода, Куллиёт). ...магар он дарёе... бо тобиши нуқрагини худ дар байни дарахтон тавҷосо зебо нест? (П. Толис, Куллиёт). Аз он сӯроҳӣ аз милаи як тӯпи танкзан ва ду пулемёти вазнин жоластон тир меборид (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ).

*Шоирон дар ҳар забон тавсифи онҳо гуфтаанд,
Барфи руи қуллаҳоишон нуқраос гуфтаанд.*

(А. Дехотӣ)

*Ҳеч шунидӣ, ки руҳи осмон,
Ҷилва кунад лаълсифат дэр ҷаҳон.*

(М. Тирсунзода)

Исм ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли монандӣ бо пешоянд ва пасоянд меоянд. Ба ин вазифа пешояндҳои мисли, монанди, чун (чу), ҳамчун, мисоли, ба мисли, ба монанди истифода мешаванд:

Дасту пояш аз тарс чун шохчаи бед меларзид (А. Дехотӣ, Куллиёт): ...ҷуйро монанди даҳони худ фарох, монанди чашии худ чуқур, монанди риши худ ҳамвор, монанди бинии худ рост карда кофтааст (С. Айнӣ, Куллиёт). Овози шилдир-шилдири ҷуйҷаҳое, ки обаш ҳамчун шиша соф буд, бо ҳур-ҳури насими пагоҳи омезиш ёфта ба гушҳо мерасид (А. Дехотӣ, Куллиёт).

*Мисоли гул шукуфта беваю бечорхон имрӯз,
Ҳама ояд навои булбулон аз бӯстон имрӯз.*

(А. Дехотӣ)

Сифатҳои субстантивацияшудаи пештара, ҳарвақта, ҳарсола бештар бо пешояндҳои монанди, мисли ба вазифаи ҳоли монандӣ истифода мешаванд:

Онҳо баъд аз як чанд рӯзи дамگیرӣ монанди ҳарсола ба пеши хатиб дарс сар карданд (С. Айнӣ, Куллиёт). Онҳо мисли аввала саволу ҷавоб мекарданд (П. Толис, Куллиёт). Дид, ки Ёдгор монанди пештара ба тарғифи ҳудаи сарсарӣ намебинад, балки диққат мекунад (С. Айнӣ, Куллиёт). Ҳусейн мисли ҳарвақта ором менамуд (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). У мисли пешина маст шудан, оламу одамро фаромӯш кардан мехост (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ).

Исм ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли монандӣ бо пешо-

яндҳои таркибни изофии ба мисли, ба монанди, ба дараҷаи, ба сифати меоянд:

Рағҳои бозувон ва пушти дастони ӯ ... ба монанди симтӯри зангхӯрда тира метофтанд (С. Турсун, Камони Рустам). ...*бинбар аҳднома ... ба сифати ғуломӣ харидуфурӯш кардан манъ карда шуда буд* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Исм ва ибораҳои исмӣ ба вазифан ҳоли монандӣ бо пасоянди **барин** меоянд:

У холаи калониам барин фармон додан, дэр ҳар кор соҳиб-маслиҳат шуданро наменвисандад (Р. Амонов, Навбахори чашмасор). ... *ман... сурати девор барин беҳаракат мондам* (А. Деҳотӣ, Куллиёт). *Акнун бача калон ҳам шудааст, монанди як мард кор накунад ҳам, ним мард барин кор карда метавонад* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Воҳидҳои фразеологӣ ҳам ба воситаи пасоянди **барин** ба вазифан ҳоли монандӣ меоянд:

Мирюсуф бетоқат шуда мурғи посӯхта барин ба чаҳор та-раф медавид (А. Деҳотӣ, Куллиёт). ...*духтуриро нӯги нохун барин ҳам намедонад* (П. Толис, Хикояҳо). ... *чашми касро ба аҷоиботи олами башар мош барин мекушоянд* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Бой дар ҷояш мусичаи уволак барин сараш ҳам, ба ҳеҷ куҷо нигеҳ накарда шишта буд* (Х. Қарим, Оқшуда).

ҲОЛИ МАКОН

Ҳоли макон аъзои пайрави ҷумлаест, ки ҷо, макон, ибтидо-ву интиҳо, сӯи амалу ҳолат ва роҳи ҳаракатро ифода мекунад.

Мисол:

Дар пешгоҳи меҳмонхона болои ҳам 5 қабат кӯрпачаҳои серпахтаи бахмалӣ андохта, дар чор ҷои он се қабатӣ болиштҳои пар гузошта буданд (С. Айнӣ, Куллиёт). *Нуралӣ аз афти кор духтаракро аз он ҳолати ногувор баровардани шуда, зуд аз он ҷо дуртар рафт... Наҷмиддин хоҳиш кард, ки ӯро то ҳавлиашон бурда монад, ӯ рад накард* (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот).

Ҳоли макон аз ҷиҳати вазифа ва маъно ба гурӯҳҳои зерин ҷудо мешавад:

1. Ҳоле, ки хусусияти хоси маконӣ дошта, танҳо ҷой ва макони воқеъ шудани амалу ҳолатро ифода мекунад:

Дар даруни молхона якчанд нафар... хобида буданд (С. Айнӣ, Куллиёт). *Дар миёнаи майдон мӯйсафедон аспҳои худро бозӣ доронда мегаштанд* (Журн. «Садон Шарқ»). *Аммо дар қишлоқи Лолазор шароит дигар шуд* (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам).

Ҳоле, ки хусусияти хоси маконӣ дорад, бо ҳиссаҳои зерини

нутк ифода меёбад: исм, чонишин, таркиб ва ибораҳои гуногун.

Бо исмҳо ифода ёфтани ҳоли макон. Ҳоли макон дар забони адабии ҳозираи тоҷик бештар бо исмҳо ва ибораҳои исмӣ ифода меёбад. Ба ин вазифа пеш аз ҳама исмҳои меоянд, ки мафҳуми маконӣ доранд. **Мисол:**

Дар Гулистон шиб мешӯд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Дар мактаб Анварро аз дур дида монд* (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам).

Исмҳо ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли макон асосан ба воситаи пешоянди «дар» меоянд:

Дар ёбони Қоқо Ғуломхӯйдар пас аз даравида кӯфтани ҷави худ акнун онро бод карда истода буд (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ману Хуррам то синфи ҳаштум дар як парта нишаста дарс хонда будем* (Журн. «Садои Шарқ»). *Дар хонаи дигар ҳисобчӣ ва мудирӣ хоҷагии колхоз ҷо гирифта буданд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Ба ин вазифа пешоянди «ба» вақте меояд, ки ба ҷои пешоянди «дар» истифода шуда бошад: *Тоҷикписари оташмизоҷ бо рафиқони худ ба ҷои паноҳ ҷойгир шуда ноист ба болои танкҳои душман тир мепошид Мурдаи садҳо фашистони мурдорро ба боғҳои шахрӣ гур карда, аз қафо боз гудои тири тун ҷеғ зада мегирифтанд* (Ҷ. Икромӣ, Достони марди танкшикан).

Исмҳо ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли макон ба воситаи пешояндҳои таркибии изофӣ низ меоянд. Миқдори ин гуна пешояндҳо зиёд буда, асоситаринашон аз инҳо иборатанд:

1. Пешояндҳои дар беруни, дар даруни, дар миёнаҳои, дар байни: *«Шодӣ! — гуфта кампир дар беруни дар гирьяолуд ба вай муроҷиат кард* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Дар даруни рабоб дар наздикии дарвоза ба тарафи дасти ҷуни он як чуқури ҳавзамонанде, ки дар он ҳазор сар гӯсфанд меғунҷид, канда, атрофи онро бо хокҳои аз он чуқури баромада ба қадри қадди одам баланд карда буданд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Дар байни девори паст рӯи ҳавлии чорғӯша, дар пешгоҳи он ду хона бо миёнаӣ-вон ва дар як сӯи оғил ва коҳдон воқеъ гашта буд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Дар миёнаҳои як сарҳавзи соядор, ба тарафи соярави ҳавз як шахсуфа, ба болои шахсуфа як ҷуфт гилем андохта ва ба тарафи пешгоҳи гилем як қабат кӯрпача паҳн карда се болишт мондаанд* (С. Айнӣ, Куллиёт).

2. Пешояндҳои дар рӯи, ба рӯи, бар болон, дар болон, дар сари, дар лаби. Ба воситаи ин пешояндҳо, ки баъзан ба якдигар муродиф шуда меоянд, аз исмҳои ифодакунандаи мафҳуми макон ва баъзан предмет ҳам маконе ифода меёбад, ки сатҳу масоҳаро ифода менамояд: *Дар рӯи столи муқаррарӣ, ки шояд аз идора оварда шуда бошад, сиёҳдон, қаламдон ва як даста газета дар тарафе, дар тарафи дигар як шишаи холии коньяк ва як шиша коньяки нимаш хӯрдашуда, ҷойнаки ҷой ва пиёлаҳо меистоданд* (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам).

рамаҳои худро ба тарафи деҳа ронданд (С. Айнӣ, Куллиёт). Онҳо ба сӯи заминҳои Муҳаммадҷон равон шуданд. Каромат ғусолаи худро ҳай карда ба сӯи қишлоқ рафт (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). Тарафи шимолии раҳравро го ба деҳав, ки қариб дар як километр дурӣ намудор буд, тарафи ҷанубии вай аз роҳи машинагард гузашт ба даруни гандумзор морпеч шуда мерафт (Ф. Ниёзӣ, Вафо). Ин ба ман бисёр алам мекард, ман ба назди модарам омада ғирья мебардоштам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Аз ҷама охир Зебӣ омада, вай ҳам бо саросемагӣ ҷуволи охирини худро ба пеши тарозубон партофту ба назди лавҳа рафт (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Бо таркибҳои ҷонишинӣ. Ҷонишинҳо ба вазифаи холи мақони сӯй танҳо бо пешояндҳои таркибии изофӣ меоянд, ки ҳиссаи номнашон мафҳуми мақонӣ дорад:

Дар ҷамин вақт маҳмаддоно ба хотираш расида ба пеши ӯ давида рафта, аз вай маслиҳат пурсидааст. Ба пеши ту омаданам ҳам барои дар ин бора бо ту машварат кардан буд. — Ман хабар гирам, ки инҳо чӣ ҷанҷол доранд, — гуён аз ҷоли хеста ба пеши онҳо омад... (С. Айнӣ, Куллиёт). Вақте ки аз президиум Одил Саркор Ҳодикӯсаро ба назди худ ҷеғ зад, Ҳодикӯса бо сумкаи хаткашонииш давои-давои ба назди саҳна рафта, як коғазро, ки дар даст маҳкам нигоҳ медошт, ба ҳозирон нишон дода, саросема гуфт (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Бандакҷонишинҳо ба ҳиссаи номии пешояндҳои таркибии изофӣ васл шуда, ба вазифаи холи мақони сӯй омада метавонанд:

*Ба ин ҷо ҳолдон Қўйбышев омад,
Ба наздаш косибу деҳқон баромад.*

(М. Турсунзода)

— Чӣ мегӯед! — гуфта ба ақибаш нигоҳ кард вай, — ғусола маст шудагӣ, намеистад (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). Ба ақибам ниғариста як ҷавонро бо духтаре дидам (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). Аспи газанда намегузошт, ки Ҳодибой ба пешаш равад (Ҷ. Иқромӣ, Достони марди танқшикан).

III. Холи мақон, ки ибтидо, сарчашма, ҷои саршавии амалу ҳаракатро далолат мекунад:

Аз осмон фуромадааст ё аз замин баромадааст (Ҷ. Ҷалил, Шикасти тилисмот).

*Медали тиллоӣ аз Маскав ба номат омадаст,
Аз тамоми мамлакат мадҳу саломат омадаст.*

(М. Турсунзода)

Холи мақони ибтидо асосан бо зарфу таркибҳои зарфӣ ва исм. ифода меёбад. Зарфҳо ва таркибҳои зарфӣ ба вазифаи холи мақони ибтидо ба воситаи пешоянди аслии аз меоянд: Ко-

мандирхо аз кучо пайдо шудани сигарҳоро надониста ҳайрон биданд (Р. Чалил, Шикасти тилисмот). Падарам як бор аз ким-кучо як чувол ангиштсанг ёфта овард (С. Улуғзода, Субҳи чавонии мо). Аз дарун як зани миёнсол баромада аз дасти Ашӯр ҷароғро гирифта бурд... (С. Айнӣ, Куллиёт). Хатто дутои онҳо ба сӯи гап майл карда мехостанд, ки позицияи Ҳодибойро аз қафо зер кунанд (Ҷ. Иқромӣ, Достони марди танкшикан). Хябар омад, ки аз пеш як тӯда танкҳои душман меоянд (Ҷ. Иқромӣ, Достони марди танкшикан). Аз боло Ҳадича ба дасташ кӯза меғзрояд (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). Бинӣ ба бодиринги гухмиш аз поён ду сӯроҳӣ доштае шабоҳат дорад (Р. Чалил, Шикасти тилисмот).

Исмҳо низ ба ин вазифа бо пешоянди аз меоянд: Дигарон ҳам аз даҳлез баромаданд (С. Айнӣ, Куллиёт). Қозҳо хеле дур шуда буданд, ки аз осмон ҷақраҳои калон-калони борон боридаш гирифт. Вай аз Хуҷанд, баъд аз чанд гоҳ ба модараш хат кард, ки барои ӯ аруси хубе ёфтааст. — Ба қишлоқи мо аз шаҳр комиссияҳо омада, колхоз сохта доданӣ шуданд (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

Дар ифодаи холи макони ибтидо бо исм пешояндҳои таркибии номӣ низ ништирок менамоянд. Дар таркиби ин гуна пешояндҳо одатан пешоянди аслии аз омада, барон ифодаи ибтидои амалу ҳолат ёрӣ мерасонад: Ман рафта барзаговро аз сари замин биёрам, шумоён ҷой андохта додарамро осуда хобонетон, — гуфта Бозор зуд баромада рафт (С. Айнӣ, Куллиёт). Занон ва духтарони дигар ҳам аз болои дарахтон ва зери онон ба олу чидан дӯрмаданд (С. Айнӣ, Куллиёт). Баъд аз он аз рӯи қолин қамчинро гирифта ба миёнбандаш халониду хандид (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). Ҳадича аз лаби даръё кӯзаи пуробро ба даст гирифт... (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). Пас, аз даруни кабинаи он касе баромаду ба сӯи дарвозаи партъви ҳавлии Совети қишлоқ равон шуд (Ҷ. Иқромӣ, Ман гунаҳгорам).

IV. Ҳоли маконе, ки интиҳои амалу ҳаракат, нуқтаи охири инро далолат мекунад: — Аввал туро то хонаат бурда мемомам, пас аз он ба ҳавли худ бармегардам (С. Айнӣ, Куллиёт).

*То фалак мерафт фарёди нафир
Аз дили сӯзони Саҳрои Қабир.*

(М. Турсунзода)

Писару модар Боборо то берунии дар гусел карданд (Ф. Ниёзӣ, Вафо). Посбони ман шуморо то худӣ тангӣ гусел мекунад (Журн. «Садои Шарқ»).

Ҳоли макони интиҳо бо зарфу таркибҳои зарфӣ ва исму ибораҳои исмӣ бо ёрии пешоянди то ифода меёбад:

*Чавон аз кӯҷаи қишлоқ мерафт,
Гуселонида ҷуфташ тоқ мерафт.*

(М. Тирсунзода)

*...аробакаи моро аз кӯҷаҳои қачу қилеби торик ва беодам
мебурд (С. Улуғзода, Субҳи чавонии мо).*

Дар ифодаи ҳоли макон, ки роҳи ҳаракатро мефаҳмонад, исмҳо бо ёрии пешояндҳои таркибии изофӣ низ меоянд:

*...аз ин ҷо ба воситаи равзан берун омад. (Журн. «Садон Шарк»). Роҳи калони санғарши навро ба воситаи қишлоқи Қаторбед
кашида буданд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Аз деҳа болотар кони ангиштсанг ёфт шуда буд ва бинобар он ба воситаи деҳа роҳи
калони санғарш ҳам кашида шуда буд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Ба ҳамаи ин овозҳо шавваси рӯди шӯҳи аз мобайни қишлоқ гузаранда
ҳамовоз мешуд (Ф. Ниёзӣ, Вафо). Ҳозир дар ҷуй об нест, аз даруни ҷуй гавак кашида рафтан мумкин (Журн. «Садон Шарк»).*

Барои муайян намудан ва таъин кардани ҳолҳо на фақат ба пешояндҳо, балки ба калимаи эзоҳдиҳанда, асосан ба феълҳо эътибор додан лозим аст, вагарна дар таснифоти ҳоло ва ҳоли макони ибтидову роҳи ҳаракат ғалат шуданаш мумкин аст.

Масалан, ба бисъёр феълҳо, аз ҷумла ба феъли «баромадан» аз ҳоли макон фақат оне вобаста шуда меояд, ки ибтидо ва сарчашмаи амалу ҳаракатро мефаҳмонад, вале нисбат ба феъли «гузаштан» ин фикрро гуфтан мумкин нест, чунки ба ин феъл асосан ҳоли маконе вобаста шуда меояд, ки роҳи ҳаракатро мефаҳмонад. Ч у н о н ч и:

Исм ва ибораҳои исмӣ бо пешоянди аслии аз: *Вай аз Полтава, Киев, Харьков ва Кременчуг гузашта рафт. Ҳодибой вақте ки аз даръёи Дон мегузашт, ба ёдаш романи машҳури Шолохов «Дони Ором» расид (Ҷ. Икромӣ, Достони марди танкшикан). Аз кӯҷаи калон, аз пеши масҷид гузашта рафтан лозим меомад (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).*

Бо пешояндҳои таркибии изофӣ: *Ҳодибой аз байни сабзазоре гузашта ба канори даръёчаи беноме расид (Ҷ. Икромӣ, Достони марди танкшикан).*

*Аз миёни ду ҷаҳон даръёи Ому мегузашт,
Рег дар домони худ ин сӯву он сӯ мегузашт.*

(М. Тирсунзода)

Аз пеши масҷид гузашта дид, ки дари он баста ва касе нест (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Ин вақт аз қафои ҳавлиашон мошини боркаш гузашт, ки садои вай торикиро ларзонду хоби маро гурезонд (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). Роҳи оҳани камбар дар Даҳанакик аз қарибии доманаи кӯҳ мегузарад... (С. Улуғзода, Диёри Навобод).

— *Кошки мемонданду ман ҳам то он сӯтар шумоҳонро гу-*

сел карда, ҷои исту манзилатонро бо чашми худам дида хотир-
чамъ шуда меомадам... (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Дар ин вақтҳо барои мо ин тараф то Машҳад ва он тараф то
Кавзин роҳ кушода буд... (С. Айни, Куллиёт).

Дар фазои тира овози ҷавон
Рафт то авҷи сурайё барқсон.

(М. Турсунзода)

То пеши дари магазин хавотир буд, ки фурӯшанда ҳозир
аз қафо овоз мебарорад, ки «ҳой почо, ман ҳазл карда будам,
гардед» (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). Онҳо бо сардорони Зебо
муаллими худро то беруни қишлоқ гусел карданд Ф. Ниёзӣ,
Вафо).

Ҳ. Ҳоли маконе, ки роҳи ҳаракатро мефаҳмо-
над: Ҳамдам-Фурма бо зерӣ дарахтони қатор, лаб-лаби ҷӯй
рафта ғоиб гардид (С. Айни, Куллиёт). Вай қад-қади ғӯза рост
ба тарафи ҷӯи Дӯлона равон буд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии
мо). Дилбар аз байни ду замини пахта мерафт (Ҷ. Иқромӣ,
Шодӣ). Бағд Норзода бо ҳамроҳи ӯ аз пайраҳае, ки дар гирдо-
гирди майдончаи клуби колхоз буд, роҳ рафта, дар шаҳр чӣ
корҳо кард, чӣ гапҳо шуд, аз вай пурсид (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Бо зарф ифода ёфта ба ҳоли макони роҳи ҳаракат харак-
тернок нест, ин навъи ҳоли макон асосан бо исм ва ибораҳои
исмӣ ифода меёбад.

Исмҳо ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли макон, ки роҳи
ҳаракатро нишон медиҳад, танҳо бо ёри воситаҳои грамматикӣ
меоянд. Ба ин вазифа бо исм пешояндҳои аслии бо, ба аз, ме-
оянд: Қорӣ-Ишқамба дар он рӯзҳо ба кӯча камтар мебаромад
ва дар вақти ба кӯча баромадан ҳам бо тангкӯчаҳо ва пасткӯ-
чаҳо роҳ мерафт (С. Айни, Марги судхӯр). Барои он ки чашми
одамҳо ба ман наафтад, ман ба деҳа на ба роҳи калон, балки
аз канортар, бо кӯчабоғи танг дохил шудам (С. Улуғзода,
Субҳи ҷавонии мо). Қадам як қувваи адонашавандае ӯро ба ба-
ғали кӯҳсор ба пайраҳаҳои танги пурхатар ва марғзорҳои но-
пайдоканор меандоخت (Журн. «Садон Шарқ»).

Ҷониби пойтахти тоҷикон
Бо ҳамин роҳ ман сафар кардам.

(М. Турсунзода)

Қадам мезад ба қишлоқе, ки онро
Чи модар дӯст медорад ба дунё.

(М. Турсунзода)

Баъзе феълҳо хусусияти гуногун ва маъноҳои зиёде доранд.
Ба онҳо на танҳо як ҳели ҳоли макон, балки якчандтои он
тобеъ шуда метавонад. Дар ин гуна ҳолатҳо ба қадам маънӣ

омадани феълро муайян кардан барои таъин кардани ҳол имконият медиҳад. Чунончи, ба феъли «паридан» аксар вақт ҳоли макони ибтидо вобаста мешавад, аммо дар мисоли зерин вай ба маънои гузаштан омада, ҳолҳои маконе, ки вай ба тарзи чида тобеъ шудаанд, на ибтидори, балки роҳи ҳаракатро мефаҳмонанд:

*Мепаридам аз сари чандин диёр,
Аз сари Байт-ул-муқаддас шўълавор,
Аз сари хоки Фаластину Ироқ, —
Дашту саҳроҳои майдони нифоқ.*

(М. Турсунзода)

Ба туфайли пешояндҳои таркибии изофӣ, ки ҳиссаи номини онҳо (мобайн, миён, қафо, боло, пеш, назд ва монанди инҳо) мафҳуми макони дорад, ба вазифаи ҳоли макони роҳи ҳаракат на танҳо исмҳои макон, балки дигар исмҳо ва иборҳо ҳам омада метавонанд:

*Мегузашт он аз миёни хел-хел инсонии даҳр,
Аз миёни некбахтону сияҳбахтони даҳр.
Мегузашт он аз миёни зиндагонии аҷал,
Аз миёни ростии банди занҷири ҳиял.*

(М. Турсунзода)

Воситаҳои грамматикӣ, ки дар боло дидем, аксар пешояндҳои муштараквазифа мебошанд, ёри онҳо барои ҳамчун ҳоли макони роҳи ҳаракат сураат гирифтани исмҳои вазифаи туфайлиашон мебошад. Дар забони адабии тоҷик пешояндҳои ҳастанд, ки асосан барои бо исми ифода гардидани ҳоли макони роҳи ҳаракат истифода мешаванд.

Пешояндҳои, ки вазифаи асосиашон барқарор намудани муносибати ҳоли макони ҳаракат ва амали эзоҳшаванда мебошад, дар шакли такрори исм ва изофат меоянд. Аз ин рӯ, ба чунин пешояндҳои истилоҳии «пешояндҳои такрори изофӣ» муносиб доништа шуд. Пешояндҳои такрори изофӣ, ки барои ҳамчун ҳоли макони роҳи ҳаракат воқеъ шудани исмҳо ва ибораҳои исми ёри мерасонанд асосан аз инҳо иборатанд: лаб-лаби, қад-қадӣ, рӯ-рӯи, сар-сарӣ, тағ-тағӣ, дарун-даруни:

Бандиёро лаб-лаби, рӯди Пирмаст ба тарафи ғарб нигоҳ карда меронданд (С. Айнӣ, Куллиёт), Хосият лаб-лаби ҷӯй бо як азоб қадам монда меомад (А. Сидқӣ, Ҷӯраи деринаи ман). Ҳар ду ба лаби ҷӯй, ки қад-қадӣ роҳ ҷорӣ мешуд, баромада истоданд (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо). Ман рӯ-рӯи рельси ҷилдор, давида гирифтам.

*Аз дили дашт оби саҳро рафт,
Сар-сарӣ регҳои саҳро рафт.*

(М. Турсунзода)

*Об равад таг-таги яхҳои пир
Мисли ҷавоҳир зи дили ҳар адир.*

(М. Турсунзода)

*Дар он ҷо як сои хушк буд, мо дарун-даруни соӣ равон шу-
дем (С. Улугзода, Субҳи ҷавонии мо).*

Бо ёрии пасоянди «кати||қатӣ» ба вазифан ҳоли макони роҳи ҳаракат омадани исмҳо ва ибораҳои исмӣ мумкин аст. Ин гуна таркиб ёфтани ҳоли макон ба забони энда мансуб буда, дар асарҳои бадеӣ ба ниятҳои услуби истифода шудаанд; *Ин роҳ қатӣ рафтани хавфнок аст...* (С. Айнӣ, Куллиёт). *...ағба қатӣ омадаӣ?* (Р. Чалил, Одамони ҷовид).

ҲОЛИ МАКОНИ ЧИДА

Ду ва ё зиёда ҳоли макон ба як аъзон ҷумла вобаста шуда, онро эзоҳ медиҳанд: *Ҳоло ба тарафи Сталинобод, Тирмиз, Каркӣ рафта бозёфтҳои аз магазин кардагиамро чаллонда ғаштем* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Дар вақтҳои ки ман дар мадрасаи Бадалбек будам, дар паҳлуи масҷиди калон са дар канори роҳ чор дӯкони рехтагарӣ буд...* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Дар ҷануби шарқӣ, дар шарқ, шарқи шимолӣ ва дар ғарб, ба торикии шаб нигоҳ накарда, уфуқ сурху сафедча метофт* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Дар мактаб, пас аз он дар техникум ва институти муаллимон педагогҳои нағз ва ботаҷриба, муаллимҳои пурихтисос ба ӯ дарс дода буданд* (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳкорам).

Воситаҳои грамматикӣ ифодаи ҳоли макон — пешояндҳо бо ҳолҳои макони чида як хел намеоянд. Пешоянд танҳо бо ҳоли чидан яқум ояд ҳам, ба ҳамаи чидаҳо тааллуқ дорад. *Мисол: Қасоне, ки ба Самарқанд ва Тошканд рафта, ба ҷавонон ҳамроҳ мешаванд, большевик мегарданд...* (С. Айнӣ, Куллиёт). *У, ки дастархон паҳн мекард, ин корсонро гирифта, ба пеши Шокир ва Рӯзӣ ниҳод, Шокир... дасту рӯи худро шуста, бо миёнбандаш пок карда, ба пеши Рӯзӣ ва Сафаргулом омад* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Баъзан аъзоҳои чидан яқуму дуюм бо пешоянд, вале сеюм бе пешоянд меояд: *Хӯҷаинҳо дар хонаҳои сиёҳ, дар чодирҳо ва каппаҳои худ оромона мехобиданд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Фашистон чун гургони гурусна ба сӯи колхозии Кавказ, ба сӯи анбори ғаллаи Кубань ва соҳилҳои Волга, — ба сӯи шаҳри Сталинград ҳаракат карданд* (Ҷ. Икромӣ, Достони марди танкшикан).

Мисолҳо нишон медиҳанд, ки дар он ҷое, ки дар байни аъзоҳои чида пайвандҳои пай ҳам омадаанд, бештар бо аъзон чидан пас аз пайвандак омадагӣ пешоянд намеояд. Ин аз он сабаб аст, ки дар як ҷо омадани ду воситаи грамматикӣ (пешоянд ва пайвандак) равшанӣ тарзи талаффузро ҳалалдор мекунад ва бе пешоянд ҳам ифода ёфтани муносибати маконӣ имконпазир

аст. Инро дар ҳолҳои чуфт ва мисолҳои зерин равшан дидан мумкин аст: *Мардум дар зерин айвони масҷид ва майдончаи пешин он ҳам омада буданд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Дар домана ва рӯи теппачаҳои сабзу хуррам, дар атрофи киштзорҳо, дар канорҳои дарёча ва ҷӯйҳо, дар сари бому деворҳои қишлоқ Ҷама лола буд..* (Ҷ. Икромӣ).

Баъзан бо ҳар як аъзои ҷида такроран омадани пешояндҳо, ҳатто дар ҳолати омадани пайвандҳои пайҳам, дида мешавад. Ин ҳолати пеш аз Ҷама барои равшантар ифода намудан ва таъкиди қардани маънои маконии он аъзои ҷида ба амал меояд.

Мисол: *Дар район ва дар қишлоқ шумо барин одам дору мешавад, дору!* (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам).

Ғайр аз ин, дар ҳолатҳои зерин бо ҳар як аъзои ҷида омадани пешояндҳо мушоҳида қарда мешавад: 1) Агар пеш аз аъзоҳои ҷида ҳиссаҳои инкорӣ омада бошад: *...на дар осмон ва на дар замин ҳеҷ чиз ба назар наменамояд* (С. Айни, Қуллиёт). *Ба ҳар ҳол Қалонишӯх чунон машҳур буд, ки на дар район, на дар марказ ҳеҷ кас дар таҳти ин ном дигарро ба ёд намеовард* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

2) Агар аъзоҳои ҷида бо ҳиссаҳои «на танҳо» ва «на фақат» омада, бо пайвандҳои «балки» алоқаманд шуда бошанд: *Ин корро на танҳо дар ин ҷо, балки дар тамоми қаламрави ҷаноби олӣ, ки дар сари роҳи оҳан воқеъ шуда бошад, мекунад* (С. Айни, Қуллиёт). *Барояшон на фақат аз хона, балки аз дида ҷой медиҳанд...* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Асари насрнависи ҷавони мо на танҳо дар Тоҷикистон, балки дар республикаҳои бародарӣ, дар Москва тарҷима шуда баромада истодааст* (Журн. «Садои Шарқ»). *Ҳафиза бошад, аз дунё беҳабар, бо овози баланд авҷи шулаширо мегирифт ва овози вай, албатта, на фақат дар меҳмонхона, балки дар кӯча ҳам шумида мешуд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Баъзан ба ҷои пайвандҳои балки ҳиссаҳои ҳатто меояд, ки дар ин ҳолат ҳам пешоянд бо ҳар ду аъзои ҷида такрор мешавад: *На танҳо ба Оренбург ва Троицкий, ҳатто ба Ирбит ҳам рафта омадам* (С. Айни, Қуллиёт).

Алоқа ва муносибати байни ҳуди аъзоҳои ҷидаи ҳоли макон мисли Ҷамаи аъзоҳои ҷидаи ҷумла гуногун аст. Чунончи:

1) Аксар вақт ҳоли макони ҷида ба ҳам дар муносибати шумур ва пайҳам буда, онҳо ба якдигар ба воситаи интонация ва пайвандҳои пайҳам алоқаманд мешаванд: *Вале то ба ҳол ба мактаб, табобатхона, беморхона, боғчаи бачагон, китобхона ва мактаб-интернати колхоз нарафтаам* (А. Сидқӣ, Ҷӯран дери-наи ман). *Пас аз он ба сари як тали баланд баромада то нури ҷашмаш мерасид, ба ҳар тараф ҷашм андохт, аз гӯшаҳои дури дашт ва аз бағали васеи биёбон ҳам ягон аломат намеён набуд* (С. Айни, Қуллиёт).

2) Ҳоли макони ҷида, ки ба ҳам дар муносибати хилофӣ бу-

да, ба воситаи интонация ва пайвандакҳои хилофӣ ба якдигар алоқаманд мешаванд:

— *На аз як тараф, балки аз ҳар тараф ва аз ҳама ҷо моро печонда гирифтаанд...* (С. Айнӣ Куллиёт). *Дар райони Тус отрядҳои мусаллаҳи худмуҳофизакунӣ на дар ҳама ҷо, балки фақат дар худи Тус ва дар деҳаи мо буданду бас* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавони мо). *Ҷой буд, аммо на дар ҳавли мо, балки дар хонаи онҳое, ки ҳар кадоми моро ба ҳисоб гирифта, гӯш ба қимор меистоданд...* (А. Сидқӣ, Ҷураи деринаи ман).

3) Ҳоли макони чида, ки ба ҳам дар муносибати истисноӣ буда, бо ёрии пайвандакҳои ҷудой ба якдигар алоқаманд шудаанд:

Ҳар гоҳ ки ҳукми амир содир шавад, дар Регистон ё дар Ҳоҷа Нуробод — дар майдони бозори шаҳр ё дар беруни шаҳр дар майдони машқи сарбоз уро сангсор мекунанд (С. Айнӣ, Куллиёт). *Акнун дашту саҳро боз хомушӣ пайдо карда буд, акнун сагон ҳам... ба болои бомҳо баромада ҳар кадом ба болои ғарами беда, ё тӯдаи явшон ҷойгир шуда оромона хобида буданд* (С. Айнӣ, Куллиёт). — *Агар ёбони Қарохониро мол карда шуда бошанд, ҳамин вақт бояд дар Қарақалпоқ бошанд, ё ин ки дар ёбони Қоқо...* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Пас аз он намози ашроқро хонда ба ҷомеи арк ё ба меҳмонхонаи раҳимхонӣ мебаромад ва дар он ҷо ба муллобачаҳо — талабаҳое, ки ҷамъ шудаанд, дарс меод* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Аз тарси хабардор шудани модаршӯи Қутбия, ки дар даҳлез ё ин ки дар хонаи дигар буданаш эҳтимол буд. Ҳамдам-Фӯрма сахттар кӯфтани тирезаро муносиб надид, аз замин як кулӯхчаро гирифта дар тиреза навишт...* (С. Айнӣ, Куллиёт).

ҶОИ ҲОЛИ МАКОН

1. Ҳоли макон асосан ба хабарӣ ҷумла вобаста шуда меояд, ки вай дар наср аксар вақт пеш аз хабар меояд. Дар ин ҷо бештар ҳоли макони сӯй воқеъ мегардад: *Лекин нигоҳ карда истам, Сурайёхон аз дасти писарчааш гирифта омаду ба мактаб даромад* (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам). *Пас чӣ тавр карда вай аз он ҷо дур равад* (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам). *Ҷонам қатӣ, — гуфт мӯсафед ва ба сад фикру хаёл ба бозор даромад* (Ҷ. Икромӣ, Достони марди танкшикан). *Раҳимҷон бошад, баъд аз маҷлис ба шаҳр рафту бевақт гашта омад* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

2. Дар аввали ҷумла қариб ҳамаи ҳелҳои ҳоли макон меояд, аммо ҳоли макони сӯй дар ин ҷо нисбатан камтар воқеъ мегардад, ҳоли макони роҳӣ ҳаракат бошад, дар мисолҳои мо дар аввали ҷумла наомадааст: *Дар хона Зайнаб ва Хадича ба абрӯҳояшон ӯсма мекашиданд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Аз деҳа болотар қони ангиштсанг ёфт шуда буд...* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Ба Тошқанд ба хондан рафт* (Журн. «Садои Шарк»).

3. Ҳамаи хелҳои ҳоли макон аз паҳлуи хабар дур, дар байни дигар аъзоҳои ҷумла низ омада метавонанд: *Рӯзи дигар дар сари бозор ҳама ёру ошноҳо Кенҷабойро дида муборақбод кардан гирифтанд* (Ҷ. Иқромӣ, Достони марди танкшикан). *Ман аз район фаҳмидам, ки дар қарибӣ ба ин қишлоқ ҳам комиссия кулаққунӣ меомадааст* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). — *Дар замин қарибӣ аз район як ҳавличаи дуруст ба даст медаромадагӣ барин* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Дар ин дам аз кучо овози «қӣ-қӣ»-мурғони номаълуме шунда шуд.* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

Баъзан ҳоли макон дар байни ҳиссаҳои хабари номи воқеъ мегардад:

*Бе хилофи мазҳабу мулку лисону дину одат,
Фаълаҳо ҳастанд дар ҳар ҷо бародар, эй деҳотӣ.*

(А. Лоҳутӣ)

Ҳоли макон на танҳо ба хабар, балки ба дигар аъзоҳои ҷумла низ вобаста шуда меояд, ки бо ибораҳои сифати феълӣ, феълӣ ҳол ва масдарӣ ифода ёфтаанд. Дар ҷунин мавридҳо ҳоли макон аз хабар дур, дар дар дохили ибора, ё ки пеш аз ҳамаи аъзон ҷумла ва ё ҳиссаи он меояд, ки ба вай вобаста аст.

Мисол: Вақте ки модар чорумин бор аз остонаи дар ба Сафари дар рӯи кат дарозкашида назар кард, вай рӯяшро бо китоб пӯшида ба хоб рафта буд (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Баъд аз ин Ермак ба даст Сафар мактуби аз диёраи омадаро доду мувофиқи фармони командири батальон зуд ба подразделения ҳозир шудани ӯро хабардор кард* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). — *Худашон ҳам хишти аз хумдон баромада барин пухта шуданд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Чашмони ҳаросидани ӯ ба он шахс дӯхта шуда бошанд ҳам, кӣ будан ва аз кучо пайдо шудани онро надониста монд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Ба мактаб рафтани ба сӯи илму озодӣ қадам мондани Оиша ба кори онҳо ҳалал меод ва онҳо онро дида наметавонистанд (Ҷ. Иқромӣ, Ман гунаҳгорам).

Баъзан ҳоли макон баъд аз аъзои эзоҳаванда ҳам меояд:

Аз рафтани бародарам ба Тошканд се-чор моҳ гузашта бошад ҳам, аз вай ҳеҷ хабар набуд... (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

ХОЛИ ЗАМОН

Ҳоли замон кай ва дар кадом вақт воқеъ шудани амалу холатро ифода менамояд: *Ғӯзаҳои имрӯз харидаашро фардо худам баркашида ба пахтакашакҳо тақсим карда медиҳам* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ҳанӯз хӯрок тайёр нашудааст* (С. Айнӣ, Кул-

лиёт). *Корӣ Исмат аз ин даромадҳои худ ҳаҷ намехӯрд, ӯ рӯзона аз хуҷранишинонаш палав мехӯрд ва шабона бошад, аз дастархони бачагони қиморбоз шиками худро пур мекард* (С. Айни, Марги сӯдхӯр).

Ҳоли замон аз рӯи хусусияти худ ба се гуруҳи калон тақсим мешавад: 1) ҳоли замоне ки замони амалу ҳолатро ба таври умумӣ ифода мекунад, 2) ҳоли замоне, ки ибтидои амалу ҳолатро мефаҳмонанд ва 3) ҳоли замоне, ки интиҳои амалу ҳолатро нишон медиҳад.

1. Ҳоли замоне, ки замони амалу ҳолатро ба таври умумӣ ифода мекунад, бо он хусусияти худ фарқ мекунад, ки вай дар ибтидо ва ӯ интиҳои ҳаракат ӯ амалу ҳолат ифода намеёбад, балки замон ба таври умумӣ дарҷ мегардад: *Онҳо чӣ гуна пештар аз мо озод шудаанд* (С. Айни, Куллиёт. *Осмони қишлоқ бо ситораҳои бисёре зинат ёфта бошад ҳам, имшаб нури моҳтоб ба онҳо ғалаба мекард* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). — *Ин тавр бошад, чаро барвақттар пеши ман наомадӣ?* (С. Айни, Куллиёт).

Ҳоле, ки замони амалу ҳолатро ба таври умумӣ нишон медиҳад бо зарф, исм, феъли ҳол, масдар ва ибораҳои рехтаи фразеологӣ ифода меёбад.

Бо зарф. *Дар бисотат ҳасту одамгарӣ мекунӣ, набошад, ноилоҷ ҳап мегаштӣ, гӯям, асло қабул намекунад* (Р. Ҷалил, Шӯроб). *Ба фикрам, ин тағинкунӣ бармаҳал будагист* (Р. Ҷалил Шикасти тилисмот). *Ба кор ҳаргиз хушатон намеояд, — гуфта бой коҳиш кард...* (С. Айни, Куллиёт. *Акнун танҳо кори пахта ва мавиз монд* (С. Айни, Куллиёт). *Бомдодон овози Темурҷонқорӣ моро бедор кард* (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё).

Зарфҳои замон ба вазифаи ҳоли замон баъзан дар шакли муқоисавӣ меоянд: *Корӣ-Ишқамба хост худ пештар рафта зудтар хабарҳои хушро шунавад* (С. Айни, Марги судхӯр), *Дертар чӣ навъе шуд, ки Ҳоҷиумар ба колхозии «Ситораи сурх» кӯчи-оа рафт* (С. Улуғзода, Диёри Навобод). — *Дар ин бобатҳо сонитар гап мезанем...* (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). *Падар то вақте ки чашмам кор мекард, ба болои чархи осиеб кор кард, аммо он рӯз аз ҳаррӯза барвақттар рӯз торик шуд...* (С. Айни, Куллиёт).

Зарфҳои тақрор низ ба вазифаи ҳоли замон меоянд. *Аз ҳама зиёдтар дар ин ҳолат калимаи «гоҳ» вомахӯрад, ки ин тақрор ёфтани амалу ҳолатро ифода менамояд: «Модари Сафар, ки дар сари оташдон чунбуҷӯл мекард, гоҳ-гоҳ ба писараи нигоҳкунон аз ин қадар дароз ба осмон чашм дӯхта хомӯш мондани ӯ дар ҳайрат мемонд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Бо исм ва ибораҳои исмӣ. Ба вазифаи ҳоли замон, ки вақти иҷрои амалу ҳолатро ба таври умумӣ нишон медиҳад, исмҳо ба таври фаровон истифода меёбанд. Ба ин вазифа бештар исмҳои меоянд, ки мафҳуми замони доранд: *Зимистон* дар оғил, *тобистон* дар суфаи пеши оғил мехобам (С. Айни, Куллиёт).

*Шаб надидам туро, ситораи ман,
Шуълавар дар ҳаво, Ситораи ман!*

(М. Турсунзода)

Исмҳо ба вазифаи ҳоли замон бевосита дар шакли ибора ҳам меоянд. Дар чунин ҳолат исмҳо ҳиссаҳои гуногуни нутқро ба худ тобеъ намуда, ба калимаҳои эзоҳдиҳанда ба вазифаи ҳоли замон омада наметавонанд. Ин ҳолат бештар дар ибораҳои исми дучор меояд, ки ҳиссаи эзоҳшавандашон сифати феълӣ, шумора ва ҷонишинҳо мебошанд. Чунончи, дар мисолҳои зерин сифатҳои феълӣ барои ба вазифаи ҳоли замон омадани исмҳо ҳиссаи ногузир мебошанд: *Қисми ҳарбии Хурраминоро моҳи гузашта аз ихтиёри армияи мо гирифта ба армияи ҳамсоя доданд...* (Жур. Садои Шарқ). *Ҳафтаи гузашта ба хонаи мо чор зан меҳмон шуда омада буд* (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот).

Аммо сифати феълӣ на дар ҳама ҳолат барои ҳоли замон шуда омадани исмҳо ҳиссаи ногузир шуда менамояд. Дар исмҳои, ки ба калимаи эзоҳдиҳанда ба вазифаи ҳоли замон омада наметавонанд, вай танҳо барои конкрет кардани замон хизмат мекунад.

Чунончи, дар мисоли «Тирамоҳи гузашта» пахтаҷаллобони тӯсӣ пахтаро аз деҳқонон бо нархи баланд хариданд» (С. Улуғзода, Субҳи ҷавони мо) сифати феълӣ «гузашта» барои конкреттар намудани замон хизмат кардааст, вагарна тирамоҳ мисли дигар исмҳои ченаки вақт: **бахор** ва **зимистону тобистон**, инчунин **шабу рӯз** ба вазифаи ҳоли замон танҳо омада наметавонанд.

Аммо дигар исмҳои ченаки вақт (**аср. моҳ** ва **ҳафта**) дар ҳамин шаклашон ба вазифаи ҳоли замон омада наметавонанд, ба ин вазифа ҳамон вақт меоянд, ки калимаи эзоҳӣ ва ё суффикс қабул намоянд.

Шумораи **як** ба исми вобаста шуда оянд ҳам, баъзан аз вазифаи шуморавии худ дур рафта чун артикли номуайяни воқеъ мегардад. Дар чунин ҳолатҳо исм ва **яку** **ягон** ҳоли замон мешаванд.

Чунончи: *Як тобистон дар вақти дарав Амон ба дашт омада, бо падарам моҷаро сар мекунад...* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавони мо). *Ягон рӯз вақт шавад, ба шумо ҳикоя карда медиҳем* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Ба вазифаи ҳоли замон амалу ҳолатро ба таври умумӣ ифода мекунад, аз ҳама зиёдтар ибораю таркибҳои исми меоянд, ки бо ҷонишинҳои гуногун таркиб ёфтаанд: *Шодӣ он шаб Шарифро дар хонаи худ ҷо дод* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Ҳамон рӯз аз гузари Мирдӯстим як нафар ҷавони хушсарулибос мегузашт* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Умрихола меҳмононро ба нишастан тақлиф намуда, ҳар замон ба афти Сафар нигоҳ карда менамояд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Сардори хонавода — Ҳасан ҳар сол пеш аз ҳамсолягонаш ба кор баромада ҳамаи ҳосилоташро аз ҳама пештар ғундошта мегирифт* (С. Айни, Куллийет). *Дар сурудҳои ҳеҷ*

гоҳ шинавандагон ба маънии байти хонда шудагӣ диққат намекарданд ва онро намефаҳмиданд (С. Айнӣ, Куллиёт).

Ба вазифаи ҳоли замон на танҳо исмҳои замон, балки дигар исмҳои ҳам меоянд, вале онҳо фақат бо ёрии воситаҳои грамматикӣ омада метавонанд:

Дар ҷилсолагии Очил-Батрак ба хонадони онҳо духтарчаи лоғарак ва маҳинак пайдо шуд, ки номашро Зайнаб гузоштанд (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам). **Дар дами пирӣ** як орзу, ҳавасатро бинам, мегуям (Ҷ. Икромӣ, Достони марди танкшикан). **Дар вақти обхези Зарафшон** аз ҳамин оби нав кушодашуда як ҷилдироба меомадагӣ шудааст (С. Айнӣ, Куллиёт). **Дар аснои ҳикояти вай** аз даруни зинхона садоҳои гуногун баромадан гирифт... (С. Айнӣ, Ғулмон). ... **Ин иморат ба тозагӣ** бино ёфта будааст (С. Айнӣ, Куллиёт). **Ман медонам**, ки Мунира ба наздикӣ ба шавҳар мебарояд... (А. Сидқӣ, Чуран деринаи ман). **Ака Эргаш дар замони амир дар ҳар қор аз ман бадғумон шуда**, бо ман дарафтида ба рӯям давида мегашт (С. Айнӣ, Куллиёт)... **бо ин, рӯи ҳавлӣ дар мавриди барфу борон аз тар шудан нигоҳ дошта шуда буд** (С. Айнӣ, Куллиёт).

Баъзан дар ифодаёбии ҳоли замон бо исмҳои пешоянди асли дар таркибҳои пешояндӣ зикр намеёбад:

*Ҳаст дар ёдам, ки ҳангоми сафар
Карда буди дӯстонатро хабар.*

(М. Турсунзода)

Касби ӯ ҳалвогарӣ буда, ҳар сол вақти ангурпазӣ ба деҳаи Регзор рафта, аз он ҷо ангури як-ду боғро харида, шиннӣ пухта ба шаҳр мекашондааст (С. Айнӣ, Куллиёт).

Бояд қайд кард, ки пешоянди аслии «дар» асосан бо исмҳои замон омада, ба равшантар ифода ёфтани ҳоли замон ёри мерасонад. Пешояндҳои таркибӣ ба ин вазифа хеле кам меоянд, онҳо асосан бо исмҳои меоянд, ки мафҳуми замонӣ надоранд ва ин таркибҳо барои ифодаи замони онҳо ёри мерасонанд. Маҳз ба туфайли пешояндҳои таркибӣ исмҳои маънӣ ва ифодакунандаи шахс ба вазифаи ҳоли замон меоянд:

... дар вақти меҳмондорӣ ва умуман барои меҳмонхона ҷой тайёр мекардам, **дар вақти дастурхонапакӯнӣ** ошу нону ҷой ва дигар чизҳоро ба Мирзо Абдулвоҳид мерасонам, **дар вақти аспшӯӣ** ба саис ёри меодам ва баъзан таги пои аспонро ҳам саис ба ман мерӯбонд (С. Айнӣ, Куллиёт). **Дар замони амир ӯ ба ҳар кас бадғумон мешуд...** (С. Айнӣ, Куллиёт).

Исмҳои ба вазифаи ҳоли замон дар шакли такрор низ меоянд, аммо такрори исм дар ин маврид ба воситаи пешояндҳо ба амал меояд ва онҳо дар ин шакл хусусияти зарфӣ мегиранд ва ҳоли замон тобиши тарз пайдо мекунад: **Ба тафси бадан ва дарди устухонҳоям тоқат наоварда, сония ба сония аз паҳлӯ ба паҳлӯ**

мегардидам (С. Айнӣ, Куллиёт). Шумораи магазинҳо моҳ ба моҳ ва сол ба сол зиёд мешаваду соати гашти савдозада ҳам зиёд мегардад (Р. Чалил, Шикасти тилисмот).

Дӯстдорандағони меҳнатро
Сол то сол бахтиёр кунанд.

(М. Турсунзода)

Онҳо он коғазҳоро дам ба дам гирифта, ба рӯи онҳо бо қалам баъзе ишораҳо мегузоранд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). ... У рӯз то рӯз аз ғӯшт мефаромад, лоғар мешуд, пӯсти баданаш ба халтаи ҳоли монандӣ пайдо мекард (С. Айнӣ, Куллиёт)..

Бо ибораҳои шуморавӣ. Ибораҳои шуморавӣ, ки дар онҳо калимаи асосӣ ва исмшуда шумора мебошад, ба вазифаи ҳоли замон меоянд: *Мо дар бистуми рамазон дар хонақоҳи бозори Ресмон даҳа нишастаем* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Рӯзи офтобии баҳорон, 10-уми апрель, дар боғ аввалин ҷамъомади отряди мо барпо шуд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Дар аввали баҳор, ҳар сол дар бисту якуми моҳи март иди навруз мешуд, ки иди мardуми деҳқон мебошад* (А. Сидқӣ, Ҷӯраи деринаи ман).

Баъзан аз ин гуна ибораҳо калимаи эзоҳдиҳанда афтада, танҳо шумора ба вазифаи ҳол ояд ҳам, калимаи тобеъ тасаввур карда мешавад: *Дуюм ҷама меояд. 8-ум ба кор намераванд, рӯзи истироҳат будааст* (Аз газета).

Бо иборати феъли ҳол. *Дере нагузашта, ман касал шуда мондам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Шавҳар дере нагузашта дартоз омад* (Р. Чалил, Шикасти тилисмот). *Элликбошӣ, ҳозир ая ин траншеяю мурдаҳои немисҳоро дида, сухани лейтенант Осьмухин, ки дар саҳрои Дон дар аснои траншея кофта истоданамон гуфта буд, ба ёдам омад* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Бо масдар ва ибораҳои масдарӣ.— *Аз ту пинҳон намедорам, бо ту хоҳам гуфт, лекин дар вақти мурданам ба тарзи васият хоҳам гуфт* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Азбаски ҷамаи коркунони вай корбайъ буданд, дар будан ва набудани ӯ якзайл кор мекарданд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Дар аввали дидан шумо гумон мекунед, ки оби борон ба мурури замон аз қуллаи кӯҳ ба поён шорида, рафта-рафта дили сангро чок карда ин чоро кофтааст* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Пагоҳӣ вақти ба кор рафта истоданам пеши роҳамро гирифт* (Р. Чалил, Шикасти тилисмот). *Дар вақти он суҳанҳоро гуфтани ӯ ман дар дили худ гузаронида будам, ки «дар ҳаққи шайх ягон кор хоҳам кард»* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Дар дами аз хона баромада рафтан бошад, ақаллан, барои гармии дили шавҳар ба вай нимнигоҳе накард* (Р. Чалил, Шикасти тилисмот). *Дар ҳангоми шиддат гирифтани дард азоби бисёре кашад ҳам, ... қаноат мекард* (Р. Чалил, Шикасти тилисмот). *Дар аснои ба сафар чашм партофтан хомӯш, сархам нишастани ӯро диду ба фикраш хулосаи дигареро овард* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Бо таркиб ва ибораҳои рехта. Як ҷумлаи бутунро хонда тамои кунам-накунам наъра мекашаду аз ҳуш меравад. Ҳаш-ҳаш накарда барф об шуд. ... дар як мижазанӣ нопадӣ мешавад (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот).

2. Ҳоли замони ибтидо лаҳзаи саршавӣ, ибтидои амал ва ҳолатро ифода менамояд. Ҳоли замони ибтидо бо зарф, исм ва ибораҳои исми, ибораҳои феъли ҳол ва масдарӣ ифода меёбад.

Бо зарф. Зарфҳо ба вазифаи ҳоли замони ибтидо асосан бо ёрии пешоянд ва пасоянд меояд: — *Аз пагоҳ шумо ба кори муқаррарии худатон сар мекунед...* (Ҷ. Икромӣ, Торн анкабут). *Ин воқеа буд, ки дирӯз боз Едгорро зиёда парешонҳол карда буд...* (С. Айни, Куллиёт).

Бояд қайд кард, ки зарфҳо берун аз ибораҳо ба вазифаи ҳоли замон бевосита кам оянд, ҳам, онҳо ҳамчун калимаи асосӣ дигар калимаҳоро ба худ тобеъ намуда, дар шакли иборан зарфӣ бештар меоянд: *Ду рӯз пеш аз қишлоқи мо баромада рафта буд* (Журн. «Садои Шарқ», 1966, № 8). *Маълум шуд, ки Боровиков аз Нуралӣ як сол пештар аз фронт баргашта, котиби райком тағин шуда будааст* (С. Улуғзода, Диёри навобод).

Ҳоли замони ибтидо дар забони адабии тоҷик баъзан бо ёрии ду воситаи грамматикӣ: ҳам пешоянду ҳам пасоянд ифода меёбад.

Чунончи, дар мисоли зерин ҳоли замони ибтидо бо ёрии пешоянди аз ва пасоянди инҷониб ифода ёфтааст.

Аз дишаб инҷониб вай ҳатто андак асабинамо ҳам шуда буд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Баъзан барои ифода ёфтани ҳоли замон ҳам пешоянди аз ва ҳам пасоянди боз меояд: *Дӯстии ҳар як хонаводаи деҳаи мо бо ягон хонаводаи қирғиз аз қадим боз давом карда меомад...* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Бояд гуфт, ки бо ёрии пешоянди аз ибтидон амал ифода гашта, ба воситаи пасояндҳо тўлкашии амал ба таври махсус таъкид меёбад.

Бо исм ва ибораҳои исми. Дар ифодаи ҳоли замони ибтидо бо исм ва ибораҳои исми аз пешояндҳои аслии асосан «аз» истеъмол меёбад. Мисол: *Полки Қалашников аз аввали муҳорибаи Сталинград бар зидди қўшунҳои гитлери меҳангид* (Журн. «Садои Шарқ», 1966, № 8). *Аз аввали моҳи январӣ соли 1942 баъд аз комилан ба анҷом расидани корҳои ташиқӣ, қисми тирандозии тоҷикӣ ба даврани асосии таълими ҷангӣ-сиёсии худ сар кард* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). ... *дарси якумро аз ҷамин рӯз сар мекунем* (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). *Аз ҳуди саҳари барвақт тўлаҳо ба гурриш даромаданд* (Ҷ. Икромӣ, Достони марди танкшикан).

Исмҳо ва ибораҳои исми ба вазифаи ҳоли замони ибтидо инчунин бо пешояндҳои изофӣ ва таркибӣ меоянд. Пешояндҳои

изофӣ дар ифодаи ҳоли замон бо исмҳо нисбатан камистеъмол-таранд:

Ҳазрат бояд ана ин ду таблеткаро — якеро фавран ва дигареро *баъди хӯроки шом истеъмол фармоянд* (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё). *Марзияхола баъди ношто ба тараддуди меҳмондорӣ афтод...* (С. Улуғзода, Диёри Навобод). *Баъди ҷанг вай аз фронт баргашта, муддате дар шаҳри зоидашудааш истиқомат мекунад...* (С. Улуғзода, Диёри Навобод). *Баробари чапакзанӣ ва садоҳои табрикӣ, ки аз карнаи радио баланд шуд, дар блиндаж ҳам фавқулодда ҷунбиши бетоқатона ба амал омада, бо ташаббуси кадом як солдат дар он ҷо ҳам чапакзанӣ баланд шуд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Барои бо исм ва ибораҳои исмӣ ифода ёфтани ҳоли замони ибтидо аз ҳама зиёдтар пешояндҳои таркибии *баъд аз* ва *пас аз* истифода мешаванд: *Баъд аз колхозӣ, порсол бинам, дар ҳолате ки ман дар як сол яксаду панҷоҳ рӯзи меҳнат кор карда будам, ӯ дусад рӯзи меҳнат кор кардааст* (С. Айнӣ, Қуллиёт). *Падараш Мулло Вафо чанд сол дар мадрасаи Ғиждувон дарс хонда, баъд аз вафоти падар ва модараш ба Бухоро омада, дар ин ҷо дарсаширо давом дода, ба мулло Розӣ шарикдарс шуда буд* (С. Айнӣ, Қуллиёт). *Пас аз ҷанҷолу хархашаи бисъёре бой... шарикони худро аз худ розӣ кард* (С. Айнӣ, Қуллиёт). *Пас аз сӯҳбат полковник Людников, майор Максимов, лейтенант Осмухин аз заминкан берун баромаданд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Исмҳо ба вазифаи ҳоли замон ба воситаи пасояндҳо низ меоянд. Пасояндҳо, ки барои бо исм ифода ёфтани ҳоли замон истифода мешаванд, асосан аз инҳо иборатанд: *боз, интараф, инҷониб*. Исмҳои, ки бо ин пешояндҳо меоянд, мафҳуми замони дошта, аксар бо шумораҳои миқдори ва тахминӣ дар шакли ибора воқеъ мешаванд: — *Ман се ҳафта боз дуруст наёзидаам* (С. Айнӣ, Қуллиёт). *Чанд вақт боз ҷудо хучаннишинос шуда рафтӣ-а* (С. Айнӣ, Қуллиёт). *Сандалии панҷ рӯз интараф оташи-надида хеле муддат гарм нашуд* (Р. Ҷалил, Баҳор). *Хонаводаи Шарифахола, ки ҳарчанд насиҳат карда ҳоларо аз ҷояи сандалӣ ду зимистон интараф канда гирифта наметавонист, ҳамеша дар ташвиш буд* (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). — *Немисҳо се-чор рӯз инҷониб аз ҷамон сӯ болои ҳам ба ҳамла гузашта. мехостанд, хатти мудофиавии моро раҳна карда пеш раванд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Бештарини ҳолҳои замоне ки ба воситаи пасояндҳои «боз», «интараф», «инҷониб» ифода ёфтаанд, на танҳо замони саршавии амалу ҳолат, балки онро ҳам нишон медиҳад, ки аз ибтидои он амал ё ҳолат чанд вақт гузаштааст. Ин аст, ки ин ҳолҳои замон баробари ибтидои амалу ҳолат дорои тобиши андозаю миқдор ҳам мебошанд: *Дар ҳавлии Шарифахола, бо ҳамин зимистон се зимистон таппатахт интараф ҷанги саҳти даст ба гиребони печу сандалӣ давом дошт* (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот).

— Писарам як сол боз бемор буд (С. Айнӣ, Куллиёт). Барфе, ки ду рӯз боз пайваста меборид, акнун бозистода бошад ҳам, сардии ҳаво шиддат карда буд (С. Айнӣ, Куллиёт). Ман ўро як сол инҷониб мешиносам... (Журн. «Садон Шарқ», 1966 № 8).

Исмҳо ва ибораҳои исмӣ, ба вазифаи ҳоли замон, ки лаҳзаи саршавии амалу ҳолатро мефаҳмонанд, баъзан бо ёрии ду воситаи грамматикӣ меоянд. Ба ин вазифа аз пешояндҳои пешоянди аслии «аз» ва аз пасояндҳои инҳо иштирок менамоянд: «боз», «интараф» ва «инҷониб»: Саҳаргоҳон буд; тамоми биёбонро хомӯшӣ фаро гирифта буд; ҳашаротҳои майдае ҳам, ки аз аввали шаб боз дар байни гиёҳи хушкидаи биёбон хиширрос зада мешафтанд, акнун ором гирифта буданд (С. Айнӣ, Куллиёт). Дар ҳақиқат фалокат ва касофатҳое, ки аз ҳафтсолагиаш боз аз сараш гузашта меоманд, ўро пир карда буданд (С. Айнӣ, Куллиёт). У аз ибтидои пахтачинӣ интараф зиёда аз ёздаҳ тонна пахта чидаяст (Р. Чалил, Баҳор).

Бо таркибҳои ҷонишинӣ. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик хеле кам бошад ҳам бо пешояндҳои изофӣ ва таркибӣ ҷонишинҳои ишоратӣ ба вазифаи ҳоли замони ибтидои омада, пас аз амале воқеъ шудани амали дигарро ишора менамоянд. Чун он чин: Як шахс аз вокзал дартоз омада, ба идораи комитет даромад, баробари ҳамин карнаи бухоркаши завод бо садои пурҳаяҷони худ як бонги дуру дарозе зад (С. Айнӣ, Куллиёт). Пас аз он намедонам чӣ шуд (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам). Баъди ин Вера дигар аз иштирок кардани комсорг дар машғулияти ӯ ғумони бад намебурдагӣ шуд (С. Улуғзода, Диёри Навобод). Баъд аз ин шаҳр аз паси шаҳр кишвар аз паси кишвар озод шудан гирифт (Ҷ. Икромӣ, Достони марди танкшикан).

Бо масдар ва ибораҳои масдарӣ. Ибораҳои масдарӣ ба вазифаи ҳоли замони ибтидо ба воситаи пешоянди аслии «бо», пешояндҳои изофӣ «баъди», «баробари» ва пешояндҳои таркибии «баъд аз», «пас аз», «пеш аз» меоянд: Бо шунидани садои «гумбур-гумбур», ки аз дур омад, бачагони хурдсол ба куча давиданд ва одамони калонсол ҳам «корвон омад» гӯён табассумкунон ба якдигар нигоҳ карданд (С. Айнӣ, Куллиёт). Бо сафед шудани рӯз боз аз тарафи дашт садоҳои «гирҳогир! кушҳо-куш!» ...баланд шудан гирифт (С. Айнӣ, Куллиёт). Баробари ба охир расидани сухани Юнусбобо аз мобайни мардум якчанд кас пасу пеш «офарин» гӯён овоз бароварданд (Ф. Ниёзӣ, Вафо). Дар он вақт Боровиков, собиқ сардори шӯъбаи сиёсии дивизияи тирандоз, баъди сиҳат ёфтани захми сахти пояш комиссари госпитали ҳарбӣ шуда кор мекунад (С. Улуғзода, Диёри Навобод). Равандагон, баъди аз ташнагӣ халос кардани аспҳояшон боз ба роҳ даромаданд, боз аспҳоро дар тоз андохтанд (С. Айнӣ, Куллиёт). Онҳо пас аз тай кардани як маҳаллаи дигар ба даре даромада ғоиб шуданд (Р. Чалил, Шикасти тилисмот). Саг пас аз хӯрдани хӯрокаш баробари аз кӯра баро-

мадани гуфандон аз ҷояш хеста, замиро як-ду ханҷол кашида вай ҳам аз дунболи рама афтод (С. Айнӣ, Куллиёт). Пеш аз кӯчиданамон ба коза Мухтори гирёнчак ва носолим модарамро бисёр ташвиш медод (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Пеш аз ба синф даромадан мо поямонро пок мекардем. (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Ҳоли замони ибтидо ки бо масдар, ва ибораҳои масдарӣ ифода ёфтааст, бо ёрии пасояндҳои «замон» (замоно), «ҳамон» (ҳамонно), «боз», «интараф» ва «инҷониб» низ меоянд;

— «Хурӯс ҷеғ задан замон маро бедор кун» гуфта будед (С. Айнӣ, Куллиёт). Дадобой фармони комиссарро шунавидан замон Зояро ба рӯи дастони пурзӯри худ беозор бардошт (Ф. Ниёзӣ, Вафо). Писарак мақсадро фаҳмид ва «ло» гуфта, бепарвоёна ҷавоб гардонид ва ҷавоб додан замона ба кӯча рӯй оварда, аз пештара ҳам баландтар дод гуфт (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё). Аз кор гашта ба ҳавлӣ даромадан ҳамон чашмам ба Муллофозил афтид... (Р. Чалил, Шиксти тилисмот). Вай дар рӯ ба рӯи Сафар омада мондани худро пай набурда, ўро дидан ҳамона як қадам қафо гашт (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Ҳоли замоне, ки бо ёрии пасояндҳои «боз», «интараф» ва «инҷониб» ифода ёфтааст, ибтидои амалро равшан нишон дода, то даврае, замоне давом доштани онро таъкид менамояд. Ми-
с о л:

Ҷанг сар шудан боз фаъолияти Одил Саркор ҳам дучанд зиёд шудагӣ (Ф. Ниёзӣ, Вафо). Худам ҳам шуморо дидан интараф ҳаёл мекунам, ки шабу рӯз аз паҳлӯякатон дур нашавам (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Ҳолҳои замони ибтидо, ки бо масдар ва ибораҳои масдарӣ ифода ёфтаанд, баъзан бо ду воситаи грамматикӣ; ҳам пешояндду ҳам пасоянд меоянд: *Аз падараш мурдан боз як даҳан гапи баланду паст назадаам...* (С. Айнӣ, Куллиёт). — *Чаро аз омаданамон интараф қариб як тир ҳам ҳолӣ накардаем* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Рост аст, ки ҳар кас, ки Сафарро аз рӯзи ба аскарӣ рафтани инҷониб аввалин бор медид, ўро дарҳол шинохта ҳам наметавонист* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Ҳоли замони интиҳо лаҳзаи охирин ва хотимаёбии амалу ҳолат, то кадом вақт давом кардани онро нишон медиҳад:

Падарам то синни чиҳилсолагииаш пилвон будааст (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ҳамаи мо туро ба муносибати сиҳат шуданат ва ба армияи амалкунанда баргашта омаданат табрик мекунем ва то ғалабаи комил бар зидди гитлерчиён қаҳрамонона ҷангидани туро орзӯмандем* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Ҳоли замони интиҳо бе зарф, и с м, масдар ва ибораҳои и с м и в у м а с д а р ӣ ифода меёбад.

Зарфи замон ба вазифаи ҳоли замони интиҳо асосан ба воситаи пешоянд меояд. Аммо зарфи «ханӯз» ва «ҳоло» ба ин вазифа бе ягон воситаи грамматикӣ меоянд. Аз ҳамин сабаб аст, ки ин ду зарф лаҳзаи хотимагии амалро таъкид накарда, фақат

то ҳол давом карда истодани амалу ҳолатро нишон медиҳанд: Деха ханӯз ором нагирифта буд, ханӯз ҳам аз ҳар ҳавлӣ фаръеди «дод аз дасти босмачиён» ба осмон мепечид (С. Айни, Куллиёт). — Мо ханӯз аз шумо гандагӣ надидаем (С. Улуғзода, Днѐри Навобод). Ҳар ду кафи дастро ба синаи чап ниҳод, ки ҳоло дар паси он дил метапиду дар рӯйи ду дафтарчаи амонатгузорӣ бар хилофи дил шубҳаангезона ором меистод (Ҷ. Чалил, Шикасти тилисмот). Повести мазкур ҳоло ҳам яке аз асарҳои беҳтарини адабиѐти советии тоҷик ба шумор меравад (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунѐ).

Зарфҳои замон ба вазифаи ҳоли замони интиҳо ба воситаи пешоянди «то» меоянд ва ба ин восита таъкид меѐбанд: *То фардо набояд аз он ҷо қадаме бичунбанд* (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунѐ). *Тамоми ин алмӯҳоятонро то имрӯз ба ман руст кӣрда монда будед?* (Журн. Садои Шарк, 1966, № 8).

Бо исм ва ибораҳои исмӣ. Исмҳои ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли замони интиҳо фақат ба воситаи пешоянди «то» меоянд: *Ана умрамон боқӣ будааст, то ҳамин рӯзҳо каму беш роҳат дидем* (Ф. Ниѐзӣ, Вафо). *Ҷайзуллоҳон ба ҳамин тариқ, то танаффуси пешини магазинҳо қариб ҳамаи магазинҳои калони газворро чарх мезад* (Р. Чалил, Шикасти тилисмот). *...ҳуди ӯ ҳам то ҷанг муаллими таърих буд* (Ф. Ниѐзӣ, Вафо). *Лекин ба ин дараҷа фанди калон хурдани фиребгареро то ин дам касе нашонудааст ва нахондааст* (Р. Чалил, Шикасти тилисмот). *То пешин аз тайѐра дараке нашуд* (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунѐ). Бибизайнаб уро *то дувоздаҳсолагиаш парасторӣ кард...* (Ф. Ниѐзӣ, Вафо).

Баъзан исмҳо ба вазифаи ҳоли замони интиҳо бо ду пешоянд: «то» ва «ба» дар шакли «то ба» меоянд: *То ба ҳуди ҳамин шаб вай боварӣ дошт, ки аз ин мардумони оддӣ қишлоқӣ як қади одам боло меистод* (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам). *...ман дар назди вай гунаҳгори калон буда, то ба қарибӣ ӯро душмани худ медонистем* (Ф. Ниѐзӣ, Вафо).

Бо масдар ва ибораҳои масдарӣ: *То рӯз шудан навбатҳоро чанд бор табдил кард* (С. Айни, Куллиёт). *...то ба ин ҷо омаданам дар қисми онҳо хизмат мекардам* (Журн. «Садои Шарк»).

ҲОЛИ ЗАМОНИ ЧИДА

Лекин ҳӯҷаин ҳар рӯз пагоҳӣ ва бегоҳӣ ӯро дида ҳолпурсӣ мекунад... (С. Айни, Куллиёт). *Ин гӯсфандон, ки тобистон ва зимистон дар оғӯши ҷули Қизил чарида мегаштанд, дар баҳарон дар мавсими тӯл ба ободонӣ наздик оварда шуда буданд* (С. Айни, Куллиёт). *Дастаи амлоқдор пас аз хуб хурдан ва поймол кардани замини гандум баргашта ба сари рош омада ғун шуд* (С. Айни, Куллиёт).

Алоқаи вобастагии ҳоли замони чида бо калимаи эзоҳ-

шаванда дар забони тоҷикӣ бештар бо ёрии як воситаи грамматикӣ ба амал меояд ва пешоянд бо чидан якум ояд, ҳам ба ҳарду аъзои чидан ва агар зиёд бошанд ба ҳамаашон як хел мансубият дорад:

Пас аз хӯрда шудани чизҳои хӯрдани ва нӯшида шудани чой ба ҳокимон лӯла-лӯла кимхоб ва шоҳиҳо, ҷӯра-ҷӯра беқасаб, адресҳо, пӯра-пӯра атласҳо ва сарқандҳои якпулӣ пешкаш карданд (С. Айни, Куллиёт). Лекин ӯ пас аз ҳар ғалтакро пур кардан ё панҷ-шаш каланд задан маҷбур мешуд, ки қоматаширо рост гирифта миёнашро бо дасти худ молад (С. Айни, Куллиёт).

Баъзан воситаи грамматикӣ ки бо ёрии онҳо ҳол ифода меёбад бо ҳар як аъзои чидан такрор меояд:

*Пас аз чанд рӯзу шаби роҳ рафтан,
Пас аз интизорию шабҳо нахуфтан,
Пас аз қисса бишидан, афсона гуфтан,
Пас аз кӯҳу талҳо, дараҳо гузаштан,
Пас аз хотироти зиёде навиштан,
Пас аз дар хароботҳои нишастан*

(М. Турсунзода)

Такрор омадани пешояндҳо бо ҳар як аъзои чидан ҳоли замон бештар дар мавридҳои зерин дида мешавад:

1) дар ҳолати бо ҳар як аъзои чидан омадани ҳиссаҳои инкории «на»: *Аммо Ҳуҷаназарбой, ки ба се хоҷагӣ ҳақ гирифта омадааст, на дар вақти киштукор, на дар вақти хишова ва на дар вақти чинак ба роши пахта қадам намондааст (С. Айни, Куллиёт).*

2) дар ҳолати бо ҳар як аъзон чидан омадани ҳиссаҳои таъкидии «ҳам»: — *Лекин ман монанди бойдухтарон аҳмақ нестам, ки дар вақти кор ҳам, дар вақти барои боркашонӣ омадан ҳам куртаи шоҳӣ пушида гардам (С. Айни, Куллиёт).*

Маълум аст, ки муносибати ҳоли замон бо калиман эзоҳшаванда қатъи назар аз он ки дар кадом сохту таркиб воқеъ гардидааст, бо роҳи тебейкунӣ ба амал меояд. Аъзоҳои чидан дар айни замон ба якдигар бо интонацияи пайваस्तкунӣ ва пайвандҳои паиҳам, хилофӣ ва ҷудой алоқаманд мешаванд:

Баъд аз хишова ва таноб партофтани палаки он як об медиҳанд (С. Айни, Куллиёт). Субҳ ва шом дар хонаҳои худ нону чой мехӯрданд (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё).

— *Аз коратон мо хурсанд, вале натиҷаи тафтишотро ҳоло не, балки пагоҳ мефаҳмед... (А. Сидқӣ, Ҷӯраи деринаи ман): Ба ҳар ҳол ҳар кореро, ки сар карда бошад, дер ё зуд ба қорён расонида буд (С. Айни, Куллиёт). Ҳамин шаб, шабона ё саҳари барвақт бароманда меравем... (С. Айни, Куллиёт).*

ҶОИ ҲОЛИ ЗАМОН ДАР ҶУМЛА

Ҷои ҳоли замон дар забони адабии ҳозирани тоҷик қатъӣ ва устувор нест, вале вай асосан пеш аз каллимаи эзоҳшаванда меояд. Азбаски ҳоли замон ақсар вақт ба хабари ҷумла тобеъ аст, асосан пеш аз он воқеъ мегардад.

1. Устувор набудани ҷои ҳоли замонро дар ҷумла ҳамин шаҳодат медиҳад, ки ҳатто як хели он ҳам дар аввал, ҳам дар мобайн ва ҳам дар паҳлуи хабар омада метавонад. Чунончи, ҳоли замоне, ки бо масдар бо ёрии пешоянди «баробари» ифода ёфтааст, ҳам дар аввали ҷумла ва ҳам пас аз мубтадо воқеъ шудааст. Танҳо ҳамин қиз мушоҳида мешавад, ки ин навъи ҳоли замон дар аввал зиёдтар вомерӯрад, ки ин ба задал мантиқӣ гирифтани он вобаста аст: **Баробари намоеъи шудани Сафар ҳама аз ҷояшон ҷунбида, илоҷи хеста берун баромаданро меҷустанд** (Ф. Ниёзи, Вафо). **Зеби баробари пештар омадани вай боз ба ҳарос худро ба қафо кашидани шуд** (Ф. Ниёзи, Вафо).

2. Дар забони адабии тоҷик пас аз мубтадо омадани ҳамаи хелҳои ҳоли замон мушоҳида мешавад: *...вай ҳозир раиси комитроияи районӣ мебошад...* (С. Улуғзода, Навобод). *Ман бо шунидани ин «насиҳат» ғайр аз сар ҳам карда хомӯш мондан чорзи дигаре надоштам* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Юнусбобо овози онҳоро шунидан замон ба наздиктари соати деворӣ омада, ба мили он чашм дӯхт* (Ф. Ниёзи, Вафо).

3. Ҳоли замон дар паҳлуи хабар низ меояд: — *Кори имрузиро ба фардо магузро* (Зарбулмасал). *Фазилатхола бошад, аз пеши назарам ҳаргиз дур намешуд* (Журн. Садои Шарқ). *Шеърӣ худам ба назари худам дар аввали гуфтан хуб менамуд* (С. Айнӣ, Куллиёт).

4. Ҳоли замон кам бошад ҳам, баъд аз хабар меояд. Ин ҳолат асосан бо ниятҳои услуби воқеъ мегардад. Ғайр аз ин, агар ҳоли замон чида шуда, ҳар кадом ҳиссаҳои инкории «на» қабул намояд, баъзан хабар дар байни ду ҳол воқеъ мегардад: *Ҳамеша зинсавор, на шаб ором ҳаст, на рӯз* (Журн. «Садои Шарқ»).

5. Дар назм вобаста ба хусусияти он ҷои ҳоли замон озодтар буда, вай ҳам пеш аз хабар ва ҳам пас аз он омада метавонад, пас аз хабар воқеъ шудани он ходисаи муқаррарист:

*Чашми ман гӯё ки меҷӯяд мудом
Соияи он дӯстонро субҳу шом.*

(М. Турсунзода)

*Рӯзу шабҳо интизорам ман ҳанӯз,
Бо дили умедворам ман ҳанӯз.*

(М. Турсунзода)

ҲОЛИ САБАБ

Ҳоли сабаб сабаби воқеъ шудан ва ё нашудани қору ҳаракат ва ҳолатро мефаҳмонад: *Он ҷанговароне, ки аз тарс дар ҳар гуна вазъият менишасганд, аз ҷояшон ҷунбиданӣ бошанд ҳам, ваҳм онҳоро ба замин зер карда, аз ҷо ҷунбиданӣ намемонд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Билет гирифта натавониста як шабонарӯз дар он ҷо мондам* (С. Айни, Куллиёт). *Хасу хошоке, ки аз тафси офтоби саратон хушк шуда буд, аз зери маҳси кӯҳнаи қори чокҳояш қандаи Зебӣ ба қафи пой ӯ мехалид* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Муносибати грамматикӣ ҳоли сабаб бо аъзои эзоҳшаванда бо мазмуни онҳо зич вобаста буда, ба дараҷае омезиш пайдо кардааст, ки ба яке дигаре ноқис ва ё зиёдати менамояд. Ин ҳолат вақте равшантар ба назар менамояд, ки муносибати он бо аъзои эзоҳшавандаш бо муносибати баъзе ҳолҳо, алалхусус, бо ҳоли тарз ва макону замон бо эзоҳшавандаҳояшон муқоиса карда шавад.

Дар аксарияти ҳолатҳо ҷумла бе аъзои пайрави ҳол ҳам омаданаш мумкин аст. Аммо ин фикрро нисбат ба ҳоли сабаб гуфтан мумкин нест. Ҳоли сабаб агар аз ҷумла истисно карда шавад, аксар вақт сохти ҷумла вайрон, мазмунаш хароб ва мантиқаш барбод меравад. Ин ҳолатҳо маҳз вақте мушоҳида мешавад, ки ҳоли сабаб ба хабар, ки ташкилдиҳандаи ҷумла аст, вобаста шуда ояд. Мисол:

— *Оча, аз саросемагӣ дасту рӯямонро ҳам нашустем* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Аз қорҳои боғандагӣ ман ҳанӯз бинобар хурд буданам ба ҳеҷ чиз қудратам намерасид* (Х. Ирфон, Дар қулбаи қосибон). *Сониҳо ин хатои худро фаҳмида бошад ҳам, ба сабаби шӯҳрат ёфтани он таҳаллус тағбир доданаиш мумкин нашуд* (С. Айни, Куллиёт). *Нӯзмону Ниёз бинобар дер шудани вақт ба ҳавлиҳояшон нарафта, дар ҳамин меҳмонхона ҳобиданд* (Х. Ирфон, Дар қулбаи қосибон). *Занон овози ин мурғро шум шумурда ба тарс афтодаанд* (С. Айни, Куллиёт).

Ҳоли сабаб бо зарфи сабаб, исм ва ибораҳои исмӣ, феъли ҳол, масдари ибораҳои масдарӣ ва таркибу таъбирҳои фразеологӣ ифода меёбад.

Бо зарф. Дар забони адабин тоҷик зарфҳои сабабе, ки ба вазифаи ҳоли сабаб оянд, бисёр нестанд ва якчанд қалимае, ки чун зарф ба вазифаи ҳоли сабаб меоянд, дар айни замон тобиши тарз доранд.

Чунончи: *Ба ҳамин мулоҳиза ӯ низ ночор роҳи хонаи худро пеш гирифт...* (С. Айни, Куллиёт). *Имрӯз, ки хонааш ҳам ғалтида, бе сарпаноҳ монд, дигарбора қатъитар карда масғаларо ба майдон овард ва дар натиҷа чор-ночор занашро ҳам қабул қунонид* (С. Айни, Куллиёт). *Пас, ноилоҷ аспашро «чу» гуфта роҳи «Навобод»-ро пеш гирифт* (С. Улуғзода, Диёри Навобод). *Ноилоҷ аз поён Оими Кафиҷумаҳсӣ ва боз як қайвонии*

дигарро ҷеғ зада оварду духтарҳоро ба зур аз ҳамдигар ҷудо карданд (Ҷ. Иқромӣ, Духтари оташ).

Бо исм ва ибораҳои исмӣ. Аз беборишӣ оби Қашқадаръё хушиқид, об ки нашуд, сабзавоткорӣ, обҷакорӣ ва боғдорӣ ҳам нашуд (С. Айнӣ, Куллиёт). **Аммо бо таъсири рӯзҳои офтобноки пай дар пай баҳорон барфи ғафси биёбон об шуда, дар ҳар ҷо-ҳар ҷо кўлмакҳое, ки руйҳояшон қўймоқак ях баста буд, пайдо шуда буданд** (С. Айнӣ, Куллиёт). **Лекин ба сабаби хурдсолиаш роҳи ба амал овардани он фикри худро наёфт** (С. Айнӣ, Куллиёт).

Ба вазифаи ҳоли сабаб ҳамаи исмҳои намеоянд. Ба ин вазифа бештар исмҳои маънию ҳолат бо ёрии пешояндҳои асли, изофӣ ва таркибии изофӣ омада метавонанд:

... **одмони маҳалла аз шодӣ ба ҷомаи худ намеғунҷиданд** (Р. Чалил, Шикасти тилисмот). **Умрихола суҳанҳои Юнусбоборо бо диққати том гуш мекарду ашкони аз ҳаяҷон беихтиёр дар чашмонаш ҷушидаро дам ба дам бо нуғи қарсаиш пок мекард** (Ф. Ниёзӣ, Вафо). **Сафар ҳам сабаби қонегунанда наёфта, аз саросемагӣ яқбора баҳонае нишон дод, ки аз гуфтани он худаиш ҳам дар ҳиҷолат монд** (Ф. Ниёзӣ, Вафо). **Ин ҷавоби ман нисбат ба он пурсандагон як ҷавоби ҳайратовар буд ва бо тақозои ҷавонӣ худам аз ин ҷавоби худ завқ мебурдам** (С. Айнӣ, Куллиёт). **Шумо бошед, бо хоҳиши ҷавонӣ ва камтаҷрибагӣ ба мардум фирефта мешавед** (С. Айнӣ, Куллиёт). **Дар ояндаи «Ёддоштҳо» ба чандин муносибат ӯ ёд карда хоҳад шуд** (С. Айнӣ, Куллиёт). **Вай, бинобар хоҳиши аҳли гузар, ба сабаби қадрдонии падараш, муаззини гузари худамон таъин шуда буд** (С. Айнӣ, Куллиёт).

Ақсарияти пешояндҳои таркибии изофӣ ба туфайли ҳисси номнашон барон барҷаставу равшантар ифода гардидани ҳоли сабаб ва мазмуни сабабини он ёри мерасонанд: **Шариф-Маҳдум Мўътасим ба сабаби аризаҳои шикоятш аз ҳаммансабони худ ба ғазаби амир гирифторм шуда, аз кор гирифта шуд...** (С. Айнӣ, Куллиёт). **Ғузакояҳое ҳам, ки аввал холибех бароманда, дар натиҷаи меҳнатҳои пай дар пай шоҳу паҳлу дода кўрак баста буданд, барои пурсамар шудани меҳнати ӯ сабзб мешуданд** (С. Айнӣ, Куллиёт). **Дар айбдор кардан як даргза ҳақ ҳам доштанд, аммо ту дар сояи меҳнати коллектив аз он айб халос шуди...** (С. Айнӣ, Куллиёт). ... **Он заминҳо баробари пахтаи барвақти ҳосил нздода бошанд ҳам, дар сояи меҳнати боғайрат ҳосили миёна доданд** (С. Айнӣ, Куллиёт). **Ба шарофати Ҳукумати Шўроӣ аз пардаи сиёҳ ва зиндонии хона озод шудем** (С. Айнӣ, Куллиёт).

Бо таркибҳои ҷонишинӣ. Ҷонишинҳои ишоратӣ бо пешояндҳои сабаби дар шакли таркиб ба вазифаи ҳоли сабаб омада метавонанд: **Аммо соли гузашта дар мавсими олуғундорӣ фалокате рӯй дод, ки аз сабаби ин Ҳасан, аз як тараф, аз ҳамми бародар ва бародарзодагонаш ҷудо шуда бошад, аз тарафи дигар, дили**

худаширо ҳам бой дода монда буд (С. Айни, Куллиёт). *Аз деҳа болотар кони ангиштсанг ёфт шуда буд ва бинобар он ба воситаи деҳа роҳи калони сангфарш ҳам кашида шуда буд, ки он барои зудтар тараққӣ қардани деҳа як омил муҳим буд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Борони сел борид, ки дар натиҷаи он ҳама майдонхоро об зер кард* (Журн. «Садон Шарк»).

Бо феъли ҳол ва ибораҳои он. *У фарқи тамошо ва андешаҳои ошиқона шуда, аз гардиши лангари соат беҳабар буд...* (Р. Чалил, Шикасти тилисмот). *Аъзои ҷамъияти камбағалон шуда истода, ба гапҳои кучагӣ бовар карда гаштани ӯ айб аст* (С. Айни, Куллиёт). *Ман тоқат карда натавониста, кӯрпаро ба сарам кашидам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Сардори станция графика ҳаракати поездхоро баҳона карда, ба фурувардани тухмипошакҳо рози намешуд* (А. Сидқӣ, Ҷӯраи деринаи ман).

Бо масдар ва ибораҳои масдарӣ. Дар ифодаи ҳоли сабаб бо масдар ва ибораҳои масдарӣ қариб ҳамаи он воситаҳои грамматикӣ, ки бо исм омада буданд, иштирок менамоянд:

Падарам бинобар кӯҳнаварзишкор буданаш бисёр ҷустуҷолок ва боқувват буд (Х. Ирфон, Дар кулпан қосибон). *Назар ба нақли маҳрамони қозикалон, ӯ ин корро барои аз одаг берун буданаш ба амал наовардааст* (С. Айни, Куллиёт). *Ба сабаби маҳрум монданатон аз ин тамошои муфти табиӣ, албатта, ғамгин мешавед, лекин дилтангӣ накунед!* (С. Айни, Куллиёт). — *Ман ҳам аз сабаби дӯст доштани касбу кори худ ҳамин хел мегӯям...* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *...дар натиҷаи ба рӯд наздик қардани ҷӯй мо се метр заминро бозёфт қардем* (С. Айни, Куллиёт). *...Муҳаммадҷонако ба муносибати омадани Барака аз нав ҷавон шуд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Аҳмад-Маҳдуми Дониш аз ҷиҳати бемори барҷомонда буданаш ба кори комиссия иштирок карда натавонист* (С. Айни, Куллиёт).

Бо таркибу ибораҳои рехта ва фразеологӣ. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик бисёр таркиб ва таъбирҳои рехтаву фразеологӣ ҳастанд, ки ба вазифаи ҳоли сабаб меоянд. Баъзеи онҳо агарчи шаклан ба ибораҳои феъли ҳол шабоҳат дошта бошанд ҳам, яклухтию устуворӣ ва як мафҳумро ифода намуда, хусусиятӣ зарфӣ гирифтани онҳо, инчунин маънои маҷозӣ доштани онҳо аз онҳо истисно мекунад. **Чунончи:**

Имрӯз ба зӯр хест ва аз рӯи ақлаш гузашта натавониста ба кор рафт (С. Айни, Куллиёт). *Ҳоҷиҷумар бо раис гапаш гурехта ба колхозии «Ситораи Сурх» кӯчида рафт* (С. Улуғзода, Диёри Навобод).

ХОЛИ САБАБИ ЧИДА

Ҳоли сабаб ба тарзи чидани он низ воқеъ мегардад. Ҳоли сабаби чидани он ба эзоҳшавандаи худ асосан бо як воситаи грамматикӣ алоқаманд мешавад:

Офтоб роҳи худро дигар карда хеле ба тарафи ҷануб рафта аз болои кӯҳистони Тоҷикистон дур шуда бошад ҳам, ба сабаби оромӣ ва софии ҳаво тобишаш асарнок буд (С. Айни, Куллиёт).

Пешояндҳо баъзан бо ҳар як аъзон чида такрор шуда меоянд, ки дар ин ҳолат аъзоҳои чида як навъ таъкид меёбанд: *Барои ӯҳдабароёна таълим додани одделенияи худ ва барои намунавор адо кардани хизмат ба шумо ташаккур баён мекунам (Ф. Ниёзӣ, Вафо). Аммо ба сабаби нарасидани қувваи коргарӣ ва аз сабаби қувваи асосии колхозҳоро ба кори пахтазор сафарбар намудан қисми зиёди мевазорҳо камҳосил шуда, ҳатто баъзе навъҳои хуби ангуру шафтолу аз ин боғот нест шуда рафтанд (А. Сидқӣ, Ҷураи деринаи ман).*

Бисёр пешояндҳое, ки барои ифодаи ҳоли сабаб хизмат мекунанд, муродифи якдигар мебошанд ва ба ҷои якдигар озодона истеъмол меёбанд. Ин хусусияти пешояндҳо, ки ба ифодаи ҳоли сабаб бо ҳиссаҳои гуногун ва ибораҳои ҳархела ёрӣ мерасонанд, имконият медиҳад, ки бо ҳар як аъзон ҳоли сабаб пешояндҳои гуногун, вале ҳамвазифа оянд: — *Дуруст аст, — гуфт Содиқ, — аз барои ба колхоз даромаднам набошад ҳам, ба сабаби нобуд шудани молҳоям, ҷавонмарг шудани «сиёҳқундузам» ва ба болои онҳо ба сабаби пеш нарафтани кори колхоз на танҳо мурғи диламро, ҳатто қариб буд, ки худамро ҳам аз даст диҳам (С. Айни, Куллиёт).*

Дар ин мисол чорто ҳоли сабаб: 1) аз барои ба колхоз даромадан, 2) ба сабаби нобуд шудани молҳоям, 3) ҷавонмарг шудани «сиёҳқундузам», 4) ба сабаби пеш нарафтани кори колхоз чида шуда омадааст. Аз онҳо яқум бо пешоянди «аз барои», ки хусусияти халқӣ-гуфтугӯй дорад, дуҷум ба чорум бо пешоянди умумистеъмолӣ «ба сабаби» омада, сеюм бе пешоянд омада бошад ҳам, пешоянди дуҷум ба дуҷуму сеюм як хел мансуб аст.

Муносибати байни худи аъзоҳои чидаи ҳоли сабаб ҳам як хел набуда, гуногун аст. Чунончи, дар мисоли зикршуда аъзоҳои чидаи яқуму дуҷум дар муносибати хилофӣ буда, аъзоҳои чидаи дуҷум, сеюм ва чорум ба якдигар дар муносибати якхелаанд, ки он дар такрор ва пайҳамӣ зоҳир мегардад.

Аъзоҳои чидае, ки ба ҳам дар муносибати замонӣ буда, он дар такрорӣ, пайдарҳамӣ ва якзамонии ҳодисаҳо зоҳир мешавад, ба якдигар бо интонацияи пайваст ва пайвандакҳои пайвасткунандаи ва, -у (-ю) алоқаманд мешаванд: *Баъзе хӯшаҳо бо нишастани паррандагон ба болои худашон, ё бо нӯл задани онҳо аз камоли пухтагӣ, хушкӣ ва пуробӣ шикаста ба замин меафтаданд... (С. Айни, Куллиёт). Ба сабаби камбориш гузаштани зимистон ва тамоман беборон омадани баҳорон на танҳо ҷав ва гандум барин киштҳои бяхорӣ, ҳатто барги дарахтон ҳам рӯ ба пажмурдагӣ оварда буд (С. Айни, Куллиёт).*

Бо пайвандакҳои хилофӣ ва чудой ба ҳам алоқаманд шуда-

ни аъзоҳои чидан ҳоли сабаб кам дида мешавад. Чунончи:
Барои эҳтимоли аз пушт расида омадани аскарони мусаллаҳи афғон ва ё аз пеш вохӯрдани корвон аспҳоро як-ду манзил давондан даркор буд (С. Айнӣ, Куллиёт). *Дигарон дар ҷангҳои хунрезона бар зидди қувваҳои як чанд бор зиёди душман ё ҳалок ё ярадор шуда, аз саф баромада буданд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

ҶОИ ҲОЛИ САБАБ ДАР ҶУМЛА

Ҳоли сабаб дар забони адабии тоҷик одатан пеш аз эзоҳшавандаи худ меояд, чунки воқеъ гардидан ва ё нагардидани амал ва ба гуфайли он тамоми ҷумла ба ҳоли сабаб вобаста аст. Ин аст, ки ҳоли сабаб асосан дар аввали ҷумла, баъзан пас аз мубтадо ва гоҳо дар байни аъзоҳои пайраву паҳлуи ҳабаб воқеъ мегардад. Мисол:

Аз бахилӣ шуморо дида наметавонист (Ф. Ниёзӣ, Вафо).
...замини ҳавлиашон аз бе поёнбӯи хароб мешавад (Р. Ҷалил, Шикасти тилимот). *Як рӯз амир Ҳайдар бинобар бисъёр будани аризаҳо, аз тарси дермони дарсӯиаш, ки онро хеле муҳим мешумурд, онҳоро (аризаҳоро) рӯякӣ ва шитобкорона аз назар мегузаронид* (С. Айнӣ, Куллиёт).

ҲОЛИ МАҚСАД

Ҳоли мақсад барои ҷӣ ва бо кадом мақсад воқеъ шудани амалу ҳолатро ифода менамояд. Ҳоли мақсад бо зарфҳои мақсад, исм ва ибораҳои исмӣ, масдару ибораҳои масдарӣ ва феълҳои ҳоли ифода меёбад.

Бо зарф. Зарфҳои мақсад дар забони адабии тоҷик ниҳоят кам мебошанд. Онҳо ба ин вазифа бевосита омада, бо эзоҳдиҳандаи худ бо роҳи ҳамроҳӣ алоқаманд мешаванд:

Медонӣ! Лекин қасдан худро ба нодонӣ мезанӣ! (С. Айнӣ, Куллиёт). *Шодӣ мақсади Дилбарро хуб медонист, лекин қасдан шӯхӣ карда, гапро кашол медод...* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Бо исм ва ибораҳои исмӣ. Ба вазифаи ҳоли мақсад исмҳои ибораҳои исмӣ ба таври фаровон оянд ҳам, ҳамаи исмҳои дар маврид истеъмол намеёбанд. Ба ин вазифа асосан исмҳои маънии гуруҳи ҳаракат меоянд. Мисол:

Остинҳои куртаи сатини гулобии наваширо, ки имрӯз барои пахтачинӣ ба ҷои куртаи шохӣ пӯшида буд, барзада аз оринҷҳояш болотар баровард... (С. Айнӣ, Куллиёт). *Соли гузашта барои сайёҳат ба Душанбе мерафтаму дар ресторани вагон бо як одам шинос шудам* (Р. Ҷалил, Шикасти тилимот). *Рӯзи чорум барои ҳолпурсӣ ба назди Хуррам ба қисми санитарӣ омадам* (Журн. «Садои Шарқ»). *Аз рӯи қавли Ашур амал-*

дор ёбони Қарохониро мол карда шудааст, ҳозир ба ҳавлии Қувватхон барои шўрбохурӣ даромадааст... (С. Айни, Куллиёт). — Ман магар ба шаҳр барои гардиш рафта будам! (Р. Ча-лил, Шикасти тилисмот).

Исмҳо ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли мақсад бо ёрии пешояндҳо ва пасояндҳо меоянд. Ҳоли мақсаде, ки бо исмҳо ва ибораҳои исмӣ ифода ёфтааст, бештар бо пешоянди изофӣ «барои» меояд. Бо ёрии ин пешоянд маънои мақсадии таркиб равшантар зоҳир мегардад. Ч у н о н ч и:

Гуруҳи аскарони сурх, партизанҳои сурх, калтакдорони сур-хи деҳқонони меҳнаткаш барои босмачиковӣ ба як деҳа мерафт (С. Айни, Куллиёт). *Бегоҳии ҳамон рӯз, вақте ки ҳамқишлоқон барои муборақбодии аз ҷанг баргаштани Нуралӣ дар ҳавлии ӯ ҷамъ шуда буданд, Бобосаиди пир тайлоқро етак карда оварда, дар пеши хурду калон ба Нуралӣ тақдим намуд* (С. Улуғзода, Дирӯи Навобод). *Мудири магазини кооператив ҳам бо молфу-рушии худ молҳои боқимондаи дӯкони ба ҳисоб гирифта ба-рои қабули молҳои саноатии намоянда ҳозир мешуд* (С. Айни, Куллиёт). *Вақте ки ҳама берун баромаданд, Вера Нуралиро «барои як даҳан гап» ба тарафе ҷеғ зад...* (С. Улуғзода, Дирӯи Навобод). *...Ночор барои талафи ғалли ба дари хонаи бой рафт* (С. Айни, Куллиёт).

Исмҳо ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли мақсад бо ёрии пешояндҳои таркибии изофӣ низ меоянд:

*Намуданд ҷанг аз барои Ватан
Маҳу солҳое падарҳои ман.
Намуданд ҷанг аз барои ҳаёт,
Барои саодат, барои наҷот.*

(М. Турсунзода)

— Назар ба қавли ӯ, — гуфт Қутбия, — Ҳасан ба вайрон кардани сеялка ва бо нияти зараррасонӣ барҳам додани куль-тиватор айбдор шудааст... (С. Айни, Куллиёт). *Хушбахтона, он ҷақмоқ ҳоло бо ӯ будааст ва ман бо мақсади алаваргиронӣ зуд як қабза хасу хошок чида овардам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Бо масдар ва ибораҳои масдарӣ. *Вақте ки Сафарғулом барои гап задан аз ҷояш хест, Шошмақул ҳам аз ҷояш ҷаста хеста...* (С. Айни, Куллиёт). *Ман барои ба даст даровардани касе омада будам, ки ба вай яке аз муътабарони Сари Ҷуй «ваҷҳи шаръӣ» доштааст...* (С. Айни, Куллиёт). — *Туро барои ба суди ҳарбӣ додан нигоҳ доштанд* (С. Айни, Куллиёт).

Пешоянди асосие, ки бо ёрии он масдар ва ибораҳои мас-дарӣ ҳоли мақсад шуда меоянд, пешоянди изофӣ «барои» ме-бошад. Ч у н о н ч и:

Барои зудтар рафтан кушиш мекунам (С. Айни, Марги суд-хур). *Вай паҳгаи ба сари тарозу овардашударо ҳам бармека-*

шид, ҳам барои каме хушк кардан ба офтобрӯя паҳн мекард (Ф. Ниёзи, Вафо). *Барои дарав кунонидани янтоқ ба сарта-рошхона омад* (Р. Чалил, Шикасти тилисмот).

Барои бо масдар ва ибораҳои масдарӣ ифода ёфтани ҳоли мақсад пешояндҳои таркибии изофии «ба мақсади», «бо мақсади», «бо нияти», «ба умеди» низ ёрӣ мерасонанд: *Ман чой-нику пиёларо ба наздиктари худ кашида мондам ва ба мақсади пай бурдан ба аҳволаш ба тарафи ӯ нигоҳ кардам* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Мо ончунон ташнаи мактабхона будем, ки бо нияти ба шаҳр рафтани ба мактаб дохил шудан кӯшиш мекардем камтар хӯрем ва бештар захира кунем* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). ... *бо нияти ӯро бедор карда аз корҳои имрӯз кардааш маълумот додан тирезаро се бор пуштиноҳунӣ зад* (С. Айнӣ, Куллиёт).

ХОЛИ МАҚСАДИ ЧИДА

Ҳоли мақсад дар ҷумла чида шуда ҳам меояд. Ҳолҳои мақсади чида ба эзоҳшавандашон асосан ба воситаи як пешоянд муносибат пайдо мекунанд, ки одатан пеш аз чидаи якум воқеъ мегардад:

Дар ошхона барои ошпазӣ ва обгармкунӣ деғҳои ҷудогона шинонданд (С. Айнӣ, Куллиёт). *Маҷлис барои ҷамъ кардани кўпкоритозон ва гирифта бурдани он ба Бухоро шитобкорона пароканда шуд* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Баъзан пешояндҳо бо ҳар як аъзои чидаи ҳоли мақсад тақрир меоянд. Ин ҳолат баъзан бо ниятҳои услубӣ, барои таъкиди ҳар ду ҳисса ва ба онҳо додани задаи мантиқӣ ба амал меояд. Агар аъзоҳои чида бо ҳиссаҳои таъкидии «ҳам... ҳам» ва ё ҳиссаҳои инкорини «на... на» омада бошанд, тақрори пешоянд хатмист. **Ч у н о н ч и:**

Ҳам барои осуда нигоҳ доштани худ ва ҳам барои нигоҳ доштани яроқҳо то омадани соҳиби ҳақиқии онҳо онҳоро Урмон-Полвон ва Бозор амин, ки ба инҳо дили ҳукуматҳо пур шудааст ва хонаи онҳоро ҳеҷ гоҳ нахоҳанд кофт, супурда монданатон даркор аст (С. Айнӣ, Куллиёт).

Пешоянд бо ҳар як аъзои чидаи ҳоли мақсад инчунин вақте ба таври ноғузир меояд, ки он аъзоҳои чида ба ҳам дар муносибати хилофӣ бошанд: — *Ин кўрпахоро на барои дар хона мондан, балки барои фурӯш тайёр кардаанд* (С. Айнӣ, Куллиёт). Барои тақрор накардани аини як пешоянд, баъзан бо аъзоҳои чида пешояндҳои синонимӣ истифода меёбанд: *Рӯзе ман барои аҳволпурсӣ ва ба умеди фаҳмидани ҳолати даруниаш ӯро дунболагирӣ карда дар гулзори беруни шаҳр дарёфтам* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Ҳолҳои мақсади чида ба якдигар дар муносибати замонӣ, хилофи ва ҷудой омада метавонанд ва дар ҷунин ҳолатҳо ало-

қан онҳо ба ҳам ба воситаи интонация ва пайвандакҳои пай-
хам, хилофӣ ва ҷудой ба амал меояд. Мисол:

*Худаиш бошад, барои як худро нишон додану аз аҳволи за-
мон бохабар ва пас аз пай корҳои дигар шудан ба идораиш
рафт* (Р. Чалил, Шикасти тилимот). *Маълум мешавад, ки
инҳо барои хайрухуш нею балки барои ба ман алам додан
омадаанд* (А. Сидқӣ, Ҷураи деринаи ман). — *Қадам вақт ки
навбат расад, мераванд, «на барои шумо», балки барои ман-
фиати худашон, барои манфиати подшоҳӣ мераванд* (С. Айнӣ,
Қуллиёт). *Ба як кас бовар карда, як кори калонро ба ӯ месу-
поранд, ӯ қасдан ё ин ки сахван ин корро вайрон карда мефи-
ристонанд* (С. Айнӣ, Қуллиёт). *Ҳаргиз гумон накунед, ки пира-
мард маҳз барои овехтан ё барои ба дигарон нишон додан шох-
чаҳои дарахтҳоро мешикаста бошад* (А. Сидқӣ, Ҷураи деринаи
ман). *Рузона ба нияти зиёрат ё саёҳат ҳар кас ба ин мазор ва
ба наздикии ин ғор омада равад ҳам, шабона касеро ёрои он
набуд, ки дар ин давру пеш қадамгузор шавад* (С. Айнӣ, Қул-
лиёт).

ҶОИ ҲОЛИ МАҚСАД

Ҳоли мақсад асосан пеш аз калимаи эзоҳшавандаш меояд,
агар ҷумла тафсилӣ бошад, метавонад дар аввали ҷумла ва ё
мобайн ояд, вале пас аз мубтадову пеш аз хабар омадани ҳоли
мақсад (дар ин гуна ҳолатҳо пеш ва ё пас аз дигар аъзоҳои
пайрав омаданиш мумкин) дар забони адабии тоҷик зиёдтар
ҷой дорад:

*Барои ташиқ кардани ин гуна маҳкама... касе таъин карда
шавад* (С. Айнӣ, Қуллиёт). *Инак, барои ҳамин мақсад Қушот
Қамарбоборо ба асп савор карда ба ҳамсоярӯ... фиристод...*
(С. Айнӣ, Қуллиёт). *Халифа шуморо барои кор кунондан, қо-
лин бофондан гирифтааст* (С. Айнӣ, Қуллиёт). *Бой ба шумо
барои тоза карда додан боз ғӯша диҳад...* (С. Айнӣ, Қуллиёт).
Инҳо барои ошу нони ту ғун мешаванд... (С. Айнӣ, Қуллиёт).
*Ин айвон барои бошиши одамон набуда, балки онро махсусан
барои қафтарон сохта буданд...* (С. Айнӣ, Қуллиёт).

ҲОЛИ ШАРТ

Ҳоли шарт бо қадам шарт воқеъ шудани амалу ҳолатро
ифода менамояд.

Ман ӯро надида рафта наметавонам (Журн. «Садои Шарк»).

... ӯ пешӣ пояширо надида пой намегузорад (С. Айнӣ, Қул-
лиёт). *Вай ба шартӣ баргашта омадан розӣ мешавад* (С. Ай-
нӣ, Қуллиёт).

Ҳоли шарт асосан бо ибораҳои исмӣ, феъли ҳол ва маедарӣ

ифода меёбад. *Исм ва ибораҳои исмӣ* ба вазифаи ҳоли шарт бо ёрии пешояндҳо меоянд: *Баъд аз ду сол дар зиндон хобида, чанд бор қини подшоҳро дидан ду таноб замини дар Қаҳқашон доштаамро фурӯхта харҷ карда, бо шартӣ қабули сарбозии амир аз зиндон халос шудам...* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Ба вазифаи ҳоли шарт феъли ҳол ва ибораҳои он нисбатан бештар ва бевосита меоянд: *Чавонони ширинӣ аз ин маслиҳат напурсида ҳеҷ кор намекарданд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *...нафаҳмида гап намегад* (С. Айнӣ, Куллиёт). — *Хар чизе, ки ба фикрам ояд, ба шумоён нагуфта, ба кӣ мегуфтам...* (А. Сидқӣ, Ҷураи деринан ман). *Ман вайро надида, аз Тус рафта намегавонистам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Нишон як корро надонида намекунад, агар лозим шавад, худаи ҳеҷ мезанад, — гуфта моёро нигоҳ дошт* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Ибораҳои масдарӣ ба вазифаи ҳоли шарт асосан бо ёрии пешояндҳои «ба шартӣ», «бо шартӣ» ва «дар сурати» меоянд:

Худи Абдуллоҳоча ҳам, ки ман бо ӯ дар хонаи Шарифҷон-Маҳдум шинос шуда будам, ба ман аз адабиёт гап мезад ва китобҳои адабиашро ба шартӣ дар хонаи худаи нишаста мутолиа кардан меод (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ин кас ҳам ба ҳаваси дарсгӯӣ офтоба будааст, ки ҳуҷраашро ба ман ба шартӣ шогирди ӯ шуданам додааст* (С. Айнӣ, Куллиёт).

ҲОЛИ ШАРТИ ЧИДА

Суханро наандешида, насанҷида мағӯ. (Зарбулмасал).
Чои ҳоли шарт.

Чи хеле ки аз мисолҳои дар боло зикршуда аён аст, ҳоли шарт пеш аз эзоҳшавандаи худ меояд. Агар ҳоли шарт бо ибораи феъли ҳол ифода ёфта бошад, аксар дар паҳлуи хабар ва агар бо ибораи масдарӣ ифода ёфта бошад, ҳам дар паҳлуи хабар ва ҳам аз он дуртар воқеъ шуданаш мумкин аст.

ҲОЛИ ХИЛОФ

Ҳоли хилоф аъзои ҷумлаест, ки дар воқеъ гардидани амал вай ба инobat гирифта нашудааст ва ё ба он муқобил меистад:

... Он мадраса бо вуҷуди бисёрҳои мударрисонаш дарсхона надошт (С. Айнӣ, Куллиёт). *Бо вуҷуди синнаш болотар аз шаст будан дар ришаш торҳои сафед кам менамуд ва ба ҳамин муносибат ӯро мардум «сиёҳпир» мегуфтанд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Кӯчаи Машиҳад бар хилофи тамоми шаҳр як ҷӯи калоне дошт* (Х. Ирфон, Дар кулбаи косибон).

Ҳоли хилоф бо исму ибораҳои исмӣ, феъли ҳол ва ибораҳои шартӣ, масдару ибораҳои масдарӣ ифода меёбад.

Исм ва ибораҳои исми ба вазифаи ҳоли хилоф ба воситаи пешояндҳои гуногун меоянд:

... бар хилофи чашмдошти ҳамаи муллоён ва тамошобинон, ки шумоён ҳам дар қатори онҳо ҳастетон, ба ман даҳъяк доданд (С. Айнӣ, Куллиёт). Бар хилофи кӯҳансолон қисми зиёди ҷавонон... заминро ба шодмонӣ қабул мекарданд (А. Сидқӣ, Ҷуран деринаи ман). — Астағфируллоҳ ал-азим... — бар хилофи одат ғзаби ҷаҳолатро фуру бурд мулло... (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот).

... аммо бар хилофи косибхонаи Самарқанду Бухоро ман дар ин ҷо дуконхонаи ҳатто дудастгоҳноке надидам (Х. Ирфон, Дар кулбаи косибон). ... чӣ гуна шумо аз манфиати худ чашм пушидед ва бар хилофи ҳама ҳамкоронатон дар фикри ҷалби меҳмонон нашудед? (Х. Ирфон, Дар кулбаи косибон). Аммо вай бар хилофи чашмдошти одамон баҳсу мунозира накард, «не» ҳам нагуфт ва монанди ҳама розӣ шуд (А. Сидқӣ, Ҷуран деринаи ман). У ғайричашмдошти ман худро ба даруни отаи зад. ... Ҳамаи онҳо, қатъи назар аз савияи донишашон ба табақаи уламо мансуб буданд (С. Айнӣ, Куллиёт).

Лекин имрӯз аз ғайри чашмдошти мо дар вақти чоштгоҳ бешона баргашт (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Акнун амҷам аз ғайри чашмдошти худам маро як зимистон аз ширинӣ таъмин кард, пас ман чаро хурсанд набошам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Ҷонишинҳои ишоратӣ ба вазифаи ҳоли хилоф бо пешоянди «бо вучуди» меоянд: Баъд аз ин воқеа Қорӣ Самеъ то зинда буд ба куча намебаромад ва агар барояд ҳам, ба қиёфати одамони оддӣ шуда мебаромад ва бо вучуди ин аз забони мардум халосӣ намеёфт (С. Айнӣ, Куллиёт). Ҳеҷ аломате дида намешуд, ки аз вайрон шудани ҳаво дарак диҳад. Бо вучуди ин ҳаво хунук буд ва бадани пирамард меларзид (Журн. «Садои Шарқ»).

Феъли ҳол ва ибораҳои вай ба вазифаи ҳоли хилоф бе пешоянду пасоянд меоянд: Азимшоҳ гум шудани ду гӯсфанди худро шунида, ҳеҷ изҳори андӯҳ накард (С. Айнӣ, Куллиёт). Вай ба нотобиш худ аҳамият надода хеста гаштан гирифт (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). — Ман... намедонам, аммо вай гапи маро нагирифта, гурехта ба уштилхона рафт (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Масдар ва ибораҳои масдарӣ ба вазифаи ҳоли хилоф мисли исмҳо бо ёри воситаҳои зиёди грамматикӣ меоянд: Аз мағрурӣ бошад, дар вай асаре набуд, бо вучуди панҷ паҳлавонро ғалтонданаш дар маърака ҷунон меистод, ки кас гумон мекард «ҳамин замон ӯ аз шармгинӣ об шуда ба замин хоҳад рехт» (С. Айнӣ, Куллиёт). Беғоҳи ҷумъа бо вучуди навкор ва ноомил буданамон ҳар кадомамон дувоздаҳ-понздаҳтогӣ кор баровардем (Х. Ирфон, Дар кулбаи косибон).

Одинаев ба ҷои бадқаҳр шудан зери лаб ришханд карду дар дилаш гуфт... (Ф. Ниёзи, Вафо). Оқилов ба Чура-Саркор ба ҷои машина додан як варақи калон коғазро дароз кард (А. Сидқи, Чураи деринаи ман).

ҲОЛИ ХИЛОФИ ЧИДА

Ман бо вуҷуди он ҳама мондагӣ ва бедорхобӣ шаби дароз хобίδα натавонистам (С. Айни, Марги судхур). У бо вуҷуди қадди паст ва ҷомаҳои фароҳу дарози маҳаллиаш дар ҳаракатҳои варзишу бозӣ аз мо бачагон чобуктар менамуд. Бо вуҷуди чину оқингҳои рӯй ва пешониаш ва сафедӣ афтодан ба рӯи абрӯвонаш аз дидани тарзи қадамгузорӣ ва овози қаҳқаҳаи ҷарангосиаш гумон мекардед, ки ҳанӯз ӯ дар байни чилу панҷоҳ мегардад (Х. Ирфон, Дар кулбаи косибон).

ҶОИ ҲОЛИ ХИЛОФ

Ҳоли хилоф дар ҷумла одатан пеш аз эзоҳшавандаи худ меояд. Вай баъд аз мубтадо, дар аввали ҷумла, дар байни дигар аъзоҳои ҷумла омада метавонад: *Сураат бо вуҷуди калон ва бисёр равшан набуданиаш ҳусну латофати хонаи мо буд (Б. Ортиқов, Гули садбарг). ... чор дастгоҳаш бо вуҷуди доштани кори тайёр бекор истода буд... (Х. Ирфон, Дар кулбаи косибон). Аз ин ҷамъиятҳои калон ҷамъиятҳои саисон ва машқобон бо вуҷуди бо рӯҳа динӣ навиштагӣ будани рисолаҳои он як дараҷа манфиати пешаваронро рӯя мекарданд ва ингаҳбета инҳо ҳам ба шакли умумӣ буд (С. Айни, Куллиёт). Бар хилофи нухазанхона дар абрбандиҳо кор кам буд (Х. Ирфон, Дар кулбаи косибон).*

КАЛИМА ВА ИБОРАҶОИ ХУЛОСАКУНАНДА

Вазифаи грамматикӣ калима ва ибораҳои хулосакунанда ҷамъбаст ва умумӣ карда нишон додани аъзоҳои ҷидаи ҷумла мебошад. Агар мо аъзоҳои ҷидаи ҷумларо ҳамчун ҷузъ тасаввур кунем, калимаҳои хулосакунандаро кулли онҳо ҳисоб кардан мумкин аст.

Калимаҳои хулосакунанда, одатан, пеш аз аъзоҳои ҷида ва гоҳо пас аз аъзоҳои ҷидаи ҷумла меоянд. Онҳо на фақат бо сар-аъзоҳо, балки бо аъзоҳои пайрави ҷида низ омада метавонанд:

Дар боғи колхоз ҳамаи дарахтони мевадор: ангур, себ, нок, анор, олуҷу гелос ва ғайра ба ҳосил даромаданд. Дар ин мисол «ҳамаи дарахтони мевадор» иборати хулосакунанда буда, пеш аз мубтадоҳои ҷида воқеъ гардидааст.

Вай тамоми чизҳои атроф: чинорҳо, харсангҳо ва оби шӯхи чӯйро аз назар мегузаронад (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Дар қафасҳо мурғони шикорӣ: бошаҳо, бозҳо ва шохинҳо беҳаракат сарҳояшонро ба як тараф гардонда ништастанд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Дар деворҳои хона яроқу аслиҳаҳои гуногун: шофу шамшерҳо, найзаҳо ва сипарҳои хуршедтамға овехта шудаанд (С. Улуғзода, Ибни Сино). Ин ҷонварҳо ба ҳама чиз: ба либос, ба рӯй ва ба муй мечаспанд (С. Улуғзода, Ибни Сино). Дар ин ҷо аз кураҳо дулҳои ранг ба ранг: сабз, бунафш, зард ва сиёҳ фаввора мезаданд (С. Улуғзода, Навобод).

Дар мисолҳои зерин калимаю ибораҳои хулосакунанда ва аъзоҳои чида ба вазифаи гуногуни синтаксисӣ омадаанд. Падарам муллоҳои расмиро: имомҳо, қозиҳо ва раисҳоро бисъёр бад мезд... (С. Айни, Қуллиёт). Хурокворӣ: об, ем ва бедаи аспҳо ба охир мерасид (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). Чойхонаҳо, дуқонҳои баққоли ва атторӣ — ҳама бастаю тахтабандӣ буданд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). Дарахҳо, хонаҳои баланду паст, заминҳои кишт, пастию баландиҳо — ҳама ба назар метофтанд... (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Вай фақат ба кори фирқа не, ба кори шуру, артель, деҳқонӣ, мактаб, қироатхона, хулласи калом ба ҳама кор нигоҳу назорат мекардааст (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). Оташи ин тарафҳо, бо рангҳои гуногун: сурху зарду бунафшу сабзу нилобӣ шуда мебаромадаанд (С. Айни, Қуллиёт). Онҳо ҳамаи ҷойҳои ба назар намоёни колхоз: пахтазор, мевазор, токзор, лимӯзорро давр заданд («Тоҷикистони советӣ»).

Баъзан аъзоҳои чида пас аз калимаҳои хулосакунандаю хабар, яъне дар охири ҷумла низ меоянд:

Ман аз совхоз хеле ниҳол гирифтам: анор, анҷир, ношпӯтӣ ва себ (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Гоҳо хабарҳо бо калимаҳои чида пас аз калимаҳои хулосакунандаю хабари ҷумла такрор шуда меоянд:

Вай дар рӯзҳои муҳосира дар даруни қалъа ба ҳар гуна корҳо машғул буд: тир мекашонд, ба бардошта омадани маҷрӯҳҳо ёрӣ меод, ҳезум мекафонд (Ҳ. Карим, Окшуда).

Ҷси калимаҳои хулосакунанда дар ҷумлаи мураккаби тобеътафовут дорад. Баъзан аъзоҳои чидаи ҷумла дар таркиби сарҷумла ва калимаи хулосакунанда дар таркиби ҷумлаи пайрав воқеъ мегардад:

Зану мард, писару духтар ва хурду калон, ки ҳама якҷоя ба чинаки пахта баромада буданд, монанди гурӯҳи шапалакҳо, ки дар марғзорҳо паҳн шаванд, ёбони пахтазорро тамоман фурӯ гирифта буданд (С. Айни, Ғулмон).

ЧУМЛАҲОИ СОДДАИ ЯКТАРКИБА

Чумлаҳои соддае, ки аз як саръазо ва ё як сараъзою калимаҳои эзоҳдиҳанда иборат аст, чумлаҳои соддаи як таркиба номида мешавад.

Чумлаҳои соддаи муайяншаҳс, номуайяншаҳс, умумишаҳс, бешаҳс, унвонӣ ва чумлаҳои яккалимагӣ ба ҳамин гуруҳ дохил мешаванд. Ин чумлаҳо, махсусан, ҳамон вақт равшан намоён мешаванд, ки берун аз таркиби чумлаҳои мураккаб, ба таври мустақил қор фармуда шаванд.

ЧУМЛАИ МУАЙЯНШАҲС

Чумлаи яктаркибаи бемубтадое, ки амал ба воситаи хабарҳои феълӣ шахси якум ва дуом ба вуҷуд омада, шахсони муайяноро далолат мекунад, чумлаи як таркибаи муайяншаҳс номида мешавад: **Китоб хондам. Ба мактаб раветон.**

Дар мисоли якум иҷрокунандаи қор — мубтадо ба воситаи бандаки феълӣ -ам ифода ёфтааст, ки ба шахси якуми танҳо далолат мекунад. Дар мисоли дуом иҷрокунандаи қор, яъне шахси дуоми чамъ ба воситаи бандаки феълӣи -етон ифода ёфтааст.

Чумлаҳои яктаркибаи бемубтадои муайяншаҳс дар забони адабии ҳозираи тоҷик бо ду роҳ ифода меёбанд:

1. Ба воситаи феълӣи сифаи амрии шахси дуоми танҳо ва чамъ:

*Ҳасан аз хат, кинояи хаткаш
Сурх шуд, дар гирифт мисли алав.*

Гуфт:

— Бас кун!

Кӣ хат фиристодаст?

Дар даруни хат... чӣ гапи нав?

— Нома аз духтаре, Садаф номе.

Гир онро ба ҳар ду чашмаат мол.

(М. Турсунзода)

2. Ба воситаи феълӣи сифаи хабарии шахсҳои якум ва дуоми танҳо ва чамъ: *Зуд дарпардари пушонда аз ҳуҷра поён фурмада ба рӯи саҳни берунии мадраса баромадам* (С. Анӣ, Куллиёт).

— Хуб, меравем, аммо ба кадом тараф?

— Таваккал карда ба тарафи Хийбон равем-чӣ?

— Бисёр хуб, разон шав! (С. Анӣ, Куллиёт).

— Аз дастат чӣ қор меояд? — гуфта пурсид.

— Ҳар гӯна меҳнати сиёҳ бошад, мекунам.

— Саисӣ ё аспбонӣ карда метавонӣ?

— Метавонам (С. Айнӣ, Куллиёт).

...ба як хасаи хиёнат накардам (Р. Чалил, Одамони ҷовид).
Ба боғ меравам (Р. Чалил, Одамони ҷовид). Равед, аз бозору
учорақтон намонад (Р. Чалил, Одамони ҷовид). Ҳам кор ку-
неду ҳам хонед (Р. Чалил, Одамони ҷовид). Хурсанд шав гуф-
тему қабул кардем (Р. Чалил, Одамони ҷовид).

ЧУМЛАИ НОМУАЙЯНШАХС

Чумлаи яктаркибаи бемубтадое, ки хабари он ба воситаи феълӣ шахси сеюми чамъ ифода меёбад, чумлаи яктаркибаи номуайяншахс номида мешавад. Хабарӣ чумлаи номуайяншахс амали аз тарафи шахси номаълум иҷрошуда ва ё иҷрошавандаро ифода мекунад. Мисол: *Пагоҳонӣ сарои Пои Остоноро рӯфта, чида об заданд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Дастархонҳоро паҳн карданд, дар пеши ҳокимон аз кулчаҳои ширмоли бистқадоқӣ ва аз нонҳои тафтони даҳқадоқӣ бо лаълиҳои махсус пухтагӣ кашиданд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Гусфандҳоро куштанд, дегҳоро шинданд, танӯрҳоро афрӯхтанд шӯрбои сerratгани лабҷасп ва зағораи гарми дастсӯзро тайёр карданд. Баррағони ширбозро кушта, пӯст канда бо каллаву почаҳошон дар як чуқурии чоҳмонанде, ки танӯрвораи тафсонда буданд, овехта бирён карданд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Меғуянд, ки ҳуҷуми рег то деҳаи Саидато ва қӯрғони Вардонзеҳ расидааст* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Меғуянд, ки дар ҳунари ҷубтарошӣ ва кандакорӣ дар Бухоро ҳам монандаш кам ёфт мешуд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Чумлаҳои номуайяншахс дар мақол ва зарбулмасалҳои халқӣ низ фаровон ба кор бурда мешаванд. Мисолҳо: *Шутурро бо кафлез об намедиҳанд. Чӯчаро дар тирамоҳ мешуморанд. Оҳанро дар гармиаш мекубанд. Мардумро ба гуфтор шиносанд, Ерро бо ёрӣ меҷуянд. Орзуи дурро дар маҳтоб мешикананд.*

ЧУМЛАИ УМУМИШАХС

Чумлаи яктаркибаи бемубтадое, ки бо хабари феълӣ ифода ёфта, иҷроқунандаи амал ба ҳамаи шахсҳо як хел муносибат дорад, чумлаи умумишахс номида мешавад. Дар ин гуна чумлаҳо ба вазифаи хабари чумла феълӣ замони ҳозира ва ояндаи сиғаи хабарӣ ва амрии шахси дуҷуми танҳо ва баъзан шахси яқум ва ё сеюми танҳо меояд ва ин хабарҳои феълӣ ба ҳамаи шахсҳо (яқум, дуҷум ва сеҷум) умумӣ ба шумор мераванд:

*Мекуни пур доманат аз чормағз,
Аз бананҳову апельсинҳои нағз.*

(М. Тирсунзода)

*Чӣ ғам дорам, диёри хубтар аз бӯстон дорам,
Қавиазму зафарэҷод халқи қаҳрамон дорам.*

(М. Тирсунзода)

Дар ин хел чумлаҳо аз хама бештар ба вазифаи хабар феъли сифаи хабарии замони ҳозира ва ояндаи шахси дуҷуми танҳо меояд: *Ба ҳаёти мустақилона қадам мемонӣ* (Ф. Муҳаммадиев, Одамони кӯҳна).

*Бихон он сон, ки ҳар ҷо булбуле ҳаст,
Ба шодӣ бишнавад овози Чамбул.*

(А. Лоҳутӣ)

Баъзан дар чумлаҳо хабари феъли шахси сеҷуми танҳо ҳам мазмунан ба ҳар се шахс як хел мансубият дорад: *Ба гап ба ҷӯб либос пӯшонда, аз паиша фил месозад. Бо чормағзи пуч бағали касро пур мекунад. Аробаи холиро гирифта мегурезад. Аз сояи худ метарсид. Аз кундае параха мепарронад. Аз болои шутур алаф медаравад. Панҷ ангуштро якбора ба даҳон меандозад. Муштро ба торикӣ мезанад.* (В. Асрорӣ, Зарбулма-сал ва мақолҳои тоҷикӣ).

Чумлаҳои номуайяншахсу умумишахс аз ҷиҳати шакл ба ҳам наздик бошанд ҳам, аз ҷиҳати вазифаю мазмун фарқ доранд.

Дар чумлаҳои номуайяншахс ба вазифаи хабар фақат шакли ҷамъи феъли шахси III меояд, дар хабари ҷумлаи умумишахс бошад, феълҳои шахси дуҷуми танҳо, шахси сеҷуми танҳои замони ҳозира ва оянда омада метавонанд.

Боз яке аз хусусиятҳои фарқкунандан ҷумлаи умумишахс аз он иборат аст, ки фикр дар он ба таври қиёс ифода меёбад ва ин ҳодиса дар забони адабии ҳозираи тоҷик хеле характерноқ мебошад. Чумлаҳои умумишахс аксар дар ҳикматҳои халқӣ, дар ҳулосаҳои пандомези шоиру нависандагон дида мешаванд:

*Сухан бисёр дону андаке гӯй,
Якero сад мағӯ, садро яке гӯй.*

(Фольклор)

*Бирав, зи таҷрибаи рӯзгор баҳра бигир,
Ки баҳри дафъи ҳаводис туро ба кор ояд.*

(Рӯдакӣ)

ЧУМЛАИ БЕШАХС

Чумлаҳое, ки дар снҳо мубтадо нест ва онро аз мазмуни чумла ҳам фаҳмида намешавад, чумлаҳои соддаи бешахс номдоранд. Дар чумлаи соддаи бешахс хабар одатан дар шакли таркибӣ меояд. Феъли асосии ин гуна чумлаҳо бо асоси замони гузашта (шаҳси сеюми танҳо), феъли ёридиҳанда дар шакли «бояд», «боист» меояд: *Ба он ҷо бояд рафт. Уро бояд фармуд.*

Дар чумлаҳои бешахс ҷои ёридиҳандаи «бояд» қатъӣ ва устувор нест: вай гоҳо пеш аз феъли асосӣ ва гоҳо аз феъли асосӣ ҷудо шуда меояд, ки ин ба тарзи ифода вобаста буда, дар ҳар ду ҳолат ҳам маънои чумла як хел мемонад. Чунончи: *Илоҷи воқеа пеш аз вуқӯъ бояд кард* (Зарбулмасал). *Бояд ба хона рафт* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Феъли ёридиҳандаи шудан якҷоя бо феъли асосӣ ба вазифаи хабари чумлаи бешахс меояд: *Ба он ҷо бо самолёт рафта мешавад. Дар он ҷо ҳеҷ чизро дида нашуд. Ба хона даромада намешавад.*

Хабари чумлаҳои бешахс баъзан аз масдари калимаҳои модалии зарур, лозим, даркор, мумкин ва ғайра ифода меёбад. Мисол: *Ба афсӯс хабар додан лозим* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Ин аҳволро ислоҳ кардан лозим* (С. Айни, Куллиёт). *Бинобар ин дар иҷрои ин кор бисёр эҳтиёт кардан лозим* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Уро тарбия кардан мумкин. Имтиҳонҳоро дар вақт таш сунурдан даркор.*

ЧУМЛАИ УНВОӢ

Чумлаи соддаи яктаркиба, ки дар он предмет ва ё воқеа номбар шуда, вале дар бораи он чизе гуфта намешавад, чумлаи унвонӣ номдоранд. Дар чумлаи унвонӣ баъзан мубтадо бо муайянкунанда меояд. Чумлаҳои унвонӣ берун аз матн қор фармуда намешаванд: *Саҳаргоҳон, ситораҳо зардча метобанд* (К. Наимӣ, Рӯзи равшан). *Пушти боғ, даҳани тангкӯча. Он ду мард ҳануз ба рӯшноии дури тирезаҳо нигоҳ мекарданд* (С. Улуғзода, Қисмати шоир). *Балҷувон. Қалъаи ҳоким. Овозаи шӯриш ҳокимро ба ташвишу таҳлука андохтааст* (М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб).

Чумлаҳои унвонӣ дар сохти синтаксисии забони адабии ҳозираи тоҷик ҳодисаи нисбатан нав буда, онҳо дар забони имрӯза дар асарҳои бадеӣ, махсусан дар пьесаҳо, бештар истифода бурда мешаванд.

Исмҳо, калимаҳои исмгардида ва ибораҳо ба вазифаи чумлаҳои унвонӣ меоянд.

Чумлаҳои унвонӣ содда ва тафсилӣ мешаванд. Чумлаи унвонии содда аз як калимаи мустақилмаъно ташкил мебарорад:

Пагоҳонӣ. Офтоб аз ӯфуқ навакак сар баровардааст (С. Улуғзода, Қисмати шоир).

Чумлаҳои унвонии тафсилии дар шакли ибора меоянд, аз исмиҳо ва муайянкунанда иборат мешаванд: *Аввалҳои субҳи рӯзҳои тирамоҳ. Ханӯз рӯз сафед нашуда буд, ханӯз дар осмони кабудӣ шаффоф ситорагон ягон-ягон менамуданд* (С. Айни, Гуломон). *Доманаи кӯҳ. Ба муносибати фатҳ карда шудани қалъаи Балҷувон шуришиён ид мекунанд* (М. Туррусунзода, Асарҳои мунтахаб).

Чумлаҳои унвонӣ дар баёни маъноҳои гуногун истифода мешаванд:

I. Холатро ифода мекунанд: *Хомӯшӣ. Берунӣ дастнависашро аз зерин болин мебарорад* (С. Улуғзода, Ибни Сино). *Лой. Шалап-шалапи садои пой шунида мешуд* (Х. Карим, Ҳикояҳо). *Оромӣ. Баъд ҳама ба ҳавлии Бибиҳанифа гузаштанд* (Қ. Наимӣ, Рӯзи равшан). *Ман аз дигар сардорони бригадаҳо чӣ камӣ дорам? Плати пахта бошад, барзиёд ҷиро шуд. Холо зимистон. Боронгарӣ* («Тоҷикистони советӣ»).

II. Замонро ифода мекунанд: *Зимистони сарди соли ҳабдаҳум. Вай ба наздикӣ бо ҳазорон азобу машаққат ба болои вагонҳо савор шуда, қариб як моҳ роҳ гашта, аз мардикорӣ омада буд* (Х. Карим, Ҳикояҳо). *Рӯзҳои тафсонӣ охири август. Саҳро аз миллионҳо кураки ҳар рӯз кӯшодашаванда торафт сафедтар шуд* (С. Улуғзода, Навобод). *Шаб. Чуи Мулиён. Моҳи тобон дар зерин дарахтони қадӣ роҳ ва рӯи деворҳои баланди чорбоғ аз нури худ пора-пора нақшаҳои заррин андохтааст* (С. Улуғзода, Қисмати шоир). *Рӯзи равшани офтобӣ. Аробае ба таги дарвозаи ҳавлии Абӯалӣ меояд* (С. Улуғзода, Ибни Сино). *Бегоҳӣ. Чурҷонӣ дар хонаи Абӯалӣ дастнависи устоди худро покнавис карда ништааст* (С. Улуғзода, Ибни Сино). *Субҳ. Офтоб бо ғурур ҷилва мекард. Абрҳои тира ба ҳар тараф даву тоз мекарданд* (Х. Карим, Ҳикояҳо).

III. Маҳалро ифода мекунанд: *Як боғ. Атрофаш бо девори пастаке иҳота шудааст* (С. Айни, Куллиёт). *Саҳни мадраса. Дар миёнҷояш гулзор ва чанд бех дарахти себ* (С. Улуғзода, Қисмати шоир). *Лашкаргоҳи соҳили наҳр. Рӯдакӣ ва Балғамӣ лаб-лаби наҳр гардиши мекунанд* (С. Улуғзода, Қисмати шоир). *Айвони ҳавлии Абӯрайҳони Берунӣ. Худи ӯ дар бистари беморӣ ба болишҳои баланд такья карда хобидааст* (С. Улуғзода, Ибни Сино). *Лаби даръё. Дар ҳараме, ки аз тоза бино ёфтааст, Зухра ба танҳои нишаста дар оташи фироқ месузад* (М. Туррусунзода, Асарҳои мунтахаб). *Лаби даръё, Қасри шоҳи Хоразм. Духтарони шоҳ Мунира, Назира ва Маҳин дар лаби даръё нишаста, мӯйшонакунон месароянд* (М. Туррусунзода, Асарҳои мунтахаб). *Деҳаи Соктаре. Ин деҳа аз тобеоти райони Ғиждувон буда, як фарсах — 8 километр дуртар аз маркази район ва дар тарафи шарқии он дар канори даръёи Зарафшон воқеъ аст* (С. Айни, Ёддоштҳо).

IV Барои тасвири табиат кор фармуда мешавад: *Саҳрои васеъ, биёбони хушк. Дар ин биёбони бепоен ғайр аз чоҳҳои чуқур, манбаи обе нест* (С. Айнӣ, Фуломон). *Саҳрои васеи Дон. Офтоби саратон заминро оташвор метафсонд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

ЧУМЛАҲОИ ЯККАЛИМАГИИ ТАСДИҚИ ВА ИНКОРИ

Дар байни чумлаҳои содда чумлаҳои низ ҳастанд, ки ба воситаи як калима ва ё иборае, ки ба аъзоҳои алоҳидаи чумла чудо намешавад, ифода меёбанд. Маънои асосии ин хел чумлаҳо аз тасдиқ ва ё инкор кардани гуфтаҳои дар матн боло баёншуда иборат буда, онҳо ба воситаи ҳиссаҳои тасдиқии ҳа, бале, оре, ҳиссаҳои инкории не, на, калимаҳои модалии тугри, албатта ва монанди инҳо ифода меёбанд.

Чумлаҳои тасдиқӣ ва инкорӣ бештар дар нутқи диалогӣ ба кор бурда мешаванд:

- *Ту кистӣ, раис ҳастӣ?* — *пурсид шофёри калон.*
- *Не* (С. Улуғзода, Навобод).
- *Дар ин бора дар назди шумоён қасам ҳам хурдааст.*
- *Не, не, дуруғ* (С. Улуғзода, Навобод).
- *Дар ин ҷо, дар лаби рӯд ҷӯи осие ҳаст. Дар вақти тамошо додани осие ман ба ту нишон дода будам-а?*
- *Ҳа-ҳа!* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).
- *Ҳамин кор ба ту мефорад-мӣ?* — *пурсид Қосим ханда карда.*
- *Албатта!* — *гуфт Зубайда* (Р. Чалил, Хикояҳо).

ЧУМЛАИ СОДДАИ НОПУРРА

Баъзан дар нутқ, хусусан дар диалогҳо, ягон аъзои чумла (сараъзо ва ё аъзои пайрав) ифода намеёбад, вале онро аз худи матн, аз мазмуни нутқ ба осонӣ муайян кардан мумкин аст. Ин гуна чумлаҳо чумлаҳои соддаи нопурра ном доранд.

Олимҷон то соати ду ҳамаи корҳои дигари худро баробар карда, баъд ба қабулгоҳи котиби комитети районии партия омад.

— *Омад?* — *пурсид ӯ аз духтараки дар қабулхона нишастагӣ.*

— *Омад.*

— *Қабул мекарда бошад?*

— *Албатта, қабул мекунанд, даромадан гиред, то ҳол шуморо ду бор пурсиданд* (Ч. Иқромӣ, Шодӣ).

Дар ин матн хабари чумла (*омад*) ифода ёфта, мубтадои он (*котиби комитети районии партия*) гуфта нашудааст, аммо онро аз матн ба осонӣ муайян кардан мумкин аст.

- Мисоли дигар:
- *Номат чист?* — гуфта пурсид.
 - *Ёдгор!*
 - *Номи падарат?*
 - *Бозор!*
 - *Кучой мебошӣ?*
 - *Кулобӣ* (С. Айни, Куллиёт).
 - Компресс даркор-мӣ?
 - Албатта.
 - Массаж?
 - Кошкӣ...
 - Атр?
 - Кошкӣ...
 - Ба чону дил.
 - Пудра?
 - Рад намекунам (Р. Чалил, Ҳикояҳо).
 - Чӣ ном доред?
 - Солеҳ (Ҳаким Карим, Окшуда).

АЪЗОҲОИ ИЛОВАГИИ ЧУМЛА

Дар таркиби чумла ба ғайр аз сараъзо ва аъзоҳои пайрав калима ва иборатҳои истифода мешаванд, ки маъно ва вазифаҳои гуногуни синтаксисӣ доранд. Аъзоҳои истисноии чумла, воҳидҳои тавзеҳӣ, аъзоҳои туфайлӣ ва мухотаба ба ҳамин ғурӯҳ дохил мешаванд.

Аъзоҳои истисноии чумла

Аъзои иловагии чумла, ки барои таъкиду тафсир, барҷастагии маъноии аъзои чумлае ва дурусту аниқ баён шудани маъно хизмат мекунад ва аз дигар аъзоҳо бо ёрии воситаҳои фонетикӣ (дар нутқ) ва аломатҳои китобат (дар навишт) ҷудо карда мешавад, аъзои истисноӣ ном дорад. Аъзоҳои истисноӣ воситаҳои махсуси алоқа, вазифаи муайяни синтаксисӣ ва услубӣ доранд.

Воситаҳои забонии ифодаи аъзоҳои истисноии чумла ва аз дигар аъзоҳои чумла ҷудо намудани онҳо интонация, инверсия, таваккуфи овоз, зада, суръати талаффуз ва калимаю таркибҳои эзоҳӣ ва модалӣ мебошанд.

Аъзои истисноӣ бар эзоҳӣ ҳамаи аъзоҳои чумла: ҳам саръазоҳо ва ҳам аъзоҳои пайрав меояд.

Аъзои истисноии чумла ба калимаи эзоҳшаванда бо интонация, интонацияю калимаҳои туфайлӣ, калимаҳои модалӣ, инчунин пайвандаки пайваस्तкунандаю калимаҳои модалӣ ва калимаи эзоҳӣ **яъне** алоқаманд мешаванд: Мардуми дехот, хусусан занон, қозихоро бисёр бад мидиданд (Айни). Сабабго-

ри ин чанчол бачаҳои гузари мо, махсусан писарони шумо, будаанд («Садои Шарк»). На танҳо одамони берунаро шинохтан мумкин нест, ҳатто як одами махсусро, масалан, як хеши наздики худро, умре таҷриба кунӣ, «акнун шинохтам» гуфта муқаррар намоӣ, рузе як нағма мебарорад, ки он «нағма» пештар ба ту маълум нашуда буд (Айнӣ). Мулло Туроб навиштаҳои пештараашро ба касе нишон намедодагӣ шуд, ба Пирак ҳам (Айнӣ). Назар ба қавли Султонпошшо, вай ҳар гуна деу парихоро ва аз ин ҷумла деви ҳафтсарро дидааст (Айнӣ).
... дарвозаи шаҳр дар вақти хуфтан, яъне баъд аз яку ним соати фуру рафтани офтоб баста шуда... (Айнӣ). Ва боз... чӣ аҷаб ки, офтоб ҳам, гуё маҳз ба ҳурмати ҷавонмарди думбуранавоз, аз кодоки абре ба сахни бозор менигарад (Саттор Турсун). Боз ду нафари дигар (ба ғайр аз Акбар) омаданд (Айнӣ). Аъзоҳои истисноии ҷумла ба ду гурӯҳи калон тақсим мешаванд: нимпредикатӣ ва тавзеҳӣ.

1. Ба вазифаи аъзои истисноии нимпредикатӣ аз ҳама бештар ибораҳои феъли ҳол истифода мешаванд, чунки онҳо дар ифодаи муносибатҳои дусӯяи маъноӣ ва маъноиву грамматикӣ бештар имкон доранд, ҳамчунин онҳо бо амали асосии ҷумла дар муносибатҳои гуногуни замонӣ воқеъ мегарданд, ки ин хусусият ба ифодаи ҳама гуна маъноҳои модалӣ, аз ҷумла тавзеҳу ташреҳ, имконияти фаровон меорад. Масалан, дар ҷумлаҳои зерин ибораҳои феъли ҳол хусусияти дусӯя дошта, исмҳои Мӯйсафед ва Зардинаву Чингиламӯйро шарҳ медиҳанд ва муносибати замонии онҳо мавқеи асосиро ишғол намекунад:

Мӯйсафед, оҳиста-оҳиста ба рағу паяш гармӣ давида ва мафтунӣ ҷавонмард шуда, дар дил мегуфт, ки аҷаб оҳанги шух... (Саттор Турсун). Зардинаву Чингиламӯй, чеҳраҳо кушола, ба чанги серҳаракати ҷавонмард... бо шавқӣ зиёд чашм духтанд (Саттор Турсун).

Ба ин вазифа ибораҳои масдарӣ низ фаровон меоянд. Онҳо калимаи пешмавқеъро эзоҳ медиҳанд ва ба ин восита ба тамоми ҷумла, пеш аз ҳама, ба қисми предикатии он дар муносибатҳои гуногуни ҳолӣ (замон, хилоф, сабаб, ҳолат, монандӣ, шарт, мақсад ва ғайра) воқеъ мегарданд: Вай гоҳо, баъди дар завод ба охир расидани сменааш, назди онҳо рафта, ба қорашон ёри меод (Саттор Турсун). Аммо маро, бинобар писарбачча буданам (ҳарчанд хурдсол бошам ҳам), «номаҳрам» гуён ба ҳавлии дарун роҳ надоданд (Айнӣ).

Дар ин вазифа ибораҳои сифати феълӣ қариб истифода намешаванд, чунки вазифаи онҳо дар ҷумла муайянкунандагӣ буда, асосан бо бандакӣ изофи алоқаманд мешаванд. Аммо хангоми ба дигар вазифаҳо, масалан, вақти ба вазифаи хабар омаданишон, ҳамчун таркиби киёсӣ ба вазифаи аъзои истисноии нимпредикатии ҷумла омада метавонанд: Раис вазнашро ба асобагал андохта, аз ҷой хесту хайру хуш карда, лангида-

лангида чанд кадам пеш рафт. Ва баъд. **ногаҳон чизе ба хотираш расидагӣ барин**, бозистода, ба падари Музаффар рӯй овард (Саттор Турсун).

2. Ба вазифаи аъзоҳои истисноии тавзеҳӣ бештар калимаву ибораҳои номӣ ва зарфӣ меоянд. Вобаста ба муносибати маъноиву грамматикашон ин гуруҳи аъзоҳои истисноӣ ду ҳел мешаванд: баёнӣгӣ ва эзоҳӣ.

БАЁНИЯИ ИСТИСНОИ

Баёнӣяи истисноӣ шахс ва предмети эзоҳшавандаро бо дигар ному унвон ифода менамояд, онро ба тарзи дигар номбар мекунад. Баёнӣяи истисноӣ аз баёнӣяи муқаррарӣ аз ҷиҳати заминаи ифода, доираи маъно, муносибат, тарзи ифода, воситаҳои алоқа ва интонация тафовут дорад.

Баёнӣя, ҳамчун шакли махсуси муайянкунанда, аломати хосса ва фарқкунандаи баёншаванда мебошад: баёнӣя бо баёншаванда якҷоя талаффуз мешавад, онҳо як интонацияи умумӣ доранд ва як синтагмаро ташкил медиҳанд, баёнӣя аъзон пайрав аст. Аммо ин аломатҳоро ба баёнӣяи истисноӣ нисбат додан мумкин нест.

Баёнӣяи истисноӣ дар таркиби ҷумлаи содда хусусияти предикатӣ низ пайдо мекунад, вай аломати предметро хабар медиҳад. Ин ҳодиса бештар ба мавқеи баёнӣяи истисноӣ марбут аст. Масалан, дар ҷумлаи якуми зерин калимаи **муаллим**, ҳамчун аломати ифодакунандаи касб, ба калимаи асосии Ходӣ ба воситаи бандаки изофӣ тобеъ гардидааст, вале дар ҷумлаи дуюм **муаллим** ҳамин аломатро ба сифати хабар ифода менамояд:

1. Ходии **муаллим** дирӯз бо колхазчиён суҳбат кард. 2. Ходӣ, **муаллими Таърих**, ба мо аз **дирӯзу имрӯз** ва фардои шаҳрамон нақл намуд.

Дар ҷумлаҳои зерин, ҳам баёнӣяҳои истисноӣ як андоза хусусияти предикатӣ доранд: Модари Алӣ — **кампири қадпастак ва миҷморук** аз шунидани суханҳои Шодӣ хомӯш монду ба фикр фуру рафт (Икромӣ). Сағҳои қишлоқ — **посбонҳои вафодори мардуми ин ҷо** бедор ва хушёр буданд (Икромӣ).

Баёнӣяҳои истисноӣ дар ҷумлаи вазифаи иловагиро иҷро менамоянд, онҳо хусусияти тавзеҳӣ ва аҳамияти услубӣ доранд. Аз ҳамин сабаб баёнӣяҳои истисноӣ ҳамчун аъзони муътариза воқеъ мешаванд ва дар бисёр мавридҳо дар қатори калимаҳои тавзеҳӣ номбар мешаванд. Хусусияти иловагию тавзеҳӣ ва муътаризагии баёнӣяҳои истисноӣ ба он вобаста аст, ки воқеияти он аз муносибати луғавию грамматикӣ воҳиди эҷодшаранда вобаста нест. Баёнӣяи истисноӣ аз дигар воҳидҳои иловагӣ бо он фарқ мекунад, ки предмети номбаршударо бо номи дигар муайян мекунад, дар байни онҳо муносибати ба-

робари мавчуд аст, онҳо вобаста ба матн ва вазъияти нутк якдигарро иваз менамоянд; баёнияҳои истисноӣ мисли дигар аъзоҳои иловагӣ, махсусан калимаҳои эзоҳӣ, воситаҳои луғавию грамматикӣ ифода надоранд, заминаи морфологии онҳо бо исми махдуд мешавад.

Баёнияҳои истисноӣ ҳамеша пас аз ҳиссаи эзоҳӣ воқеъ мешаванд. Онҳо ҳаҷми маъноии калимаи баёншавандаро махдуд ва предмети муҳокимаро равшан ифода менамоянд ва ба ин восита фаҳмиши матлабро осон мегардонанд. Чунончи, дар муколамаи зерин мавриду мавқеи баёния, аз ҷумла баёниҳои истисноӣ, аҳамияти эзоҳдиҳӣ ва конкретгардонии он хеле равшану барҷаста ифода шудааст:

— Биёед, бобо!

— Ман ба овулиён таъин кардам, ки Самандар биёяд.

— Қадом Самандар?

— Самандари **Искандар, соҳиби ҳавлӣ**, гуфта мӯйсафед ба занак нигарист (Сорбон).

Маъно ва мундариҷаи калимаи баёншаванда нисбат ба баёниҳои истисноӣ васеътар, умумитар мебошад. Аз ҳамин ҷиҳат калимаву ибораҳои баёншаванда бештар бо исмҳои ҷинс ва баёнияҳои истисноӣ бо исмҳои ҳос ифода мешаванд:

Назар ба қавли падарам — **Сайид Муродхоҷа**, падари ӯ — **Сайид Умархоҷа** одами хату саводнок буда, аз хунаҳои дастӣ дӯкӯнбофӣ ва дуредгариро хуб медонистааст.

Боре... бобои падариам — **Сайид Умархоҷаро** барои таъмири масҷид ба деҳаи Маҳадлаи Боло бурдаанд (Айни).

Гоҳо ба вазифаи баёншаванда омадани исми ҳосу ба вазифаи баёниҳои истисноӣ омадани исми ҷинс мушоҳида мешавад. Дар ин гуна мавридҳо ҳам баёниҳои истисноӣ пастмавқеъ мебошад ва хусусияти тавзеҳии он равшантар зоҳир мешавад: **Ҳомидхоҷа — хоҳарзодаи шавҳараш** бемордорӣ мекард (Айни).

Хусусияти тавзеҳии баёниҳои истисноӣ ҳангоми бо исми ҳос ифода шудани ҳам баёниҳои истисноӣву ҳам баёншаванда равшантар аз зӯҳур меояд. Дар ин гуна мавридҳо калимаи ёридиҳандаи **яъне**, ки аз аломатҳои тавзеҳӣии калимаи пешмавқеъ мебошад ва ҳоси баёниҳои истисноӣ нест, низ ифода мешавад:

Аммо Сайид Акбар, **яъне «Парвардигорхӯча»**, монанди он ки дар он хучра меҳмон бошад, ҳамеша дар пешгоҳи сандалӣ **поҳоятиро** дар сандалӣ гарм карда менишаст (Айни). Зимистон бинокориҳои мардум хобида буд, **Устоамак, яъне Устохоҷа** дар ҳавлии беруни худ, дар зери айвончае дарсозӣ мекард (Айни).

Ҳам баёншаванда ва ҳам баёниҳои истисноӣ бо исмҳои ҷинси гуногун низ ифода мешаванд ва дар ин маврид ҳам аъзои истисноӣ дар мавқеи дуюм меояд ва барои конкрет ифода шудани баёншаванда ёри мерасонад: **Мо барои дами гармпазӣ, аз бакқол — соҳиби болохона** ба ҳашт пул (ду тин) панҷ мисқол (125 грамм) рағани зағир меҳаридем.

Баёнияҳои истисноӣ ҳамаи аъзоҳои ҷумларо эзоҳ медиҳад.

1. **Мубтадо**: Дар ҳафтаи дуҷум писари амаки падараш — **Иброҳимхоча** ба Дарвешобод рафтагон шуд (Айнӣ). Дар он рӯзҳо падари Иқромхоча — **Усто амак...** ба ёбон баромад (Айнӣ).

2. **Пурқунанда**. Маълум аст, ки пурқунандаи бевоситаи суратёфта бо пасоянди **-ро**, пурқунандаи бавосита бо пешояндҳои меояд. Пешоянд пеш аз баёншаванда, вале пасоянд пас аз баёнӣ истисноӣ меояд, аммо вай ба баёншаванда нисбат дорад:

Додараш фармуд, ки ҷияни худаш — **Ҳомидхочаро** ҳам гирад (Айнӣ). Худаш ошро пухт ва дар ош Устоамак ва писари ӯ — **Иқромхочаро** ҳам ҷеғ задем (Айнӣ). ... ҷуворӣ ӯ ба воситаи писараш — **Иқромхоча** аз торочи паррандагон тамоман нигоҳдори карда шуда буд (Айнӣ). Ман фардои он шаб, дар вақти дарс аз домуллои худ — **Мулло Абдусалом** пурсидам (Айнӣ).

3. **Ҳол**. Ба вазифаи калимаи эзоҳшавандаи баёнӣ истисноӣ ҳолҳои омада метавонанд, ки бо исм ва ибораҳои исмӣ ифода шуда бошанд. Аз ҳамин ҷиҳат ба ин вазифа бештар ҳоли мақоли замон меояд: Ба маркази Тоҷикистон — **Душанбе** дар ҷаҳон соат расидем («Садои Шарқ»). Дар соли якуми Ҷанги Бузургӣ Ватанӣ — **соли 1941** ҳар се бародар ихтиёрӣ ба фронт рафтанд («Тоҷикистони советӣ»).

4. **Муайянқунанда**. Муайянқунандаи эзоҳшаванда дар ибораҳои изофӣ воқеъ мегардад, калимаи муайяншаванда ҳам ба баёншаванда ва ҳам бо баёнӣ истисноӣ як хел муносибат ва воситаи алоқа дорад: Дар музейи Қувваҳои мусаллаҳи СССР пулемёти фарзанди барӯманди тоҷик — **Мирзо Бобочонов** маҳфуз аст (Қутби Қиром). Имрӯз мо ба хотири қаҳрамонҳои тоҷик — писарони орзуманду меҳрпеша **Исмоил Ҳамзаалиев, Тӯйҷӣ Эрайитов, Сафар Амиршоев, Ҷутак Урозов** ва даҳҳо дигарон сари таъзим фуруд меорем (Қутби Қиром). Падарам... ба ӯ таъин кард, ки дар Ғиждувон, дар ҳавлии падарарӯси тағоням — **устои косагар** мазил кунем (Айнӣ). Ман баъд аз куштани оташи ҷомаам барои хубтар ва осудатар тамошо кардани тарфбозӣ дар дӯкони писари Нарзуллобои ҳалвогар — **Файзибой** ҷойгир шудам (Айнӣ). ... дар вақти тангии аҳволи модарам яке аз тағоняхоям — **Алихон** ҳамроҳи як нафар ҳамдеҳаам барои дидани ҳамшираам — **модараш** омад (Айнӣ).

5. **Баёнӣ**. Баёнӣҳои истисноӣ аъзоҳои истисноӣ, аз ҷумла худӣ баёнӣҳои истисноиро низ эзоҳ медиҳад: Меҳмон писари қозикалон домулло Абдушуқри марҳум, **Шарифҷон-маҳдум** буда, мизбон — соҳиби хона **Мулло Абдусалом** ном муллои кунҷакии акаам будааст (Айнӣ). — Зотан, одамони донишманд аз байни кашшоқон мебароянд, аммо афсус, ки кашшоқзодагон барои хондан имконият надоранд, бойбачагон, хусусан маҳ-

думон (писарони муллоҳои калон), бештарин аҳмак ё ин ки нобакор мешаванд (Айнӣ).

6. **Хабар.** Дар ин мавқеи синтаксисӣ баёниҳои истисноӣ камтар воқеъ мешаванд, чунки хабар ба ифодаи амалу аломат қодир буда, номҳо дар ин мавқеъ хусусияти предикатӣ пайдо мекунад. Баёниҳо ба ҳиссаи номин хабар мансуб буда, феълҳои ёридиханда пас аз баёниҳои истисноӣ меоянд:

Сабабгори ин кор писари амаки шумо — **Хошим Калта** мебошад («Садои Шарқ»). Даҳмарда бародари Одил — **Қобил** будааст («Машъал»). Дар он ҷо Қурбонниёз, Равшанниёз ва Ниёзхон, ки инҳо писарони бобоям — **тағоиҳои ман** буданд, ба кор тайёр шуда буданд (Айнӣ).

МУАЙЯНКУНАНДАИ ИСТИСНОИ

Муайянкунандаи истисноӣ ду хел мешавад. Хели якум ва серистеъмоли муайянкунандаҳои истисноӣ пас аз муайянкунандаи изофӣ омада, онро эзоҳ медиҳад ва мушаххас мекунад. Ин хели муайянкунандаҳои истисноӣ бештар бо исми ифода мешаванд, бо сифат ва сифати феълӣ камтар меоянд:

Дар он тарафи ҷуй киштҳои сабзавотӣ (**сабзӣ, пиёз, қарам**) ва полезӣ (**харбуза, тарбз, зомуча, каду**) паҳн шуда рафта... (Айнӣ). Албатта, ба ин гуна харчи бедаромад меросе, ки аз падари нимчабояш (**бои хурд**) мондааст, қифоя намекард (Айнӣ). Дар ҳақиқат ҳам маъмури Бухоро дуздони «фарбех» (**серпул**)-ро пора гирифта, сар медоданд (Айнӣ). ...онҳо ба у духтари хуби пошикастае (**поқдомане**)-ро ёфта медиҳанд (Айнӣ).

Хели дигари муайянкунандаҳои истисноӣ пас аз исми ва ибораҳои исмӣ (аксар пас аз хабар) омада, аломати онро ба таъзи илова нишон медиҳанд. Ин навиҳои муайянкунандаи истисноӣ бо сифат ифода мешавад ва хусусияти нимпредикатӣ дорад. Исми эзоҳшаванда бо муайянкунандаҳои сифатии изофӣ низ меояд: Ба назди онҳо як ҷавон омада нишаст, **хушсару либос** («Садои Шарқ»). Мошинсаворони мо ба бинои калони бошукӯхе вохӯрданд, **хиштин ва сафед** (Улуғзода). Ана ҳамин хел одам аст **ӯ, бепарво, гапнодаро, тарбиянадида** («Комсомоли Тоҷикистон»).

ПУРКУНАНДАИ ИСТИСНОИ

Ба вазифаи пуркунандаи асосӣ исми ибораҳои исмӣ ва ҷо-нишин, ба вазифаи пуркунандаи истисноӣ исми ибораҳои исмӣ меояд: ...он кас очизаамро ба канизӣ (**ба занӣ**) қабул кунанд (Айнӣ). **Максудҷон** кулӯхҳои танбуси (тамузӣ), **яъне кулӯхҳои офтоби тобистон** хӯрдаи хуб хушқидаро оварда, ба дару-

ни ёмҳо... рехт (Айнӣ). Оилааш калон буда, «кути лоямут»,
яъне хӯроки ками аз мурдан ниғаҳдорандаи онҳоро бо сарфи
нури чашми пиронаи худ дар китобат таъмин намуд (Айнӣ).
Мулло Вафо умуман аз мардум, хусусан аз зан ва номи ӯ
ваҳшиёна метарсид (Айнӣ). Ман дар он вақт фаҳмидам, ки
Хайрат чаро шоирӣ ва шеърӣ худро аз одамон, хусусан аз
шоирон ва шеършиносони он замон, пинҳон медоштааст (Айнӣ).
Яҳёхоҷа бо либоси муллоёнаи оддӣ — бо чомаи зехбори-
ки майданақш ва бо саллаи сафеди хурд мегашт (Айнӣ). Ин
латифаро ба онҳо, ба муштоқони афсона ҳикоя кардам («Са-
дои Шарқ»).

ҲОЛИ ИСТИСНОИ

Заминаи морфологии ҳол, аз ҷумла ҳоли истисноӣ, хеле ва-
сеъ аст. Онҳо бо исм, зарф, ҷонишин ва ибораҳои феълиҳолӣ,
масдарӣ ва сифати феъли, ибораҳои номи ва фразеологи ифо-
да мешаванд. Тарзи ифодаи онҳо ба хусусияти луғавию грам-
матикии ҳиссаи нутқ ва калимаи асосии ибора вобаста буда,
дар ин соҳа роли пешояндҳо, хусусан пешояндҳои изофию тар-
кибии номӣ калон аст.

Ҳолҳои истисноӣ ду хел мешаванд. Гуруҳи якуми онҳо, ки
қисми асосиро ташкил медиҳанд, мисли нурқунандаи истисноӣ
хусусияти дусуя дошта, ҳам ҳоли пеш аз худро эзоҳ медиҳанд.
мушаххас меқунанд ва ҳам бо ҳамон воситаи грамматикӣ
ҳоли эзоҳшаванда ба калимаи асосӣ тобеъ мешаванд. Ин ху-
сусият бештар ба ҳоли макону замон хос аст.

Гуруҳи дуюми ҳолҳо бо аъзоҳои таркибии ҷумлаи содда ҳам-
вазифа нестанд, вале аз онҳо бо интонация ва зади махсус
ҷудо карда мешаванд, онҳо ба қисми предикативӣ ҷумла, ху-
сусан амали он, муносибати маъноиву грамматикӣ доранд, ам-
мо ин муносибат мисли муносибати аъзоҳои пайравӣ ҳамно-
машон равшан ва кавию устувор набуда, то андозае хираву
суст мебошад, маънои онҳо ҳамчун маънои иловагӣ тасаввур
мешавад. Дар ин гуна аъзоҳои истисноӣ, ки мустақилияти маъ-
ноӣ, интонацияи хоси ҷудокунӣ, таъкиди махсус равшантар
зоҳир мешавад, онҳо аз дигар аъзоҳо бо вергул ҷудо карда
мешаванд. Ба ин вазифа ҳоли хилоф, сабаб, мақсад, шарт ва
қисъ бештар меоянд.

1. **Ҳоли макони истисноӣ** аз ҷиҳати ифодаи маънои маконӣ
аз ҳоли эзоҳшаванда маҳдудтар ва мушаххастар мебошад. Го-
ҳо ҳоли эзоҳшаванда бо исми хос ифода шавад ҳам, макони
амал бо ҳолҳои истисноӣ равшантар карда мешавад: Мо дар
он боғ пагоҳонӣ ва бегоҳонӣ дар сарҳавз нишаста, шабона бар
руи суфай меҳмонхона — **пешӣ гулзор** меҳобидем (Айнӣ). Ман
лаб-лаби ҷуи Деших як рӯз ба боло — **ба тарафи шарқи ши-
моӣ**, як рӯзи дигар ба поён — **ба тарафи ғарби ҷанубӣ** то ду

деха он сӯ тар аз манзили худамон сайр кардам (Айнӣ). Ман уро ду сол пеш аз он мулоқот дар деҳаи Регзор, дар **шиннипазхона** дида будам (Айнӣ). Мувофиқи созише, ки дар байни мо буд, дар хонаи ҳоким ҳардуямон дар рӯ ба рӯи ҳам, дар **ду тарафи хона** нишастем (Айни). Ҳоким ба одамони худ фармуд, ки моро аз ҳам ҷудо карда, аз хона — **аз пеши ӯ** бароранд (Айни). ... ду дари он ба тарафи шарк — **ба тарафи богчаи хавлӣ** ва ду дари дигараш ба тарафи ғарб — **ба тарафи руд** қушода мешуд (Айнӣ).

2. Ҳоли замони истисноӣ бештар бо исм ва ибораҳои исми ифода мешавад, чунки зарф дар забони тоҷикӣ чандон инкишоф наёфтааст. Аммо ба ин вазифа зарфи замон аз хелҳои дигари зарф бештар истифода мегардад. Ҳамчунин бе пешоянд ду пасоянд омадани аъзои ҳам истисноӣю ҳам ғайриистисноӣ дар ҳоли замон бештар аст, чунки тарзи ҳамроҳии алоқа аз воситаҳои маъмули алоқаи ҳоли замон бо калимаи тобеъкунанда мебошад. Аммо мувофиқати тарзи алоқаи ҳоли истисноӣ ва ғайриистисноӣ бо калимаи асосӣ шарт нест, ин ба табиати луғавию грамматикӣ ҳол вобаста аст. Бинобар ин ҳолати бо пешоянд омадани якеву бе пешоянд омадани дигаре мумкин аст:

Аммо пеш аз хатми дарс ба дарбори Абдулаҳад, ки дар он вақтҳо (дар замони амирии падарани) дар Қармина ҳоким буд, кашида шудааст (Айнӣ). ... ин ҳол бештарин дар рӯзҳои таътил (**чоршанбе, панҷшанбе ва ҷумъа**) бо Шарифҷон рафта... (Айнӣ). Фардо рузи панҷшанбе, **вақти пешин** биёед (Айнӣ). Ман мувофиқи ин плани худ як рузи шанбе, **пагоҳонӣ** ба дарвозани Имоми шаҳри Бухоро... баромадам (Айнӣ). Қасби ӯ халвогарӣ буда, ҳар сол, **вақти ангурпазӣ** ба деҳаи Регзор рафта... (Айнӣ). ...ҳар руз, **баъд аз фароғи дарсаи** ба хонаи ман омада, ошамро мепазад (Айнӣ). Бинобар ин маро лозим аст, ки ҳар шаб, **баъд аз хуфтан**, пеши ӯ рафта, дарс тайёр кунам (Айни). Рузи дигар, **сахар, як соат пештар** аз баромадани **офтоб**, ба ҳучраи ӯ рафтам (Айнӣ). ... ва бегоҳӣ, **вақти ғуруби офтоб** баргашт (Саттор Турсун). Бинобар ин **ҳозир соати яки руз** омадам (Саттор Турсун). Як бегоҳ, **говгум**, дар тараддуи чой нушидан буд... (Саттор Турсун). ... як руз, **баъди кор**, уро ба ғушае ҷеғ зад (Саттор Турсун).

3. **Ҳоли тарз:** ... ҷавонони наврас, ки дар мартабаи шогирдӣ бошанд, кафши пошнабаланди бемаҳси мепӯшиданд ва фашҳшонро кутох (**думимушӣ**) монда, саллаҳшонро суфта мебастанд (Айнӣ). ... у бо шартӣ мувофиқи рисола рафтор кардан ба сари худ (**муस्ताқилан**) кор корданро руҳсат ва фотиҳа меодод (Айни). Бо ҳамаи ин ман духтари уро ғасбан (**бо зӯрӣ**) нигоҳ надоштаам (Айнӣ). Мошин охиста-охиста, **гуё хазид**, ба фарқи Шерон мебаромад (Саттор Турсун). ... уро ҳамту, **белақаб** ба Нозир, ё мулло Нозир гуфтан одат накардаанд (Саттор Турсун). Воҳид, **рангаш канда**, ҷаста аз чой хест (Сат-

тор Турсун). ... кӯдаки мактабхоне, китоб дар даст, сӯн мактаб мешитобид (Саттор Турсун). Фармоед, балвогаронро охистакак, **бе шӯру гавго**, дастгир кунанд (Улуғзода).

4. **Ҳоли микдору дараҷаи истисноӣ**: Боғоту иморатҳои шиферпӯши бисёре аз пошнаи тали Тобазор то худи Ширинсой, дар масофаи қариб ду километр, яке аз паси дигаре тӯл мекашиданд (Саттор Турсун). Дар як руз, камаш, кори бист чуфт барзаговро ба сомон мерасонед (Саттор Турсун). ... бий додҳо аз ҳамин вақт то ин дам, **яъне дар арзи ҳафтдаҳ сол**, он тасбеҳи ёкутиро аз даст намегузорад (Улуғзода).

5. **Ҳоли монандии истисноӣ**. Ҳоли монандии истисноӣ асосан бо исм ва ибораҳои исмӣ ифода мешавад: ... ҳаққи бобоёна, **монанди ҳаққи даллолии бозори ҳайвонот**, ба қиссаи бобо мебаромад (Айнӣ). Бо шунидани ин афсона рафикони мо ҳам, **монанди аҳли дарбори он подшоҳи афсонавӣ**, ҳама бо як овоз қаҳқосзанон хандиданд (Айнӣ).

Дар забон бо калимаҳои ёридиҳандаи **ҳамчун**, **чун**, **монанди**, **гӯё**, **барин** калимаву ибораҳо ба вазифаи аъзои истисноии монандӣ меоянд, ки ин ходиса ба мавқеи ин аъзоҳо, ходисаи инверсия, ба воситаҳои фонетикӣ чудо кардани онҳо марбут мебошад. Аммо ба воситаи пешоянди монандии **ҳамчун** ва гоҳо **чун** дар таркиби ҷумла калимаву ибораҳои истифода мешаванд, ки танҳо вазифаи аъзои истисноиро иҷро менамоянд. Ин аъзоҳои истисноӣ, бар хилофи аъзои истисноии дигар, бо калимаи эзоҳшаванда, ки одатан пас аз он меоянд, ҳамеша ҳамвазифа намешаванд, онҳо пас аз ҳамаи аъзоҳои субстантивӣ ҷумла омада метавонанд. Чунончи: Падари Хотам, **ҳамчун коргари пешқадами завод**, ба курорт фиристода шуд («Комсомоли Тоҷикистон»).

Дар ин ҷумла таркиби истисноии **ҳамчун** коргари пешқадами завод ба сифати аломати фарқкунандаи мубтадои ҷумла — падари Хотам зикр шудааст, аз ин рӯ, табиист, ки онро эзоҳ медиҳад, муайян мекунад. Аммо вай дар айнӣ замон ба қисми предикативӣ ҷумла — **ба курорт фиристода шуд** низ алоқаманд мебошад, онро шарҳу эзоҳ медиҳад, сабаби воқеъ гардидани онро нишон медиҳад. Ҳамин тавр, ин аъзои ҷумла хусусияти дусӯя дошта, ба гурӯҳи аъзоҳои истисноӣ дохил мешавад. Ҳарчанд маънои қиёсии он мисли ҳоли монандӣ равшан набошад ҳам ва дар таркиби ин қолиби ҷумлаҳои содда предмети қиёскунанда зикр нашавад ҳам, ин қабил таркибҳо ба туфайли пешоянди монандии **ҳамчун** ва **чун** маънои муқоисавӣ пайдо мекунад. Бинобар ин онҳоро ҳамчун навъи махсуси аъзоҳои истисноии қиёсӣ аз дигар аъзоҳои истисноӣ чудо кардан мумкин аст.

Аъзоҳои истисноии қиёсӣ бар эзоҳи ҳамаи аъзоҳои бо исму ҷонишин ифодашудаи ҷумла меоянд ва ҳамеша пас аз он воқеъ мегарданд. Аъзои истисноии қиёсӣ аз дигар аъзоҳои ҷумла бо вергул чудо карда мешавад.

Шумо, ҳамчун раиси колхоз, дар ин маҷлис бояд иштирок намоед («Маориф ва маданият»). Ба ту, ҳамчун сардори бригадаи обчакорӣ, супурда шудааст, ки ҳаман майдони киштро як бори дигар аз назар гузаронӣ («Комсомоли Тоҷикистон»).

6. **Ҳоли хилофи истисноӣ.** Чунон ки зикр шуд, ҳолҳои хилоф, сабаб, мақсад ва шартҳои истисноӣ аз дигар навъҳои ҳол бо он фарқ мекунад, ки бар эзоҳи ҳоли ҳамномашон ниҳоят кам меоянд. Ин навъҳои ҳол бо ҳолҳои ғайриистисноӣ ҳамномашон дар як вазъияти синтаксисӣ воқеъ мегарданд, вале ҳолҳои истисноӣ дар ин маврид тобиши иловагӣ ҳамроҳӣ касб карда, бо интонацияи махсус ҷудо карда мешаванд. Ин гуруҳи ҳолҳои истисноӣ бо аломати равшани предикативӣ худ низ аз дигар аъзоҳои истисноӣ фарқ мекунад. Онҳо бештар бо ибораҳои масдарӣ ифода мешаванд, дараҷаи ифодаи онҳо бо исм ва ибораҳои исмӣ камтар аст. Ин ҳолат дар ҳоли хилофи истисноӣ, ки нисбат ба ҳолҳои дигарӣ ҳол серистеъмолтар аст, равшантар ифода мегардад: **Бо вучуди шинохтанаш**, аз роҳи эҳтиёт тахминӣ худро ба ӯ нақл намуда, ҳамон ҷавони меҳрубон будан ё набудани ӯро аз худаш пурсидам (Айни). Бинобар ин он ғазалеро, ки аз ӯ нигоҳ дошта будам, **бар хилофи тавсияи ӯ**, ба Шарифҷон-маҳдум нишон додам (Айни). **Ҳайрат**, бо вучуди аҳамият надоданаш, ҳама вақт аз шарикдарсонаш пеш буда, ҳар дарсро бо як дидан ва ё шунидан аз худ мекард (Айни). **Ӯ** дар роҳ рафтани баракси Абдуллоҳоча, бисёр бо охирагӣ, вазнинона қадам мепартофт (Айни). **Бар хилофи одати мадраса**, бе ҳеч огоҳонӣ ва садои поямро набароварда ба даҳлез даромадам (Айни). ... як зани самарқандӣ, **бо вучуди галлаосиёӣ набуданаш**, дар Душанбе, як нони осиёӣ пухт, ки аз нони осиёӣ Самарқанд ба ҳеч ваҷҳ камӣ надошт (Айни). Онҳо, **бо вучуди бесаводӣ**, шашмақомро бо ғазалҳои классикӣ аз падару бобоҳшон даҳон ба даҳон омӯхта буданд (Айни). ... ман, ки боз бисёр ташна монда будам, сар бардошта, **ба ҷушон будани ҷой нигоҳ накарда**, кам-кам нушидан гирифтам (Айни). Дар ин тарзи ифода, **бар хилофи тарзи ифодаи аввал**, нуқтаи асосии маънаи инкори дуоёя мебошад (Маъсумӣ).

7. **Ҳоли шартҳои истисноӣ:** Ман барнамегардам, ӯро надида (Сорбон). Падарам, **ба шартҳои баргашта омадани мо**, розигии худро изҳор кардааст (Саттор Турсун). Ба страхованиагирандагон одатан ширкатҳои калони бой ҳастанд, ки ба ҳар гуна моли пурқимат, дар сурати талаф шуданаш, товои дода метавонанд (Айни).

8. **Ҳоли сабаби истисноӣ:** Вай, бинобар хоҳиши аҳли гузар, **ба сабаби қадрдонии падараш**, муаззини гузари худашон таъин шуда буд (Айни). Шариф-маҳдуми Муътасим, **ба сабаби аризаҳои шикоятӣ аз ҳаммансабони худ**, ба ғазали амир гирифташуда, буд (Айни).

9. **Ҳоли мақсади истисноӣ:** Қозӣ ӯро мунофиқона ҳурмат

намуда ва таъзимкунон пешвоз гирифта, ба умеди хуш омадан ба \bar{u} , аз \bar{u} дар ҳаққи худ дуои хайр талаб кардааст (Айнӣ). Бародарони калони саис — Абдулкарим бо Шарифҷон-маҳдум ҳамдарс будааст ва \bar{u} ба умеди ба воситаи Шарифҷон-маҳдум даҳъяк гирифтан — ба муқофоти илмӣ соҳиб шудан — додарашро ба ин хизмати паст оварда монда будааст (Айнӣ).

ДОИР БА САРАЪЗОҲИ ИСТИСНОИИ ЧУМЛА

Дар забоншиносӣ ақидае ҳаст, ки сараъзоҳи чумла истисно намешаванд, ин вазифаи аъзоҳи пайрави чумла буда, онҳо бо ин ҳосияташон аз сараъзоҳи тафовут доранд. Аз ин ҷиҳат дар адабиёти илмӣ танҳо дар ҳусуси аъзоҳи пайрави истисноӣ сухан рафтааст.

Тадқиқгарон дар қатори воситаҳои луғавию грамматикӣ, ки бо аъзоҳи истисноӣ меоянд, чанд калима, аз чумла калимаҳои **яъне, махсусан, ҳатто, аз чумларо** зикр намудаанд. Агар ба ҳамин аломати эътирофшуда такяя намоем, сараъзоҳи чумла, яъне мубтадо ва хабар низ истисно мешаванд, чунки дар забони адабии тоҷик бо ин калимаву таркибҳо як мубтадо аз мубтадои дигар, як хабар аз хабари дигар ҷудо мешавад, ки онҳо аз ҷиҳати ифодаи маъно, ҳаҷми мафҳум аз якдигар фарқ мекунанд, калимаи пастмавқеъ калимаи пешмавқеъро аз ягон ҷиҳат шарҳу эзоҳ медиҳад, конкрет менамояд, дар байни онҳо муносибати куллу ҷузъ низ мушоҳида мешавад, ки ин муносибат ба баёнӣҳои истисноӣ ва аъзоҳи ҷидаи чумла хос нест. Илова ба ин, таркибҳои амсоли **мардум, хусусан занон, деҳот, хусусан Соқтаре** ба қадом вазифаи синтаксисӣ ва дар қадом шакл оянд ҳам, муносибаташон як хел аст, муносибати онҳо бо сараъзою аъзои пайрав гуногун нест. Чунончи, чумлаи зеринро мутолиа фармоед, ки калимаи эзоҳдиҳанда ба мубтадо ба воситаи ҳамин калимаи **хусусан** муносибат пайдо кардааст: Вале равиши музокираҳо, **хусусан суҳанҳои як нафар колхозчизане**, ки назар ба мардон бисёртар қондан забонро риоя карда гап мезад, маро боз далелтар намуд (Ҳаким Карим).

Дар ин чумла мубтадои истисноӣ «хусусан суҳанҳои як нафар колхозчизан», ки онро чумлаи пайрав низ муайян мекунад, на ба баёнӣи истисноӣ ва на ба аъзои ҷидаи чумла умумияте надорад, онро муайянкунанда номидан ҳам мумкин нест, вале вай мисли мубтадои асосӣ — **равиши музокираҳо** мубтадои чумлаи содда ба шумор меравад. Ин аъзои истисноӣ, аз як тараф, равиши музокираҳоро ва характери онҳоро барҷаста эзоҳ медиҳад, аз тарафи дигар, зади мантиқӣ қабул намодааст, аз ҳамаи аъзоҳи дигари чумла бо интонацияи махсус ҷудо шудааст, ҳамчунин ба чумла қозибии зебоӣ ва қувваи эмоционалӣ бахшидааст, ки ҳамаи ин аломатҳо мансуби аъзои истисноӣ мебошад.

Дар байни мубтадои равиши музокираҳо ва аъзои истисноии куллу чузъ мавҷуд аст, вале ин чузъ ҳиссаи сифатан фарқкунандаи кул мебошад. Бинобар ин аз он ба воситаи калимаи модалии таъкидии **хусусан** чудо шудааст.

Агар бо аъзоҳои ҷумла ҳамном будани аъзоҳои истисноӣ шарт бошад, ин ҳел аъзоҳои истисноӣ мубтадо ном мегиранд, чунки онҳо ҳам бо мубтадои асосӣ ва ҳам бо хабари ҷумла муносибат доранд. Чунончи: Дар он чо ахволам бад буд, барои ин ки бисёрӣи хизмат, **хусусан хизматҳои вазнин**, аз фурсат ва токати ман зиёд буд (Айнӣ). Мардуми дехот, **хусусан занон**, козиҳоро бисёр бад медиданд (Айнӣ). Ин шамъ танҳо руи сандалиро базур равшан мекард ва дигар чои хучра, **хусусан сакфи баланди гунбазшаклаш**, дар нимторикӣ бисёр воҳимаангез ба назар менамуд (Айнӣ). Аммо шунавандагон, **хусусан ҷавонон**, бо шунидани ин ҷавоб табассуми истеҳзоомезе карда мемонданд (Айнӣ). ... дар солҳои аввале, ки ман дар шаҳри Бухоро будам, мардум (бо истисноӣ баъзе қасон), **хусусан муллоҳо**, ба ман бо назари бисёр паст менигаристанд (Айнӣ). Дар он вақтҳо баъзе муллобачаҳо, **хусусан муллобачаҳои бухороӣ**, ва муллозодагон дар ҳаваси шеърҳои меафтоданд (Айнӣ).

Муносибати куллу чузъ дар байни мубтадоҳо бо ёри дигар воситаҳои луғавию грамматикӣ, аз ҷумла таркибҳои **аз ҷумла**, **аз ин ҷумла**, **аз он ҷумла**, **ва аз ин/он ҷумла** ифода мешавад.

Колхозчиёни фаёли колхоз, **аз он ҷумла бригадаи Ҳалимтағо**, кишти пахтаро анҷом доданд («Тоҷикистони советӣ»). Хар қадоме онҳо, **аз ҷумла Норак**, барои тамоми мамлакат, барои ҳамаи халқҳои мамлақати мо аҳамияти қалон дорад («Садои Шарқ»).

Дар муносибати куллу чузъ на танҳо мубтадо, балки хабар ҳам воқеъ мегардад. Ин муносибат дар байни хабарҳои номи ба амал меояд: Сабабгори ин ҷанҷол бачаҳои гузари мо, **махсусан писарони шумо**, будаанд («Садои Шарқ»).

Дар забони тоҷикӣ бар эзоҳи хабари асосӣ омадани хабари дигар ва хабари асосиро эзоҳ додан ва муайян кардани вай низ маъмул аст, ки онҳоро чида номидан мумкин нест. Чунончи: Хайрат як ҷавони қадаш аз ман пасттари гарданкутоҳ, лоғарбадани сиёҳчехра, чашмаш сиёҳ буда, лекин, чунон ки мегуянд, «роғ-роғ мерафт», **яъне ба ҳар чиз бо ҳайрат ва хомӯшона нигоҳ карда меистод** (Айнӣ). Азбаски ҳануз ҷавон (**баробари ман ва Ҳомидхоча**) буд, зану фарзанд надошт (Айнӣ).

ВОҲИДҲОИ ЭЗОҲӢ

Дар нутқ калима ва таркибу ибораҳои ҳастанд, ки вазифаи онҳо шарҳу эзоҳ додан, пурра намудан ва аниқу равшан гар-

донидани мазмуни умумин чумла ва ё аъзоёни он, додани маълумоти иловагӣ мебошад. Онҳо дар таркиби чумла меоянд ва аз аъзоҳои он бо кавс, вергул ва тире ҷудо карда мешаванд. Оҳанги гуфтори унсурҳои эзоҳии нутқ низ аз оҳанги аъзоёни чумла фарқ мекунад. Қалимаю ибораҳои эзоҳӣ ба савол ҷавоб намешаванд, аъзои чумла ҳам шуда наметавонанд.

Вазифаи асосии воҳидҳои эзоҳӣ дар нутқ тафсилӣ хати семантикӣ чумла ва ё аъзоҳои он мебошад. Воҳидҳои эзоҳӣ аз ҷиҳати вазифа ва муносибаташон ба чумла ва аъзоҳои он як хел нестанд.

1. Қалимаю ибораҳои эзоҳие, ки бо аъзои эзоҳшавандан чумла аз ҷиҳати маъно баробар мебошанд ва як навъ муродиф ба шумор мераванд: *Аз дарахти сада (гуҷум) як бандча шох зада гир!* (С. Айнӣ, Дохунда). *Бобоҷонов барои ин корнамоии наваш бо ордени Байрақи сурх ва тақдирномаи (грамотаи фахрии КМ ВЛКСМ сарфароз карда шуд* (С. Улуғзода, Мунтахаб). *Он рузҳо анҷумани Ҷамъияти умумииттифоқии матлубот (Центрасоюз) мегузашт* (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё). *Дар ҳар чанд километр садде (шлабгаум) аз пеш мекӯяд* (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё).

2. Воҳидҳои эзоҳие, ки характери шарҳдиҳӣ, тафсилдиҳӣ ва муайянкунӣ доранд:

Мероси адабие, ки ба мо аз Восифӣ бозмондааст, Бадоеъул-Вақоъ» (воқеаҳои нафиси бадеъ) ном китоби ӯст (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ҳатто калимаҳои худбаҳой (ба маънои такаббур). худрухсатӣ (ба маънои берухсат рафтан), худҳисобӣ (ба маънои ба ғойдаи худ кор кардан) мавҷуд будааст* (М. Шукуров, Хар сухан...).

3. Воҳидҳои эзоҳие, ки маълумоти иловагӣ медиҳанд:

Дар Соқтаре деҳқонон умуман каланди Устодӯстбой (аз Ғиждӯвон) кор мефармуданд, ки ҳар кадомаш 4 килограмм вазн дошт (С. Айнӣ, Куллиёт). *Дар муваффақиятҳои коллектив, пеш аз ҳама, ҳиссаи правленияи колхоз (раисаш Қаҳрамони Меҳнати Социалистӣ, депутати Совети Олии республика Миралӣ Маҳмадалиев) хеле калон аст* («Тоҷикистони Советӣ»).

Қалимаю ибораҳои эзоҳӣ бо воситаҳои бисёри лексикӣ грамматикӣ ифода мешаванд ва муносибатҳои гуногуни атрибутивӣ, объективӣ ва ҳолиро ифода мекунанд.

1. **Муносибати атрибутивӣ.** Дар муносибати атрибутивӣ воҳидҳои эзоҳӣ исми таркиби чумларо шарҳ медиҳанд, ки ба ғурӯҳҳои гуногуни луғавӣ семантикӣ мансубанд:

а) калимаҳои кӯҳна ва таърихӣ: *Аз амир ба номи қозии мазкур муборакнома (фармон) омадааст* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Дар шаҳр вай хешу таборе надошт: дар оилаи падару модараш фарзанди ягона буда, аз онҳо хурдсол монда, дар сағирхона (хонаи бачагон) калон шуда буд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Хӯчаин... дари анборро боз карда баромад, зағмаи (пал-*

лаи) дар он ҷо бударо ба шоҳини тарозу гузаронд (С. Айнӣ, Куллийёт);

б) калимаю ибораҳои соҳан касбу ҳунар: *Падарам, бе он ки чашмашро аз тег (шона) ва моку барканда аз кор бозистад, ба ман гуфт* (С. Айнӣ, Куллийёт). Самарқанд, калонтарин шаҳр ва пойтахти Суғд, бо ду қатор бора (девор)-и баланду ғафс иҳота шуда буд (С. Улуғзода, Ривояти суғдӣ);

в) калимаю ибораҳои шевагӣ: диалектизмҳои лексикӣ, фонетикӣ ва ғайра: *Гушт набошад, боқалаҷон (помидор) ҳам шудан мегирад* (С. Айнӣ, Куллийёт). Дар тарафи шарқи ин айвонча як шипанги баланди дароз буд, ки сутунчаҳои ҳамраҳ талошидагӣ буда, зерсутунчаҳои шакли зомучагӣ (ҳандалакӣ) доштанд (С. Айнӣ, Куллийёт);

г) истилохоти илмиву техникӣ: *Омузиши метеороҳи (ситораҳои паррон) аз нуқтаи назари илмӣ хеле аҷоиб аст* («Маориф ва маданият»). *Амир дар миёнаи қувваи асосии лашкаркаш ва талоя (дастаи пешгард) гоҳ зинсавору гаҳе ба тахти равон нишаста меомад* (С. Улуғзода, Ривояти суғдӣ);

д) калимаҳои ифодакунандаи рамзу киноя, синекдоҳа, эфемизм, табу, вулгаризм, варваризм ва ғайра: *Ба хушбахтии ту бахшидаат (духтар) баднамо нест, бинобар ин ба ӯ толиб Бисъёр аст* (С. Айнӣ, Куллийёт). *Онҳо инро низ медонистанд, ки бо қабул ёфтани он мазҳаб панҷяки дастранҷ (музди меҳнат)-и кабулкунандагони он ба касеи онҳо медарояд* (С. Айнӣ, Куллийёт). ... *маълум аст, ки инҳоро (ғусфандҳоро) гургони дуло (дуздон) рабуданд* (С. Айнӣ, Дохунда).

2. **Муносибати объектӣ.** Калимаю ибораҳои эзоҳӣ объектеро, ки дар ҷумлаи асосӣ зикр ёфтааст, таъин ва пурра мекунад, ё ин ки худ ба сифати объектӣ иловагии ҷумла хизмат менамоянд:

Дар забони классикӣ ва гуфтугӯи халқ аксари ин гуна калимаҳои мураккаб аз исми тоҷикӣ (на аз исми арабӣ) сохта шудаанд (М. Шукуров, Ҳар сухан...). *Баъдтар ин тозакориҳо аз дохили нақшаи маълуми вазн (на аз системаи вазни аруз) берун баромад* («Садон Шарқ»). *Одатан, аз мантиқи ҷумла ва аз рафти фикр (яъне аз ҷумлаҳои боло) маълум шуда меистад, ки «таъсис» дар ин ҷо ба маънои «таъсис додан» аст ё ба маънои «таъсис ёфтан»* (М. Шукуров, Ҳар сухан...). *Мо чоркаса (ҳамроҳи яъна, шавҳари Малика) барои гур кардани сутунҳои замин мекофтем, чуб арра мекардем ва доказо* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб).

3. **Муносибати ҳолий.** Бисъёре аз вохидҳои эзоҳӣ замону макон, сабабу мақсад, шарту хилоф, тарзу тарикӣ иҷрои амалро ба таври илова шарҳ медиҳанд:

В. И. Ленин дар асари худ «Вазифаҳои навбатии Ҳокимияти Совети» (соли 1918) ва дар асарҳои дигараш плани сохтмони асосҳои иқтисодии социалистиро муайян кард («Коммунисти Тоҷикистон»). *Восифӣ дар охириҳои замони Султон Ҳусайн Бой-*

қаро (тахминан дар 20-сола будани худ) аввалин бор то Машҳад сифҳат кард (С. Айни, Куллиёт). Коркунони илми он ҳаракат доранд, ки музеи худро аз экспонатҳои зиёде, ки дар дигар ҷоҳои Бухоро (Ситорамахоса, маърасаҳо ва ғайра) мавҷуданд, бойтар гардонанд (С. Улуғзода, Мунтахабот). Ҳамин қадар об рафта-рафта дар тангҳои «Пули Сангин» (дар Норақ) аз ҷаҳор метр ҷо гузашта меравад (Ҷ. Икромӣ, А. Одинцов, Аҷиботи сафар).

Бояд гуфт, ки муносибатҳои атрибутивӣ, объектӣ ва ҳолӣ, ки дар мисолҳои боло дидем, албатта, аз аъзоҳои пайрави ҷумла-муайянкунанда, ҳол ва пуркунанда фарқ мекунад. Ин тафовут, пеш аз ҳама, дар нисбатан мустакил ва ҳамчун шарҳи иловагии истисноӣ воқеъ шудани воҳидҳои эзоҳӣ дида мешавад.

Воҳидҳои эзоҳӣ на танҳо дар дохили ҷумла, балки дар **поварак** низ оварда мешаванд. Поварак шарҳи тафсилот, иқтибос, маъҳаз, соли нашр, саҳифаҳо ва дигар қайдҳои иловаҳоро дар бар мегирад, ки онҳо бо матни (ҷумлаи) асоси муносибату алоқани маъноӣ доранд. Дар он ҳамчунин маънидоди унсурҳои нутқ, баъзе ислоҳи таҳриротӣ муаллиф ва тарҷумаҳо дода мешаванд. Сабаби асосии дар поварак овардани воҳидҳои эзоҳӣ ин аст, ки матлаби асосӣ сабуку раван ифода шавад, масъалаҳои иловагӣ фаҳмидани онро душвор нагардонанд. Дар дастхату китобҳои ҷопӣ (хусусан луғатҳои тафсирии даъраи то Революцияи Октябр) барои шарҳ, тавзеҳот ё иловаҷо иқтибосҳо **ҳошияро** низ истифода мекарданд.

Гуруҳи дигари калимаҷоибораҳои тавзеҳӣ дар доираи нутқи айнан нақлшуда истифода мешаванд. Онҳо ғайр аз он ки ҷойҳои норавшани нутқро ба хонанда (шунаванда) маълум мекунад, лаҳзаҳои нопурра ва ё қандашудани онро пурра мегардонанд; дар пьесаҳо ҳамчун ремаркаҳои муаллиф хизмат мекунад, ҳаракату мимикаҳои персонажҳоро эзоҳ медиҳанд, ҳолатҳои руҳии қаҳрамони асарро (мавриди амалиёт ва нутқи он) мекушоянд; муҳиту манзараи амалиёт ва тарзи ба вуқӯъ пайвастанӣ ҳодисаҷоибораҳои драматикӣ тафсир менамоянд:

Назар (қадре тунд шуда): — Магар ҳисоб «ҷав-ҷав» нест? — гуфт (С. Айни, Куллиёт). Мардикори I (ҳамроҳашро нишон дода): — Ҳозир ҳар дуямон ҳам аз майдони ҷанг омада истодаем (Ҳ. Карим, Окшуда).

Воҳидҳои эзоҳии нутқ аз ҷиҳати таркиб ба ҳелҳои зерин ҷудо мешаванд:

а) калимаҳои эзоҳӣ:

Дар Бухоро магар моро фаромӯш кардед, ки барги сабз гуён ягон савғот (роҳовард) наёвардед (С. Айни, Куллиёт).

б) таркибҳои эзоҳӣ:

Ҳаким Карим рафту дигар барнагашт... Дар задухӯрди қалоне, ки дар самти Старая Русса (дар назди Ленинград —

А. С.) воқеъ шуда буд, фидокорона қурбон шуд (Х. Карим, Окшуда);

в) ибораҳои эзоҳӣ:

Дар муқобили он ба канори дигари (канори ростӣ) дарё деҳаи хурдакаки Сурхакон дар бағали шахҳо ва ҷариҳои сурх ҷой гирифтааст (С. Улуғзода, Восеъ);

г) ҷумлаҳои эзоҳӣ:

Кори деҳқонӣ (ман дар ин ҷо пахтакориро дар назар дорам) як силсилаи пурра, бо ҳам алоқамандии як қатор чорабиниҳо мебошад (А. Шукуҳӣ, Нияти нағз).

Ҷои воҳидҳои эзоҳӣ ва аломатҳои китобати онҳо.

Воҳидҳои эзоҳӣ дар мобайн ва охири ҷумлаи содда меоянд. Агар воҳиди тавзеҳӣ барои эзоҳу тафсили ягон аъзои ҷумла омада бошад, бевосита пас аз он воқеъ мегардад:

Чанде пеш дар рӯномаи «Руде право» (органи Комитети Марказии Ҳизмати Ҷумҳурии Чехословакия) намунае аз эҷодиёти шоирони тоҷик ба табъ расид («Садои Шарқ»).

Агар воҳиди эзоҳӣ ба мазмуни умумии ҷумлаи содда нигаронида шуда бошад, дар охири он меояд:

Гоҳе калимаи «созанда» ба маънои «бинокор» ба кор бурда мешавад (масалан, дар ибораи созандагони коммунизм) (М. Шукуров, Ҳар сухан...).

Қавс аломати асосии калимаю ибораҳои эзоҳӣ мебошад. Асосан дар дари қавсҳо гирифтани воҳидҳои эзоҳӣ муносибати сусти синтаксисӣ ва мустақилияти онҳоро нишон медиҳад. Ҳодисаҳои бо вергул ва тире ҷудо кардани воҳидҳои эзоҳӣ низ ҷои дорад:

Вай як сол пеш аз ин ба Хучанд рафта, дар курси тракторчиғӣ хонда, дар МТС (станцияи машинаю трактори) кор карда, таҷриба гирифта, ҳоло ба совхоз барои кор кардан омадааст (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Мо — падар ва писар — аз хона баромада ба ҳавлии бобоям рафтем (С. Айни, Қуллӣ). 6 апрели соли 1920, солҳои аввали Ҳокимияти Советӣ, В. И. Ленин ба декрети Совети Комиссарони Халқ оид ба милликунониҳои Хонаи Лев Толстой... имзо кард («Ҳақиқати Ленинобод»).

Барои аз дигар воҳидҳои истисноӣ ба тезӣ ҷудо кардани калимаю ибораҳои эзоҳии нутқ хамеша дар қавс гирифтани онҳо бехтар аст. Ин ҳолатро табиати воҳидҳои эзоҳӣ, ки хусусияти мустақилии ва истисноӣ доранд, тақозо мекунад.

КАЛИМАЮ ИБОРАҶОИ ТУФАЙЛӢ

Калимаю ибораҳои туфайлӣ барои ифодаи модалияти субъективӣ хизмат мекунад, яъне нисбат ба фикри ифодашуда, ба тарзи баён ва тартибу мароми он ҷӣ гуна муносибат доштани гуяндаро нишон медиҳанд, онҳо ба ҷумла тобишҳои гуногуни маъноӣ ва ҷиҳодҳои рангини эмоционалӣ мебахшанд, сарчашма,

дараҷаи эътимоднокӣ, услуби гуфтор ва қисмати таъсирбахшии онро равшан мегардонанд.

Ба вазифаи воҳидҳои туфайлӣ исм, сифат, шумора, феъл, зарф, калимаҳои модалӣ, ҳиссаҷаҳо ва таркибу ибораҳои гуногун меоянд. Онҳо ба ягон савол ҷавоб намешаванд, аъзон ҷумла ҳам шуда наметавонанд:

Назар ба қавли ӯ, ҳавлии Дониш боғчанок буда, дар он ҷо дарахтони навчанги тут ҳам буданд (С. Айни, Ёддоштҳо). *Хайрият ки офтоби хуррами баҳор лутфу эҳсони худро аз сари мардум кам намекунад* (Ҷ. Иқромӣ, Тахти воҷгун). *Одатан, падарам афсонаҳои аҷоибро нақл мекард* («Маориф ва маданият»). *Аввал он ки, дар бозор гов нест, дуюм он ки, коҳи доштагӣ маонро ба ин пиргов ва ҳар хурондан лозим аст* (С. Айни, Гуломон).

Воҳидҳои туфайлӣ ҳамчун воситаи асосии ифодакунандаи муносибатҳои объективона ва субъективонаи гуянда нисбат ба фикр, муносибати ӯ нисбат ба мусоҳиби худ ва объекти сухан ва ҳамчун воситаи ифодаи таассуроти баҳои эмоционалӣ вазифаҳои гуногунро адо мекунанд ва ба гурӯҳҳои зиёди луғавию семантикӣ ҷудо мешаванд.

1. Нисбат ба фикри ифодашуда муносибатҳои гуногуни субъективонаи гуяндаро ифода мекунанд:

а) *азму ирода ва боварӣ*. Ба ин вазифа калима ва таркибу ибораҳои *албатта, бешубҳа, бешак, дар ҳақиқат, ҳақиқатан ҳам, ҳаққонӣ, ҳақиқатан, одатан, рост, ростӣ, ба ростӣ, ростӣ гап, таги гап, дар асл ва ғайра* истифода мешаванд:

Албатта, соли оянда боз ҳам зиёдтар китоб чоп хоҳад шуд (С. Айни, Дохунда). *Ҳақиқатан ҳам, онҳо хушовоз ва хушхон буданд* (С. Айни, Қуллӣёт).

Юнусбой, бешубҳа, одами дилсоф аст, кор кардан мехоҳад (С. Улуғзода, Навобод).

*Намуда ту ба дарди беқарорам доруи дармон,
— Сӯҳат мегардӣ, бешак, — гуфта меодӣ тасаллоям.*

(Б. Хоҷӣ).

б) *мутобикат ва замина*. Ба ин вазифа калимаю ибораҳои *одатан, аз рӯи одат, расман, аслан, аслаш, табиист (ки), табиатан, зотан, ба ҳар ҳол, ба ҳар бобат* ва ғайра истифода мешаванд:

Зотан, шашмақом хеле ҳузнангез буда, ҳақиқатан тарҷумони аҳволи онрузаи меҳнаткашон ва аз ин ҷумла деҳқонон буд (С. Айни, Қуллӣёт). *Шумо, аслаш, худатон одами хушириқ, ҳастед, бинобар он ба сари ош расида омадед* (Ҷ. Иқромӣ, Духтари оташ). *Табиист ки, ин ташивишу тараддуи ҳамаи деҳқонро дучанд мекунад* («Тоҷикистони советӣ»).

в) *шубҳа, гумон, нобоварӣ*. Ба ин вазифа калима, таркибу

ибораҳои эҳтимол, шояд, мумкин, аз афти қор, аз афташ, гумон, тахмин, муқаррар, ба гумонам, яқин, аҷаб не ва ғайра меоянд:

Шояд, бо гуле, ки ман хоҳам овард, дарди дили ӯ баргараф шавад (С. Айни, Еддоштхо). — *Рафиқ Амонов, — гуфт, — шумо, эҳтимол, ба рафиқон тағин карда бошед дарқор, пагоҳ дар соати 7 маҷлиси бюоро даъват мекунем-а?* (Ҷ. Иқромӣ, Тирмор). *Рафиқ Давлатов, аз афташ, намехоҳанд, ки мо бо баъзе саҳифаҳои ҳаёти ин кас дурусттар ошно шавем* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Ба тахминам, ҳозир мо бояд дар осмони Юнон бошем*: (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё).

*Мавҷи табрику сулҳ пайванданд,
Роҳи хунрез — ҷангро банданд,
Аҷаб не ки, баҳрҳо хушканд,
Ин ду аммо бузургтар гарданд.*

(М. Тирсизода)

2. Калима ва ибораҳои туфайлӣ, ки муносибатҳои эмоционаливу экспрессивӣ ва ҳиссиёттухаяҷонро ифода мекунанд:

а) шодӣ, хурсандӣ, хушҳолӣ, масрурӣ, ҳаяҷон. Ба ин вазифа калимаю ибораҳои зерин меоянд: *хушбахтона, ба хушбахтӣ, хайрият, хайрият ки, ба бахти мо ва ғайра*:

Хайрият ки, дарс сар шуд (С. Айни, Марги судхӯр). *Ба хушбахтӣ, ин колхоз аз колхозҳои дигар тафовут дошт* (Ф. Муҳаммадиев. Асарҳои мунтахаб). *Хушбахтона садои тӯлҳои «Аврора»-и революционӣ аз кӯҳҳои Тоҷикистон низ баланд шуд* (А. Шукӯҳӣ, Нияти нағз). *Шукр, ҳарчи аз латтаи баста нишонане нест* (С. Айни, Ғуломон);

б) афсӯс, маломат, андӯх, кулфат, ғам ва ғайра. Ба ин вазифа бештар калимаю ибораҳои афсӯс, сад, афсӯс, афсӯс ки, мутаассифона, ҳайф, сад ҳайф, ҳайфо ки, дарег, хайҳот ва ғайра меоянд:

Афсӯс, сад афсӯс, ки вай дар ин роҳи озодӣ дуртар нарафт, қурбон шуд! (Ҷ. Иқромӣ, Тахти вожгун). *Ҳайфо ки, тир кам мондаасту босмаҷиён бисъёр* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Лекин, мутаассифона, Зариф гоҳе насиҳати падарро фаромуш мекард* (А. Шукӯҳӣ, Парии ҷазира).

*Пайрав, ки яке шоири шӯроии мо буд,
Сад ҳайф ки, дар айни ҷавонӣ зи миён рафт*

(С. Айни)

*Дасти нозук, латиф, соф, булӯр
Дур шуд, дур шуд зи ман, хайҳот!*

(С. Пайрав)

в) тааччуб, хайрат, хохиш, илтичо, талаб, азму ният, мақсад. Ба ин вазифа калимаю ибораҳои воачабо, аҷиб, наҳод, наҳод ин ки, ачабо, аҷоибот, илтимос, зинҳор, охир, лоақал, ҳеҷ набошад ва ғайра меоянд:

Аҷаб ки ишбаб Ашур ҳам тамоман мижа таҳ намекард (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Аҷиб, ба назари дигарон ӯ чӣ гуна менамуда бошад?* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Худатонро, зинҳор, эҳтиёт кунед, ки шамол нахӯред, азизам* (Ф. Муҳаммадиев, Сози мунаввар). *Гап зан, ҳеҷ набошад, ба ман дилата холи кун* (Ч. Икромӣ, Духтари оташ);

г) садоқат, ҳурмат, сипосгузори, миннатпазирӣ, вафодорӣ. Ба ин вазифа калимаю ибораҳои зерин меоянд: офарин, борақалло, раҳмат, муташаккирам, болои чашм, нури дида, болои дида, ба чашм, бо ҷону дил, тоҷи сар, ҷонам садқа, садқаи сар ва ғайра меоянд:

— *Алимардон: Болои чашм! Ҳар коратон бошад, бо ҷону дил, мувофиқи дилхоҳатон мекунам* (С. Айни, Қуллиёт). *Борақалло, шер, ба мо зур ёрмандӣ кардӣ* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Офарин! Ман, ошно, хурсанд: мисли пештара ба гап даромадӣ* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). — *Духтур, ташаккур, ба фазилати мо ин қадар эҳтимод доштаед, — гуфт Носир Аббос* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ);

3. Воҳидҳои туфайлие, ки сарчашма ва ба кӣ тааллуқ доштани фикрро мефаҳмонанд. Ба ин вазифа таркибу ибораҳои ба шунидам, мувофиқи гуфти шумо, ба фаҳмиши ман, ба гумонам, ба қавле, ба фикрам, ба назарам, ба ақидаи ӯ ва ғайра кор фармуда мешаванд:

Назар ба истилоҳи олуфтаҳои Бухоро, шаҳрро додан таслим шудан буд (С. Айни, Қуллиёт). *Аз рӯи қавли пайғирон, инҳоро деҳаи шумо омадаанд ва аз он ҷо нақши пои онҳоро барҳам хурдааст* (С. Айни, Ғуломон).

— *Ба фикри ман, ба духтурамон ёрӣ расонидан зарур!* — *ба гап ҳамроҳ шуд Иван амак* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). — *Ҳа, модом ки ба гуфти шумоён, қаҳрамони асосии фильм мешуда бошам, нақши худро бояд «ба дараҷаи баланди бадеӣ» адо кунам* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Мӯи сар ва ришу мӯйлаби ӯ, ба қавли худаш, саду панҷоҳ процент сафед шудаанд* (П. Толис, Ҷавонӣ).

4. Воҳидҳои туфайлие, ки услуби баён, тартибу мароми гуфторро ифода мекунанд. Ба ин вазифа калимаю ибораҳои аздусар, ба ибори дигар, ба тарзи дигар, кутеҳи гап, мухтасар, умуман, аниқтараш, дурустараш ва ғайра меоянд: *Ба ҳамин тариқ, маҳаллаи моро Санъатобод меноманд, дурустараш, ин номи вай не, балки лақаби вай аст* (А. Деҳотӣ, Қуллиёт). *Гирифтани гиред-чӣ? «Як мавзиро чил кас хурдааст» гуфтаанд, аз дусар, мозу шумо оқсаққол барин бой намешавем* (С. Айни, Ғуломон). *Ин давран бакамолрасии ӯ буд ва, ба ин маънӣ, ҳаёти оилавӣ барои вай ҳамчун универ-*

ситети зиндагӣ хизмат кард (Ҷ. Кӯҳзод, Кини Хумор). *Аз маҳсули кори ӯ ҳама хурсанд, умуман, тамоми аъзоёни бригада барои беҳбудӣ ва сифати кор мубориза мебаранд* («Тоҷикистони советӣ»).

5. Воҳидҳои туфайлие, ки робитаи фикр, ҷамъбааст, натиҷа ва ҳулосаҳои мефаҳмонанд. Ба ин вазифа калима, ибораҳои ҳулоса, ҳамин тавр, ба ҳамин тарик, ниҳоят, оқибат, инак, қисса кӯтоҳ ва ғайра меоянд: *Мо бисёр кучаю пасткучаҳоро бурида гузашта, оқибат, ба ҳавли ӯ расидем* (С. Айни, Марги судхӯр). *Хулласи калом, омада натавоност* (Р. Чалил, Ҳикояҳо). *Бист хоҷагӣ омад, як колхоз шуд, сита омад, як колхоз шуд, мана ҳамин тариқа, колхозҳои майда-майда дар шафати якдигарашон пайдо шудан гирифтанд* (С. Улуғзода, Навобод). *Ниҳоят, маълум шуд, ки дар меҳмонхона фақат барои ҷаҳор кас ҷой будааст* (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё). *Қисса кӯтоҳ, он руз аз козиҳона намедонам кӣ омаду аз мо фурухта шуданамонро тасдиқ кунонда гирифт* (Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ). *Инак, санъаткор дар сурати эҷодкор падидаи нодиру ноёб аст* (Акбар Турсунов, Чакидаҳои хотири ошуфта).

6. Воҳидҳои туфайлие, ки тартиби фикрро мефаҳмонанд. Ба ин вазифа калимаву ибораҳои **якум, ...дум, аввал...**, баъд, аз як тараф ...аз тарафи дигар ва ғайра истифода мешаванд:

Авалло ин ки, ба партия барои амалгирӣ намедароянд, дуюм ин ки, барои он касе, ки чи ботинан ва чи зоҳиран тақдирӣ худ, ҳаёт ва фаъолияти худро бо партия маҳкам вобаста кардааст, дари партия ҳамеша кушодааст (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Ҷамъоварии машинии пахта, аз як тараф, маҳсулнокии меҳнатро баланд бардорад, аз тарафи дигар, суръати ғунучини пахтаро хеле метезонад* («Тоҷикистони советӣ»). *Авалан, мағнии ҷумлаи боло носаҳеҳ аст, сониян, ҳар чк забон сохти ҷумласозии худро дорад* («Газетаи муаллимон»).

7. Воҳидҳои туфайлие, ки барои таъкиди фикр, ифодаи истисно, шарҳу эзоҳ, чудо кардани фактҳои даркдорӣ ва муҳим, муқоисаи онҳо ва пурқувват кардани фикр, муҳолифат истифода мешаванд. Ба ин вазифа калима ва ибораҳои хусусан, махсусан, алалхусус, асосан, масалан, баръакс, чунончи, яъне, ба иборати дигар ва ғайра меоянд: *Масалан, дар бӯлуси шумо одамони беобу замин, одамони бесарупо магар нестанд?* (С. Айни, Ҷулмон). *Ҳамаи шумо, хусусан, ҷавонон аз уҳдаи ин кор ба хубӣ мебароед* («Сади Шарк»). *Онҳо дар нақли Восеъ худнависанди ҳис намекарданд, балки, баръакс, вай гоҳо аз соддагӣ, гоҳо аз одамининосӣ ва гоҳе аз зудбоварӣ ё бетаҷрибагии худ фиреб хӯрда ба балоҳо гирифтोर шуданашро ҳикоя мекард* (С. Улуғзода, Восеъ).

*Дар ин забон сухани амну сулҳ,
яъне «Мир»
Намудааст умеди ҷаҳонӣён тасвир.*

(М. Турсунзода)

8. Воҳидҳои туфайлие, ки барои баёдоварӣ, диққатҷалбкунӣ, хайрхоҳӣ, ҳамфикрӣ барин мақсадҳо ифода меёбанд. Дар ин вазифа калима, таркибу ибораҳои дарвоқеъ, воқеан, гуфтагӣ барин, хуб, хайр, аҷаб не, аҷаб не ки, аслан, майлаш, дар ҳар сурат, ба ҳар ҳол, ҳеч қисса не, ҳеч боке не, ҳеч гап не ва ғайра меоянд:

Дарвоқеъ, Дохунда, кори намоёне кардӣ (С. Айни, Дохунда). *Гуфтагӣ барин*, духтарча муборак (П. Толис, Ҳикояҳои даҳ сол). *Хайр, хайр*, оташии нашав, ука! (П. Толис, Ҳикояҳои даҳ сол). *Майлаш*, розӣ шуд Малик (П. Толис, Ҳикояҳои даҳ сол). *Аммо аз набудани Оймулло ғайри бурдан хуб не, ба ҳар ҳол, дигар илоҷ надорад* (Ч. Икромӣ, Духтари оташ). *Ҳеч гап не, модарҷон, андаке ярадор шудааст* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Воқеан*, аз сӯхати мо ба худи шумо низ суде хоҳад расид (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ).

ҶОИ КАЛИМАӢ ИБОРАӢОИ ТУФАЙЛИ

Ҷои калимаю ибораҳои туфайли ба муносибати онҳо ба ҷумла ё ки аъзон ҷудоғонаи он вобаста аст. Агар онҳо ба тамоми ҷумла муносибат дошта бошанд, асосан дар аввал ба охири ҷумла меоянд. Ба ин гурӯҳ калимаю ибораҳои туфайлие дохил мешаванд, ки сарчашмаи фикр, таъҷуб, азму боварӣ, таҳмину гумон ва ғайро ифода мекунанд. Агар калимаю ибораҳои туфайли ба аъзои ҷудоғонаи ҷумла вобаста бошанд, пеш аз он ҷои мегиранд ва бештар дар мобайни аъзоҳои ҷумла меоянд: *Хайр, майлаш, зарар надорад* (С. Айни, Ғуломон). *Ба фикри ман*, — гуфт ҳезумкаши дигар, — дар як ҷо нигоҳ карда истодамон, албатта, моро ба ҳалокат мерасонад (С. Айни, Ғуломон). *Дар ҳақиқат*, Бозор ба ин қадар ноумедӣ, ба ин қадар ҳасрат ва ба ин қадар бадбинӣ ҳақ дошт (С. Айни, Дохунда). *Гумон кардам, ки шояд*, Ҷамъияти театрии Москва ё маъмурияти Театри бадеии академиявии ба номи М. Горький ба муносибати бо муваффақият анҷом ёфтани гастрولي Артисти халқии республика, лауреати Мукофоти давлатии РСФСР Тоҷикистон ба номи Рӯдакӣ Маҳмуд Воҳидов шабнишиние орошта бошад (А. Турсунов, Чакидаҳои хотири ошуфта). — *Ба таб мегӯяд?* — *пурсид оқсаққол писарҷаро ором гузошта*, — *аҷиб!* (Ч. Икромӣ, Духтари оташ).

МУХОТАБ

Қалима ва иборае, ки предмети муроҷиатро ифода мекунад, мухотаб ном дорад. Мухотаб дар диалог, шиору даъватномаҳо, мактубҳои расмиву ғайрирасмӣ, қарордодҳо ва резолюцияҳо, фармону муроҷиатномаҳо, эълону рапортҳо, маърузаю музокираҳо бештар истифода мешавад:

*Биёед, эй рафиқон, дарс хонем,
Ба бекорию нодонӣ намонем*

(С. Айни)

Модар, дарро кушоед, ман омадам! (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Хайр, бачаҳоям, шумо гап зада шинетон, ҳолпурсӣ кунетон, ман як самовор монда, ба тағи дег алав гиронам* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Мухотаб ба саволе ҷавоб намешавад, бо аъзоҳои ҷумла алоқаи грамматикӣ надорад, вале ба тамоми ҷумла бевосита ва ё ба воситаи яке аз аъзоҳои он робитаи мантиқӣ дорад. Дар сураи истисноӣ мухотаб ҷумла аз ҷиҳати мантиқ ва ифода осеб мебинад ва иҷрокунандаи амал номаълум менамояд.

Мухотабҳо шахсӣ ва ғайришахсӣ мешаванд. Мухотабҳое, ки ҳамчун муроҷиат фақат ба инсон гуфта мешаванд, гурӯҳи мухотабҳои шахсиро ташкил медиҳанд. Онҳо дар забон хеле фаровон буда, бештар дар диалог, сӯҳбатҳо, мактубҳо, муроҷиатномаҳо, даъватномаҳо, фармонҳо, маърузаҳо, маърақаҳо, эълонҳо, концертҳо ва амсоли ин истифода мешаванд. Мухотабҳои шахсӣ дар навбати худ ба хелҳои зерин ҷудо мешаванд:

а) *мухотабҳои шахсии бевосита*. Ба воситаи ин мухотабҳо бевосита ба худӣ шунаванда, шахси дуюм муроҷиат карда мешавад. Вақте ки мухотаб ба як шахс нигаронида мешавад, ном, фамилия, тахаллус, лақаб, вазифа, унвон, касбу қор, машғулият, рутба, баромади иҷтимоӣ, вазифаҳои ҷамъиятӣ, муносибатҳои ҳешутаборӣ, синну сол ва ғайра ҳамчун предмети муроҷиат зикр мегардад:

Гулнор! Дар асл нест қардани босмаҷиён вазифаи ман, вазифаи ту ва вазифаи ҳамаи меҳнатқашон аст (С. Айни, Қул-лиёт). *Ғам нахӯр, бачем, боз ҳавои хуб мешавад, пахта нағз месабзад, нағз мепазад* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ).

Депутат,

*Беҳтарин фарзанди халқӣ, хуб медонӣ,
Ба халқи ин Ватан ҷонӣ, ба ӯ покиза виҷдонӣ,*

(М. Тирсунзода)

*Вақти ман сарфи туст, коммунист,
Сарфи ҳар як ҳарфи туст, коммунист!*

(М. Тирсунзода)

Байрақро ҳеч гоҳ аз даст намэгзорам, рафиқ командир
(Ф. Нийзи, Вафо).

Мухотабҳои шахсии бевоситае, ки ба умум, шахси дуҷуми чамъ нигаронида мешаванд, бештар ба ҳолату вазъияти муайяни иқтисодию сиёсӣ ва иҷтимоию маданияти одамон вобаста мебошанд. Онҳо дар ҷойҳои чамъиятӣ, залу аудиторияҳо, маҷлису машваратҳо, чамъомаду маъракаҳо аз тарафи нотикон, маърузачиён, лекторон, роҳбарон, сардорон, музокирачиён, мурочиаткунандагон ва ғайра гуфта мешаванд:

*Рафиқон! Аз ин сағҳо натарсед,
Шумо кӯҳед, аз ин бод наларзед.*

(А. Лоҳитӣ)

Коммунистон, як қадам ба пеш! Комсомолон, як қадам ба пеш! (И. Файзуллоев, Борони баҳорон). *Падарони азиз, барои ин шердилиатон раҳмат!* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид);

б) *мухотабҳои шахсии бавосита*. Ин хели мухотабро мурочиатшуда имконияти шунидан надорад: масофа дур аст, ё имконияти бевоситаи гуфтан нест ва ё умуман зарурати мурочиати ғойбона ба миён меояд. Ин гуруҳи мухотабҳо ба воситаи мактубҳои расмӣ шахсӣ, радио, газета, телевизор, журнал, мурочиатномаҳо, шиору даъватҳо, таклифномаҳо, ҳаҷвияҳо ва монанди ин ифода меёбанд:

«Падарҷон, кай меӣ?!» (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Азизам, номаатро мисли гул бигрифта бу кардам* (А. Шукуҳӣ). *Ҷавонони азиз! Тарзи советии ҳаётро пойдор гардонем!* («Маданияти Тоҷикистон»). *Дӯстони азиз! Программаи озуқаворӣ мамлакат ҳар яки моро ба комёбиҳои нав ба нави меҳнатӣ ҳидоят менамояд* («Комсомоли Тоҷикистон»). *Душанбегиҳои азиз! Шаҳри худро азиз доред, шӣҳрати онро баланд бардоред!* («Тоҷикистони советӣ»);

в) *мухотабҳои шахсие, ки ба ҳуди соҳиби нутқ нигаронида мешаванд*. Чунин мухотабҳо бештар дар монологҳо, хусусан, нутқи риторикӣ қор фармуда мешаванд ва бештар ба таъбу ҳолати руҳии гӯянда вобастаанд. Онҳо ҳамчун мурочиат ба шахси II ифода ёбанд ҳам, аз матн ва с мазмуни гуфтор равшан аст, ни ба ҳуди гӯянда тааллуқ доранд:

*Лоҳитӣ! Чу аз ҳама ҷо ранҷбартар аст,
Бояд ки зудтар бидиҳӣ ҷон барои Шарқ.*

(А. Лоҳитӣ)

*Шоиро, аз сӯхтан дорӣ хабар,
Пас, макун аз оташи сӯзон ҳазар.*

(М. Турсунзода)

Ин тарзи истифодаи мухотаб дар байти мақтаи ғазал беш-
тар ба назар мерасад:

*Саъдӣ, ту бирав, хайма ба гулзори дигар зан,
К-ин меваи боғи ту ба тороҷ расидаст.*

(Саъдӣ)

Мухотабҳои ғайришахсӣ нисбат ба предметҳои чондори ғай-
риинсон ва предметҳои бечон гуфта мешаванд. Мухотабҳои
ғайришахсӣ, ки ба предметҳои чондор нигаронида шудаанд,
як навъ мурочиати бевосита ё бавосита ба хайвонот, парран-
дагон, хазандагон мебошанд:

— *Хӯр, Хайбарам, хур — гуфт Неқадам ба сағ нигоҳ карда*
(С. Айни, Ғуломон).

Мухотабҳои ғайришахсӣ, ки ба ҳодисаҳои гуногуни табиат
ва ҷамъият нигаронида мешаванд, нутқро таъсирнок ва мутан-
тан мегардонанд. Ин мухотабҳо дар адабиёт бо истилоҳи **таш-
ҳис** маълуманд. Онҳо дар назми лирики зиёдтар дучор меша-
ванд:

*То ҷаҳон ҳаст, зинда бош, Октябрь!
Мисли хуршед нур пош, Октябрь!*

(А. Деҳотӣ)

*Эй сабо, аз мо расон бар дӯстон, омад канал,
Ҳам хабар кун наварӯсони чаман, омад канал.*

(М. Турсунзода)

*Баҳор, боз омадӣ?
Биё!
Марҳабо!*

(Ҳаким Қарим)

Мухотаб асосан ба воситаи исми ифода меёбад. Ба вазифаи
мухотаб ҳамаи ҳелҳои луғавию грамматикӣ исмҳои меоянд:
Дар ин кӯҳ, Пӯлод Қодирович, ин гуна хазинаҳо кам нестанд
(Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). ...зуд биё, *духтарам* ид ҳам наз-
дик расид (С. Айни, Куллиёт). *Уй, мардум, ба игво напарред,*
ба ман нигоҳ кунед (С. Айни, Ғуломон).

Ҳиссаҳои нутқи дигар, ки мафҳуми предметӣ пайдо карда,
ба исми гузаштаанд, низ ба вазифаи мухотаб меоянд:

*Эй далер, эй ҷасури беҳамто,
Писари шери халқ — Гастелло,
Номат афсонаи ҷаҳон кардӣ,
Зинати шеърӣ дoston кардӣ.*

(М. Турсунзода)

*Авф кун, хонанда, эй донандаи асрори ман,
Мавҷ дар пӯлод чустан нест оё кори ман?*

(М. Қаноат)

Мухотаб гоҳо ба воситаи ҷонишинҳо низ ифода мешавад:
Ба ман нигар, ту! — муроҷиат кард вай ба Шодигул
(С. Улуғзода, Навобод).

Нидо ҳам дар ҷумла ҳамчун воситаи муроҷиат истифода мешавад:

Ҳой, аввал ба гапам гӯш кун! Ба кучо меравӣ? (Р. Чалил, Одамони ҷовид).

Нидо бо мухотаб якҷоя омада, муроҷиатро пурқувват мекунад:

Э Дохунда, ҳанӯз ту содда будай, магар ту надонистай, ки «об аз боло лой аст» (С. Айнӣ, Дохунда). *Уй мардум, нашунидам нагӯед, босмачиҳо бо тадбири оқилонаи ман тамоман гурехтанд* (С. Айнӣ, Фуломон). *Уй одам! Аз ту мепурсам, ба инҳо чӣ шуда бошад, мегӯям* (С. Айнӣ, Фуломон).

Ибораҳои синтаксисӣ ва фразеологӣ низ ба вазифаи мухотаб меоянд:

*Эй комсомоли кишвари тоҷик, чу бахти мо
Поянда бош! Чаҳду чадал кун! Зафар намо!*

(А. Деҳотӣ)

— *Эй, сари шӯрида, сардору мададгори ту кист?*
— *Ватанам!*

(Қитбӣ Киром)

ТАРКИБ ВА ҶОИ МУХОТАБ

Мухотаб содда, тафсилӣ ва ҷида мешавад. Мухотабҳои содда бо як калима ифода меёбанд:

*Дӯст дорам, модарам, бо ёди ту қишлоқро,
Рӯдҳои нуқрагину нилгун офоқро.*

(М. Тирсизода)

— *Одина! Шишаки сиеҳ дар кучост* (С. Айнӣ, Одина).

*Ба саҳро мебароям, вақти кор аст,
Писар, акнун барои ман баҳор аст.*

(М. Миршакар)

Мухотабҳои тафсилӣ бо ибораҳо ифода мешаванд:

*Солҳо хобидаӣ, эй кӯҳсори тоҷикон,
Дар сари ганҷинаҳо чун посбони безабон.*

(М. Турсунзода)

*Эй ватани азизи ман, зудтар маро ба оғӯши марҳамати худ
ҷаш (С. Айни, Ятим).*

*Дилбари чобуксавори ман, биё,
Навдаи боғи баҳори ман, биё.*

(М. Фарҳат)

*Дӯстони азиз! Водиҳои Ёвон ва Обиқиқ нигарони шумоянд
(Ғ. Мирзо, Меҳнат мукофот аст).*

Мухотаб ба тарзи такрор ва чида низ меояд:

Шери бобо, шакари бобо, бачо ҳастӣ! (А. Деҳотӣ).

*Не, намемирӣ ту, эй духтар, диловар, қаҳрамон,
Эй асил одам, Ҷамила, ту ба дасти золимон.*

(В. Асрорӣ)

— *Гулрӯзон, қудо, Пулодакам омад, Пулод омад (Р. Ҷа-
лил, Одамони ҷовид).*

*Биё, биё, обаки ширини мо,
Биё, биё, обаки заррини мо,
Ҷамдами мо, ҷӯраи дерини мо.*

(М. Миршакар)

*Духтаракам, нури чашма, — гуфт кампир. — Ман туро бо
орзу ва ҳавас калон кардам (Ҳаким Карим, Окшуда).*

Мухотаб вобаста ба азму мақсад ва оҳанги гуфтор дар ав-
вал, мобайн ва охири ҷумла меояд. Мақсади гуянда шунаванд-
даро ба шунидан тайёр кардан ва диққати онро ба худ кашидан
бошад, мухотаб дар аввали ҷумла меояд: *Рафиқон! Таъри-
хи ободии Тоҷикистон аз анҷумани якум сар мешавад (С. Ай-
ни, Қуллӣёт). Писарам, аз ин роҳат гард (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).*

Гуянда бо мақсади ба қисмҳои фаъоли ахбор ҷалб кардани
диққати шунаванда мухотабро дар мобайн меорад: *Андак ис-
тед, Баротов, ман ба шумо як-ду даҳан гап дорам (С. Улуғзо-
да, Навобод). Намондед, ки ака Сафар, андак бихобам (С. Ай-
ни, Фуломон).*

Агар тамоми ҷумла иборат аз ахбороти нав бошад, мухотаб
дар охири ҷумла меояд:

*Вой модаракат гиргиртон шавад, модаракат аз сараки ази-
зат гардад, бачаҷонам! — овози модар меларзид (Р. Ҷалил,
Одамони ҷовид).*

*Бандаи дирӯза акнун ҳокимият мекунад,
Ҳечро ҳар чиз кардӣ, зинда бош, эй инқилоб!*

(А. Лоҳутӣ)

*Ваҳ, чӣ рахшонӣ, эй шарораи сурх.
Чон фидои ту, эй ситораи сурх.*

(А. Лоҳутӣ)

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБ

Чумла воҳиди асосии предикативи ва коммуникативи нутқ мебошад ва дар шакли қолибҳои гуногун зоҳир мешавад. Асоси онҳоро чумлаҳои содда ташкил медиҳанд. Аммо эҳтиёсти тафаккури инсон дар забон қолибҳои нави нутқро ба вучуд меоварад, ки аз маҷмӯи чумлаҳои содда иборат буда, дар байни онҳо алоқаҳои муайяни маъноӣю грамматикӣ мавҷуд аст.

Чумлаи мураккаб нисбат ба чумлаи содда воҳиди ба дараҷаи олии ташаккулёфтаи синтаксис аст, ки аз ду ва зиёда чумлаҳои содда ташкил ёфта, дорои ягонагии маъно, сохт ва савту оҳанг мебошад. Чумлаҳои мураккаб дар асоси ду навъи алоқаи грамматикӣ — пайваст (паратаксис) ва тобеъ (гипотаксис) ташкил меёбанд. Дар алоқаи пайваст қисмҳои таркибии чумлаи мураккаб ба андозае мустақилияти маъноӣ ва шакли худро нигоҳ медоранд, нисбатан озод ва баробарҳуқуқ мебошанд; дар алоқаи тобеъ бошад, ифодаи як ҳиссаи чумлаи мураккаб ба воқеияти ҳиссаи дигар он вобаста аст: онҳо ба ҳамдигар саҳт пайванд ва вобаста буда, яке барои шарҳу эзоҳи дигаре хизмат мекунад:

1) *Солҳо пай ҳамдигар мегузаштанд ва Зухро бо дугонаҳои толиби илми худ ҳар сол ба як зинаи нави илмомӯзӣ кадам мегузошт* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

2) *Қаҳрамони ҳикоя, ки то имрӯз ҳам барҳаёт мебошад, дар қанғҳои зидди ҳукумати подшоҳӣ, зидди босмачиён, дар муборизаҳои зидди душманони дохилӣ фидокорона иштирок карда. роҳи пуришарафери тай карда омадааст* (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо).

Чумлаи мураккаб аз чумлаи содда фарқ дорад. Чумлаҳои мураккаб камаш аз ду чумлаи соддаи ба ҳам алоқаманд ташкил меёбанд. Қисмҳои таркибии чумлаи мураккаб бо хабарҳо ва субъектҳои гуногун ифода меёбанд, бинобар ин ҳар як чумлаи мураккаб дорои якчанд мубтадо ва хабар буда, дар чумлаи содда аксар вақт як мубтадо ва як хабар кор фармуда мешавад. Чумлаҳои мураккаб низ монанди чумлаҳои содда воситаи ахбор буда, барои ташкил додан, ифода намудан ва фаҳмонидани фикр хизмат мекунанд, ба ҳастии реалӣ ҷи гуна муносибаг доштани гуяндаро нишон медиҳанд. Аммо чумлаҳои

мураккаб ифодакунандаи идроки мураккабтари ҳасти, тасаввуроти робитаҳои мураккабтари байни ҳодисаҳои он мебошанд ва табиист, ки мустаъмал гардидани онҳо ба давраҳои нисбатан инкишофёфтаи забон ва шуури инсон вобаста аст. Ҷумлаи мураккаб воҳиди полипредикативии нутқ ба шумор меравад, яъне онҳо аз ду ва ё зиёда қисмҳои предикативӣ иборат мебошанд. Ҳар яке аз ин қисмҳо асоси грамматикӣ худро дорад ва ба қолиби ҷумлаҳои содда монанд аст. Аммо онҳоро шартан «ҷумлаи содда» меноманд, чунки онҳо дорои аломатҳои асосии ҷумла (хусусиятҳои модалӣ ва предикативӣ) бошанд ҳам, фақат мустақилияти нисбии структуравӣ дошта, аз ҷиҳати маъно ва интонация ҳанӯз нотаом мебошанд. Аз ин рӯ, онҳо аз лиҳози мазмун ва сохти грамматикӣ худ ба ҳамдигар хеле алоқаманд ва вобаста мебошанд.

Ҷумлаҳои мураккаб аз рӯи муносибати маъноӣ ва алоқии грамматикӣ байни ҷумлаҳои соддаи таркиби худ ба ҳелҳои зерин ҷудо мешаванд: ҷумлаҳои мураккаби пайваст, ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ва ҷумлаҳои мураккаби омехта.

Ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайваст, ки як андоза мустақилияти нисбии грамматикӣ ва маъноии худро нигоҳ медоранд, дар асоси алоқаҳои нисбатан оддӣ грамматикӣ, алоқии паи ҳам, хилофӣ, муқосавӣ, ҷудой муттаҳид мегарданд. Ин робитаҳо бештар ба воситаи пайвандҳои пайвасткунанда сурат мегиранд.

Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ робитаҳои мураккабтари байни ҳодисаҳои ҳастиро ифода мекунанд, аз ин сабаб ҷумлаҳои соддаи таркиби онҳо низ дар асоси алоқаҳои мураккабтари мантиқӣ байни ашъҳо ва ҳодисаҳо ба ҳам алоқаманд мегарданд, қисмҳои таркибии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ байни худ муносибати тобей доранд.

Воситаҳои алоқии грамматикӣ ҷумлаҳои мураккаб дар забони адабии ҳозираи тоҷик пайвандҳои калимаҳои пайвандӣ, интонация, тартиби ҷойгиршавии қисмҳои ҷумлаи мураккаб, мутобиқати шаклҳои феълӣ — хабарҳо, калимаҳои ҳамнисбат ва як миқдор воситаҳои луғавию грамматикӣ мебошанд.

ҶУМЛАИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТ

Ҷумлаи мураккаби пайваст аз ду ва ё зиёда ҷумлаҳои соддаи баробархуқуқ дар асоси алоқии пайваст ташкил меёбад. Хусусияти алоқии пайваст дар он зоҳир мешавад, ки ҳар як ҷумлаи соддаи таркиби ҷумлаи мураккаб имконияти мустақилона баён кардани фикрро нигоҳ медорад, барои ифодаи фикрҳои ҷудоғонаи баробархуқуқ ва нисбатан озод шароити вазъияти мусоид фароҳам меоварад: *Кӯчаю бозорҳо ҳанӯз аз ояндаю равандгон ҳолӣ нашуда буданд, дукондорҳо дар тараддуди*

дӯконҳои худро баста ба ҳавлиҳо баргаштан буданд, ҷавонҳо барои сайру гашти бегоҳирузӣ ба лаби ҳавзи Девонбегӣ мерафтанд, дӯконҳои баққолӣ дар тоқи Телпак ва дигар ҷоҳо боз буданд ва бо чандин фонус гирду атрофро равшан карда, матоғҳои худро ба назари харидорон гузошта буданд (Ҷ. Икромӣ, Тахти вожгун). Насими фараҳбахш мевазид ва кас бо озодии том аз ҳавои тоза нафас гирифта, дар бадани худ қувваи наве ҳис менамуд (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо).

Муносибат ва алоқаи маъноӣ грамматикӣ байни ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаби пайваст бо ёрии пайвандакҳои пайвасткунанда, интонация, мутобиқати шаклҳои ифодакунандаи замон ва воситаҳои гуногуни луғавӣ ба амал меояд. Пайвандакҳо воситаи асосии ташаккули ҷумлаҳои мураккаби пайваст ва нишондиҳандаи муносибатҳои синтаксисии ҷумлаҳои соддаи таркиби он ба шумор мераванд.

Вобаста ба тарзу шакл ифодаи қисмҳои таркибии ҷумлаҳои мураккаби пайваст муносибатҳои грамматикӣ маъноӣ байни онҳо ҳар хел воқеъ мегардад. Баъзан онҳо дар мавридҳои муайян мустақилияти маъноӣ ва озодии худро пурра нигоҳ медоранд, дар ҳолати дигар аз ҷиҳати сохт ва маъно ба якдигар вобаста мешаванд. Нисбати мустақил будани ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаб ба ҳолати **автосемантикӣ** онҳо вобаста аст, ки дар ин ҳолат таркиби луғавии ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаб ба тафсил ё шарҳу эзоҳи дигар эҳтиёҷе надорад, ҳар як ҷумлаи содда аз ҷиҳати маъно ва структура мукамал аст:

Ҳаво соф буд, осмон бо ранги нилобаи беғубор медураҳшид, офтоб паҳн шуда тамоми ёбонро дар нури пурсурури худ ғарқ карда буд (С. Айнӣ, Ғулмон). Дар лаби ҷуйборҳо сабза медамид, дар кӯталу теппаҳо табиат аз лола қолин мегустурд, камари кӯҳҳо қирмизӣ метобид ва қуллаҳои баланди барфӣ дар уфуқи лочувард чодари азими оҳарии қуббадор афрошта буданд (Ф. Ниёзӣ, Ҳар беша...).

Дар ҳолати дигар ҳиссаҳои таркибии ҷумлаҳои мураккаби пайваст ба ҳамдигар чи аз ҷиҳати маъно ва чи аз ҷиҳати сохти грамматикӣ вобаста ва алоқаманд мебошанд. Ин гуна ҳолатро **синсемантикӣ** мегӯянд. Ҳодисаи синсемантикӣ аломатҳои хоса дорад, ки бо ёрии воситаҳои махсуси забони зохир мешавад. Масалан, дар қисми дуюми ҷумлаи мураккаби пайваст воҳидҳои ишоратие меоянд, ки ба қисми якум вобаста будани онро далолат мекунад: *Мо ба сари пули Меҳтар Қосим расидем, аз ин ҷо роҳи бади «асфальтӣ» сар мешуд (С. Айнӣ, Куллиёт). Роҳи калон санғфарш карда шуда буд, дар он аробҳо, фойтунҳои бисёре рафтумад мекарданд (Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ). Ҳамсафарон аз кӯчаи масҷид баромаданд ва ман аз дунболи онҳо равон шудам (Ф. Мухаммадиев, Дар он дунбӯ).*

Дар таркиби ҳиссаи якуми ҷумлаи мураккаби пайваст низ воҳидҳои меоянд, ки ба ҳар ду қисми ҷумлаи мураккаб мансубият дошта, онҳоро аз ҷиҳати шаклу маъно ба ҳам зич пай-

васт менамоянд. Он воҳидҳои муштарак дар бисёр мавридҳо азъои пайрави ҳар ду ҷумлаи соддаи таркиби ҷумлаи мураккаб ба шумор мераванд:

Дар ҳавлии Азимшоҳ асбоби зиёфат омода ва дастархон бо неъматӣ алвон ороста буд (С. Айни, Қуллӣёт). *Соати ёздаҳи шаб тудай коғазҳои бисёре дар рӯи столи Пулод ҷамъ омада буд ва ду кас бо ҳаяҷон, эътимод ва муваффақияти кори худ маълумотҳо, рақамҳоро дида мебаромаданд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

Ҳамин тавр, мустақилияти маъноӣ ва грамматикӣ қисмҳои таркибии ҷумлаҳои мураккаби пайвасти хусусияти нисбӣ дорад.

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти аз ҷиҳати имконияти потенциалӣ кам ё зиёд шудани миқдори ҷумлаҳои соддаи таркиби худ ба ду гуруҳ ҷудо мешаванд: кушода ва баста.

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти кушода таркибан аз ду ва ё зиёда ҷумлаҳои содда иборат шуда метавонанд. Ин гуна ҷумлаҳои мураккаби пайвасти имконияти потенциалӣ қабул кардани ҷумлаҳои соддаи дигар низ доранд:

*Гули гелос дар чанги ҳаво буд,
Барои ҳамл олу ғунҷаво буд,
Бунафша дар лаби ҷӯ ноз мекард,
Гули садбарг чашмаш боз мекард.
Ҷакидан дошт чак-чак шираи тоқ,
Тапидан дошт аз гармӣ дили хок*

(М. Турсунзода)

Ҳаво соф ва кучаҳо ором буд (Ҷ. Кӯҳзод, Як рӯзи дароз).

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пай ҳам ва ҷудой ба ҳамин гуруҳ дохил мешаванд. Маҳз пайвандҳои пайвастикунандаи пай ҳам ва ҷудой вобаста ба миқдори факту ҳодисаҳои ҷида ё номбаршаванда такроран омада, хусусияти полисиндетонӣ зоҳир карда метавонанд:

Ҷ як байт хонд ва ба ӯ ҷавоб додам ва ӯ ҷавоб дод ва боз ман ҷавоб додам ва бо ҳамин тариқа мо ноист тахминан 15 дақиқа байтбаракбозӣ кардем (С. Айни, Қуллӣёт).

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти кушода як хел нестанд. Дар баъзе онҳо тартиби ягонаи қисмҳои ҷумла дида мешавад, дар гуруҳи дигар яке аз қисмҳои таркиби нопурра ифода меёбад, дар гуруҳи сеюм яке аз азъои пайрави ҷумла ба ҳар ду қисм мансубият дорад: *Зимистон саҳт, барф ғафс, сару тан тунук, барои хӯрдан нон нест, барои сӯхтан ҳезум нест, барои хизмат ҷой нест* (С. Айни, Ғуломон). *Дашт дилкаш, боғ зебо, кӯҳсорон хушнамуд*. — *Хуррамиро дида мечӯшад муҳаббат дар вуҷуд* (М. Фарҳат). *Дар он миён рус ҳам буд, тотор ҳам буд, турк ҳам буд, ўзбеку туркман ҳам буд* (Ҷ. Икромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро).

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти баста танҳо аз ду ҷумлаи

содда иборат шуда метавонанд, имконияти потенционии зиёд шудан надоранд. Қолибҳои грамматикии ҷумлаҳои мураккаби пайвасти баста ва муносибатҳои синтаксисию маъноии байни қисмҳои онҳо гуногунанд. Ҷумлаҳои мураккаби пайваст, ки муносибатҳои хилофу қиёс, сабабу натиҷа, маҳдудию эзоҳӣ доранд, ба ҳамин гуруҳ дохил мешаванд:

Аҳолии деҳанишин ҳам ба чорводорӣ машғули мекарданд, чорводорӣ барои инҳо касби асосӣ набуда, балки як пешаи иловагӣ ба шумор мерафт (С. Айнӣ, Куллиёт). Лоуҳаи станция ҳам кашада шуд, аммо аз боҳси ҷанг ин корро хобонда монда буданд (С. Улуғзода, Навобод). Аз боғчаи гулзор ба димоғи ӯ буи хуш расид ва ӯ бо ҳаловати том нафас кашада, дар худ наштаи ширине ҳис кард (Ф. Ниёзӣ, Вафо). Вай шоҳу навдаҳоро сахтакак мезад ва ҷодар аз туги шаҳдбор пур мешуд (И. Файзуллоев, Борони баҳорон).

АЛОМАТҲОИ СТРУКТУРИИ ҶУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТ

Дар алокаи ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайваст на танҳо пайвандакҳо, интонация, мувофиқати шаклҳои феълӣ — хабарҳо, ҷой ва тартиби ҷумлаҳои содда, балки дигар воситаҳои луғавию грамматикӣ низ истифода мешаванд.

1. Дар таркиби ҷумлаи соддаи дуҷум дуюм қонишинҳои шахсӣ смада, муносибати байни субъектҳо ва объектҳои грамматикӣ қисмҳои ҷумлаи мураккаб ва ё як предмет будани онҳоро нишон медиҳанд: *Шеърӣ сеҳрангези Бедил ҳатто худӣ Оймуллоро ба шӯр андохт ва ӯ тоқат карда натавонисту мисраи охириини ғазалро боз такрор хонд (Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ). Мо ба шоҳзода илм омӯхтем, аммо ба ӯ ақлу идроку тамиз омӯхтан аз дасти мо намеояд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Ман устои Каримро мард ҳаёл мекардам, аммо вай як зани миёнақади хеле калонсол ва чашмабуд будааст (П. Толис, Повесть ва хикояҳо). Абӯ аввали номаш, нисфи он буд, лекин ҳама ӯро Абӯ меномиданд (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ).*

2. Дар таркиби ҷумлаи соддаи дуҷум калима ва таркибҳои ишоратӣ омада, муносибати байни ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаби пайвастро нишон медиҳанд, ба мазмуни умумӣ ё ҷузъии ҳиссаи якум ба таври хулоса ё умумӣ ишора мекунанд:

Ман гоҳо ба ӯ чор-панҷ танга аз дӯкони медодам, аммо инро падарам намедонист (С. Айнӣ, Куллиёт). Табиатро бисъёр одамон дӯст медоранд, вале ин барои муҳофизати гул-гулшукӯши он кифоя нест («Мактаби Советӣ»). Пулод ба ҳавлии Рустам-амак даромад, аммо дар он ҷо бисъёр истода натавонист (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). Сабур боз тақрибан ним соати дигар аз ин сари кор ба он сари кор рафта, дар саҳни фабрика гашт ва дар ин вақт Гулрӯ аз кабинети худ берун набаромад (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

3. Баъзе чумлаҳои мураккаби пайваст ба таври эллиптикӣ воқеъ мегарданд, яъне яке аз қисмҳои таркибии онҳо шаклан нопурра ифода ёфта, маҳз ба туфайли қисми дигари чумлаи мураккаб пурра тасаввур карда мешавад. Ҳодисаи эллипсис бештар дар қисми дуҷумлаи чумлаи мураккаби пайваст рӯй медиҳад:

У аз ман шеър талаб кард ва ман — аз ӯ (С. Айни, Куллиёт). *Ҳамаи ин ҳодисаҳо як тараф шуду вохурӣ бо Аҳмадҷон-амак — як тараф* (Ҷ. Иқромӣ, Духтари оташ). *Дар ин тарафи ароба босмаҷӣ меистод ва дар он тарафи ароба — Гулрӯ* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Абдулло аз корҳои матбаа гап мезаду ман — аз корҳои редакцияи газетаамон* (П. Толис. Повесть ва ҳикояҳо).

Дар ҳолати як хел будани хабарҳо, бандакҳои хабарӣ, феълҳои ёридиҳандаи хабари чумлаҳои соддаи таркиби чумлаҳои мураккаби пайваст ҳодисаи эллипсис бештар дар қисми якуми чумлаи мураккаб рӯй медиҳад:

Дар ру ба руи ман одами қушбегӣ ва дар паҳлӯям ҳам яке аз онҳо менишаст (С. Айни, Куллиёт). *Раҷаб ва Сабур хайрухушкунон ба тарафи лаби даръё ва Пулуду Гулрӯ ба тарафи кинотеатр рафтанд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Даруни ҷуй тамоман рег ва атрофаш хоки регомз буд* (С. Айни, Куллиёт). Дар дасти яки онҳо шафтолу ва дар дасти дигараш зардолу буд (Ҷ. Иқромӣ, Зоғҳои бадмур). Иморати ин мадраса аз хишти пухта, тарафи пешаш дуошъёна ва аз тарафи берун дукатор (болову поён) равоқдор аст (С. Айни, Дохунда). *Ҳаво соф ва кучаҳо ором буд* (Ҷ. Кӯҳзод, Як рузи дароз).

4. Дар таркиби яке аз аъзоҳои ҳиссаи дуҷумлаи мураккаби пайваст бандакҷонишинҳои соҳибӣ омада, муносибати бо ҳиссаи якуми чумлаи мураккаб доштаи ҳиссаи дуҷумро далолат мекунад:

Қушбегӣ — Мирзо Насрулло бо либосҳои расмӣ бар болои остонаи дарвозаи арк рост меистод ва дар дасташ як хат буд (С. Айни, Куллиёт). *Хусрав аз талу теппаҳои сердолу дарахт чаши намеканд, лекин ҳушу ёдаш ба ҷои дигар банд буд* («Садон Шарқ»). *Вай сухани худро шоирона сар кардани буд, аммо ягон калимаи зебо ба ёдаш намеомад* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

5. Дар қисми аввали чумлаи мураккаби пайваст аъзои пайраве меояд, ки ба ҳар ду қисми он мансуб аст. Дар ин маврид бештар ҳол, алалхусус, ҳоли макону замон ва пуркунанда истифода мешаванд:

Дар ин дам дар ошхона кайвонӣ ва хизматгорҳо ҳамир завола мекарданд, танурро оташ дода буданд ва дар болои суфа оими калони қаҳ-қаҳзанон хандида нишаста бо Бибизағора шӯхӯхо мекард (Ҷ. Иқромӣ, Духтари оташ). *Дар вақти вохӯрдӣ одами пешгоҳнишин нимхез шуд, аммо он ду мӯйсафед қитғояшонро наҷунбонда дасташонро дароз карданд* (С. Айни, Куллиёт). *Ба инчунин хизматҳо на танҳо Одина кор ме-*

кард, балки як сад нафар мардикорони тоҷик, узбек ва барбарӣ дар таҳти дасти як нафар пудратчӣ кор мекарданд (С. Айни, Куллиёт). Албатта, *барои шеър гуфтан* на замон шарт аст, на *валӣ будан* (С. Айни, Куллиёт).

6. Дар ташаккул ва робитаи ҷумлаҳои мураккаби пайваст такрори калима низ роли махсус мебозад:

*Бе ту нагзашт аз гулӯям об ҳам,
Бе ту дар чашмам наёмад хоб ҳам.*

(М. Турсунзода)

Бо ин нигоҳ Зебӣ дар чашмони шӯълавари *ӯ ифодаи меҳру вафои* беинтиҳоро пай бурдагӣ барин шуд ва ин *ифодаи меҳру вафо* дар дили Зебӣ боз як ғунҷаи нави муҳаббатро во кард (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

7. Яке аз аломатҳои ҷумлаҳои мураккаби пайваст параллелизми структуравӣ ба шумор меравад. Ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаи мураккаби пайваст аз ҷиҳати ифода ва тартиби аъзоҳои он ба якдигар мувофиқат мекунад. Асоси грамматикӣ ва маъноии параллелизми структуравӣ ба нуқтаҳои марказие вобаста аст, ки дар таркиби ҷумлаҳои содда мазмунан ба якдигар мувофиқу монанд мешаванд, ба ҳамдигар муқоиса карда мешаванд ва ё муқобил менстанд, баъзе калимаву таркиб ва ибораҳо айнан ё қисман такрор мешаванд:

Либоси вай ҳар касро фирефта карда метавонист, аммо гуфтору кирдораш ҳеҷ касро фиреб дода наметавонист (С. Айни, Куллиёт). *Аз беруни шаҳр ояндагон кам буданд, лекин аз даруни шаҳр мебаромадагон бисъёр-бисъёр буданд* (Ҷ. Иқромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро). *Ҳама бо дастархон меомаданд, лекин домоллои мо бо ҷуби дароз омада буд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавони мо). *Вай сар набардошти мехонд, намоҷандаҳо дам набароварда гуш мекарданд* (Ҷ. Кухзод, Қини Хумор).

Дар ҳамаи ҷумлаҳои овардашуда аъзоҳои ҳиссаҳои таркибии ҷумлаҳои мураккаби пайваст ба тарзи мувозӣ (параллель) омадаанд. Чунончи, тартиби аъзоҳои ҳар ду ҷумлаи соддаи ҷумлаи мураккаби яқум ба тарзи мубтадо — муайянкунанда — пуркунанда — хабар воқеъ шудаанд ва таркиби хабарашон як хел аст. Дар ҷумлаи дуҷумла тартиби аъзоҳои ҷумлаи ҳар ду ҷумлаи содда чунин аст: ҳоли макон — мубтадо — хабар.

Ҷумлаҳои мураккаби пайваст аз рӯи иштироки пайвандакҳо ба ду гурӯҳи асосӣ ҷудо мешаванд: ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдор ва ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепаивандак.

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ПАЙВАНДАҚДОР

Чумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандақдор ба воситаи пайвандақҳои пайвасткунандаи паиҳам, ҳилофӣ ва ҷудой (истисноӣ) ташкил меёбанд. Таснифи алоқаҳои грамматикӣи чумлаҳои мураккаби пайваст низ дар асоси ҳамин пайвандақҳо ба амал омадааст. Мувофиқи алоқаи грамматикӣи чумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандақдор ба се ғуруҳи семантикӣ ҷудо мешаванд: а) чумлаҳои мураккаби пайвасти паиҳам; б) чумлаҳои мураккаби пайвасти ҳилофӣ; в) чумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудой.

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ПАЙВАНДАҚДОРИ ПАИҲАМ

Чумлаҳои мураккаби пайвасти паиҳам дар асоси алоқаи пайвасти паиҳам сохта мешаванд, ки мувофиқи ин фикрҳои, ки ба воситаи ҳиссаҳои таркибии чумлаи мураккаби пайваст ифода меёбанд, паиҳам дарҷ мешаванд, дар байни чумлаҳои соддаи аксарияти чумлаҳои мураккаби пайваст муносибати якҷелани шумури ҷида ва муносибатҳои замони мушоҳида мешаванд:

Устод суҳан мегуфта ман ба қораш зеҳн мемондам (Р. Чаллӣ. Маъвои дил). *Дар баҳорон лолаҳо мешуқуфанд ва дар тобистон меваҳо мепазанд* (А. Шукӯҳӣ, Нияти нағз).

Дар таркиби чумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандақдори паиҳам ҳодисаю воқеаҳо номбар карда мешаванд, шумурда мешаванд, ба тарзи ҷида воқеъ мегарданд. Интонацияи онҳо низ хусусияти шумур ва тасвири дошта, мураттаб, нисбатан пасту нарма ва ҳамвор аст:

У ҳамроҳи ман то таги дарвоза баромада маро ба асп савор карда бозмонд ва ман роҳи Карминаро пеш гирифтаам (С. Айни, Куллиёт). *Баъзе рӯзҳо ба хонаи ӯ ҳамсоязанҳо ҷамъ мешуданд ва дар суфаи айвони баланду васеъ ҷақ-ҷақи гарми занҳои хонашии барпо мешуд* (Р. Амонов, Навбахори чашмасор). *Дар водии Ваҳиш ҳудамон баъзе рӯзҳои саритон гармо ба 40—45 дараҷа мерасид ва ман дар он ҷо ҳафтаҳо ва моҳҳоро бидуни оҳу воҳу шикваю шикоят гузаронидаам* (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё).

Дар қисмҳои таркибии чумлаҳои мураккаби пайвасти паиҳам, ки дар асоси муносибатҳои шумуру тасвири ташкил меёбанд, манзараҳои гуногуни табиат, ҳодисаю воқеаҳои гуногун, ҳолату вазъият ва портрети одамон тасвир меёбанд:

Дар охири тобистон тамоми меваҳои боғи Қайюм хушк шуда, аз шох рехтанд ва ғӯзаҳо ҳам дар болои ғӯзаҳои пӯсида хушк шуданд (С. Айни, Куллиёт). *Бухорои озод аз босмачиён ҳам тоза гардид ва дар ҳама ҷои хоки Бухоро ҳукумати шӯрӣ таъсис шуд* (С. Айни, Куллиёт). *Модару фарзанд ҳамин тавр якҷанд дақиқа хомӯш монданд ва Умри-хола аввалин бор*

дар умри худ дар мобайни мардум аз ашкҳои худ шарме накарда гири мекард (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *У се рӯз боз рӯи ҷогаҳ меҳобид ва янгаи Хайригул рӯзи дароз аз пеши вай наҷунбида ба рӯи вай чашм дӯхта менишаст* (Ю. Ақобиров, Замини падарон).

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайҳам, ки муносибати шумурдоранд, ба предмету ҳодисаҳои мавҷуда муносибати ягона доштани субъекти амалро ифода мекунанд, ҳолатҳои ягона ва ба ҳам марбут ва мувофиқу мутобиқро нишон медиҳанд:

Большевикон ҳазор андар ҳазоранд ва тамоми халқи мо тарафдори онҳост (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Эргаш давида ба болои ҳомаи рег баромад ва ман ҳан аз дунболи ӯ давидам* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Ҳаёт пеш меравад ва инсон ҳам ба пеш менигарад* («Садои Шарк»).

Дар ҷумлаҳои инкорӣ муносибати шумуру ягонагӣ гоҳо хеле барҷаста мешавад: *Нон набуд, барои нон пухтан орд ҳам набуд, барои орд кардан гандум ва ҷав ҳам набуд ва барои харидани инҳо пул ҳам набуд* (С. Айни, Ғуломон).

Муносибати маъноии пайҳам дар байни қисмҳои ҷумлаи мураккаби пайваст асосан ба воситаи пайвандакҳо ва шаклҳои хабари ҷумлаҳои содда ифода мешавад. Дар ташаккули ҷумлаҳои мураккаби пайваст ва ифодаи муносибатҳои гуногуни синтаксисӣ пайвандакҳои пайвасткунандаи пай ҳам ва, -у (-ю) ва калимаҳои тақрори ҳам... ҳам, чи... чи, хох... хох хизмат мекунанд.

Ҷумлаҳои мураккаби пайваст бо пайвандаки ва

Пайвандаки ва хусусияти универсалӣ дошта, барои алоқаманд шудани ҷумлаҳои соддае, ки дар байни онҳо муносибатҳои гуногун мавҷуд аст, хизмат мекунанд:

1) муносибатҳои шумур ва номбаркунии ҳодисаҳо, воқеаҳо, ки характери тасвири ва ҷидадоранд:

Миришаб гоҳо дар айвон ва гоҳо дар даруни он ҳуҷра менишаст ва одамонаш дар ду тарафи кӯча аз айвон андак дуртар монанди сайёдон камин гирифта меистоданд (С. Айни, Ёддоштҳо). *Ба рӯи қолини қизилаёқи серпат аз ду тараф якандозҳо партофта шуда ва дар ҳар ҷо-ҷар ҷо болиштҳо гузошта шуда буданд* (Ҷ. Икромӣ, Тори анкабут);

2) муносибати сабабу натиҷа:

Қиличзодаҳо ба роҳи хато, ба роҳи ақсулинқилоб рафтаанд ва ҳамаи ин камбағалпарварӣ ва инқилобтарошиҳо рӯякӣ будааст (Ҷ. Икромӣ, Тахти вожгун). *Дар бари моҳ сиёҳи тадричан меафзуд ва нолаву зори мардум шиддат мегирифт* (Р. Амонов, Навбахори чашмасор). *Сунбод ҳам ба ҳуҷуми лашкари халифа мунтазир нашуда худ бо лашкараш омада ба муқобили Сова фаромад ва ҷанг сар шуд* (С. Айни, Исёни Муқаннаъ).

Дар хиссаи дуоими ин қабил ҷумлаҳои мураккаб унсурҳои ифодакунандаи ҳулосаю натиҷа монанди дар натиҷа, оқибат, ҳамин тариқа, аз ин ру омада, муносибати сабабу натиҷаи байни ҷумлаҳои соддаро равшантар нишон медиҳанд:

Аз қанори боғи наботот дарёҷаи шухоб ҷорист ва аз ин ру ин ҷо хеле сояю салқин аст (И. Файзуллоев, Борони баҳорон). Колхозчиён имсол меҳнати зиёд карданд ва дар натиҷа колхоз лани маҳсулотсупориро барзиёд иҷро кард («Садои Шарқ»).

3) муносибатҳои эзоҳӣ:

Сухбати қаландарона гарм шуд ва садои «ҳақ дӯст ё ҳу, ё ман ҳу» аз даҳони ҳамаи қаландарон ва ҷавонони ҳамсухбаташон баланд гардид (С. Айни, Қуллиёт). Аз ҳавлӣ овози садои патефон баланд буд ва овози форами занона шунида мешуд (С. Улуғзода, Навобод). Он рӯзи фирӯз расид ва шабона аз туйхона овози доира ба фалак мепечид (С. Айни, Ёддошҳо);

4) муносибати ҳамроҳӣ:

У пеш даромад ва ман танбӯру табақи ошро бардошта аз ҳавлӣ баромадам (С. Айни, Қуллиёт). Тамоми издиҳоми салла берун тохт ва муллои воиз ҳам ба кӯча баромада ҳуш аз сараи парид (Р. Чалил, Шикасти тилисмот). Зиндагии баъдиҷангӣ ниҳоят серташвиш буд ва зиёда аз ин писарам дар ҷанг қурбон шуду ягона нухаю нишон ва орзую омолам — келинам Саодат аз дунё чашм пӯшид (И. Файзуллоев, Борони баҳорон).

5) муносибати ҳилофӣ:

Лекин кор зӯр буд ва танам бараҳна буд (С. Айни, Қуллиёт). Тавассути эҳсосоти хуш қувваи мушакҳои одам 6—10 фоиз меафзояд ва баръакс тез-тез такрор шудани эҳсосоти нохуш ба касалиҳои гипертония, стенокардия ва инфаркти миокард бурда мерасонанд («Маориф ва маданият»). Онҳо сирри душманро ба ту гуфтанд ва ту онро фош кардан нахостӣ (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Рафиқон баъд аз пора карда додани гӯшту рағану пиёз ва сабзӣ ба сайру гашт рафтанд ва ман дар вазифаи ошпази он ҷо мондам (С. Айни, Қуллиёт);

6) муносибати қиёсӣ:

Маҳтобиҳои газӣ шабафрӯз ва ҷароғҳои электрикӣ торикисуз буданд (С. Айни, Қуллиёт). Одил аз мо боло баромад ва Шодӣ аз вай баландтар («Садои Шарқ»).

Пайваандаки ва дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасти кушода такрор омада метавонад. Такрори пайвандаки ва, аз як тараф, хусусияти услубӣ дошта бошад, аз тарафи дигар, таъсири анъанавии забони адабиёти классикӣ мебошад:

Шарикон дар он маҷлис маблағи мазкурро сарф намуда, барои худ ва меҳмонони худ зиёфати миёнаҳолнае тартиб доданд ва танбӯрнавози ин шабнишини Раҳими Қанд буд ва вазифаи ғазалхонии ин базро сурудхонони ҳаваскор адо мекарданд (С. Айни, Қуллиёт). Фойтун ба роҳ даромад, аз паси он ду аспакӣ ронданд ва аз паси онҳо бачаҳои кӯча ва тамо-

шобинон рафтанд ва инчунин аз ҳавлӣ як занак дод гӯён баромаданӣ шуд (Ҷ. Иқромӣ, Тахти вожгун). У ба ман падарона муносибат мекард ва ман инро бо тамоми вуҷудам ҳис карда, руҳ мегирифтам ва дар дилам ҳиссиёти гарму гуворое пайдо мешуд (Р. Амонов, Навбаҳори чашмасор). Вай ҳайрон шуд ва фурсате чеҳраи сабзинааш ҳаракате зоҳир накард ва чашмонаш ба рӯи ман бо диққат нигаристанд («Садон Шарк»).

Ҷумлаҳои мураккаби пайваст бо пайвандаки «-у (-ю)»

Дар забони адабии тоҷик пайвандаки дигари серистеъмоли **-у (-ю)** мебошад, ки он дар адои вазифаи грамматикӣ муродифӣ пайвандаки **ва** мебошад. Ин хусусияти онҳо аз ин ҳам маълум мегардад, ки дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасти кушода ҳар дуи ин пайвандак дар иҷрои як вазифа меоянд:

Сенафарон бо ҳам хайрухуш карданду ду нафар ба тарафе шитобкорон ва Ғулом ҳам ба тарафи ҳавлиаш равона шуд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Як-якуним моҳ нагузашта боз якуми сентябрь меояду мактаб сар мешавад ва ман дигар зарчашмаравию мевафурушӣ карда наметавонам* (П. Толис, Повестъ ва қиссаҳо).

Пайвандаки **-у (-ю)** бо пайвандаки **ва** баъзе умумиятҳо дошта бошад ҳам, бо баъзе хусусиятҳои худ фарқ мекунад.

1) Бо пайвандаки **-у (-ю)** ҷумлаҳои содда ба ҳам алоқаманд мешаванд, ки муносибатҳои ҳамзамонӣ ва паиҳамзамонӣ доранд, вале тафовути ин гуна ҷумлаҳо дар он аст, ки дар инҳо амалу ҳолати қисми дууми ҷумлаи мураккаб фавран, ҳамонро пас аз қатъ гардидани амали ҷумлаи соддаи якум ба вуқӯъ меояд. Дар ин гуна ҷумлаҳо хабарӣ ҷумлаи якум, ки бо пайвандаки **-у (-ю)** меояд, задан мантиқӣ гирифта, бошиддат ва баландтар талаффуз меёбад:

Онҳо нишастанду поезд ба роҳ даромад (Ҷ. Иқромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро). *Ба палата духтур даромаду Қумачёв супориши онро ба хотир овард* (М. Хоҷаев, Об — рушноӣ).

2) Дар ҷумлаҳои мураккаби пайваст, ки муносибати хилофӣ ва қиёсӣ доранд, асосан пайвандаки пайвасткунандаи **-у (-ю)** истифода мешавад, пайвандаки **ва** хеле кам меояд:

Анбори бой аз ғалла нур буду ғаллакор нони шикамсерӣ, намехӯрд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

*Абр гирёну лолаҳо хандон,
Бод ларзону сабзаҳо рақсон.*

(М. Турсунзода)

Соле як ё ду маротиба ба Қўқанд меомаданду мухлисонашон як умр гапи он касро мегуфтанд (Р. Ҷалил, Маъвои дил).

Шарофат-хола суханони Нуралиро мешуниду ақлу ҳушаш ба ҷои дигар буд (С. Улуғзода, Навобод).

3) Дар байни қисмҳои ҷумлаҳои мураккаби пайваст бо пайвандаки **-у (-ю)** дар зимни муносибати замони муносибати сабабу натиҷа низ ифода мешавад:

Амон симеро кашиду паровоз ҳуштаки дуру дарозеро зад (Ҷ. Иқромӣ, Духтари оташ). Амир манифест эълон карду дар байни қадидҳо ғулғула барпо шуд (Ҷ. Иқромӣ, Тахти вожгун). Як нисфишабӣ бонги хатар баланд гардиду полки мо ба сӯи Фарм равон шуд (Ф. Ниёзӣ, Ҳар беша).

4) Пайвандаки **-у (-ю)** дар нутқи гуфтугӯ бештар қор фармуда мешавад. Ҷумлаҳои мураккаби пайвасте, ки ба воситаи ин пайвандак ташкил мешаванд, дар зарбулмасалу мақол, панду ҳикматҳои нисбиёттар дида мешаванд:

Дур шиканадӯ сухан нашиканад (Зарб.). Об дар кузаю мо ташналабон мегардем, — Ер дар хонаю мо гирди ҷаҳон мегардем.

Ҷумлаҳои мураккаби пайваст бо пайвандаки «инчунин»

Пайвандаки **инчунин** ҷумлаҳои соддаеро ба ҳам алоқаманд мекунад, ки бо якдигар дар муносибати ҳамроҳӣ буда, ҷумлаи дуюм ба ҷумлаи якум ягон фикрро илова менамояд:

*Синну соли мо гузаштагӣ, **инчунин** маориф ташкили дорулмуаллиминро ба мо супоридагӣ (Ҷ. Иқромӣ, Тахти вожгун). Бек Мирзокарими Мирохур аз Канзурт ба тарафи Балҷувон ҳаракат намудааст, **инчунин** мири Қулоб ҳам ба болои Балҷувон лашқар кашида омада истодааст (С. Улуғзода, Восеъ). Ин меҳмонон монанди одамҳои маҳаллӣ таомро бо даст нахурда, бо қорд бурида, бо чангча гирифта меҳурданд, **инчунин** дар пеши ин ду меҳмон ду қадаҳи булӯрин бо шароб меистод (С. Айни, Қуллӣёт).*

МУНОСИБАТҲОИ ЗАМОНИИ ҶУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТ

Азбаски муносибати замони қисмҳои ҷумлаҳои мураккаби пайваст ба омилҳои зиёде, пеш аз ҳама, ба муносибати хабарҳо вобаста мебошад ва ин муносибатро хангоми истифодаи ҳамаи пайвандакҳои дидан мумкин аст, алоҳида аз назар гузаронидани он афзалтар аст.

Муносибатҳои замони ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайваст асосан ду хел мешаванд: *ҳамзамонӣ ва паҳамзамонӣ.*

Муносибати ҳамзамонӣ. 1. Дар ифодаи ҳамзамонии амалу ҳолат ва умуман ҳодисаю воқеаҳои ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаби шаклҳои замони феъл — хабарҳои онҳо аксар вақт як хел

вокеъ мегарданд ва ба хамдигар аз чихати замон мувофиқат мекунанд:

Мо худро дар торикии зери долони раста гирифта ба суфачаи дуконе баромада дар паси сутуни долон пинҳон шуда истодем ва ман аз суфачаи дукон як нэрча хишти пухтаро канда гирифта ба ҳар эҳтимол тайёр шуда истодам (С. Айни, Куллиёт). Аз бомаш дудкаши тунукагин зада баромада меистод ва аз он дудкаш дуди ғализи вазнине берун омада, паст-паст паҳн мешуд (С. Улуғзода, Навобод).

2. Хабарҳои ҳиссаҳои ҷумлаҳои мураккаби пайваст, ки муносибати ҳамзамони доранд, бештар бо шаклҳои феълҳои давомнок ифода меёбанд:

Хурду хуроки ман аз тарафи ӯ ба тарзи миёна таъмин мешуд ва гоҳо либос ҳам медод (С. Айни, Ёддоштҳо). Лампаи мудаввари 40-ум... ба пайкари серпахлу ва ба рӯю мӯи аз куҳансолии генерал хабардиҳанда шӯгла меафканд ва забонаки чароғ ҳар замон аз мавҷу гулдурроси тунпрониҳои наздик ба ларзиши омада, лип-лип бозӣ мекард (Ф. Ниёзи, Вафо).

3. Хабарҳои амалу ҳолатҳои давомнок ва такроршавандаронишон медиҳанд ва бо феълҳои намуди давомдор ифода мешаванд:

Ин гуна шаб бештарин бо базми музика ва рақс мегузашт ва дар вақти дамгирии навозанда ва хонандагон мушоира ва ё латифагӯӣ сар мешуд (С. Айни, Ёддоштҳо). У акнун ҳамеша маро масҳара карда гап мезад ва дигарон хоҳу нохоҳ бо хандаҳои худ уро дастгирӣ мекарданд (Ю. Ақобиров, Баъде ки осие бозмонд). Модар ва духтар дар поёни хона нишаста ғузакши мекарданду Дилбар модарашро ба коре тарғиб мекард (Ч. Икромӣ, Шодӣ).

4. Хабарҳои яке аз ҷумлаҳои содда бо феълҳои мутлақ ва хабарҳои дигаре бо феълҳои давомнок ифода шаванд ҳам, аз чихати маъно ба ҳам мувофиқат карда, бардавомии амал ва ҳамзамонии ҷумлаҳои ифода мекунанд:

Ману Пулодбой дар меҳмонхона — корхонаи амаки Мирҷамол бо ба сандали дароварда бозӣ карда нишаста будему амаки Мирҷамол дар назди чароғ болои сандалича нишаста ба рӯи зонуяш чарм гирифта маҳсӣ медӯхт (Р. Амонов, Навбахори чашмасор). Аммо ба сабаби он ҳама корҳои дилбечокунандаи иштиҳои ман қур шуда буд ва дилам чизе наметалабид (С. Айни, Куллиёт).

5. Хабарҳои амалу ҳолати баитмомрасида, қатъгардидаронишон медиҳанд ва бо феълҳои намуди мутлақ ифода мешаванд:

Назар ба қавли падарам, бисёр ҷоҳо ва деҳаҳои рег зер кардааст, бисёр киштзорҳои нобуд шудааст ва аз ин ҷумла боғи ангури бобоямро ҳам рег паҳш кардааст (С. Айни, Ёддоштҳо). Дар як тарафи зери чинор сағонаи нимхаробае истодааст ва дар болои вай тӯғҳои кашида шудаанд (Ф. Ниёзи, Духтари

хамсоя). *Холо шахр зеру забар нащудааст ва ҳеч воқеаи калон ҳам рӯй надодааст* (С. Айнӣ, Одина).

6. Доимӣ будани амалу ҳолат ва ё аломату хусусият:

Дар тарафи дигари ин хона як суфаи васеи баланд буд ва дар рӯи вай як лаълии тахтагини бисъёр васеъ ниҳода шуда буд (С. Айнӣ, Куллиёт). *Вай одатан моҳи март гул мекунад ва гулҳояш буи хуше доранд* (И. Файзуллоев, Борони баҳорон).

7. Амалу ҳолат ва хусусияту аломати чумлаи соддаи якум дар яке аз замонҳо воқеъ шуда бошад ҳам, доимӣ буда, хабарӣ чумлаи соддаи дуум амали дар ҳамон муддат воқеъ гардидаро ифода менамояд:

Занаш дар фермаи колхоз говҷӯи буду писари яккаву ягонааш Фирузҷон ҳамин тобистон ба хондан рафт (И. Файзуллоев, Борони баҳорон). *Ҳуҷра танг буд ва онҳо зону ба зону нишаста сӯхбат мекарданд* («Садои Шарқ»). *Илми Ленин дарёи бузург аст ва мо аз чандин қатраҳои вай баҳравар шумдем* (Р. Чалил, Одамони ҷовид).

Муносибати паиҳамзамонӣ. Дар ифодаи муносибати паиҳамзамонии чумлаҳои соддаи таркиби чумлаҳои мураккаб хабар роли асоси мебозад.

1. Хабарҳои чумлаҳои соддаи таркиби чумлаҳои мураккаби пайваст бо шаклҳои замони гузаштаи мутлақи феъл ифода меёбанд, дар муносибати онҳо тартиби ҷой гирифтанишон низ аҳамият дорад. Дар ин чумлаҳо тартиби хабарҳои феълӣ ба таносуби замонӣ мутобикат мекунад:

Дар кушода шуд ва мо даромадем (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Дами гулханнишини рафту айёми баҳор омад* (А. Дехотӣ, Навбахори захматқашон). *Қорӣ-ишқамба аз харидориш ман умедашро канда, ба роҳ баромад ва ман аз дунболи ӯ* (С. Айнӣ, Марги судхур).

2. Хабарӣ чумлаи содда якум бо шаклҳои феълии замони гузаштаи мутлақ ва хабарӣ чумлаи соддаи дуум бо шаклҳои феълии замони гузаштаи давомдор ифода мегардад ва бо ин пайдарҳамии амал ифода карда мешавад.

Дар ин ҳол амали давомноки чумлаи охир бевосита пас аз амали мутлақи чумлаи аввала воқеъ мегардад:

Ман зан ва бачагонро бо асбобу анҷомашон ба ин хона кӯчондам ва худам бо писарҳо болои бом баромада реғҳои ба бами хона ғуншударо бо бел руфта истодем (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Мулозим ба меҳмонхона баромад ва Ёрмон-полвон ҳам аз ҷояш хеста, либосҳояшро пишидан гирифт* (С. Айнӣ, Ғулмон). *Меҳмононро аз болои қурпа шинонданд ва муйсафед ба ҳар дуи онҳо ҷой кашида меод* (Ч. Икромӣ, Шодӣ).

3. Хабарҳои чумлаҳои соддаи таркиби чумлаи мураккаби пайваст бо шаклҳои феълии замони ҳозира-оянда ифода меёбанд:

Ҳозир сардори штаби мо, полковник Авдеев меояд, шумо бо ӯ шинос мешавед ва баъд дар бораи дар кадом вазифа кор

карданатон маслиҳат мекунем (Ф. Ниёзӣ, Вафо). Бодбарак ба ҳаво мебарояд ва шамол онро бардошта боло бурдан мегирад (Р. Амонов, Навбахори чашмасор).

Дар ифодаи муносибати замони пасиҳам воситаҳои дигари забон низ истифода мешаванд. Чунончи, дар аввали ҷумлаи соддаи дуҷумлаи калимаи таркибӣ баъд, сонӣ, пас, баъд аз ин, пас аз ин, дере нагузашта ва монанди инҳо омада, пас аз амали ҷумлаи соддаи аввал сар шудани амали ҷумлаи соддаи дуҷумлаи барҷастатар нишон медиҳанд:

Ҳама баромада рафтанд ва баъд мо аз ҷо хестем («Садои Шарк»). Мардум аз сидқи дил хандиданд ва баъди ин музокира авҷ гирифт (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар). Онҳо ба даромади қишлоқ омада якбора хомӯш монданд ва аз мобайн дере нагузашта сиёҳии ҳар дуяшон ҳам дар торикӣ нопадида гашт (Ф. Ниёзӣ, Вафо). Овози шинъс ба гӯшамон расид ва пас аз он ҳама ба ҳуҷум гузаштем («Садои Шарк»).

ҶУМЛАИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ПАЙВАНДАҚДОРИ ХИЛОФИ

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандқдори хилофӣ ба воситаи пайвандқдори аммо, лекин, вале, валекин, балки, вагарна, ҳол он ки, ва ҳол он ки, бошад, набошад ташаккул меёбанд. Ҳиссаҳои таркибии ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандқдори хилофӣ аз ҷиҳати мазмун ба ҳамдигар хилофу зид, муқобилу номутобиқ ва нобаробар мебошанд. Замини реалии ҷумлаҳои мураккаби пайвасти хилофӣ муносибатҳои хилофӣ ва қиёсии байни ашёёву предметҳо, факту процессҳо ё субъектҳо ва амалиёту ҳолати онҳо мебошад. Муносибатҳои хилофӣ дар забон ба воситаи сохти ҷумла, пайвандқҳо, маънои хабарҳо ва таркиби луғавии ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаб ифода меёбанд.

Пайвандқҳои аммо, лекин, вале, валекин дар ифодаи муносибатҳои хилофӣ ва муқобилгузори асосан ҳаммаъно ва муриди ҳамдигар мебошанд. Пайвандқҳои аммо, лекин дар услубҳои китобӣ ва гуфтугу баробар қор фармуда мешаванд, пайвандқҳои вале бошад, хусусияти китобӣ дорад:

— Оре, дар он даръёи хуну оташ зани Темурмалик ҳам монанди ҳазорон занон, бачагону пирон ва беморон ғарқ шуда рафт, аммо тифли навзоди ӯ саломат монд (С. Айнӣ, Исьёни Муқаннаъ). Дар кӯча зери кӯпрӯкҳоро ҳам дида баромаданд, аммо табиби афғонӣ — Асадуллои кобулӣ дар ҳеҷ ҷо набуд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). Тӯй гузашт, лекин баробари гузаштани тӯй ба хонаи Бозор азо, мотам ва мусибат омад (С. Айнӣ, Куллийт). Қолхоз ташкил карда кулакро нест кардан лозим, вале кулак ба осонӣ ҷон намедихад (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Пайвандқҳои лекин, валекин дар назм ба шакли ихтисор — лек, валеқ ҳам меоянд:

*Шаб омад, лек маҳтобам наёмад,
Фуруғи чаши бехобам наёмад*

(М. Фарҳат)

Пайвандаки аммо моҳиятии соф хилофӣ, муқобилгузорӣ, муқобилгузори эзоҳӣ, муқобилгузори маҳдудӣ, муқобилгузори қиёсӣ, муқобилгузори хулосавӣ дорад ва серистеъмомлатарин пайвандаки хилофӣ ба шумор меравад.

Пайвандаки **аммо** дар ифодаи муносибатҳои хилофӣ, муқобилгузори ва қиёс бо пайвандакҳои **лекин**, **вале** дар ташаккули ҷумлаҳои мураккаби пайваст ҳаммаъно бошад ҳам, вале аз ҷиҳати тарзи истеъмом ва тобиши маъно фарқ мекунад ва онҳо ҳамеша ҳамдигарро иваз карда наметавонанд.

Дар ҷумлаи мураккаби пайваст бо пайвандаки **аммо**, **лекин**, **вале** ифодаи муносибати муқобилгузорӣ ба воситаи дар яке аз хабарҳо (бештар дар хабари ҷумлаи содаи дуюм) омадани маънои инкор пурқувват мегардад:

Хизматгорон уро аз пеши мирзо бароварданӣ шуданд, аммо ӯ рафтани намехост (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Шариф-амакам дастархони маро дид, нон пурсиданд, аммо нон набуд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Пайвандаки **балки** аз пайвандакҳои **аммо**, **вале**, **лекин** бо хусусиятҳои ҷудоғонаи худ фарқ мекунад. Дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасте, ки ба воситаи ин пайвандак ташкил меёбанд, аз ду ҳолату вазъияти хилофи яқдигар яке содир шуда, имконияти воқеъшавии яке аз онҳо таъкид карда мешавад.

Ин манзараи ғоҷиангез махсуси даштҳо ва беруни шаҳрҳо набуд, балки дар шаҳрҳо ҳам аз гуруснагӣ мурдан дар ҳукми одат даромада буд (С. Айнӣ, Куллият). *Ба фикри ман, писарам, маро ба ягон бригада ҳамроҳ кардан мондан даркор не, балки аз худи мо як бригадаи нав тартиб додан лозим* (П. Толис, Повесть ва хикояҳо).

Дар ҷумлаҳои мураккаби пайваст бо пайвандаки **балки** хабари ҷумлаи якум, одатан, маънои инкорӣ дорад, ки дар он факт ва ё ҳодисае инкор карда мешавад, дар ҷумлаи дуюм бошад, аз ҷиҳати иборат будани номутобиқатӣ ва ё маънои хилофӣ шарҳ дода мешавад:

Не, ҳамаашон назадаанд, балки чанд нафарашон задаанд (С. Айнӣ, Ғулмон). *Замини Сарӣ Ҷӯй аз онӣ вай нест, балки вай онро кайҳо ба ҳар дуи шумо додааст* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Дар таркиби ҳиссаи якуми ҷумлаи мураккаби пайваст бо пайвандаки **балки** ҳиссаҳои таъкидии **факат**, **танҳо** омада, ҷиҳати номутобиқатии қисмҳои ҷумлаи мураккабро пурқувват мекунад, ин вақт тарзи ифодаи ҳиссаи дуюми ҷумлаи мураккаб ба таркиби **градация** торафт пурқувват мешавад.

У на танҳо хурдсол буд, балки қадаш паст ва танаш қоқи камгӯшт ҳам буд (С. Айнӣ, Куллият). Дар он ҷо **на танҳо** пӯс-

ти одам дигар мешавад, балки шуур ва ҷаҳонбинии он тағйир меёбад (А. Шукӯҳӣ, Нияти нағз).

Дар таркиби ҷумлаи соддаи якум ҳиссаҳои инкории на ин ки омада, муносибати ҷумларо равшантар зоҳир мекунад:

Бача на ин ки воситаи хурсандии шумост, балки вай гражданини оянда мебошад («Маориф ва маданият»).

Чунон ки зикр шуд, муносибати хилофию муқобилгузори ба воситаи пайвандаки у низ ифода мешавад:

Аз ғалабаи инқилобӣ Бухоро ҳифтаю моҳҳо гузаштаасту вай ҳануз ягон ҳавлию хонаи дуруст надорад (Ҷ. Иқромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро).

Дар алоқамандӣ ва ифодаи муносибатҳои синтаксисии ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайвасти хилофӣ пайвандакҳои ҳол он ки, ва ҳол он ки, бошад истифода мешаванд. Пайвандакҳои ҳол он ки, ва ҳол он ки характери китобӣ дошта, пайвандаки бошад дар забони адабӣ ва гуфтугӯ баробар истеъмол меёбад, ки он асосан муносибати хилофии қиёсиро ифода мекунад:

Дар қиёфаи ӯ, дар муомилаи ӯ бо дигарон ҳеҷ гуна осори такаббури «бузургворона» мушоҳида карда намешуд ва ҳол он ки бо хондани китобҳои Айни уро сдами боқарруфар ва «сипо» тасаввур менамудем (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Бори ман қуввати як навҷавони понздаҳ-шонздаҳсолаи тандурустро талаб менамуд, ва ҳол он ки ман бачаи ёздаҳсола будам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Аммо ғайр аз писари Темурмалик дигарон зимистон ба қишлоқи худ бармегарданд ва у бошад тобистону зимистон дар он ҷо зиндагонӣ мекунад* (С. Айни, Қуллӣёт). *Сафар об ях кардааст мегуяду ба ман бошад хунук заррае ҳам таъсир накардааст* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Пайвандаки бошад ҳамчун шакли аористи феъли будан ба назар расад ҳам, дар вазифаи пайвандак маънои асоси лугавӣ ва хусусиятҳои феълии худ — замон, сифа ва намуно, гум карда, фақат шахсу шумораро нигоҳ медорад: бошам, боши, бошад, бошем, бошед, бошанд. Пайвандаки бошад одатан дар таркиби қисми дуюми ҷумлаи мураккаб пас аз калимае меояд, ки объекти муқоиса ва ё муқоисаи хилофӣ қарор мегирад:

Падарашро надида рафтани мумкин нест, он кас бошанд, ду рӯз боз наомадаанд («Сади Шарқ»). *Ваҳши мо Мисри советӣ аст, дарёи Ваҳш бошад, Нили советӣ аст* (С. Улуғзода, Навобод).

Пайвандаки бошад гоҳо танҳо муносибати қиёсиро ифода мекунад:

Дар ин киштзор гуруҳе аз занон алафҳои бегонаи сабзӣ ва пиёз барин сабзавотҳои нозуқро дасткаш мекарданд, мардон бошанд, заминҳои харбуза ва тарбузро варқонӣ, картошкаҳоро каландгардонӣ менамуданд (С. Айни, Дохунда). *Соате нагузашта сандуқи Қосимҷон боз ҷои пештараашро ишғол кард,*

худи Қосимҷон бошад, боз рафта дар пеши самовор нишаст (П. Толис, Повесть ва хикояҳо).

Дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасти хилофии қиёси ёридиҳандаи **бошад** бо пайвандаки **ва**, у ҳамроҳ омада метавонад. Агар онҳо дар байни ду қисми ҷумлаи мураккаби пайваст сянҷ, ёридиҳандаи **бошад** дар таркиби қисми дуюм — пас аз аъзои қиёсшаванда меояд:

Падарам бо як хез аз ду бозуям нигоҳ дошт ва ман бошам, пояк зада гирьякунон ва фаръёдкучон «меравам, меравам» — гуён нола мекардам (С. Айни, Ёддоштҳо). *Адо кардани қарзи мурдаи падарам ва хуроки зимистони мо ба саломат мондани ҳамин ҷуворӣ вобаста буд ва ғуза бошад, пояхушк шуда кайҳо талаф шуда рафта буд* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Ин одам ба миёни худ ҷанг меандоخت ва Пӯлод бошад, даст дароз карда, дар замин чизеро мекофт* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

Пайвандакҳои **вагарна**, **набошад** аз ҷиҳати вазифа синоними ҳамдигар мебошанд Вале пайвандаки **вагарна** китобӣ буда, пайвандаки **набошад** хусусияти умумчистеъмолии дорад. Ин ҳар ду пайвандак барои алоқа ва ифодаи муносибати муқобилгузорӣ ва қиёсии байни ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаб истифода мешаванд:

Хайрият ки, модарарусам дуст медоштааст, набошад аз ҳамин тавр оши палави мурғин маҳрум мемондам (Ҷ. Иқромӣ, Дуҳтари оташ). *Хайрият, дар дуқонҳои Когон ину он ёфт шуда меистаду мо мехарем, набошад дар мо ҳам ҳеч чиз набуд* (Ҷ. Иқромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро). *Барои муллоӣ хату савод шарт нест, вагарна бештарини муллоҳои дар ин ҷо нишаста аз сафи муллоён бояд бароянд* (С. Айни, Ғуломон).

Муносибати ҷумлаҳои содаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайвасти хилофӣ асосан муқобилгузорӣ ва қиёс бошад ҳам, тобиш ва ҷилоҳои маъноии зиёде доранд. Бинобар ин ҷумлаҳои мазкурро аз ҷиҳати ифодаи маъно ва тобишхояшон ба гурӯҳҳо ҷудо кардан мумкин аст.

а) **Хилофи ҳолис**. Дар ин гуна ҷумлаҳои мураккаб ҳодисаву воқеа ё фактҳои баробарвазну баробармаъно ба якдигар муқобил гузошта мешаванд:

Гуё имшаб дар арк ғайр аз амир ва қушбегӣ каси бедоре набуд, аммо бедориҳои онҳо ҳам ба осудагии мазормонанди арк халал намерасонид (С. Айни, Куллиёт). *Ман рафиқи шумо барин нависанда ва шеърдон нестам, лекин ман табибам, табъ ва руҳи инсонро мешиносам* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

б) **Хилофи маҳдудӣ**. Дар ин гуна ҷумлаҳои мураккаби пайваст ҷумлаи содаи дуюм барои амалӣ гардидани он ҷӣ, ки дар ҷумлаи якум ифода шудааст, имконият наредихад, ҳамчун омилҳои маҳдудкунанда воқеъ мегардад:

Ман чакманамро тамоман ба шумо меодам, лекин худам чакмани дигар надорам (С. Айни, Куллиёт). *Хат дар хонаи дарун, ба даруни сандуқ аст, лекин ҳозир дар хона меҳмони зан*

аст (С. Айнӣ, Қуллиёт). *Боз маро рост карда шинонданди шуданд, лекин ба ман ёрои нишастан намонда буд* (С. Айнӣ, Қуллиёт). *Юнусбой, бешубҳа, одами дилсоф аст, кор кардан меҳаҳад, бригадири бад набуд, аммо ба раисӣ зураш нарасида истодааст* (С. Улуғзода, Навобод).

Муқонса ё муносибати киёси маъноӣ васеъ дорад ва мазмунҳои киёс, монандкунӣ, номутобикатӣ, нобаробарӣ киёси хилофӣ ва монанди инҳоро дарбар мегирад. Дар ин гуна ҷумлаҳои мураккаб пайвандакҳои **аммо**, **лекин**, **вале**, **бошад**, **ҳол он ки** ва таркиби лексии ифодакунандаи муносибатҳои хилофии киёси истифода мешаванд:

Дар даври амир ҷадидҳо дигар ҳел рафтор мекарданд, лекин мо бояд дигар ҳел рафтор кунем (Ҷ. Иқромӣ, Тахти воҷгун). *Дар натиҷаи вайронкориҳои босмаҷиёни тороҷгар киштукори мамлакатамон аз сад шаст монда буд, ҷорводорӣ бошад, ним кам шуда буд* (С. Айнӣ, Қуллиёт). *Саҳву хато дар ҳаққи як кас мешавад, ду кас мешавад ва ҳол он ки «саҳв» дар ҳаққи ҳамаи деҳқонон рафтааст* (С. Айнӣ, Ғуломон).

в) **Хилофи эзоҳӣ**. Дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасти хилофие, ки муносибати эзоҳӣ доранд, ҳиссаи дуюм ҳиссаи якумро як навъ шарҳу эзоҳ медиҳад:

Ин идора аз мардуми Бухоро иғвогаронро ёфта барои худ агент кардан гирифта, ҳар рӯз чанд ҳавлиро кофтуков мекард ва чанд касро ба амир гуфта ҳабс мекунонд, аммо ҳамаи ин кофтуков ва ҳабсҳо ба роҳи провокационӣ мешуд (С. Айнӣ, Қуллиёт). *Маҳсуми ланҷ ҳоло зиндааст ва то тарошидани як риш магасвор ғинг-ғингкунон як китоб гап мезанад, лекин гапаш заррае намяк надорад* (А. Дехотӣ, Қуллиёт). *Дар сари дастархон аммаш ба Шодигул нигоҳҳои мағнидори табассуломез мекард, вале дар нигоҳи вай осори ноҳушнудӣ ё маломате дида намешуд* (С. Улуғзода, Навобод).

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдори ҷудой. Хусусияти асосии ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдори ҷудой дар ин аст, ки аз факту ходисаҳо ва воқеаҳои ифодаёфта ба амал омадани яке имконпазир аст, яъне аз фикрҳои ҷудогонае, ки бо ҷумлаҳои содаи таркиби онҳо ифода меёбанд, фақат яке содир шуда, дигаре воқеъ намегардад ё ки онҳо паси ҳам воқеъ гардида, ҳамдигарро иваз мекунанд.

Мафҳуми «ҷудой» ин ҷо ба маънои тафовути кул, ҷудони мутлақ наомада, муносибати **альтернативии** байни факту ходисаҳоро нишон медиҳад, яъне ҳар як ходисае, ки имконияти реалӣ ё гумонии воқеият дорад, дар сурати истисно ё тамоман инкор намудани ходисаи дигари ҳамшафати он бояд ба вучуд сяд. Ҷупончи, дар мисолҳои зерин дар як вазъият имконнопазирӣ воқеъ гардидани ходисаҳо баён ёфта, фақат дар шароити ба амал наомадани яке имконияти ба вуқӯ пайвастанӣ дигаре ба миён меояд:

Ин ҳол боз як ду рӯзи дигар давом хоҳад кард, дар ин миён

ё ман дар таги қин хоҳам мурд, ё аз гап гирифтан ноумед шуда маро хоҳанд кушт (С. Анни, Куллиёт). Ё дар идора касе набуд, ё телефон вайрон буд (Ҷ. Икромӣ, Тахти вожгун).

Дар мисолҳои зерин ҳодисаю воқеаҳо имконияти якбора дар як вақт рӯй додан надоранд, онҳо ҳамдигарро иваз меку-
нанд:

Аз пешӣ назараш гоҳ қомати ҳамидан муаллими куҳансол мегузашт, гоҳ рӯи ҳам ғамгину ҳам қаролуди модараш (П. Толс, Повесть ва ҳикояҳо).

*Гоҳ додӣ ту ба дастам омор,
Гоҳ додӣ ту ба ман говрона.*

(Лоққ)

*Модарам, модари билиштиям!
Зиндагӣ гаҳ ба хеш мегирад,
Бар замин осмони беоя
Гаҳ ба ҳоли пареш мегирад*

(Лоққ)

Чумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудой бо ёрии пайвандакҳо, ҳамчунин бо воситаҳои луғавӣ ташкил меёбанд. Пайвандакҳои ҷудой унсурҳои зарурии сохти чумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудой мебошанд:

Киҳо ба он ҷойҳо рифтаанд, ё ҷанобашон онҳоро ном ба ном медонанд (Р. Чалил, Шӯроб). Ман ба назди шумо равам, ё ки шумо ба назди ман биёеду як квартираро ҳолӣ карда диҳам (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). То вақти ҳосилгундорӣ бояд аз район ягон дастурамал ояд, ё ин ки худам машварат карда бо қарори аксарият ягон кор мекунем (С. Айпӣ, Ғуломон).

*Гар пиндорӣ, диламро ҷуз ту ғре ҳаст — нест,
Ё ғамамро ғайри меҳрат ғамгусоре ҳаст — нест.*

(А. Лоҳутӣ)

Ба гуруҳи воситаҳои луғавӣ калимаҳои **гоҳ (гаҳ, гаҳе)**, **баъзан**, **як вақт**, **дам (даме, як дам)**, яке-ро дохил кардан мумкин аст. Ин калимаҳо дар сурати ба гаври ҷуфт, такрор омадан воситаи луғавию грамматикӣ ташкилдихандаи чумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудой шуда метавонанд. Онҳо ҳангоми такрор дар таркиби ҳам қисми якуми чумлаи мураккаб ва ҳам қисми дуюми он омада, қолиби муайяни синтаксисиро ташкил медиҳанд:

*Гоҳ дар зери сари мо санг буд,
Гоҳ манзил Қасри Шохавранг буд.*

(М. Турсунзода)

Дарахтон кайҳо барғояшонро партофта шоҳу танаҳояшонро
гоҳ борон шуста мегузашт, гоҳ барф паҳи мекард (П. Толис,
Повесть ва ҳикояҳо). **Баъзан** надирчи меомад, **баъзан** мо ба
назди ӯ мерафтем («Садои Шарқ»). **Баъзан** хунуқиҳои саҳти
даҳ понздаҳ дараҷа ҳам мешавад, **гоҳо** барфи баланд ҳам ме-
борад (Ю. Ақобиров, Водии муҳаббат).

Аз воситаҳои луғавию грамматикӣ мазкур калимаҳои **гоҳ**
(гоҳе, гоҳо, гаҳ, гаҳе) хеле серистеъмол буда, услуби китобист,
калимаҳои **баъзан**, як вақт, як маҳал хусусияти адабӣ ва уму-
мнистеъмолӣ дошта, калимаҳои **дам**, **яке** хоси забони гуфтугу
мебошанд:

*Дам он китоби шавқоварро ман мехондам, дам вай мехонд.
Яке вай пеш мегузашт, яке ман. Як дам ман борро мебардошт-
там, як дам вай мебардошт («Садои Шарқ»).*

Хусусияти чумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудоие, ки бо ёрии
воситаҳои луғавию грамматикӣ ташкил меёбанд, дар ин аст,
ки ҳодисаю воқеаҳои тасвиршаванда панҳам содир мешаванд,
онҳо якдигарро иваз мекунанд, ҳатто ба навбат тақроран воқеъ
гардида метавонанд, яъне заминаи реалӣ доранд; воқеъ
гардидани амал ва ҳодисаю воқеаҳои, ки дар ҳар ду қисми
ҷумлаи мураккаб ифода меёбанд, имконпазир аст. Ин маъни
ва ин хусусияти чумлаҳои мураккаби пайваст маҳз бо ёрии во-
ситаҳои луғавӣ ифода мешавад:

*Гоҳ Ҷобир ҳарифро ба тағаш зер мекард, гоҳ Восеъ — уро
(С. Улуғзода, Восеъ). Гоҳ монанди асал ширину хушбӯй аст
он. — Гоҳ чин монанди мавҷи баҳр дар рӯяст он (М. Турсун-
зода).*

Пайвандакҳои ҷудой воситаи асосии ташаккули чумлаҳои
мураккаби пайвасти ҷудой мебошанд. Пайвандакҳои ҷудой дар
ҷумлаҳои мураккаб дар шакли ҳам танҳо ва ҳам тақрор ме-
оянд. Дар шакли танҳо смадани онҳо кам воқеъ мегардад,
асосан ба тарзи тақрор меоянд. Дар ҳолати тақрор шудани худ
ин пайвандакҳо муносибати ҷудоии байни ҳиссаҳои чумлаи му-
раккабро қувватнок мегардонанд. Бояд гуфт, ки ҳангоми тақ-
рор омадани пайвандакҳои ҷудой (**ё**, **ё ки**, **ё ин ки**) фақат
ҷузъи аввалии онҳо (**ё**) тақрор шуда меояд:

*Ё мавсими сабри ман ҳазон шуд,
Ё нахли умед бар надорад.*

(А. Лоҳутӣ)

*Ё рузи таъинкардаи ман маъқул нест, ё ҷое, ки аз руи тақси-
лот расидааст (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). Китобҳои
кӯҳна ҳастанд, лекин онҳо ё дастраси мо набуданд, ё ки мо ҳо-
ло онҳоро хонда наметавонистем (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии
мо). Ба сари ту ин балоҳоро магар ман овардам, ё ин ки Ар-
боб Рӯзӣ, ё ҷаноби ноиб, ё ҷаноби Корӣ оварданд (С. Айни,
Марги судхӯр).*

Дар чумлаҳои мураккаби пайваст бо пайвандаки тақрорӣ
ё ...ё хабари ҳар ду чумлаи содда як хел (айни як калима) бо-
шад, одатан, дар чумлаи дуюм алоҳида зикр намешавад:

Не, ё ту маро меғалтонӣ, ё ман туро! — ҷавоб додааст па-
дарам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Дар байни ду чумлаи саволӣ дар дохили чумлаи мураккаби
пайваст пайвандаки ҷудой омада метавонад. Дар ин ҳол ало-
қайи ин ду чумла озодтар буда, дар байни онҳо ист нисбатан
зиёдтар аст:

*Дигар он ки чаро дӯсти ман маро барои ҳуҷра умедвор кар-
да, ба пеши ин гадои бекасу кӯй фиристод, ё ин ки ӯ маро бо-
зӣ додан мехост?* (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

*Офтобаш гарм, аз ҳозир ба ҳор омад магар,
Ё зимистон қаҳр карду рафт бар ҷои дигар.*

(А. Деҳотӣ)

Чумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудой хусусиятҳои гуногуни
маъноию грамматикӣ доранд

1. Дар онҳо ҳодисаю воқеаҳо ба тарзе ифода меёбанд, ки
ҳар яки онҳо барои инкор ё истисноии дигаре шарту шароит
фароҳам меоварад:

а) барои боздоштани яке аз амалиётҳо ё содир нашудани
яке аз факту ҳодисаҳо амру фармон, илтимосу илтиҷо карда
мешавад, талаб ва ё ҳукми қатъӣ бароварда мешавад. Дар ин
қабил чумлаҳо пайвандакҳои тақрорӣ ё... ё, ё... ё ки истифода
гардида, хабарҳои чумлаҳои содда бо шаклҳои феълии сиғаҳои
амрӣ, хабарӣ ва шартӣ-ҳошишмандӣ ифода меёбанд:

Ё бояд корро хобонем, ё асбоби нав диҳад (С. Айнӣ, Оди-
на). *Ё дар ҳамин ҷо меистегон, ё ба ҷои дигар фиристода ме-
шавед* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Ба хона ё шумо маро роҳ
намедиҳед, ё ман шуморо!* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид);

б) ҳодисаю воқеаҳо якдигарро комилан инкор накарда, яке
дигареро аз шаронту вазъияти номусонд ва ё ғайримикон бе-
рун мекунад. Хабарӣ ин гуна чумлаҳо бо шаклҳои феълии си-
ғаи хабарӣ ифода меёбад ва чумлаҳои содда тахмину гумонро
ифода мекунанд:

*Вай ё чӣ гуфта ҷавоб доданаширо надонист, ё ки ёди Ҳам-
роҳхони марҳума уро ба хаёл андохта буд* (Ҷ. Иқромӣ, Тахти
вожгун). *Магар шумо хешу табор надоштед, ё магар онҳо ҳам
ба шумо ёрӣ надоданд?* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Дар ин ҷо, ё ягон
хатои рафиқ Ҳасан хаст, ё ин ки дар вақти кор ягон дасти бе-
ғона ба миён даромадааст* (С. Айнӣ, Куллиёт).

2. Ҳодисаю воқеаҳои чумлаҳои соддаи таркиби чумлаи му-
раккаб характери ғайриреалиӣ, шартӣ доранд.

Характери ғайриреалии чумлаҳо ба сохту оҳанги онҳо низ
вобаста буда, гуруҳи калони онҳо бо оҳанги пурсиш, тахмину
шубҳа ифода меёбанд, аксар вақт ҳиссачаҳои саволӣ, воҳидҳои

модалӣ ва туфайлӣ мегиранд, хабарҳои ҷумлаҳои содда бештар бо сифаҳои амрӣ ва шартӣ-хохишмандӣ ифода меёбад:

Ин буроҳа маро ба мақсад мерасонида бошад, ё аз роҳи калон дур афтада, аз ягон тарафи дигар сар мебароварда бошам? (С. Айни, Асарҳои мунтахаб). *Ин қор қасдан карда шуда бошад, ё оби ҷуй дамида ба таги хиштҳо фуromaдааст?* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Онҳо, мумкин аст, пеш-пеш гурехта раванд, ё ки аскарҳои сурх хабардор шуда биёянд* (Ҷ. Иқромӣ, Тахти вожгун). *Магар ин Мария, аст, ё Ҳалим ба ман шухӣ мекунад?* (Р. Ҷалил, Хикояҳо).

3. Ходисаю воқеаҳои, ки дар қисмҳои ҷумлаи мураккаб ифода меёбанд, заминан реалӣ дошта, воқеъ шудаанд ва ё воқеъ шуданашон имконпазир аст. Хабарҳои ҷумлаҳои соддаи таркиби ин гуна ҷумлаҳои мураккаб бо шаклҳои феълии замони гузаштаи сифаи хабарӣ ифода меёбанд:

Ба қафо баргашта асп тохтан ҳам мумкин набуд, ё ба тир мезаданд, ё асп давонда онҳоро дастгир мекарданд (Ҷ. Иқромӣ, Тахти вожгун). *...баъзе деворҳоро тири милтиқ «лесида» гузашта, ё ки тири туп сурух кардааст* (Ҷ. Иқромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро). *Гушти хомро акаи Мадалӣ аз чарогоҳ меварад, ё ин ки ҷупонҳо мефиристанд* (М. Начмиддинов, Дарёе маҷрои нав меҷуяд).

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудой аз ҷиҳати таркиб ба тарзи қушода дохил мешаванд ва дар таркиби онҳо аз ду зиёда ҳам ҷумлаҳои содда омада метавонанд:

Магар ба дарде талаф шуд, ё ки аз нотавонии ӯ фонда бурда гургонаш дарониданд, ё деве заҳматаш расонид ва ё дар камингоҳе ғаниме будааст, ки аз ӯ интиқом кашид (С. Айни, Одина).

ҶУМЛАИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ҲОЛӢ

Дар забони адабии тоҷик қолиби махсуси ҷумлаҳои мураккаби пайваст мавҷуд аст, ки аз қолибҳои ҷумлаҳои мураккаби пайвасти муқаррарӣ фарқ мекунад. Хабарҳои ҳиссаи якуми ин гуруҳи ҷумлаҳои мураккаб бо шакли ғайритадрифии феъл (феъли ҳол бо-а) ифода шуда, хабарҳои ҳиссаи дуюми онҳо дар шакли тасрифӣ меояд:

Забони тоҷикӣ яке аз қадимтарин забонҳои дунё буда, бо ин забон асарҳои оламшумули илмӣ ва адабӣ офарида шудаанд (Н. Маъсумӣ, Асарҳои мунтахаб). *Рӯди Пирмаст аз шарқи шимолӣ ба ғарбӣ ҷанубӣ ҷорӣ шуда омада, дар қарибии гушаи шарқӣ-шимолӣ Ғиждувон оби он рӯд ба ду тақсим мешавад* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Бисёрини коргарони ин истгоҳи роҳи оҳан аз ҳамин қишлоқ буда, қисмашон дар депои Когон кор мекарданд* (Ҷ. Иқромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро). *Хаво мулоим шуда, аз руи замин барф саросар барҳам хурд* (Ҷ. Иқромӣ, Зоғҳои бадмур).

Алокаи грамматикӣ ва маъноии ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби ҳолӣ нисбат ба ҳелҳои дигари ҷумлаи мураккаби пайвасти зичтар ва барҷастатар мебошад. Ин хусусияти ҷумлаҳои мураккаби мазкур ба туфайли хабари ҳиссаи якуми он ба амал меояд. Шакли ҳоли хабари ҳиссаи якум нотамоми ва бардавомии амалу воқеа ва фикрро низ далолат мекунад. Шакли ҳоли ҳиссаи якуми ҷумлаи мураккаб инчунин боиси ба амал омадани интонацияи махсуси баён мегардад. Қисми якуми ҷумлаи мураккаб бо оҳанги паст сар шуда, тадричан баланд мешавад. Дар охири ҷумла як фосилаи кӯтоҳи заданок ба вучуд омада, аз воқеъ гардидани ҳиссаи дуҷуми ҷумлаи мураккаб огоҳ мекунад. Ҷумлаи соддаи дуҷум бо оҳанги нисбатан паст оғоз ёфта, бо як маром давом мекунад ва дар охир паст шуда, катъ мегардад:

Чои истиқомати Мулло Вафо дар Бухоро, дар мадрасаи Шодимбой буда, шоири ҷавони машҳур Шоҳин ҳам дар он ҷо истиқомат дошт (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Зимистон рафта, боронгариш аввали баҳор сар шуда буд (П. Толис, Повесть ва хикояҳо).

Ҷумлаҳои мураккаби ҳоли асосан ба воситаи интонация, яъне бепайвандак ташаккул меёбанд. Аммо баъзан бо пайвандаки пайваस्तкунанда омадани онҳо ба назар мерасад:

Ба ҳар ҳол, умри ман ба поён расида ва рузи ман ба шумор мондааст (С. Айнӣ, Дохунда). Тирамоҳ ба охир расида ва зимистон наздик омада буд (С. Айнӣ, Фуломон). Бо кумаки духтарон ва партизанҳои гирду атроф қисме аз беморон наҷот ёфта, вале қисми дигарашон ҳангоми тирпарронии нобуд шуданд (И. Файзуллоев, Борони баҳорон). Баъзе деворҳои тири милтиқ «лесид» гузашта, ё ки тири туп суроҳ кардааст (Ҷ. Икромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро).

Ҷоҳо дар таркиби ҳиссаи якуми ҷумлаи мураккаб ҳолҳои замон, махсусан, калимаи ҳануз омада, интонацияи онро қувват медиҳад ва воқеъ гардидани амали дигарро ногузир мегардонад. Хабарӣ чунин ҷумлаҳо бештар дар шакли инкор воқеъ мегардад:

Карим ҳануз лаб накушода, дарди саҳте авзои Ҳайдарқуло тағбир дод (Ҷ. Икромӣ, Таҳти вожгун). Ҳануз ман ба навиштани ин суханон шурӯъ накарда, зани амаки Сангинбойро аз таги дарвоза муаллима, зани амаки Эшмаҳмад ҷеғ зад (Р. Амонов, Навбахори чашмасор). Ҳанӯз даҳ-дувоздаҳ қадам нарафта, аёси хунук ба онҳо тағсир кард (Р. Чалил, Одамони ҷовид). Ҳанӯз як-ду километр роҳ тай накарда, водии зарнисори Ҳисор оғӯши худро мекушояд (А. Шукӯҳӣ, Нияти нағз).

**МУНОСИБАТҲОИ МАЪНОИ ДАР ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ
ПАЙВАСТИ ҲОЛӢ**

Дар байни Ҳиссаҳои таркибии ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ҳоли Ҳамаи муносибатҳои маъноие, ки барои ҷумлаҳои мураккаби пайвасти муқаррарӣ характернок мебошанд, вучуд доранд.

1. **Муносибати шумур:** *Мадрасаи Мири Араб асосан дуошӯёна буда, ҳуҷраҳои асосиаш хоҳ дар ошӯёнаи якум бошад ва хоҳ дар ошӯёнаи дуюм, пешравоқ доштанд* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Ранги руи Содиқ парида, сар го пояш ба ларза даромад* (С. Айни, Гуломон). *Қади ин одамҳо наст ва танаашон ғафс буда, либосҳояшон бо либосҳои аҳли дарбор монандӣ надошт* (С. Айни, Гуломон). *Ҳаво андак сард гашта, осмон абрнок ва манзараҳои шаҳр дилгиркунанда буданд* (Ҷ. Иқромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро). *Синни ӯ тахминан 30-сола буда, қомати баланд, бадани ғафс, руи гандумгуни сафедчатоби калони пурра дошт* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Айёми зимистон гузашта, баҳор омад* (С. Турсун, Аз субҳ то шом).

2. **Муносибатҳои замонӣ:**

а) **муносибати ҳамзамонӣ:** *...доирахабарҳо ҳам қариб баромада тамои шуда, ҳавлӣ аз одамони бегона ҳоли шуда омада буд* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Офтоб ба уфуқ хеле наздик шуда, насими салқини бегоҳӣ хеста буд* (П. Толис, Повесть ва хикояҳо). *Айёми тобистон буда, вақтҳои руҳавлиҳобӣ буд* (С. Айни, Куллиёт);

б) **муносибати паиҳамзамонӣ:** *Дари обхона кушода шуда, касе сари худро дарун кард* (С. Айни, Дохунда). *Дар берун овози гап шумида шуда, баъд аз қадаре ба хона Дилбар ва Латофат даромада омаданд* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

3. **Муносибати сабабу натиҷа:** *Девори қалъа бар болои девораи табиши куҳ бино ёфта, як ҳисори баланди устувор ва душворгузаре пайдо шуд* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Восеъ аз нолишҳои пурсузу гудози занак воқило ро фаҳмида, чеҳраи арақини офтобхурдааш хира гашт* (С. Улуғзода, Восеъ). *Маҷлис ба итмом расида, Ҳама ба долон баромаданд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *У дар бачагиаш аз хар ғалтида, як пояш шикаста буд* (Ю. Ақобиров, Баъде ки осие бозмонд). *Дар дашту даман барфҳо об шуда, замини ба хоби зимистон рафта ҷон мегирифт* (С. Турсун, Қамони Рустам). *Аз ду тирезаи роғушода ҳавои тоза даромада, ҳавои хона муътадил гашта буд* (Ю. Ақобиров, Осмони соф). *Имсол тобистон хушк омада, кишт ва боғи мо аз ташнагӣ ба қазир шудан расида будааст* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Хунаи бисёр рафта, дармонам хушк шуд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Аҳли ҷамоа аз кори рузона монда шуда, ҳозир Ҳамагӣ масти хоб буданд* (А. Дехотӣ, Қаромати охирин).

4. **Муносибати қиёсӣ:** *Як тарафи ин майдон ба пушти айвон*

пайваста, гарафи дигараш девори похсаи завод аст (С. Айни, Куллиёт). Холо як қисми заминҳо кор карда шуда, як қисмашон ҳамин тавр сабзпуш шуда хоб кардаанд (Ч. Икромӣ). Як қисми аскарони сурх ба қишлоқ зер карда даромада, қисми дигарӣ ба тарафи кӯҳ нигоҳ карда асп монд (Р. Чалил, Одамони ҷовид). Бештарини аҳолии ин мадраса шофиркомиҳо, нуратоиҳо буда, қисми дигарашон аз шаҳри Бухоро ва атрофи он буданд (С. Айни, Ёддоштҳо). Меҳмон писари козикалон — домулло Абдушуқури марҳум, Шарифҷон-махдум буда, мизбон — сохиби хона Мулло Абдусалом ном домуллои кунҷакии акаам будааст (С. Айни, Ёддоштҳо).

5. **Муносибати хилофӣ:** Аммо ба босмаҷиён «ғозӣ» шудан муяссар нашуда, ҳама гуруҳ-гуруҳ «шаҳид» мешуданд (С. Айни, Дохунда). Хуҷаназар маро ва деҳқонони дигарро ба муқобили колхоз иғво карда истода, худаш аз ҳама пештар се хоҷагӣ шуда ба колхоз даромада гирифт (С. Айни, Гуломон). Лекин эълони сабукиҳо дар қабулкунандагони ислом як эълони расмӣ ташвиқотӣ барои қабул кунонидани дини ислом буда, дар ҳақиқат, мардуми маҳаллӣ хоҳ дини исломро қабул кунанд, хоҳ не, дар шиканҷаи бисёре сахти миллӣ ва дар ғоратгарии доимии беҳайёна гирифтӣ карда шуданд (С. Айни, Исёни Муқаннаъ).

Муносибати хилофӣ ва муқобилгузорию номутобикатии байни ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаби пайвасти ҳолӣ хусусан вақте хеле равшан зоҳир мешавад, ки дар байни ҳодисаҳои таркибии онҳо пайвандакҳои хилофӣ омада бошанд:

У як одами пурупурбадани биринҷирӯй, сурхчамӯй ва мешчашм буда, аммо чашмонаш на бо нури зако ва зиракӣ, балки бо оташи қаҳру ғазаб ҳамеша дурахшида меистоданд (С. Айни, Ёддоштҳо). Ин роҳ монанди роҳҳои зеризаминӣ болаш пушида набуда, балки сар то сари болаш монанди дутаҳои иморатҳои баланд кушода мебошад (С. Айни, Дохунда). Бо кумаки духтурон ва партизанҳои гирду атроф қисме аз беморон наҷот ёфта, вале қисми дигарашон, ҳангоми тирпаррониҳо нобуд шудаанд (И. Файзуллоев, Борони баҳорон).

6. **Муносибати эзоҳӣ:** Истилоҳи эзоҳӣ маънии васеъ дошта, дар ин чо ба маънои шарҳ додан, муайян кардан, конкрет намудан, пура кардан, тафсил додан, илова намудан омадааст: Бошандагони ин деҳа аз ҷиҳати ирқ ба номи тоҷикон, арабон, урганҷиён ва хоҷагон — асосан ба чор ҷамоа тақсим ёфта, хоҷагон ба номи миракониҳо, сайидатоҳои, ғиждувониҳо ва соқтарегииҳо — чор қабиларо ташкил мебуданд (С. Айни, Ёддоштҳо). Ин зан духтари яке аз муҳоҷирони эронӣ буда, Чаҳонгир ёро дар замони шоҳзодагии худ дар ҳарамии падараш дида, ба ӯ муҳаббат пайдо карда буд (С. Айни, Куллиёт). Хуҷраҳо якдара ва пешравоқ буда, ҳам одам, ҳам ҳаво ва ҳам зиё аз ҳадомон як дар медаломад (С. Айни, Ёддоштҳо). Ҳавлии ӯ иборат аз як роҳрави чоркунҷа буда, дар болои вай як болохонача би-

но ёфта буд (С. Айни, Ёддоштҳо). Қисми зерини он миёнбаст монанди он таҳхона буда, дар он чо ҳезум, ангишт, хуми об, дегу оташдон, зарфҳои ошпазӣ ва ошхӯрӣ ва дигар қолаҳо меконанд (С. Айни, Қуллӣёт). Бюрои комитети уездии партия навақам кушода шуда, масъалаи якуми рӯзномаи вай ба сафҳои партия аъзоӣ нава қабул кардан буд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). Вақти холии одамони боигарии бебаҳои ҷамъияти буда, мақсадноку бефароғат гузаронидани он барои иҷрои плану уҳдадорихои меҳнатқашони шаҳр ёрии қалон меҳарсонад («Тоҷикистони советӣ»).

7. *Муносибати ҷудой, истисной: Баъзе деворҳоро тири милтиқ «лесид» гузафта, ё ки тири тӯп суроҳ кардааст* (Ҷ. Иқромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро).

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ҳолий аз ҷиҳати таркиб ду хел: *баста* ва *кушода* мешаванд. Хели кушодаи он мансуби ҷумлаҳои мебошад, ки муносибати замони доранд:

Ҳоло вай пир шуда, қоматаш қадаре ҳам гафта, овозаш он оҳангдори худро гӯм карда, ҳаста шуда ва дар он оҳанги ҳузнӯ алам садо медиҳад (Ҷ. Иқромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро). *Хонааш тороҷ шуда, дару деворҳои ғалтида, боми ҷувозхона ҷуқида, дарвозаи ҳавлиро қадом қасе кӯчонда бурда буд* (С. Улуғзода, Восеъ).

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ҳолии сабабу натиҷа, эзоҳӣ, ҳилофӣ ва қиёсӣ мансуби наваи баста мебошанд:

Шаб андак ҳунуқи фуномада, замин ях баста буд (С. Улуғзода, Навобод). *Се тарафи ин бино ҳам то лаби бом пур аз реҷ буда, танҳо тарафи ҷанубаш қадре кушодагӣ буд* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Ишқ ғалаба карда, ғурур мағлуб шуд* (А. Шукӯҳӣ, Нияти нағз).

ҶУМЛАИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ БЕПАЙВАНДАК

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепаивандак ба воситаи интонация ва дигар воситаҳои луғавию грамматикӣ ташкил меёбанд:

Тирамоҳ шуд, вақти сафари Дарвешобод расид (С. Айни, Қуллӣёт). *Мо халқ ҳастем, мо қувва ҳастем, ба мо партиаи Ленин роҳбарӣ мекунад* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Дар ин қолхоз ҳар хел машинаҳо бо қувваи электрики қор мекунад, осеи электрики дар як соат 400 кило ғалларо орд мекунад* (С. Улуғзода, Навобод). *Ана, инқилоб шуд, амир гуруҳт, ҳукумат нава шуд* (Ҷ. Иқромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро). Ҷанговарон мактубро бо як овоз ва ифтиҳормандии қалон қабул карданд, ба вай аз номи ҷанговарони ҳар як райони республика як намоянда имзо мегузошт (Ф. Ниёзӣ, Бафо).

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепаивандак нисбат ба ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандақдор реҳтатар ва муъҷаз

мебошанд. Аъзоҳои ҳиссаҳои таркибии онҳо, бештар хабарҳо, ба тарзи мувозӣ (параллель) меоянд, гоҳо такрор мешаванд:

Руз шуд, офтоб баромад, чоштгоҳ шуд, пешин расид, аз мистригазаб дарак нест (С. Айни, Куллиёт). *Онҳо ба касе ҷафо накарда буданд, онҳо нони касеро аз даҳонаш кашида нагирифта буданд* (Ҷ. Иқромӣ, Тахти вожгун). *Партияро ҳурмат қардан даркор аст, шӯрои дехаро ҳурмат қардан даркор аст* (С. Айни, Фуломон).

Параллелизми структуравӣ ҳодисаи дигари хоси онҳо — эллипсиро ба вучуд меорад. Мувофиқи ин ҳодиса дар яке аз ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаб яке аз аъзоёни зарури онҳо ифода намеёбад (афтида менамояд):

Доно ба иморати сухан машғул аст, нодон — ба иморати бадан (Зарб.). *Дар як дам чун манзили лулиён гулханҳо фурузон буд, қумғонҳо ҷишон гардиданд* (С. Улуғзода, Восеъ). *Дар тарафи чапи майдон — растан ошпазҳо, дар тарафи рост — бозори хару асп, дар тарафи шимолии майдон — каптон* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

Дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак саҳми интонация хеле калон аст. Интонация ба нутқи даҳонӣ хос аст ва аз ин ҷо ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак бештар ба нутқи гуфтугӯ мансуб мебошад. Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак дар ҳамаи услубҳои забон, алаҳқусус, дар диалог ва эҷодиёти мардумӣ бештар истифода мешаванд:

Понздаҳ шаби моҳ — равшан, понздаҳ шаби моҳ — торик (Зарб.). *Об меояд, ҳаёт меояд* (А. Шукӯҳӣ, Нияти нағз).

Муносибати маъноӣ грамматикӣ байни ҳиссаҳои ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак монанди ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдор равшан зоҳир намешавад. Бо вучуди ин дар байни ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак низ муносибатҳои маъноӣ грамматикӣ шумур, замонӣ, сабабу натиҷа, эзоҳӣ, хилофӣ ва қисмӣ ифода меёбад:

Муносибати шумур:

Дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак, ки байни онҳо муносибати шумур дида мешавад, ҳодисаю воқеаҳо, амалиёти субъектҳои грамматикӣ номбар қарда шуда, дар бораи онҳо ба таври алоҳида хабар дода мешавад. Онҳо паси ҳам номбар мешаванд, бинобар он дар байни онҳо муносибати замонӣ низ шуда метавонад. Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандаки мазкур ба гуруҳи ҷумлаҳои мураккаби кушода дохил мешаванд, опҳо ду ва ё зиёда ҷумлаҳои соддаро дар бар гирифта метавонанд:

Ин кас — янғи ман Хайринисо, ин — духтарчаи ман, Зебӣ (С. Улуғзода, Навобод). *Соат аз се гузашта буд, дар клуб духтарҳо дарси охириро мехонданд, занҳои миёнсол кӯрпа лағанда мекарданд, дарз меҷухтанд ва зеҳ мебофтанд* (Ҷ. Иқромӣ, Тахти вожгун). *Баҳор омад, давҷаҳо аз гул баромаданд,*

навдаҳои тутҳои балхӣ ғӯра бастанд, дарахтони хасактут ба-
рои хуроки кирмакҳои пилла каллак шудан гирифтанд, ҷӯи
Мазрангон бо лойоби селҳои баҳорӣ пур аз сурхоб шуда ме-
шорид, деҳқонон ҷуфт мебастанд, замин меронданд, дандон мо-
ла мекарданд ва мекашиданд, фароштурукҳо лойҳои шиттаро ба
шакли пунбадона лунда карда оварда дар шифтҳои хонаҳо дар
пахлуи болорҳо бо камоли маҳорат ба тарзи нимкишти барои
худ хона месохтанд (С. Айни, Ёддоштҳо). Охир, колхоз план-
хояширо иҷро мекунад, ҳеҷ кас ҷанҷолу хархаша намекунад, ҳа-
ма аз ҳамдигар розӣ ҳастанд, раис аз парторг розӣ, парторг
аз раис, колхозчиён — аз ҳар дуи онҳо (С. Улуғзода, Навобод).

Чумлаҳои мураккаби пайвасти бебайвандаки мазкур муво-
фиқи ифодаи хабари чумлаҳои соддаи таркибашон ба ду гурӯҳ
ҷудо мешаванд: номӣ ва феълӣ.

а) Хусусияти чумлаҳои мураккаби пайвасти бебайвандаки
номӣ ин аст, ки дар ҳиссаҳои таркибии онҳо сухан дар боран
аломат, ҳолат ва хусусияту хислати субъекти грамматикӣ ме-
равад. Бинобар ин хабари вохидҳои предикативии чумлаҳои
мураккаби пайвасти мазкур бо ҳиссаҳои номии нутқ ифода
меёбанд:

Мо аз падар чор нафар мондем: акаам Муҳиддинхӯча ном
дошта, аз ман ҳашт сол калон буд, ман ёздаҳ-дувоздаҳсола бу-
дам, додари калонам Сироҷиддин ном дошта, 9-сола буд, до-
дари хурдиам Қиромиддин ном дошта, чорсола буд (С. Айни,
Куллиёт).

*Буд фасли тирамоҳию расо дасти хазон,
Пир буданд арусони чаман хурду калон.*

(М. Раҳимӣ)

*Духтарони шаҳри мо зеботаранд,
Духтарони шаҳри мо раънотаранд,
Духтарони шаҳри мо дилҷӯтаранд,
Аз ниҳолу лола ҳам хушрӯтаранд.*

(М. Фарҳат)

б) Дар чумлаҳои мураккаби пайвасти бебайвандаки феълӣ
моҳияти ахборро таъсиру ҳаракат ва амалу ҳолати субъектҳои
грамматикӣ ташкил медиҳанд. Хабарӣ ҳиссаҳои таркибии ин
қабил чумлаҳои мураккаб феълӣ буда, муносибати замонии
байни онҳо асоси тасвирро ташкил медиҳад. Хабарӣ қисмҳои
таркибии чумлаҳои мураккаб бештар ба воситаи шаклҳои феъ-
лии замони гузаштаи давомдори сифаи хабарӣ ифода меша-
ванд:

Хор шитиррос зада месӯхт, Қалмоқ-оим ҳам бо садои сӯзи-
ши хор ҳамовоз шуда, дар ҳасби ҳоли худ сурудгӯӣ мекард
(С. Айни, Ғуломон). Ман танбӯр менавохтам, месурудам, за-
нам ба ман ҳамовоз мешуд, падарарӯсам доира мезад, худам

шеърҳо мегуфтам ва он шеърҳоро бо занам тарона мекардем (Ҷ. Икромӣ, Тахти вожгун). *Давлат чашм аз меҳмон наме-канд, меҳмон ҳам ба Давлат ким-чӣ хел маънидор нигоҳкунон мулоим табассум мекард* (Ф. Ниёзӣ, Ҳар беша...).

Хабари ҳиссаҳои таркибии ин гурӯҳи чумлаҳои мураккаб бо шаклҳои феълӣ намуди мутлақ ифода меёбанд:

Мо, коргарон, солҳои дароз дар зерӣ зулми сарватдорон ва ҳукумати подшоҳӣ хун хурдем ва пӯсидем, миллионҳо ҳампешагон ва гузаштагонӣ мо дар банди ғулумӣ ва гуруснагӣ ҷон доданд (С. Айнӣ, Қуллӣёт). *Офтоб кайҳо ба пушти кӯҳ фуру рафт, торикӣ фуромад, хуфтаи шуд...* (С. Улуғзода, Навобод).

Хабарҳои чумлаҳои соддаи таркибии чумлаҳои мураккаби мазкур бо шаклҳои гуногуни феълӣ замони гузаштаи ситан хабарӣ ифода меёбанд:

Дар он ҷо устову мардикорон ҷой, нон хӯрда менишастанд, мо ҳам дар қатори онҳо нишастем (С. Айнӣ, Қуллӣёт). *Устокалон маро ба бозор фиристода буд, ман аз заргарӣ ба ту як чиз харидам* (Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ). Дар байни ҳиссаҳои таркибии чумлаи мураккаби бепайвандак муносибати ҳамзамонӣ ва пайҳамзамонӣ дида мешавад.

Муносибати ҳамзамонӣ. Чумлаҳои мураккаби пайвасти гурӯҳи мазкур аломатҳои фарқкунанда доранд.

1) Тартибу ҷои ҳиссаҳои таркибии чумлаи мураккаб озод аст:

Дарҳо шараққос мезаданд, дарахт ва тоқ ғуррос мезаданд, тирезаҳо ғичир-ғичир мекарданд, гоҳо дар бом касе давидагӣ барин мешуд (Ҷ. Икромӣ, Тахти вожгун). *Ду нафари онон аз тарафе гусфандеро кашола карда меоварданд, ду-се нафарашон дар кунҷи дарахтзор заминро кофта оташдон месохтанд* (С. Улуғзода, Восеъ).

II) Дар таркибии ҳиссаи якуми чумлаи мураккаб аъзои умумӣ меояд, ки ба ҳаман чумлаҳои содда як хел мансуб аст:

Дар осмон ҳоло ҳам абрҳо сайругашт мекарданд, аҳён-аҳён ситораҳо милтос мезаданд (М. Начмиддинов, Даръё маҷрои нав мечӯд). *Дар пеши дари ҷойхона карнайҷии солхурда карнай менавохт, нақорачии ҷавон нақора мезад, дар атрофи карнайҷӣ ва нақорачӣ як тӯда ҷавонон, писарбача ва духтарбачагон ҷамъ шуда ҳаёҷу мекарданд* (С. Улуғзода, Навобод).

Чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандакро, ки маънои умумии нақлкунӣ дошта, амал, ҳодиса ва ҳолатҳои дар як вақт воқеъшуда ва ё воқеъшавандаро нақл мекунанд, ба ду гурӯҳи калон ҷудо кардан мумкин аст: дар гурӯҳи якум хабарҳои чумлаҳои соддаи дохили чумлаи мураккаби пайваст аз ҷиҳати замон ва ифодаи намуд якхелаанд; дар гурӯҳи дуюм хабари чумлаҳои соддаи дохили чумлаи мураккаби пайваст аз ҷиҳати замон ва ифодаи намуд гуногунанд:

Ман ҳам то зону тар шуда будам, либосу маҳсиҷоям ях баста буданд (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Машиҷон боз машиҷо сардаанд, ҳофизон хондаанд* (Р. Ҷалил, Одамсони ҷовид). Са-

фар гап назада аз ҷо бархост, Маҳмудҷон ба суи даҳлез рафт (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Ранги савор парид, дилаш дар тапиш даромад (С. Айнӣ, Ғуломон). Моҳ аз ним зиёдтари майдони осмонро сайр карда буд, хурусо аз ҳар тараф овози ҷеғи худро баланд карда буданд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Вай рӯи паҳни хашмоолуде дошт, ришаш ягон-ягон, устухони рӯяш баромадагӣ ва шалғамвор сурх, нӯги биниаш ҳам шалғамвор сурх буд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Дар ҷумлаи мураккаби пайвасти бебайвандак хабари ҷумлаҳои содда айни як феъл бошад, вай танҳо дар яке аз ҷумлаҳои содда ифода ёфта метавонад: *Кампир ба рӯи мӯйсафед нигоҳ кард, мӯйсафед ба рӯи Шодӣ* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Агар феъли ёридохандаи хабари ҷумлаҳои содда айни як феъл бошад, вай, одатан, такрор нашуда, танҳо дар таркиби хабари ҷумлаи соддаи охири оварда мешавад:

Саҳро бесадо ва сокит, дунё ором ва хомӯш буд (С. Айнӣ, Ғуломон). *Забонаш ширин, муомиллаш мулоимона ва боадабона, рафтор ва кирдораш хушақлона буд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Айёми зимистон, мавсими барфу борон, ҳавзҳо ва ҷӯйҳо яхбаста, шохҳои дарахтон афсурда ва шикаста, говон ва харон дар гӯшаи оғил ё кунҷаки собот фурӯ монда, гурбагон аз шиддати сармо чун мушҳои гурбадида бар гурбадави сандалӣ харида буданд* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Мӯйҳои маллаи нафисаш парешон, чашмони кабудаш хоболуд буданд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Доманаи кӯҳҳои ҳар ду тарафи дара сабзу хуррам, нишебии куҳҳо арчазор буданд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Хабарҳои ҷумлаҳои содда дар шакли феъли гузаштаи ҳикоягӣ омада бошанд, амал, ҳодиса ва ё ҳолатҳои дар як вақт воқеъ гардида ва давомдоштари ифода мекунад: *Гунҷишкон чикиррос мезаданд, куркурикаррокҳо кур-кур мекарданд, мусичагон ва фохтакон ку-ку меғуфтанд, зогон ва зогчакон аз киштзори нав кишташуда барои худ дон мекофтанд, мӯрчагон хӯроквориҳои бо оби борон таршудани худро аз хонаҳояшон бароварда шамол меоданд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Корвонбошии дар зерини шипанг сар ҳам карда хомӯш менишаст, акнун латифаҳо ва ширинкорҳои Акрамбой ҳам ба вай таъсир намекард* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Дар гирдогирдиш ҷӯйчаҳои оби равон синаҳои сангро харошида нағмаи синахарош мебароварданд, дар болои сараш ситорагони дурахшон нур мепошиданд* (С. Айнӣ, Дохунда). *Дар беором рӯишда, кушода мешуд, илова ба ин аз берун овози гуфтугӯи одамон, аз дуртар «ҳа лой, ҳа гишт!»-гӯии гилкорон, садои тахтабурри, ҷубтарошии ба гӯш мерасид* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

Навбӣ ҷумлаи мураккаби пайвасти бебайвандак, ки хабари ҷумлаҳои соддаи он дар шакли феъли гузаштаи ҳикоягӣ омадааст, серистеъмол аст. Монанди ҳамин хели серистеъмолӣ дигар низ ҳаст, ки яке аз хабарҳои он амали давомнок (дар

шакли феъли гузаштаи ҳикоягӣ), хабари дигар ҳолатро ифода мекунад, ки дар ин сурат ин хабар бештар номӣ буда, бо феъли ёридиҳандаи **будан** дар замони гузаштаи мутлақ меояд; вале аз он ҷо ки ҳолат одатан маънои бардавомӣ дорад, вай бо хабари дигари дар шакли феъли гузаштаи ҳикоя омадагӣ дар маънои бардавомӣ мувофиқат мекунад:

Каландар ва Ҳамроҳгавбоз ҳақиқатан одамони мард буданд, онҳо аз ҳеч чиз наметарсиданд (С. Айни, Асарҳои мунтахаб). *Меҳмонхона як хоначаи панҷболордор буд, дар пешгашаш як сандалӣ буд, дар ду қодоғаш ду мӯйсафед нишаста гуза мекашиданд* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Дар чойхонаҳо ва дӯкониҳо шамъҳои калон месӯхт, дар майдонҳо ӯғурҳоро пури равшан карда, дар вай латтакуҳна гузошта даргиронда буданд* (С. Айни, Ёддоштҳо).

Хабари ҷумлаҳои соддаи дохили ҷумлаи мураккаби пайвасти бепайвандак ба шакли сифати феълии замони гузашта омада, натиҷаи амал, ҳолати дар айни як вақт бударо ифода мекунад. Чунин ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак одатан аз якчанд ҷумлаҳои содда иборат мешаванд:

Рангҳои паридида, чашмҳои дарун рафта, биниҳои теғ кашидида, дастҳои кафида ва хуншор шуда, пойҳои обила карда ва ҷароҳат пайдо карда ва либосҳои даридида... (С. Айни, Одина). *Фасли тирамоҳ буда, ҳамаи ҳосилоҳои заминҳои расидида бошанд, ҳам, деҳқонон ҷамъ карда нагирифта буданд; ғуза ва пахтаҳои шукуфта, сарҳои ҷувориҳои ба палакҳои худ овозон истода, хӯшаҳои арзону қуноқ ранги тиллоӣ гирифта, баргу буттаҳои сабзӣ, пилез барин сабзавоти беҳмева ба ранги зумуррадин тофта, чашми бинандаро ба тамошои худ ҷалб мекарданд* (С. Айни, Марги судхур).

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак, ки хабари ҷумлаҳои соддаи онҳо бо феъли ёридиҳандаи ҳаёт, нест ифода ёфтааст, дар замони ҳозира яквақтии амал, ҳодиса, ҳолатро ифода мекунад:

Проект ҳаёт, смета ҳаёт, қор рафта истодааст. Охир Тӯрабек ҳаёт, Тағоймуродбой ҳаёт, Муллоҳақризо ҳаёт... (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

Инчунин хабари ҷумлаҳои соддаи дохили ҷумлаи мураккаби пайвасти бепайвандак ба воситаи исм, сифат, сифати феълӣ, шакли ҳозираи давомдори феъл, гоҳо шакли ҳозира-оянда (ба маънои ҳозира-оянда), аористи феъли доштан омада, дар замони ҳозира яквақтии воқеъ гардидани амал, факт, ҳолатро ифода мекунад:

Қор бад не, ҷура машина нағз қор карда истодааст (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Азобу ташвишаш кам, ҳамеша духтурҳои нигоҳ карда меистанд* (Ф. Ниёзӣ, Духтари ҳамсоя). *Ҳар дуяш дар як ҷо қор мекунад, қасбу қорашон як, мақсад ва роҳи пешгирифташон як* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Модарам хату савод надо-*

рад, вай дар ҳавлии мо ягона каси бохату савод аст (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Хабари ҷумлаҳои соддаи дохили ҷумлаи мураккаби пайвасти бепайвандак ба воситаи шакли ҳозира-ояндаи феъл омада бошад, мефаҳмонад, ки амал, ҳодиса ва ё ҳолатҳо: а) дар замони ҳозира воқеъ гардида, натиҷаи он давом дорад; б) умумизамонист (яъне ба се замон тааллуқ дорад); в) дар замони оянда воқеъ мегардад. Дар ин се ҳел ифодаи замони низ маънои дар як вақт воқеъ гардидани амал, ҳодиса ва ҳолатҳо фаҳмида мешавад.

а) Ба маънои замони ҳозираи давомдор: *Аз замини намдор буг мебарояд, аз осмони соф ва беғубор офтоб дунё-дунё нур пошида, гармӣ ва ҳарорат медиҳад (Ҷ. Иқромӣ, Расми қаҳрамон). Дар Чорбоғ оромӣ ва сукут танҳо қурбоққаҳо қур-қур мекунад, аз наздик шилдир-шилдири оби ҷуй ва аз дур ак-аки сагон ба гуш мерасид (С. Улуғзода, Қисмати шоир). Аз ҳеҷ тараф овози ашулаҳои шунида намешавад, як фақат ғар-ғари трактор аз он наздикҳо ба гуш мерасаду халос (Ҷ. Иқромӣ, Расми қаҳрамон). Хари сиёҳи ман бардам-бардам по монда меравад, аз қафои вай сарашро ҳам карда хари сафед қадам мезанад, вайро Азизхон як зайл «их-их» гуфта бо калтак зада меистад (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).*

б) Ба маънои умумизамонӣ: *Дар он ҷо ҳама кор бо машина карда мешавад, коргарон аз он машинаҳо танҳо хабардорӣ мекунад, ғузари машина медиҳад, кокула ва пунбадонро машина мекашонанд, пахтаро машина тоза мекунад, пахтаи тозашударо ба прессхона машина мекорад, тойро машина мебандад ва ҳоказо (С. Айнӣ, Ғуломон). Ба шумо партиа ва ҳукумат ёрӣ медиҳанд, халқ, аҳли колхоз шуморо ҳимоя мекунад (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). Гулу сабзаҳои ҷавон ба чашмони нураш рафтаи ӯ нур мебахшанд, ҳарорати хуршед устухони сарди ӯро навозишкунон гарм мекунад, ҳавои хушк ва муаттар димоғи ӯро чоқ мегардонад (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).*

в) Ба маънои замони оянда: *Мо ба ҳисса тақсим мешавем, қисми аввал дар ҳамин ҷо, қисми дуюм дар берун меистад, қисми сеюм тамоми шаб аз посбонҳо хабар гирифта мегардад (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). Анбори колхоз нур аз мол мешавад, дар ҳавлии колхозӣ тӯй болои тӯй мешавад (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). Ягон коре ёфт мешавад, бригадир мешавад, сардори звено мешавад (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).*

Дар ифодаи яқвақтии амал, ҳолат хабари ҷумлаҳои дохили ҷумлаи мураккаби пайвасти бепайвандак номӣ (бе феъли ёридиҳанда ва ё бо бандакҳои хабарӣ) ва ё ҷумлаҳои соддаи унвонӣ шуда метавонанд: *Ҳаво ҷӣ тавр нағз, одамҳо ҷӣ тавр хурсанд, ҳар тараф гул, ҳар тараф чаман барин (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). Чеҳраи зебоии ӯ дилкаш, сараш боифтихорона баланд бардошта шудагӣ, нигоҳаш осуда, бовиқорона (Ҷ. Иқромӣ, Ман гунаҳгорам). Рӯи ҳавлӣ нур аз мардон, хонаҳо нур аз за-*

нон ва духтарон, бомҳо пур аз бачагон (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). Ҳама ҷо осуда, ҳама ҷо оромӣ (С. Айнӣ, Ғуломон).

Муносибати паиҳамзамонӣ. Ходисаю воқеаҳое, ки дар ҳиссаҳои таркибии ин гуруҳи ҷумлаҳои мураккаб ифода меёбанд, пай ҳам, яке аз паси дигаре рӯй медиҳанд.

Чойҳои тоза омад, меҳмонон ба чой кашидан ва нӯшидан машғул шуданд (С. Айнӣ, Куллиёт).

Ба он ҳавлӣ даромада, аз хизматгор Арбобро пурсидам, ӯ маро ба меҳмонхона бурда даровард (С. Айнӣ, Марги судхур). *Маҳмадоно фармон дод, ҳамаи он даҳ нафар ҷавон ба аспҳо савор шуданд, ҳудаи ҳам ба асп савор шуд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Модарам дар куча ҷӣ воқеа рӯй доданро аз ман пурсид, ман ҷанҷоли бо имом шударо нақл кардам* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Мавсими сармо гузашт, фасли баҳорон расид* (А. Деҳотӣ, Фасли хушу иди хуш). *Дар дами дар латтаи тари хонашӯяк паҳн карда шуда буд, ман ботинкаамро ба он пок карда даромадам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Раис ишора кард, ҳама шарикҳо аз даруни замин баромаданд* (Ҷ. Икромӣ, Расми қахрамон).

Дар ин қабил ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак ҷумлаҳои соддаи он аз як калима, аз хабари феълӣ иборат шуда метавонанд: *Шир талаб кард, додам, хурд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Латофат кабобро овард, хурданд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Дар ифодаи муносибати паиҳамзамонӣ саҳми феълҳо ва мутобикати шаклҳои феълӣ басо калон аст.

а) Хабарӣ ҳиссаҳои таркибии ҷумлаҳои мураккаби пайвасти паиҳамзамон бештар ба воситаи шаклҳои мутлақи феълӣ замони гузашта ифода меёбад, чунки амали ҷумлаи дуюм ҳамеша пас аз қатъ гардидани амали ҷумлаи якум воқеъ мегардад:

Синдбод бо ин қувваи мусаллаҳ арабҳои Нишопурро тамоман кушта нест кард, ҳудаи ва бародараш либосҳои сиёҳ нӯшида тарафдори Абӯмуслим ва аббосӣ шуданд (С. Айнӣ, Исьёни Муқаннаъ). *Трактор ба миёни замин омад, селани калони гунҷишкҳо парид ба ниҳолҳои пахта омада нишаст* (А. Шукӯҳӣ, Нияти нағз).

б) Хабарӣ ҷумлаи соддаи дуюм бо шаклҳои феълӣ замони ҳозира-оянда ифода мешавад, ки баъди қатъ гардидани амали ҷумлаи соддаи якум воқеъ мегардад:

Акнун дар ҷамоати шумо Муродова раис шуд, вай корро ба роҳ мемонад (С. Улуғзода, Навобод).

в) Хабарӣ ҳар ду ҷумлаи содда бо феълӣ замони ҳозира-оянда ифода мешавад:

Боз мо имшаб маслиҳат карда мебинем, ман аввали пагоҳ омада хабарашро ба шумо мегӯям (Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ). *Ман шуморо ба машина шинонда мефиристонам, машина шуморо то худи вокзал бурда мерасонад* (С. Улуғзода, Навобод).

Муносибати қиёсию хилофӣ. Дар ҷумлаҳои мураккаби пай-

васти бепайвандаки киёспю хилофӣ фақту ходисаҳо, амалу процессҳо ба ҳам муқоиса карда мешаванд, нобаробарии онҳо ба тарзи муқоиса нишон дода мешавад. Воситаи асосии грамматикӣ алоқаи ҳиссаҳои таркибии ин гуруҳи ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак интонация мебошад. Оҳанги пасти гуфтор дар охири ҷумлаи соддаи яқум баланд мешавад ва пас аз фосилае ҷумлаи соддаи дуҷум сар мешавад. Задаи мантиқӣ ба воҳиди муқоисашаванда меафтад:

Яке аз туркманзанҳо ҳам ҷавон, келинча барин ба назар метофт, узбекзанҳо ҷамаашон қариб ҳамсол барин миёнсин буданд (Ҷ. Иқромӣ, Тахти вожгун). *Дар берун барф меборид, дар хона гули садбарг ханда мекард* (А. Шукӯҳӣ, Нияти нағз).

Калимаю ибораҳои ташкилкунандаи муносибати киёсп ва киёсию хилофӣ нисбат ба якдигар дар ҳолати антонимӣ ё синонимӣ меистанд. Аз ин ҷост, ки онҳо ҷуфтҳои антонимию синонимиро ташкил дода, яке дар ҳиссаи яқум ва дигаре дар ҳиссаи дуҷуми ҷумлаи мураккаб ҷойгир мешаванд:

Дар миёна созандаи Тилло рақс мекард, ду доирадаст дар поён доира мезаданд (Ҷ. Иқромӣ, Духтари оташ). *Дирӯзакак велосипед харидани деҳқон фақти барҷаста буд, имрӯз колхозчиён «Победа», «Волга», «Москвич» мехаранд* (А. Шукӯҳӣ, Нияти нағз). *Лекин дар он вақтҳо аз пеши ин тахтасанг бо роҳи оббурдамонанде гузашта ба дара даромада мешуд, ҳоло дар ин ҷо роҳи автомобильгузар пайдо шудааст* (С. Айни, Қудлиёт).

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандаки киёсию хилофӣ дар зарбулмасалу мақолҳо бештар дида мешаванд:

Дарахт аз об месабзад, одам — аз тарбия (Зарб.). *Дар замини шӯр найшакар набояд кишт, аз ноҷинсон ҷаши вафо набояд дошт* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Як ангушт ангушт аст панҷ ангушт мушт мешавад* (А. Шукӯҳӣ, Нияти нағз). *Аз мо итбуи сиёсат, аз шумо панду насиҳат* (С. Улуғзода, Восеъ).

Дар баъзе ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандаки киёсию хилофӣ муносибати барҷастаи хилофӣ дида мешавад. Ин муқобилгузори дар байни ҳиссаҳои таркиби ҷумлаи мураккаб ба таври умумӣ ё бо роҳи ба ҳам муқобил гузоштани аъзоҳои ҷудогонаи ҷумлаҳои содда воқеъ мегардад:

Гуселкунандагон ба аробаҳо часпида мебароманд, казакҳо, полицияҳо онҳоро ба зӯри мефароварданд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Ҳамроҳонро шумо чилбурпуш карда будед, ҳукумати шӯро ба вай мӯзаву ҷомаи нав пӯшонд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавони мо).

Вай дарахти зардолуро сабзонд, меваашро шумо мехӯред (М. Наҷмиддинов, Даръё...). *Дар артели мо аввал ягон нафар зан набуд, ҳозир 25 нафар занон аъзо шуда даромадаанд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Ман ин корро ба рафиқ Қалоншоҳ гуфтам, он кас ҳам ҷорое надиданд* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Дарро тела дод, дар қулф буд* (Ф. Ниёзӣ, Ҳар беша...).

аз бозор — шумоён ба бозор (С. Улуғзода, Навобод). Мурдан осон — зиндагӣ кардан мушқил (Ҷ. Икромӣ, Тахти вожгун). Дарро задам — девор кафид (Зарб.).

Муносибати сабабу натиҷа. Дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак, ки муносибати сабабу натиҷа доранд, ҷумлаи соддаи якум сабабро ва ҷумлаи соддаи дуюм натиҷаву хулосаи онро ифода мекунад:

Роҳи Туркистон аз тарафи Оренбург аз Россия бурида шуд, меҳнаткашони ин ҷо танҳо бо қуввати худ ба ҳифзу нигоҳдории Ҳукумати Советӣ маҷбур шуданд (С. Айнӣ, Куллийёт). *Дарду аламе дили Восеъро фишурд, нафрату ғзабаш нисбат ба душманонаш ҷӣш зад* (С. Улуғзода, Восеъ). *Борон монд, ҳозир бачаҳо расида меоянд* (Ю. Ақобиров, Норақ). *Осмон тира буд, ягон ситора наменамуд* («Садои Шарқ»).

Воситаи асосии грамматикӣ алоқаи ҳиссаҳои таркибии ҷумлаи мураккаби пайвасти бепайвандак сабабу натиҷа интонацияи сабабу эзоҳӣ мебошад. Ҳангоми талаффузи ин қабил ҷумлаҳои мураккаб қисми якуми онҳо бо оҳанги тадриҷан баландшаванда гуфта шуда, зади мантиқӣ ба калима ё иборае меафтад, ки нуқтаи сабабро ташкил медиҳад, дар охири ҷумлаи соддаи якум, пеш аз саршавии ҷумлаи соддаи дуюм паузаи муайян ба вуҷуд меояд, ки аз саршавии ҳиссаи дигари ҷумлаи мураккаб дарак медиҳад. Ҷумлаи соддаи дуюм бо оҳанги паст ва ҳамвори якрағ талаффуз меёбад:

Пиёда ба гарнизон расида омад, дигар ба касе дар бораи Дохунда будани ин пиёда шубҳае намонд (С. Айнӣ, Куллийёт). *То тайёр шуда баромадан соат як мешавад, то шаб чор соат вақт мемонад, дар ин муддат дар ин ҳаво ин роҳи вазнинро тай карда ба он ҷо рафта расидан мумкин нест* (С. Айнӣ, Куллийёт).

Муносибати эзоҳӣ. Дар байни ҳиссаҳои таркибии ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак муносибати эзоҳӣ низ дида мешавад. Дар ин гуруҳи ҷумлаҳои мураккаб ҷумлаи соддаи дуюм барои шарҳу эзоҳ додан, муайяну конкрет гардонидан ва ё тафсил додани маънои умумии ҷумлаи соддаи якум ва ё яке аз аъзоёни он меояд:

Қорҳои киштзории Ятим ҳам хеле пеш рафт, ӯ алафҳои беғонаро дасткаш карда киштзорро чун гулзор аз хасу хошок пок кард (С. Айнӣ, Ятим). *Мо имруз ид дорем, мо аввалин азамати металлургии республикаро ба қор андохтем* («Садои Шарқ»).

*Мешавад дар пойтахт имруз барпо анҷуман,
Беҳтарин фарзандҳои халқ маҷлис мекунад.*

(М. Фарҳат)

Воситаи асосии ифодакунандаи муносибати синтаксисии байни ҳиссаҳои таркибии ин хели ҷумлаҳои мураккаби пай-

васти бепайвандак низ интонация мебошад. Оҳанги гуфтор дар ин қабил ҷумлаҳои мураккаб бошиддат ва баландтар сар шуда, дар охири ҷумлаи соддаи якум паст мешавад ва пеш аз оғози ҷумлаи соддаи дуюм як фосилаи андак дарозтар ба миён меояд ва он воқеъ гардидани ҷумлаи соддаи эзоҳиро ногузир мегардонад. Ҷумлаи соддаи дуюм нисбатан ором ва бо оҳанги нисбатан пастӣ якрағ сурат мегирад:

Мақтаби нав китобхона дорад, мо аз он ҷо китоби дилхоҳамонро гирифта метавонем (Р. Амонов, Навбахори чашмасор). Радиоузел доранд, ба якҷанд нуқта овоз медиҳад (С. Улуғзода, Навобод).

Дар таркиби ҳиссаи дуюми ҷумлаҳои мураккаб калимаҳои нисби омада, муносибати эзоҳии байни ҷумлаҳои соддаро ишора мекунанд:

Сари Қалъа ҷои дустдоштаи бачагони деҳа буд, мо ба он баромада, дар сояи тоқ бозиҳо мекардем, деҳаи худамонро тамошо мекардем (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Беҳтарини иҷорадорҳо Орифи рангубор аст, ӯ одами бисъёр бобаракат аст (С. Айнӣ, Ғулумон). Ҷиғатой бадтарин ва хунхортарини писарони Чингиз буд, ӯ дар ҳамаи сифатҳои ваҳшиёна ва золимона вориси ҳақиқии Чингизи хунрез буд (С. Айнӣ, Куллиёт). Ин баҳори аввалини ҳаёти нав буд, мардум озодона нафас мегирифтанд (Ҷ. Икромӣ, Тори анкабӯт).

Дар як гурӯҳи ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандаки эзоҳӣ ҳиссаи дуюм ба ҳиссаи якум маълумоти нав илова мекунанд ва ҳамчун ҳиссаи иловагӣ воқеъ мегардад:

Аҳмад 12-сола шуд, ин вақт саводаш ҳам баромада буд (С. Айнӣ, Куллиёт). Мардум фарзандони худро ба мақтаби шӯроӣ мефиристонданд, як қисми меҳнатқашон фиристонданд (С. Айнӣ, Куллиёт). Якумаш Саидаброри Тартиб аст, вай бисъёр кам ва ботамкин гап мезанад (А. Дехотӣ, Куллиёт). Фирӯза оҳиста аз ҷо бархосту берун баромад, дар чашмони вай ашк меҷӯшид (Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ).

Як гурӯҳи ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандаки эзоҳӣ барои шарҳу тафсили аъзоҳое меоянд, ки бо артикли *е* ва *ё* калимаи як омадаанд:

*Шунидани саргузашти Ёдгор ба ин шахс таъсири аҷиб бахшид, ба чашмонаш нур пайдо шуд (С. Айнӣ, Куллиёт). Мо ӯро одатан дар суфачаи назди хонлаш бо коре машғул медидем, вай *ё* досу каландашро сӯзон мезад, *ё* арғамчин тоб мекӯд, *ё* ҷуволӣ даридашро медуҳт (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Дар дили Максим Макарович нисбат ба ҳамсӯҳбаташ ҳисси ногуворе боло мегирифт, вай ба асли мақсадӯ нақшаи ӯ торафт чуқуртар сарфаҳм рафта, аз бадбахтии модари Давлат дилаш пора-пора мегашт (Ф. Ниёзӣ, Ҳар беша...). Гардам, ман дар ҷамадони Баротов як миёнбанди шоҳии аҷиб дидам, ба гирдаш байтҳои дӯхтагӣ (С. Улуғзода, Навобод).*

ЧУМЛАҲОИ ТУФАЙЛӢ

Чумлаҳон туфайлӣ мисли чумлаҳон дигар алоҳида истифода намешаванд, онҳо дар таркиби чумлаҳон содда ва мураккаб воқеъ мегарданд. Чумлаҳон туфайлӣ аз воситаҳои муҳимми ифодаи муносибатҳои модалӣ мебошанд:

1. Муносибати субъективии ғӯянда ба предмети муҳокимаи нутқ:

а) боварӣ ва қатъият. *Табиист, ки посбон аз тарси ҷони худ хомӯш монд* (С. Айни, Куллиёт). *Рост мегӯянд, гарданда даръёро монад, нишаста буръёро* (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё). *Вақте ки ин мактубро яке аз талабагони мактаб ба дастам оварда дод, ман гумон карда будам, росташ. умед ҳам доштам*, ки ин аз шумо бояд бошад (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

б) нобоварӣ, гумон, шубҳа, эҳтимол:

Козикалон, намедонам бо чӣ андеша бошад, сари худро ҳам карда қадре хомӯш истод (С. Айни, Куллиёт). *Садои паровозҳо, мастона ғазал хонда гузаштани кӯчагардҳо ва гоҳ-гоҳ хунгос зада гиристании зане (шояд аз хонаи ҳамсоягӣ бошад) ба гуш мерсид* (Ч. Икромӣ, Духтари оташ). *Чун он маҳбубаи дилором наздик расид, ман аз сари хомаи рег шорида фуромада дар пасхамие, ки Ситора ба ман нишон дода буд (бояд Ситора ҳам ин ҷоро нишондоди он офтоб тагин карда бошад)* дароз кашидам (С. Айни, Куллиёт). *Вай инро ба забони узбекӣ пурсид, аммо лаҳзааш тоҷикӣ буд (аз дили ман гузашт, ки вай ҳам бояд самарқандӣ бошад)*, бинобар ин модарам ба забони тоҷикӣ ҷавоб дод (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Ба гурӯҳи чумлаҳон туфайлӣ ҳамчунин чумлаҳое дохил мешаванд, ки дар шакли саволи риторикӣ ифода ёфтаанд: *Кӣ медонад, аз он одамҳое, ки «кофир» гуфта бо дасти мо кушонда истодаанд чӣ қадарашон он бечорагон бошанд, ки ба ҳамин гуна корҳои амир ва амалдорони ӯ муқобил баромада бошанд ё ин ки бар болои хироҷ, закот ва андоз ҷанҷол бароварда бошанд?..* (С. Айни, Куллиёт).

в) тасдиқи фикр:

Дуруст аст, ки Саъдӣ ихтироъкунандаи шакли хуби ғазал аст; дуруст аст, ки Анварӣ дар қасида дурӯғгӯиро ба осмонҳо баровардааст; дуруст аст, ки Фирдавсӣ, дар роҳи зинда кардани афсонаҳои Эрони қадим як ҷаҳон адабиёти номурданӣ — «Шоҳнома»-ро ба вуҷуд овардааст (С. Айни, Куллиёт).

г) зарурат ва таъкид:

Лекин, рафиқ Пӯлод, маъданҳое, ки мо аз ин ҷо ёфтем, сӯхан дар байни мо монад, бағоят зарур буда, захираи калондоранд (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Як қатор колхозу совхозҳо ва унитарияҳои истеҳсоли аз захира-имкониятҳои худ самаранок истифода бурда натавонистанд (Инро набояд фаромӯш кард)*. («Садон Шарқ»).

д) умедворӣ, орзу, хоҳиш:

...худатон пир шудаед, **чӣ мешавад**, ки ҳар шаб аз пули худатон яке аз таомҳои дилхоҳатонро пазонда хуред... (С. Айнӣ, Куллиёт). **Чӣ мешуд**, ки ҳеч набошад, ҳафтае як бор ба чойхона барои ва ҳамин хел суҳбат кунем (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

*Чӣ мешуд, тезтар бо як баҳона
Ба дидораи бидузам дидаву ҳуш.*

(А. Шукӯҳӣ)

е) навозиш:

«**Ин абераиш, гардам аз саратон**, — гуфт Қорӣ (С. Айнӣ, Куллиёт). — **Хайрият омадед, гардам оим**, — гуфт кайвонии кекса хамирро мушт карда шуда, — ба шумо чашм дар роҳ шуда мондем (Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ).

ж) Ҷумлаҳои туфайлии модалие, ки барои ҷалб кардани диққати шунаванда истифода карда мешаванд. Ба ин гуруҳ ҷумлаҳои **медонед чӣ, мефаҳмед, тасаввур кунед, ба шумо маълум аст** ва монанди инҳо дохил мешаванд:

Чӣ тавре ки мебинед, қишлоқамон боз ҳам ободтар шуд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). **Чунон ки медонед, ман бо падарам дар як дукон менишинам** (С. Айнӣ, Куллиёт). **Мо, шахтиёрҳо худат медонӣ, ошпаз ё қассоб нестем, ки шикам монем** (Р. Ҷалил, Шӯроб).

2. Ҷумлаҳои туфайлие, ки сарчашмаи фикрро нишон медиҳанд:

Шумо, арбоб, чунон ки худатон гуфта будед, дар муомила сағ нашлавед! (С. Айнӣ, Куллиёт). — **Хуб**, — гуфт, — **ба қавли домullo гӯем, ҳар даҳ танга ҳар моҳе як танга танзил дорад** (С. Айнӣ, Куллиёт). **Наход ки Нуралӣ, чунон ки аз ҳикояи модар мебарояд, ҳамин гуна одами дилсахту дилсиёҳ бошад?** (С. Улуғзода, Навобод). **Чӣ тавре ки тӯтаҷонаш ба вай фаҳмонид, ин Ғулomalӣ устои моҳири гулдаст ва бофандаи бемисл будааст** (Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ). **Петру Акбари бечораро, чунон ки дар афсонаҳои тоҷикӣ гуфта мешавад, дар ҳамин ҷо монему ду калима аз Дашаю Давлат шунавем** (Р. Ҷалил, Шӯроб).

Ҷумлаҳои туфайлии фразеологӣ.

Дар забони тоҷикӣ як гуруҳ ҷумлаҳои туфайлии фразеологӣ ҳастанд, ки бо ҷумлаҳои асосӣ ба воситаи пайвандакҳо ва баъзан бе пайвандакҳо алоқаманд мешаванд. Ҷумлаҳои туфайлии фразеологие, ки бо ҷумлаҳои асосӣ ба воситаи пайвандаки «агар» алоқаманд мебошанд, ба фикри асосӣ тобиши шарту маҳдудӣ медиҳанд:

Агар рости гапро гӯям, корҳои вакили мухтор кайфи маро парронда истодааст (С. Айнӣ, Куллиёт). **Ака Шариф ба мо меҳмони азиз аст, агар бемалол бошад, таоме тайёр мекардӣ, хуб мешуд, агар палов пазӣ, боз беҳтар** (С. Айнӣ, Куллиёт). **Агар**

кӯтоҳ карда гӯем, зани хурдии бой ба Соро мисли як палонҷ муомила мекард (С. Айни, Қуллиёт).

Ин гуна чумлаҳо бе пайвандак ҳам меоянд:

Ҳаққи гапро гӯям, ман аз омаданам пушаймонам (Х. Карим, Ҳикояҳо). Росташро гӯям, ниятам ҳам ҳамин буд (Х. Карим, Ҳикояҳо). Рости гапро ба ту гӯям, ба ин кор бисёр орзуманд будам (Х. Карим, Ҳикояҳо).

Чумлаҳои туфайли фразеологӣ ба фикр тобишҳои зарурат, нонлочи, эҳтимол, узр, ҳасрат ва ғайра мебахшанд:

Маро сарзаниш накунад, чӣ кор кунам, ки дигар илоҷ надоштам (Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ). Чӣ мегӯӣ, ки ҳар кас барои мурдаи худ мегирьяд (С. Айни, Қуллиёт). Мактуб ҳақиқатан ҳам ғалатӣ буд, ҳатто, гуфтан мумкин аст, ки тағлимомез буд (Х. Карим, Ҳикояҳо). Хайр, чӣ мегӯед, ки, падари чонам, дар ҳамсоияи ҳамин зан истиқомат дорам (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Чумлаҳои туфайли фразеологии аз қабилӣ чи тавре ки мегӯянд, чунон ки мегӯянд, чи хеле кам мегӯянд сарчашмаи фикр ва ба умум тааллуқ доштан, ё забонзад шудани онро далолат мекунад:

Рафта-рафта калимаи «Исмаи»-ро партофта «Қорӣ-Ишқамба гуфтаанду мондаанд ва, чунон ки мегӯянд, «Лақаб равшантар аз ном аст», номи аслии он шахс аз забонҳо афтода, дар байни мардум бо унвони «Қорӣ-ишқамба» шӯҳрат ёфтааст (С. Айни, Қуллиёт). У зане буд, харобак ва, чунон ки мегӯянд, нозукниҳол (Р. Чалил, Ҳикояҳо).

Чумлаҳои туфайли фразеологии амсоли чунон ки маълум аст, чи хеле ки равшан аст, менамояд, чи тавре ки маълум аст, чунон ки аён аст боварӣ, асосу далел ва тасдиқи фикрро ифода мекунад:

Қасида, чунон ки маълум аст, яке аз шаклҳои асосии адабиёти давраи феодализм мебошад («Адабиёти тоҷик»). ... ёрдамчи сардори уезд, чунон ки худатон медонед, дам нишаста дар ин ҷо аз қору гапҳои мо барои худаш ким-чӣ хел хулосаҳо мебаровард (Р. Чалил, Шӯроб).

Чумлаҳои фразеологии амсоли гирем, қисса кӯтоҳ, дур наравем тартиби фикр, хулосаву иловаҳои ифода мекунад:

Е ки, гиред, ҳамин падари ман кулак-ми? Не! Гирем, шумо кулак-ми? Не, албатта (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Дур наравем, ҳамин ҳамсоия худамонро гӯед (Р. Чалил, Ҳикояҳо).

ЧУМЛАҲОИ ЭЗОҲӢ

Чумлаи эзоҳӣ дар шароити объективӣ (ба туфайли фикри асосӣ) ба вучуд омада, барои додани маълумоти иловагӣ ва эзоҳӣ ба мазмуни чумлаи асосӣ хизмат карда, мундариҷаи чумлаи асосиро пурра ва асоснок менамояд; нутқро бо иловаҳо, ғайриасосӣ ҳам бошад, мукамал ва аниқу равшан меку-

над, ба он ислоху тавзеҳот мебарорад. Ҷумлаҳои эзоҳӣ одатан дар қавсайн меоянд ва ё бо тиреку вергул, дар нутки шифоҳӣ бо оҳанги пасту суръати тези талаффуз аз фикри асосӣ чудо карда мешавад, ки ин характери истисноии онро нишон ме-
диҳад:

*Шарифзода ғайр аз падари ғамхор ва муаллими хубу обрӯ-
манд будани худ фазилатҳои дигар ҳам дошт (муаллими хуб
будани ӯро Толиб борҳо аз забони дигарон шунида буд)*
(Р. Амонов). *Ҳарифи ман байти мазкурро бо қалами қарин-
дош бо хати худ ба қоғазе навишта гирифт (хаташ хеле хуб
буд)* (С. Айнӣ, Куллийёт). *Мо ҳаммаи душманони синфии худро,
ки шумтарини онҳо Мулло Маҳмуд буд (дар ин вақт ба рӯи
духтарак аломати шодӣ намоён шуд), нест кардем* (С. Айнӣ,
Куллийёт). Муносибати ҷумлаҳои эзоҳӣ бо ҷумлаи асосӣ гу-
ногун аст, аксар вақт он характери муайянкунандагӣ ва ҳоли
дорад.

ҶУМЛАҲОИ ЭЗОҲИИ МУАЙЯНКУНАНДА

Агар ҷумлаҳои эзоҳӣ яке аз аъзоҳои бо нсм ва ё ҷонишин
ифодаёфтаи ҷумлаи асосиро муайян кунанд, байни ҷумлаҳои
туфайлӣ ва асосӣ ба маънои нисбӣ муносибати муайянкунан-
дагӣ ба вучуд меояд, яъне ҷумлаҳои туфайлӣ ба воситаи му-
айян кардани хусусият ва аломати аъзои мазкур ҷумлаи асо-
сиро шарҳу эзоҳ медиҳанд:

*Баъд аз ду ё се соли воқеа, вақте ки ман дар пеши домӯл-
лои мазкур «Шамсия» (китобчае, ки ба мангиқ оид аст) мехон-
дам, як мисол рост омад (С. Айнӣ, Куллийёт). Он кас ҷуби ғаф-
си дарози сафедори самарқандиро (сафедореро, ки дар Самар-
қанд шамшод меноманд), рост арра карда, ҳар кадоми онҳоро
ба шакли нова кофта: боз дуяшро бо ҳам бо елим ҷафс карда,
ба тарзе ки дар ин най дидӣ, сохта буданд (С. Айнӣ, Куллийёт).
Дев маро заданӣ шуд, лекин ман ба шарофати ин бозубанд
(зери бағали худро кушода, бозубанди калонеро нишон дод),
ки ба ман раҳматӣ эшонӣ Баракатхоҷа дода буданд, халос шу-
дам (С. Айнӣ, Куллийёт). Дар ҳамин фабрика вай бо Зиёкоман-
дир шинос шуд (вай ба он ҷо командировка шуда рафта буд)
ва баъд аз чанд гоҳ тӯй карданд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).*

ҶУМЛАҲОИ ЭЗОҲИИ САБАБ

Ҷумлаҳои эзоҳии сабаб серистеъмоланд. Онҳо барои ба тар-
зи илова асоснок кардани фикри асосӣ, кушодани сабаби ама-
ли он истифода мешаванд. Ҷумлаҳои эзоҳии сабаб ба тамоми
ҷумлаи асосӣ ва ё ба яке аз аъзоҳои он мансуб шуда метаво-
нанд.

1) Чумлаҳои эзоҳие, ки чун илова омада, сабаби ҳақиқии воқеъ гардидани ҳолати чумлаи асосиро ифода мекунад:

Ман торик шудани ҳаворо мунтазир нашуда (чунки аз бегоҳӣ дар даруни ҳуҷра нишаста наметавонистам, ба дари партави мазор баромадам ва дар дами дар ин сӯ-он сӯ қадам зада гаштам (С. Айнӣ, Куллиёт). Боровиков бештарини вақтҳо бо вай тоҷикӣ гап мезад (вай дар давоми хизмати даҳсолааш дар Тоҷикистон забони тоҷикиро ёд гирифта буд) (С. Улуғзода, Навобод).

2) Чумлаҳои эзоҳии сабаб аъзоҳои гуногуни чумлаи асосиро эзоҳ медиҳад:

Модари вай кампираки қаднастак ва мижморуқак, ки дар қишлоқ ҳама уро «баказул» мегуфтанд (зеро ки ҳамеша хӯрсаҳои умумии колхозчиёро хоҳ дар сари замин ва хоҳ дар мавриди маъракаҳо вай мепухт), духтарашро пешвоз гирифт (Ч. Икромӣ, Шодӣ). Вай бефоида будани ин кор ва аз тадбири он оғиз будани худро ҳис карда (зеро ки дар завод кор то рафт зиёдтар ва абади коргарон афзунтар мегардид), гоҳо ба танг меомад ва ба падарам шикоят менамуд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Боровиков ба ҷубдаст такъя карда ва пешонӣ чин намуда (зеро ки пояш ҳанӯз тамоман сиҳат нашуда буд), аз машина фууромад (С. Улуғзода, Навобод).

ЧУМЛАҲОИ ЭЗОҲИИ ШАРТ

Чумлаҳои эзоҳии шарт шартӣ воқеъ гардидани амали чумлаи асосиро ба таври илова нишон медиҳанд:

Соҳти мадрасаҳои кӯҳна бо ҳашамат ва шукӯҳи берунӣ ва нобобию дарунаш, агар ин ташбеҳро хонандагон муносиб донанд, ба соҳти зиндагонии феодалӣ монандӣ дошт (С. Айнӣ, Куллиёт).

ЧУМЛАҲОИ ЭЗОҲИИ ХИЛОФ

Чумлаҳои эзоҳии хилоф бо чумлаҳои асосӣ муносибати хилофӣ доранд:

У қади баланд, бадани лоғар, чеҳраи гандумгун, риши миёниш на он қадар сафед (бо вуҷуди ин ки худ 90-сола буд) ва абруҳои баланди дарозмӯ дошт (С. Айнӣ, Куллиёт). Иброҳим ғайр аз дарси дарсхонагӣ, ки дар ҷамоаи мо мехонд, дарсҳои дигарашро ҳам (агарчи дар он дарсҳо ман ба вай шарик набудам) бо ман тайёр мекардагӣ шуд (С. Айнӣ, Куллиёт).

ЧУМЛАИ МУРАККАБИ ТОБЕЪ

Чумлаи мураккаби тобеъ аз бобҳои калонтарин ва басо душвори синтаксис мебошад. Хусусиятҳои хоси чумлаҳои мураккаби тобеъ, тафовути онҳо аз чумлаҳои мураккаби пай-

васт, хусусиятҳои асосӣ ва тафовути сарчумлаву ҷумлаҳои пайрав, тасниф ва таҳлили онҳо муҳимтарин ва душвортарин масъалаҳои синтаксис ба шумор мераванд.

Маълум аст, ки ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаби пайваст нисбат ба ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаби тобеъ мустақилтар мебошанд. Баробарҳуқуқии нисбии байни ҷумлаҳои соддаи ҷумлаи мураккаби пайваст дар байни ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаби тобеъ мушоҳида намешавад. Дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ яке аз ҳиссаҳои асосӣ буда, дигаре ба вай тобеъ мешавад, онро аз ягон ҷиҳат шавқу эзоҳ медиҳад. Ҷумлаи тобеъкунанда сарҷумла ва ҷумлаи тобеъшаванда пайрав ном дорад.

Ақидае, ки гӯе мазмун ва маъноси асосӣ ба воситаи сарҷумла ифода мешавад, ҳақиқати ҳолро ифода намекунад, чунки ин фикр ба ҳамаи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, алаҳусус, ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави мубтадо ва хабар, рост намеояд, зиёда аз ин ҳилофи табиати ҷумлаи мураккаб бошад, ки як воҳиди томи синтаксис ба шумор меравад. Пайрав будани ҷумла на ба ҳама гуна ҷумлаи содда, балки танҳо нисбат ба ҷумлаи тобеъкунанда ба ҳисоб гирифта мешавад. Дар забон ҷумлаҳои пайраве низ ҳастанд, ки ҷумлаҳои соддаи дигарро ба худ тобеъ мекунанд. Масалан, дар ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиби дараҷа ҷумлаҳои содда тарзе воқеъ мешаванд, ки ба ғайр аз ҷумлаи якуму охирин дигар ҳамаи ҷумлаҳо ду вазифаро иҷро менамоянд, ҳам вазифаи ҷумлаи пайрав ва ҳам вазифаи сарҷумларо: онҳо нисбат ба ҷумлаи пеш аз худ, ки тобеъкунанда аст, пайрав буда, нисбат ба ҷумлаи сонӣ, ки тобеъшаванда мебошад, сарҷумла ба шумор мераванд:

«Падарам низ ба рафтани ман розӣ нашуд, зеро медонист, ки ин корхоро бе ман анҷом додан мушкил аст («Садои Шарк»).

«Одил розӣ нашуд, ки маро гирифта баранд, чунки хуб медонистем, ки рафтани ман ба марги модараш баробар буд (ҳамон ҷо)».

Сарҷумла ва ё ҷумлаи пайрав на аз рӯи он муайян карда мешавад, ки вай кадом маънову мазмуноро ифода мекунад, балки аз рӯи он таъин карда мешавад, ки вай ҷумлаи тобеъкунанда аст ё тобеъшаванда. Пас, мустақилияти сарҷумла ва тобеияти ҷумлаи пайрав аз ҷиҳати маъно ва сохт як буда, маҳз аз ҳамин нуқтаи назар таҳлил ва тадқиқ металабад.

Хусусиятҳои ҷумлаи пайрав танҳо дар алоқамандии он бо сарҷумла муайян карда мешавад, чунки мавҷудияти ҳар дуи онҳо ба туфайли якдигар ба амал меояд. Аз ин рӯ, муайян ва аниқ кардани муносибати ҷумлаи пайрав ва сарҷумла дар таҳлилу тадқиқи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ масъалаи асосӣ ба шумор меравад.

Воситаҳои алоқа ва таснифи ҷумлаҳои пайрав гуногунанд. Асоситарини онҳо аз инҳо иборатанд.

1. Пайвандак.

Ќумлаҳои пайрав ба сарҷумла ба воситаи пайвандакҳои тобеҷкунанда алокаманд мешаванд, пайвандакҳои нишонаи асосии грамматикӣ ҷумлаи пайрав ба шумор мераванд. Пайвандакҳои тобеҷкунанда ҳамеша бо ҷумлаи пайрав меоянд, бинобар ин ҷои онҳо ба мавқеи истифодаи ҷумлаи пайрав вобаста мебошад.

Пайвандакҳои тобеҷкунанда ба ду ғуруҳи калон: пайвандакҳои хоси ин ва ё он ҷумлаи пайрав ва пайвандакҳои муштарақвазифа тақсим мешаванд. Масалан, пайвандакҳои азбаски, ҷунки, зеро, зеро ки хоси ҷумлаи пайрави сабаб: **вакте ки, ҳангоме ки, пеш аз он ки, пас аз он ки** хоси ҷумлаи пайрави замон: **агар, ба шарте ки** хоси ҷумлаи пайрави шарт; **бо вучуди он ки, ҳарчанд, ҳарчанд ки, гарчанд, гарчанде ки, гарчи** хоси ҷумлаи пайрави хилоф: **чи тарзе ки, дар ҳолате ки, бе он ки** хоси ҷумлаи пайрави тарзи амал; **чунон ки, мисли он ки, монанди он ки** хоси ҷумлаи пайрави монандӣ; **ба андозае ки, ба дараҷае ки, ба қадре ки** хоси ҷумлаи пайрави андозаву миқдор мебошанд. Чи хеле ки мебинем, пайвандакҳои дар таснифоти ҷумлаҳои пайрав низ яке аз воситаҳои асосӣ ба шумор мераванд. Вале пайвандакҳои дар муайян намудани ҷумлаи пайрав меъёри ягона ба ҳисоб намеравад, ҷунки дар забони тоҷикӣ пайвандакҳои муштарақвазифа кам нестанд. Масалан, танҳо пайвандаки **ки** бо ҳамаи ҷумлаҳои пайрав омада метавонад. Дар ин ғуна мавридҳои воситаҳои дигари грамматикӣ ёри мерасонанд.

2. Калимаҳои ҳамнисбат.

Дар робита ва таҳлили таснифи ҷумлаҳои мураккаби тобеҷмақоми калимаҳои ҳамнисбат низ бузург аст. Аз ин нуқтаи назар ҷумлаҳои мураккаби тобеҷ ба ду ғуруҳи калон ҷудо мешаванд: дар як ғуруҳи онҳо калимаҳои ҳамнисбат оянд, дар ғуруҳи дигар истифода намешаванд. Калимаҳои ҳамнисбат асосан барои таъкид ва равшанӣ барҷаста ифода ёфтани фикри истифода мешаванд. Чунончи: **Ин кор барои он иҷро нашуд, ки шумо дар вақти таъиншуда наомадед («Садои Шарқ»).** Шакли дигари ин ҷумла чунин аст: **Ин кор иҷро нашуд, ҷунки шумо дар вақти таъиншуда наомадед.** Аммо дар ҷумлаи дуюм он таъкиде, ки дар ҷумлаи якум ба воситаи воҳиди ҳамнисбати **барои он** ифода ёфтааст, мушоҳида намешавад.

Калимаҳои ҳамнисбат дар таркиби сарҷумла меоянд ва ҳамчун аъзои он истифода мешаванд. Ҷумлаи пайрав одатан пас аз сарҷумла ва ё калимаи ҳамнисбат омада, онҳоро шарҳу эзоҳ медиҳад. Ҷумлаи пайрав аз ҷиҳати вазифаи синтаксисӣ бо калимаи ҳамнисбат баробар мебошад, калимаи ҳамнисбат дар таркиби сарҷумла ба қадом вазифа ки ояд, ҷумлаи пайрав низ ба ҳамон вазифа меояд. Агар калимаи ҳамнисбат мубтадо бошад, ҷумлаи пайрав низ ҷумлаи пайрави мубтадо, агар калимаи ҳамнисбат хабар бошад, ҷумлаи пайрав низ хабар,

агар калимаи ҳамнисбат пуркунанда бошад, чумлаи пайрав ҳам пуркунанда ва амсоли инҳо мешавад. Ба вазифаи калимаҳои ҳамнисбат асосан ҷонишинҳои ишоратӣ истифода мешаванд:

1) Ба ҳамаи мо ин ҳам маълум шуд, ки Шумо тарафдори кистед (Раҳим Ҷалил).

2) Мақсади ҳукумати коргару деҳқони мо ин аст, ки халқи меҳнаткаш зудтар аз торикию нодонӣ ҳалос шавад (С. Улуғзода).

3) Ин ҳамон шеър буд, ки ба Латифҷон Маҳдум нишон дода будам (С. Айни).

4) Ман ба шумо ҳаминро мегӯям, ки мо ғалаба мекунем (Ҳаким Карим).

5) Шаб чунон торик буд, ки каси ру ба ҳам омада ҳамдигарро шинохта наметавонист (Ҷ. Иқромӣ).

6) (Азимшоҳ) — Ин таомулро барои ин кардаанд, ки бештарини ҷунони мардумони пасти ҳақношинос мешаванд (С. Айни).

7) Ман ба ин ҷо барои он омадам, ки аз саломати Шумо хабардор шавам (С. Айни).

Ҷи хеле ки мебинем, калимаҳои ҳамнисбат ба вазифаи 1) мубтадо, 2) хабар, 3) муайянкунанда, 4) пуркунанда, 5) дараҷа, 6) сабаб ва 7) мақсад омадаанд, ки мазмуни конкретии онҳоро ҷумлаҳои пайрави ҳамномашон эзоҳ медиҳанд.

Албатта, ҷумлаҳои пайрав дар бисёр таркибҳои синтаксисӣ бо калимаҳои ҳамнисбат аз ҷиҳати грамматикӣ ҳамвазифа мешаванд. Вале таркибҳои низ ҳастанд, ки дар онҳо муносибати синтаксисии ҷумлаи пайраву сарҷумларо аз заминаи калимаи ҳамнисбат муайян кардан мумкин нест. Масалан, калимаи ҳамнисбати **ҷунон** дар таркиби сарҷумлаи вазифаҳои гуногунро иҷро менамояд. Дар вазифаи муайянкунандагӣ вай бо ҷумлаи пайрав ҳаммаънову ҳамвазифа аст, вале дар вазифаи ҳоли тарзу дараҷа аз ҷумлаҳои пайрав моҳиятан тафовут дорад. Калимаи ҳамнисбат дар ин таркибҳои синтаксисӣ ба вазифаи ҳоли тарзу дараҷа ва хабару пуркунанда меояд, вале муносибати ҷумлаи пайраву сарҷумла сабабу натиҷа ва мақсадро ифода менамояд: Гирди бини пасти мадрасо аз ҳар тарафи иморатҳои баланди сержуморе ҷунон печонда «қалъабандӣ» карда гирифта буданд, ки ба ягон хучраи ин мадраса аз ҳеч ҷо шамол намевазид, офтоб намерасид (Ю. Ақобиров). Бузургии ин вазифа ҷунон буд, ки Бадриддинхӯча низ имруз, қатъӣ назар аз ҳамаи аламҳо, дардҳо ва ғилаҳои дар дилаш қабат-қабат хобида, аз нав ба домолло Қутбиддинмаҳдум, ба азми беҳамто ва фидокории беназири ӯ ихлосу эътиқод пайдо намуд (Ю. Ақобиров).

Мақому мавқеи калимаҳои ҳамнисбат дар таркиби сарҷумла як хел нест. Дар як гурӯҳ ҷумлаҳои мураккаби тобеъ калимаи ҳамнисбат унсурҳои созиши сарҷумла ба шумор мера-

вад, сарчумла бе он ташкил намеёбад. Ин хел чумлаҳои мураккаби тобеъ низ ба ду гурӯҳ чудо мешаванд: 1) чумлаҳои мураккаби тобеъ, ки сарчумлаи он бе калимаи ҳамнисбат ташкил намеёбад. Ба ин гурӯҳ танҳо чумлаи пайрави хабар дохил мешавад, вай бар эзоҳи қонишинҳои ишоратие меояд, ки вазифаи хабари сарчумларо иҷро менамоянд; 2) чумлаҳои мураккаби тобеъ, ки дар сарчумлаи онҳо калимаи ҳамнисбат як хел вазифаро адо намекунад: а) дар як қисми онҳо калимаи ҳамнисбат унсурҳои созиши чумла ба шумор меравад ва онро аз сарчумла ба ҳеҷ вачҳ истисно кардан мумкин нест; б) дар қисми дигари чунин чумлаҳо калимаҳои ҳамнисбат унсурҳои созиши чумла ба шумор намеравад, онҳо хусусияти факултативӣ дошта, аз истисноии онҳо созиши чумла осеб намебинад. Дар чунин чумлаҳо зарурати он аз ҷиҳати услуб буда, барои ифодаи муносибати субъективии ғоянда, таъкиди матлаб истифода мешавад, дар баъзе мавридҳо ба таъзияи ақуали сарчумла низ таъсир мерасонад.

Калимаҳои ҳамнисбат аксаран абстрактмаъно ва сервазифа мебошанд. Аз ҳамин сабаб дар таркиби сарчумла ба қадом вазифа омадани онҳоро на ҳамеша аз муносибати онҳо ва аъзоҳои дигари чумла муайян кардан мумкин аст. Дар ин гуна таркибҳои синтаксисӣ на танҳо барои қушодану равшан намудани маънои конкретии калимаи ҳамнисбат, балки барои муайян намудани вазифаи синтаксисии он ҳам чумлаи пайрав ёрӣ мерасонад. Масалан, дар чумлаи соддаи ман барои он ба ин ҷо омадам таркиби ҳамнисбати барои он нотамомии чумла ва ногузирии чумлаи пайравро далолат мекунад, вале дар ин ҳолат, яъне бе чумлаи пайрав вазифаи синтаксисии онро муайян кардан мумкин нест, чунки бар эзоҳи он ҳам чумлаи пайрави мақсад омада метавонад, ҳам чумлаи пайрави сабаб. Агар бар эзоҳи ин воҳиди ҳамнисбат чумлаи пайрави мақсад ояд, вай ҳоли мақсад ва баръакс, агар чумлаи пайрави сабаб ояд, ҳоли сабаб мешавад. Чумлаҳои зеринро муқоиса кунед: Ман барои он ба ин ҷо омадам, ки ба шумо хабари хуш расонам. Ман барои он ба ин ҷо омадам, ки дигар ҷои рафт надохтам.

3. **Мутобикати шаклҳои феълӣ.** Дар ташкили чумлаи мураккаби тобеъ мақоми мутобикати шаклҳои феълӣ басо қалон аст. Хабарҳои феълӣ чумлаи пайрав бо тақозои хабари сарчумла дар шаклҳои гуногуни синтаксӣ замони феъл омада метавонад, дар шаклҳои гуногуни феъл воқеъ шудани хабари чумлаи пайрав ба ифодаи маъно ва тобишҳои маъноии худ ин чумла низ марбут аст.

Шаклҳои феълӣ чумлаҳои пайрав мисли дигар воситаҳои алоқа дар таснифи чумлаҳои пайрав низ ёрӣ мерасонад.

Дар забони адабии тоҷик чумлаҳои пайрави гуногуне ҳастанд, ки пайвандак ва калимаи ҳамнисбаташон як хел буда, ҳатто, ба як савол ҷавоб мешаванд. Чунинчӣ: 1) Дилбар ба-

рои он баҳои бад гирифт, ки вақтҳои охир аз дарс мегурехтагӣ ва дарс тайёр намекардагӣ шудааст («Пионери Тоҷикистон»); 2) Ман **барои** он омадам, **ки** ба модарам дар пахтачинӣ ёрӣ расонам («Машъал»).

Чунон ки мебинем, дар ҳар ду ҷумла ҳам калимаҳои якхелаи ҳамнисбат ва пайвандаки тобеъкунандаи **ки** истифода шудааст ва ҳар ду ҷумлаи пайрав ба саволи **барои чӣ?** ҷавоб мешавад. Оё ҳар дуи онҳо як хел ҷумлаи пайраванд? Барои ба ин савол ҷавоб додан ва муайян кардани ҷумлаҳои пайрав ба мо сиғаҳои феълӣ низ ёрӣ мерасонанд. Хабарӣ ҷумлаи пайрав дар мисоли якум бо сиғаи хабарӣ, вале дар мисоли дуюм бо сиғаи шартиву хохишмандӣ ифода гардидааст. Маълум аст, ки хабарӣ ҷумлаи пайравӣ сабаб одатан бо сиғаи хабарӣ, вале хабарӣ ҷумлаи пайравӣ мақсад бо сиғаи шартиву хохишмандӣ ифода меёбад. Пас, ҷумлаи якум пайравӣ сабаб буда, ҷумлаи дуюм пайравӣ мақсад мебошад.

4. **Интонация.** Дар робитаи ҷумлаи пайраву сарҷумла интонация воситаи муҳим ба шумор меравад. Ҷумлаи мураккабе нест, ки ҳиссаҳои он бе интонация ба ҳам алоқаманд шаванд. Дар ҷумлаҳои мураккаби пайвандакдор ҳам интонация мавқеи муайян дорад, аммо дар ҷумлаҳои мураккаби бепайвандак воситаи асосии робита интонация мебошад: **У** намеҳост, мо бо онҳо ҳамроҳӣ кунем (Фотех Ниёзӣ). Шодӣ наомад: кор доштааст («Машъал»).

ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ ПУРКУНАНДА

Ҷумлаи пайравӣ муайянкунанда исм, ҷонишинҳои шахсӣ ва масдарӣ сарҷумларо муайян менамояд. Дар байни ҷумлаи пайрав ва калимаи муайяншаванда муносибати атрибутӣ мавҷуд буда, гоҳо вобаста ба омилҳои гуногуни луғавию грамматикӣ тобишҳои дигари маъноӣ низ ифода мешавад. Дар ифодаи тобишҳои модалӣ мақоми воситаҳои гуногуни луғавию грамматикӣ, алалхусус сиғаҳои феълӣ, басо калон аст.

Аломати асосии ҷумлаи пайравӣ муайянкунанда ин аст, ки вай ба яке аз аъзоҳои субстантии сарҷумла муносибати маъноиву грамматикӣ дорад. Ин гуна аъзоҳои сарҷумла аксар бо исм, қисман ҷонишинҳои шахсӣ ва аҳёнанд масдар ифода мешаванд:

а) **бо исм:** Аҳли хонаводае, ки ин боғро обод карда буданд, дар қатори дигар боғдорон ва деҳқонони он гирду пеш дар он деҳаи қалъамонанд зиндагонӣ мекарданд (Айни);

б) **бо ҷонишин:** Ман, ки баробари **ӯ** аз ҷо хеста дар **рӯ** ба **рӯ**яш рост истода будам, дастони ларзони худро ба гардани латифи атласи сафедмонанди **ӯ** андохтам (Айни). **У**, ки поҳояшро ба замин васеъ гузошта ва дастанаширо аз кисаи пиджакаш нагирифта меистод, сарашро баланд бардошта, чашмо-

нашро нимроғ карда, ахли чойхонаро як-як аз назар гузаронид (Толис);

в) **бо масдар:** Баъд аз ин ман бо сухани ин одам аз чоям ҳеч намеҷунбам: аз ин гуна беасос аз марг тарсида гурехтан, ки рӯзе чанд бор воқеъ мешавад, бо шамшери аскарони сурх кушта шудан ҳазор бор бехтар аст (Айнӣ).

Ба вазифаи калимаи муайяншавандаи сарҷумла ҳамаи навъҳои луғавию грамматикӣ исмҳои истифода мешаванд, вале дараҷаи истифодаи ҳамаи онҳо баробар нест. Масалан, ба вазифаи муайяншаванда исмҳои ҷинси конкрет нисбат ба исмҳои хос фаровонтар меоянд, доираи истифодаи исмҳои маънӣ ҳам нисбат ба исмҳои конкрет маҳдудтар аст. Ин ҳодиса ба маъноӣ моҳияти луғавию грамматикӣ исмҳои вобаста аст.

Ҷумлаи пайрави муайянкунанда аломату хосияти бевосита ва ё бавоситаи предметро нишон медиҳад, яъне ҷумлаи пайрав аломати хоси предмети муайяншаванда, ё ки ҳолату вазъияти онро мефаҳмонад, дар бораи вай маълумот медиҳад:

Ба рӯи ин чорпора, ки се оршин дарозӣ, як оршин бар ва ним оршин баландӣ дошт, як чодиршаби сафедро паҳн карда буданд (Айнӣ). Аз паси ӯ ҷавони хандони миёнақад, ки низ каланд дар китф дошт, падидор гашт (Толис). Дар ҳамин вақт ҷашми ӯ ба пирамарде афтод, ки ба тарафи вай меомад (Раҳим Ҷалил).

Ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда вобаста ба маъноӣ вазифаи ҷумлаи пайрав ва хусусияти исми муайяншаванда ба чанд гурӯҳ тақсим мешаванд:

1. **тавсифӣ:** Фармондеҳ, ки як шахси коматбаланди шоҳбурӯддор ва зардинаи форми туркипуш буд, пас аз болонӯкӣ тоб додани бурӯтҳояш гуфт (Айнӣ);

2. **ташбеҳӣ:** Дар пешонааш як кашкаи сафед дошт, ки мисли ситораи рӯз медурахшид (Айнӣ). Баробари ба замин фаровардани ғалтак аз пасинимҷазираи дарё, ки ба забони дароз монандӣ дошт, завраки хеле калон намудор гардид (Толис). Онҳо дар осмони соф, ки монанди оинаи шаффофи бо ранги кабуд ранг кардашуда медурахшид, чунон менамуданд, ки гуё ҷароғҳои электрикӣ бешуморро дар он ҷо овехта бошанд (Айнӣ);

3. **ҳолӣ:** Донаҳои ашки алмосгун, ки аз ҷашмони дурахшонаш ба рӯи рахшонаш мечакиданд, намуди шабнами сахариро ба рӯи гулбарги сурхи таре чилва медоданд (Айнӣ). Дар як ҷои ин саҳро як работи васеъ, ки атрофаш бо ҳафт поҳса девор печонида гирифта шуда буд, ба назар менамуд (Айнӣ). Ҷашмаш ба расми шавҳараш, ки бар девор, болои сари каравотча овехта шуда буд, афтод (Толис);

4. **таъинӣ:** Ман дар 22-юми октябр аз Тошканд баргашта ба Самарқанд омада, дар он ҷо дар як мактаби миёнае, ки барои бачагони халқҳои маҳаллӣ аз тарафи Ҳукумати Советӣ

кушода шуда буд, муаллим шудам (Айнӣ). Мебоист дар он чо бо Файзулло Хоҷаев, ки барон аз назар гузаронидани корхон хочагии вилоятхо рафта буд, зомехӯрд (Икромӣ);

5. **сехибӣ:** Дарвозаи пешгоҳи паскӯча, ки аз они хавлии ман буд, аз беҳу бунёдаш канда... дидам (Ирфон). Ба ин боғи сабзу хуррам ва сердолу дарахт, ки аз они колхозии ба номи Ленин мебошад, мӯйсафеди ҳафтадсолан бардаму бақувват назорат мекунад («Тоҷикистони советӣ»);

6. **баёнӣ:** Гулбӣ аз падари худ Султонмурод ба синни яксолагӣ ятим монда буд, то синни ҳаштсолагӣ ба дасти модараш Раҳимбегим, ки холаи Одина буд, парвариш ёфт (Айнӣ). Дар тумани Вобканд як деҳа ҳаст, ки онро деҳаи «Шириниҳо» меномиданд (Айнӣ). Аҳмад-маҳдуми муҳандиси Доғиш, ки ўро Аҳмади Қалла меғуфтанд, дар он мадраса хучра дошт (Айнӣ);

7. **тавзеҳӣ:** Дар вақти кофтукови молҳо аз бори Шариф ном саройбон ду қадок чои қабуд баромад, ки ба як нусха рӯзномаи кӯҳна печондагӣ буд (Айнӣ). Вай духтари ҷавони пуррару буд, ки дар китфаш каланд дошт (Толис). То ба расидани мо дар ин куча як-ду ҳазор одам ҷамъ шуда истода буданд, ки аксарияти онҳо форсҳо ва эронӣҳои Бухоро буданд (Икромӣ).

Тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрави муайянкунанда

Ҷумлаи пайрави муайянкунанда калимаи муайяншаванда ро аз ҳар ҷиҳат шарҳу эзоҳ медиҳад ва ба ин восита маъноҳои зиёдеро ифода менамояд. Дар ҳамаи ин мавридҳо муносибати ҷумлаи пайраву аъзои муайяншавандаи сарҷумла атрибутивӣ (муайянкунандагӣ) мебошад. Ин муносибати асосии ҷумлаи пайрав вобаста ба маънои луғавию грамматикӣ ва мавқеи исми муайяншаванда, ба вазифаи исм дар таркиби сарҷумла, вобаста ба тарзу шаклҳои ифодаи хабари ҷумлаи пайрав ва воситаҳои дигари луғавию грамматикӣ таркиби ҷумлаи мураккаб тобишҳои зиёди маъноӣ пайдо мекунад, ки асоситарини онҳо ин чо дарҷ мешаванд:

1) **тобиши шарт:** Каманде, ки бо дасти устози камандандоз партофта шавад, ҳаргиз хато намекунад (Ирфон);

2) **тобиши сабаб:** Абдураҳимбой, ки аз суханони ба гуши худаш форами бои тотор қадре кушода шуда буд, ба сухан даромада гуфт (Айнӣ). Аз хавлии сари куча, ки ба дарёи Бисёр наздиканд, ҳатто об мебарояд (Толис). Лекин кабинети Фирӯза, ки хонаи ру ба боло ва барҳаво буд, салкин ва оромбахш буд (Икромӣ);

3) **тобиши натиҷа:** Аммо дар он миён воқеае рӯй дод, ки ин ақидаи маро зеру забар қард (Айнӣ). Дар он сол дар музофоти Бухоро аҳволе рӯй дод, ки зиндагонӣ ва осоиши ҳама ро зеру забар қард: ин вабои умумӣ буд (Айнӣ). Дар он чо,

аз поёнтари домани кӯҳхо, хандаки дароз канда шуда буд, ки вай пеши селхоро бурида, навзаминро аз хавфи селзеркуни эмин мекард (Толис);

4) **тобиши хилоф:** Ман, ки як умр ба шеърнависӣ кушиш мекардам, аввалин гонорари худро аз наср гирифтам (Айнӣ). Қурбони пудратчӣ, ки коргарон то ҳол уро яке аз худашон ва дилсузӣ худашон медонистанд, ба чуз аз анбори холи сад ман шолӣ бахшидан дигар коре намекард (Айнӣ). Аммо маро, ки ҳеч изхори талаб накардаам ва ба болои ин дар тахти таъқибӣ сиёсӣ ҳастам, мударрис кардаанд (Айнӣ);

5) **тобиши ҳолату вазъият:** Сайёра, ки хомӯшона кори уро тамошо карда меистод, ба дастони ӯ дуздида нигоҳ мекард (Толис);

6) **тобиши замон:** Солҳое, ки ман ба таърихомузӣ шуруъ кардам, таҳқиқоти илмӣ як кори пурнуфуз ва ифтихорӣ ба ҳисоб мерафт (Ақбар Турсун). Ин корро то он даме, ки нусхаи қадимтарини китобат ва ё дастхати устод Рӯдакӣ пайдо мешавад, бояд кард (Аскар Ҳаким). То ба он рӯзе, ки падарам ба ман ин суханхоро гуфта ба насихат сар кард, ман яке аз беғамтарин махлуқон ва яке ва шухтарин ва баттолтарин духтарони кишлок ба шумор мерафтам (Иқромӣ);

7) **тобиши макон:** Акнун вай ба шаҳри худ, ба диёри худ мерафт, ба диёре мерафт, ки дар он ҷо ҳеч таҳлука вайро дунбелагири намекунад (Айнӣ). Ва ба хобгоҳи худ, ки дар ҳавличаи сари долони арк буд, рафт (Айнӣ);

8) **тобиши мақсад:** Босмачиёро маҷоли он намонд, ки рӯй-рост ба майдон бароянд (Айнӣ). Давлат... аз онҳо фармон гирифт, ки бо тамоми рота ба ҳар эҳтимол ҳозир бошад (Ниёзи). Ин тавр бошад, ба забоне, ки мо ҳам бифаҳмем, гап занед! (Айнӣ);

9) **тобиши миқдору дарача:** Соҳиби он қадар либосхое шуд, ки ягон дугона ё хешу табораш надошт (Раҳим Чалил). Баробари ин садо пасу дунболи якдигар ба фосилае, ки шунавандагон он қадар фарқ карда наметавонистанд, аз дуру наздики кӯҳсор ин фаръед такрор ёфт (Айнӣ). Ин вақтҳо ман як одами қаноатпешае шудаам, ки бо нони ҳалолӣ касибиам қаноат мекунам (Ирфон);

10) **тобиши монандӣ:** Мӯйсафед, ки мисли чавонҳо ҷолокона қадам зада меояд, нафақахури шахси мебошад («Садои Шарк»). Ваъдаи падарам он қадар дили маро ба он хона, ки гуё барон азоби бачагон сохта бошанд, розӣ карда натавонист... (Айнӣ).

Воситаҳои алоқаи ҷумлаи пайрави муайянкунанда

Воситаи асосии алоқаи ҷумлаи пайрави муайянкунанда пайвандак ба шумор меравад. Интонация бештар ба таъзияи ақтуалии исми муайяншаванда ва ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаб

хизмат мекунад. Воситаҳои дигари алоқаи ҷумлаи пайрави муайянкунанда: артикли **-е**, калимаҳои ҳамнисбат, воҳидҳои нисби (коррелятаҳо), мутобикати шаклҳои феълӣ, мавқеи ҷумлаи пайрав омилҳои ёрирасони алоқа ва ташкили ҷумлаи мураккаб ҳисоб меёбанд.

Ҷумлаи пайрави муайянкунанда танҳо бо пайвандаки муштараквазифаи **ки** ба сарҷумла тобеъ мешавад. Вай ҳамеша дар аввали ҷумлаи пайрав омада, танҳо барои алоқаманд намудани ҷумлаи пайрав ба сарҷумла хизмат мекунад, дар ифодаи маъно ё тобишҳои маъноӣ саҳме намегузорад. Сабаби серистеъмолии артикль, калимаҳои ҳамнисбат ва воҳидҳои нисбиро ҳам аз абстрактмаъно будани пайвандаки **ки** бояд донист.

Артикли **-е** аломати муҳими созмони ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави муайянкунанда буда, дар алоқани ин ҷумлаи пайрав бо сарҷумла иштироқ менамояд, чунки ҳам артикль ва ҳам ҷумлаи пайрав вазифаи ҷудокунӣ доранд ва барои ҷудо намудани исми муайяншаванда аз гурӯҳи ҳамчинсон ва конкрет намудани он хизмат мекунад:

1. Муллое, ки навбати қабулро ба ман дода буд, маро дар роҳрав дида гуфт (Айнӣ).

2. Бо ин боронҳои дам ба дами баҳорӣ хомаҳои реги равон, ки дар айёми гармии тобистон монанди кӯҳи оташ гардида, бо андак боде ба ҳар тараф ҳаракат мекарданд, ҳоло вазнин шуда ором гирифта буданд ва оташи туғбенашон фуру ништа буд (Айнӣ).

Дар ҷумлаи якум исми муайяншаванда аз ҳамчинсонаш ҷудо карда шуда, бо аломате, ки ҷумлаи пайрав дарбар мегирад, аз онҳо фарқ мекунад, вале дар ҷумлаи дуюм ҷумлаи пайрав аломатеро ифода мекунад, ки ба предмети муайян мансуб аст, бинобар ин исми муайяншаванда бе артикль воқеъ гардидааст. Азбаски вазифаи асосии артикли **-е** ҷудо кардан аст, вай асосан бо исмҳои ҷинс меояд. Ҷонишини шахси сеюми ҷамъ ҳам маъноӣ умумӣ дорад, бинобар ин артикли **-е** доираи онро маҳдуд ва ҷумлаи пайрав аломати ҳамин гурӯҳи маҳдудро возеҳ мекунад:

Деҳқононе, ки ба сари оббурда баргашта омада буданд, дар ним соат он чоро бо хок гӯрониданд... (Айнӣ). Афсонае ба ёдам мерасад, ки дар бачагӣ падарам гуфта буд (Муҳаммадиев). Онҳое, ки лаб-лаби ҷӯй мерафтанд, ба ҷое рост омаданд, ки об аз ду ҷой роши ҷӯйро бардошта, тамоман ба тарафи киштзор гузаштааст (Айнӣ).

Бо исмҳои ҳос ва ҷонишинҳои шахси омадани артикли **-е** дар забони тоҷикӣ маъмул нест, фақат бо ягон нияти услубӣ воқеъ мегардад. Дар ин гуна мавридҳо муайяншаванда задаи мантиқӣ гирифта, аз байни дигар аъзоҳои ҷумла ҷудо шуда меистад:

Одинае, ки ду дақиқа пештарак барои фаҳмидани хабаре шахси ношиносро бо тадбире бар сари матлаб овард, ҳозир

пас аз калимаҳои тобон он воқеъ мегардад. Ин усули маъмул ва серистеъмоли ин навъи ҷумлаи пайрав мебошад: Аввалин суоле, ки бе ҳеч муқаддима ба мо дода шуд, ҳамин буд (Иқромӣ). Ба идораи Совети кишлоқ як ҷавони хушқаду қомате, ки дар бар либоси оддии сафарӣ, дар даст ҷамадони ҷилдо-ре дошт, даромада омад (Раҳим Ҷалил).

Ҷумлаҳои пайраве ки мубтадои муайяншавандашон бо феълҳои **ҳаст, нест, буд, набуд** омадааст, пас аз сарҷумла меоянд ва ифодакунандаи маънои асосии ҷумлаи мураккаб ба шумор мераванд:

Охир, шояд нест, ки дар васфи баҳор, ишқу муҳаббат, орзую умедҳои ширин, тинчию амонӣ шеър нанависад (Шукуҳӣ).

Ҷумлаи пайраве, ки хабари номин сарҷумларо эзоҳ медиҳад, низ пас аз он воқеъ мегардад:

Дар Бухоро ин аввалин зани маҳаллие буд, ки бепаранчию ҷашмбанд ва бепарда ба кӯча мебаромад, аз ҳеч кас боқе надошт ва ба ҳеч кас аҳамияте намедод (Иқромӣ). Ин ҷо кишлоқи қалоне буд, ки мирони Ҳисор тобистонҳо ба боғу бустони он манзил карда, худро аз гармии тоқатфарсон шаҳри Ҳисор эмин мегардониданд (Иқромӣ).

Ҷумлаи пайраве, ки пурқунандаи бевоситаи суратнаёфта-ро муайян мекунад, пас аз сарҷумла меояд, чунки ин ғуруҳи пурқунандаҳои бевосита ҳамеша дар шафати хабари феълӣ воқеъ мегарданд ва барои муайян намудани маънои онҳо низ хизмат мекунанд. Ҳангоми ҷумлаи пайрав қабул кардан онҳо задаи мантиқӣ мегиранд ва феъл як андоза мустақилтар мешавад:

Ман аз дастони нозуки у гуле гирифтаам, ки рангу бӯи онро ягон гули дигар надошт (Толис). Аммо пушаймон нахурдан асло чунин маънӣ надорад, ки гуё ҳама чиз ва ҳамеша бароям ба осонӣ мӯяссар шуда бошад («Адабиёт ва санъат»).

Ҷумлаҳои пайраве, ки 1) тобиши натиҷа доранд, пас аз сарҷумла ва, баръакс, 2) ҷумлаҳои пайраве, ки тобиши сабаб доранд, дар мобайни аъзоҳои сарҷумла воқеъ мегарданд:

Гуё оташе бар сарам рехта буд, ки ҳама ҷои баданамро сӯхта, обҳои ҷашмавро хушконида фиристода буд (Айнӣ). Ҷавоне, ки дар наздикии мо нишаста буд, ҳамаи гуфтаҳои моро шунидааст («Садон Шарқ»).

Аъзоҳои гуногуни сарҷумларо муайян кардани ҷумлаи пайрав

Ҷумлаи пайрави муайянкунанда ягона ҷумлаест, ки бар эзоҳи ҳамаи аъзоҳои сарҷумла меояд. Аз ҳамин ҷиҳат муайян намудани калимаи муайяншавандаи ҷумлаи пайрав яке аз масъалаҳои муҳим буда, ба таснифоти дурусти ҷумлаи мураккаби тобеъ ёрӣ мерасонад, чунки дар забоншиносии тоҷик ба ҷумлаи пайрави муайянкунанда омехта кардани ҷумлаҳои пай-

рави дигар бисъёр вокеъ шудааст. Ҳамчунин дуруст таъин кардани аъзон сарҷумлае, ки ҷумлаи пайрав онро эзоҳ медиҳад, барои муайян намудани маънои умумии ҷумлаи мураккаб, мавқеи ҷумлаи пайрав ва маънои асосию тобишҳои маъноии он, сабаби истифода гардидан ё нагардидани артикль, калимаҳои ҳамнисбат, пасоянди-ро аҳамияти илмиву амалӣ дорад, чунончи:

мубтадо: Дар ру ба руи Низомиддин марди кӯсаи ғалча, ки дар танаш камзули дароз ва дар сараш каллапуши ироқии чуқуре пушида буд, рост менстод (Иқромӣ);

хабар: Ин марҳамате буд, ки ба бисъёр кам одамон муяссар мешуд (Айнӣ). Вай қорҳое мекунад, ки ҳеч як бегичон накардааст (Иқромӣ);

муайянқунанда: Баъд аз ду-се дақиқа ин хомуши ва оромиро тақар-туқури аробаҳое, ки омада ба дарвозаи хавлича қатор шудаанд, вайрон кард (Айнӣ). Ҷӯраҳо дар сояи дараҳти садае, ки дар як қанори замин рӯида буд, ба болои рош нишастанд (Иқромӣ);

пурқунанда: Мехҳои ҷубинро, ки дар таҳхонаҳо барои ҳайвонбандӣ кӯфта шуда буд, кашида гирифт... (Айнӣ);

ҳол: Ба вазифаи калимаи муайяншавандаи ҷумлаи пайрав аз ҳама бештар ҳоли мақон, замон ва монандӣ истифода мешаванд, дигар ҳолҳо камтар воқеъ мегарданд: Дар бешаи зебои қарибии шаҳр, ки ҷои сайру саёҳати аҳолии Оренбург буд, ҳоло қасе дида намешуд (Иқромӣ). ... дар рӯзе, ки дар шаби гузаштаи он культиватор гум шудааст, ҷӯй вайрон шудааст (Айнӣ). Он аз поён — аз роҳ ҳамчун қабутари сафеди менамуд, ки барои дамросткунӣ ба замин фуromaда бошад (Толис). Қорғарони завод ба ҳолат ва тантанае, ки ба монанди он рӯз аст, байрақҳои сурхи революциониро бардошта шодона ба намоиш баромаданд (Айнӣ). Ӯ ягон ним соат, ки барои мо як рӯз барин намуд, сӯхбат кард (Раҳим Ҷалил);

муҳотаб: Замин — Эй марде, ки маро бо дасти чапу рост, бо дасти росту чап кишту қор мекуни, ман ҳамвора хурокҳои хар гуна ва меваҳои фаровон мебахшамат («Газетаи муаллимон»).

Ҷумлаи пайрави пурқунанда

Ҷумлаи пайрави пурқунанда барои эзоҳи яке аз аъзоҳои сарҷумла омада, маънои онро аз ҷиҳати объекти амал пурра мекунад. Вобаста ба ҳамин ҷумлаҳои пайрави пурқунанда ба ду гурӯҳи қалон ҷудо мешаванд: 1) ҷумлаҳои пайрави пурқунанда, ки барои пурра намудани хабари сарҷумла меоянд ва 2) ҷумлаҳои пайрави пурқунанда, ки барои эзоҳ додан ва қушодани мазмуни аъзои пайрави пурқунандаи бо ҷонишинҳои ишорӣ ифодафтои сарҷумла истеъмол меёбанд.

Чумлаҳои пайрави пуркунанда, ки хабари сарчумларо пурра мекунад

Чумлаи пайрави пуркунанда ба чунин сарчумла тобеъ шуда меояд, ки хабари он ба зикри объекти амал эҳтиёҷ дорад. Чунончи, дар чумлаи «Нурали ба назди Боровиков даромада истода ҳис кард» аъзое, намерасад ва хабари «ҳис кард» аз ҷиҳати маъно нопурра ва эзоҳталаб аст, онро аъзои пайрави пуркунанда ва ё чумлаи пайрави пуркунанда пурра мекунад:

Нуралӣ ба назди Боровиков даромада истода ҳис кард, ки арзашро ба вай гуфта наметавонад (Улуғзода).

Чумлаи пайрави пуркунанда бар эзоҳи хабари сарчумла меояд, ки объекти амали он зикр наёфта бошад:

Захро тасаввур карда наметавонист, ки чӣ тавр бо Алӣ писари кӯри Чалил дар як хона зиндагӣ хоҳад кард ва дар як болин сар хоҳад монд (Ҳаким Қарим). Акнун фаҳмидам, ки осиеби инҳо аз кадом ҷуӣ об гирифтааст (Ирфон).

Феълҳои аз рӯи муносибаташон ба объект гузаранда ва монда мешаванд. Феълҳои гузаранда ҳамеша объект бевосита талаб менамояд. Аксарияти феълҳои гузаранда бо тобеъ намулдани аъзои пайрави пуркунандаи бевосита маҳдуд мешаванд, барои пурра намудани инҳо чумлаи пайрав истеъмоли намеёбад. Вале чунин феълҳои гузаранда низ ҳастанд, ки на танҳо пуркунандаи бевосита, балки чумлаи пайрави пуркунандаро ҳам тобеъ менамоянд. Феълҳои **гуфтан**, **дидан**, **шунидан**, **фаҳмидан**, **пурсидан**, **навиштан**, **гузоштан**, **таклиф кардан**, **фаромуш кардан** аз ҳамин қабиланд:

Ман хозир гуфта будам ва боз меғӯям, кӣ деҳқонон маро заданд, ҳақорат доданд, ҳосилоти вақфро ба ман надода, маро пеш карданд (Айнӣ). Устобобом пурсид, ки Юнусҷонҳои нусхазан дар кучо мешинад (Ирфон). Бо вучуди ин Сирочмаҳдум тангин аҳволи маро дида, таклиф кард, ки чизҳоямро дар хучраи ӯ монам (Айнӣ). Нуралӣ дид, ки Қаромат ба вай нигоҳ карда оҳиста Шодигулоро ниҳта карда монд ва ҷизе ба ӯ гушаки кард (Улуғзода).

Чумлаи пайрави пуркунанда на танҳо барои пурра намудани феълҳои гузаранда, балки барои пурра намудани феълҳои монда низ меояд:

Ман метарсам, ки хонаи тиреза ва печкадори оинанок, кривати симин, куртаҳои шоҳии бухорӣ, рӯймолҳои ғичими гулобӣ, пайпоқҳои абрешимӣ ва ботинкаҳои локӣ... дили туро ба ӯ гарм карда бошанд? (Айнӣ). Аҳмадҷон ҳатто хурсанд буд, ки бо раис дар кабинети ӯ гуфтугӯ хоҳад кард (Улуғзода). Шумо Маҳдум, ҳақ доред, ки ҳамин тавр фикр кунед (Айнӣ). Вай аз ин пеш ҳам умед надошт, ки падару модари Шодигул интиқоби духтарашонро писанд хоҳанд кард (Улуғзода).

Чумлаи пайрави пуркунанда ба гурӯҳи муайяни семантикии феълҳо тобеъ мешавад.

1. Феъли гуфтор, муомила ва муносибат: гуфтан, накл кардан, хабар додан, эълон кардан, маълум кардан, таъкид кардан, илтимос кардан, хоҳиш кардан, таълиф кардан, огоҳ кардан, такрор кардан, илова кардан, эзоҳ додан, арз кардан, таъриф кардан, хотиррасон кардан, манъ кардан, зид баромадан: ...Шодигул бо шавки тамои хикоя мекард, ки чи сон вай аз ин чанд руз пеш дар театри Опера «Евгений Онегин»-ро тамошо кард (Улуғзода). Ноиби қозикалон ба аробакаш маълум кард, ки Қали Қурбонро вакили мурофиаи худ гардонад... (Айнӣ). Ман бовар намекунам, — гуфт бойбача, — ман ҳеҷ бовар намекунам, ки шумо пул харҷ карда, дар хонаатон ош пазонда хуред! (Айнӣ). Аз ту хоҳиш мекунам, ки на худатро дар азоб монон ва на маро (Ҳаким Қарим).

2. Феълҳои, ки дарку эҳсос ва процессҳои фикриро ифода менамоянд: дидан, шунидан, ҳис кардан, донистан, ёд кардан, дарк кардан, пайҳас рафтан, фаҳмидан, фикр кардан, фаромуш кардан, гумон кардан, шубҳа кардан, пай бурдан, мулоҳиза кардан, тасаввур намудан ва ғайра.

Лекин шунидам, ки шумо аз дунбологириям дар ҳақки ман бадгумон шудаед (Айнӣ). Ман донистам, ки овозаи мардум рост будааст (Иқромӣ). Вай дарк кард, ки ҳам ин кӯрпаи мулоим ва гарм, ҳам ин болишти пари ку, ҳам ин бистар ва ҳамин хонаю чизҳои он аз он Анвар аст (Иқромӣ). Аммо фикр кардам, ки «шояд ба дафъаи аввал ордро аз кадри даркориаи зиёдтар бирӯён карда бошам» (Айнӣ). Қалонҳои гумон мекунам, ки мо, бачагон, нодон ҳастему ба фаҳми ин корҳои намеравем (Ирфон). Дигар Мухтор шубҳа намекард ки масъала дар бораи духтари директор меравад (Иқромӣ).

3. Феълҳои хурсандшудан, шарм доштан, хайроншудан, дудилашудан, афсӯсхӯрдан, тааҷҷуб кардан, одат кардан, чуръат кардан ва монанди инҳо: Ман шарм доштам, ки дигар шикоят кунам (Айнӣ). Ман хеле афсӯс мекунам, ки ин чанҷол имрӯз яктарафа нашуд (Айнӣ). Ҳоло Зайнаб метавонист ва муҳайё буд, ки ҳар як кадоми ӯро, ҳатто дағалиҳои ӯро низ чун изхори ишқу муҳаббат ба ҳудаш талқин кунад (Иқромӣ). Ҳар нафас интизор буд, ки Боровиков ӯро чеғ мезанад (Улуғзода).

**Чумлаи пайрави пуркунанда, ки ҷонишинҳои ишоратиро
эзоҳ медиҳад**

Чунон ки дар боло қайд шуд, дар чумлаҳои мураккабе, ки чумлаи пайрави пуркунанда хабари сарчумларо эзоҳ медиҳад,

яке аз аъзоҳои сарчумла дарч намеёбад ва ҷумлаи пайрав ва-зифаи ҳамон аъзои дарчнаёфтаре иҷро менамояд. Аммо дар сар-ҷумлаи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, ки ҷумлаи пайрави пур-қунанда ба эзоҳи ҷонишинҳои ишорати меояд, ҳамаи аъзоҳо дарч меёбанд, вале яке аз аъзоҳои сарчумла — пайрави пур-қунанда ба воситаи ҷонишини ишорати ифода меёбад, ки аз маънои предмети ҳоли буда, танҳо хусусияти ишорати дорад. Маънои ҷонишинҳои ишоратиро ҷумлаҳои пайрав конкрет ме-қунанд: Ту ҳаминро нағз дон ва аз хотират набарор, ки хан-дидан, завқидан ин хиёнат қардан нест (Ҳаким Қарим).

Ҷонишинҳои ишорати дар таркиби сарчумла ҳам пурқу-нандаи бевосита ва ҳам пурқунандаи бавосита мешаванд. Пур-қунандаҳои бевоситаи суратёфта бо ҷонишинҳои ишоратии х а м и н, и н, х а м о н, о н ифода меёбанд:

Ман ҳаминро медонам, ки ҳақиқатан бемулоҳизагӣ қар-дам, паст фаромадам (Иқромӣ). Дигар ба он тоқат қардан мумкин нест, ки бинокорон аз бачагон қарздор шуда монданд («Маориф ва маданият»). Як навъ рамзи китобдӯстии у дар ҳамин ҳам аён мешавад, ки рӯзи фавташ бастаи калони ки-тобро ба хонаамон оварданд («Комсомоли Тоҷикистон»). Дар айни ҳол дар бораи он фикр мекард, ки Шодигул меравад ва ё бо бачагони хурдсолар танҳо мемонад (Улуғзода). Ин хо-лати руҳияи у аз ҳамин маълум мешуд, ки падар вақти гуф-тани ин суҳбатони афсӯсхӯрона ангуштонашро ҳаму рост ме-кард, магар у ҳар моҳ ба ҳар сад танга чанд танга афтодани он фондаи сангинро ҳисоб қарда медид (Айнӣ).

Ҷонишинҳои ишоратие, ки дар таркиби сарчумла меоянд, аз ҷиҳати муносибаташон ба хабар ва устувору ноустувори-ашон ба ду гурӯҳ тақсим мешаванд: 1) ҷонишинҳое, ки беш-тар аҳамияти услубӣ дошта, дар таркиби сарчумла наомада ҳам метавонанд. Муқоиса қунед:

а) Аз ин воқеа ман ҳаминро пай бурдам, ки барои дар Бу-хоро шӯҳрат ёфтан ва шогирд ҷамъ қардан он қадар муллои хуб будан шарт набуда, балки як дараҷа хунарманд ва фи-ребгаргар будан ва худситоӣ қарда, худро мулло нишон до-дан ё ин ки ҳучраи бисёреро ба даст дароварда ба муллоба-чагони беҳучра дода, онҳоро ба ин восита ба худ шогирд қар-да гирифтани шарт будааст (Айнӣ).

б) Қам-қам пай бурдам, ки ҳаким ва файласуф будани до-муллои ман танҳо дар ин аст, ки худро ба ҳакимӣ ва файла-суфӣ шӯҳрат додан меҳоҳад (Айнӣ).

2) ҷонишинҳое, ки дар таркиби сарчумла омадани онҳо хатмист ва онҳо барои сурат гирифтани хабари сарчумла низ ёри мерасонанд: иборат аст, иборат буд, мо-нанд аст, монанд буд, наемонад ва хабарҳое, ки ҷонишини ишорати ба қисми номии он бо изофат(-и) тобеъ шудааст: Баёни воқеа аз ин иборат будааст, ки дар он солҳо бемории тоун дар сарзамини Хоразм паҳн мегардад (Ирфон).

Дар оғуши ин табиати зебо сайр карда гаштани ду кас, ки нисбат ба ҳамдигар нияти баде надоштанд ва сӯҳбати шармгинонае мекарданд, ҳеч ба он намонд, ки ахлоки советиро вайрон карда бошад (Икромӣ).

Тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрави пурқунанда

Тобишҳои бисёри маъноӣ пайдо кардани ҷумлаи пайрави пурқунанда ба се чиз вобаста аст: 1) хабари ҷумлаи пайрави пурқунанда бо ҳамаи сифаҳои феълӣ ифода ёфта метавонад ва ин имконият медиҳад, ки ҷумлаи пайрав тобишҳои зиёдеро ифода намояд; 2) ҷумлаи пайрави пурқунанда хабархоеро эзоҳ медиҳад, ки онҳо маъноҳои бисо гуногунро дарбар мегиранд ва вобаста ба онҳо ҷумлаи пайрав бо сифаҳои матлуб омада тобишҳои зиёд пайдо мекунад; 3) дар таркиби ҷумлаи пайрав калимаҳои модалӣ ва ҳиссаҷаҳо омада, боиси ифодаи тобишҳои гуногуни маъно мегарданд.

Ҷумлаи пайрави пурқунанда тобишҳои зерини маъноӣ дошта метавонад:

1) **тобиши мақсад.** Ҷумлаҳои пайрави пурқунанда, ки феълҳои талаб кардан, рози шудан, нишон додан, фармудан, хоҳиш кардан, илтимос кардан, кушиш кардан, гуфтан, хоستانро эзоҳ медиҳанд ва хабари онҳо бо аорист ифода мешавад, тобиши мақсад доранд:

У ба ман фармуд, ки аз лой ба шакли чароғҳои сиёҳи кадимӣ чилиме созам (Айнӣ). Баъд аз як поси шаб сохиби ҳавли аз пушти хучра, ки равзани танге ба тарафи кӯча кушода мешуд, маро чеғ зада илтимос намуд, ки як сари кадам ба базми ӯ биравам (Айнӣ);

2) **тобиши сабаб.** Ҷумлаҳои пайрави пурқунандае, ки дар эзоҳи хабарҳои ҳолии мисли афсӯс хӯрдан, тарсидан, ранҷидан, ҳайрон шудан, шарм доштан, маҷбур шудан меоянд, тобиши сабаб мегиранд. Хабарҳои ин гуна ҷумлаҳои пайрав ҳам бо аорист ва ҳам бо сифаи хабарӣ ифода мешаванд:

Ман дар бораи Рустамча ва Азими деҳҷағӣ маълумоти кӯтоҳе ба гирдомадагон додам ва афсӯс хӯрдам, ки Азими деҳҷағӣ номард гурехта рафтааст (Айнӣ). Мо тарсидем, ки агар босмаҷи ба деҳаи мо ояд, молҳои моро ҳам тороҷ хоҳад кард (Айнӣ). Ман ҳайрон шудам, ки тирезаи дутабақаи хона кушода аст (Икромӣ);

3) **тобиши натиҷа:** Ҳамаи ин камбудӣ ва норасоӣҳо ба он оварда расониданд, ки нимсолаи якуми соли хониши 1965—1966 як ҳазору 526 нафар хонандагон программаи таълимиро аз худ накарданд («Маориф ва маданият»).

Воситаҳои грамматикӣ алоқаи ҷумлаи пайрави пурқунанда

Воситаи асосии робитаи ҷумлаи пайрави пурқунанда пайвандаки ки мебошад. Бо ин пайвандак ҳамаи навъҳои ҷумлаи пайрави пурқунанда меояд. Ин пайвандак на танҳо нутқи мазмун, балки айнан нақлшударо ҳам ба сарҷумла тобеъ менамояд.

Ҷумлаи пайрави пурқунандае, ки калимаҳои ҳамнисбати сарҷумларо эзоҳ медиҳад, ба сарҷумла танҳо бо пайвандаки ки тобеъ мешавад:

Инро доништа монед, ки халифа ин қадар пулро барои шуморо ба худаш зан кардан сарф накардааст (Айни). Аммо ҳаминаро ба шумо мегӯям, ки вақте ки ба колхоз мебаромедам, сурхии сари биниам, бозбӯғти бечорагиам як майдон буд халос (Ҳаким Қарим).

Бо пайвандаки дар бораи он ки (ин ки), дар хусуси он ки (ин ки), аз хусуси он ки (ин ки) ба сарҷумла ҷумлаҳои пайрави пурқунандае тобеъ мешаванд, ки объекти муҳокимаро мефаҳмонанд:

Шодӣ аз рӯ ба рӯи хона ба стул нишаста, бо вай гап саркард, дар бораи он ки қорҳои то ба ҳол кардашуда уро қаноат намекунанд, дар бораи он ки фақат «планро иҷро кардам» гуфта нишастан ва қаноат ҳосил кардан нағз нест ва боз дар бораи бисёр чизҳо (Иқромӣ). Дар хусуси он ки ҳоло мардум ба ҷӣ қор машғуланд, касе чизе нагуфт («Садои Шарк»). Аз хусуси он ки ҳозир ҳам ақлу ҳуши онҳо аз ақлу ҳуши мо, падаронашон, расотар аст, ман ба шумо гап зада намешинам (Ҳаким Қарим).

Калимаҳои пайвандакии гуфта ва гӯён аслан феъли ҳол мебошанд, вале онҳо барои ба ҳам тобеъ намудани сарҷумла ва як қатор ҷумлаҳои пайрав низ истифода мебаранд. Дар чунин вазифа аз хусусиятҳои феъли ва ҳолии онҳо қариб ҳеҷ чиз боқӣ намеремонад, онҳо вазифаи пайвандакиро адо мекунанд:

— Ман, — гуфт Ашур ба дастаи каланд такъя карда, — баъд аз ба қалъа рафтани бой як қадар осуда мешавем гуфта гумон карда будам... (Айни). Ятим таклифи туркманро қабул кард ва дар дили худ «дер» ҳам шавад, мақсадам аз ин ҷо ҳосил хоҳад шуд гӯён хурсандӣ кард (Айни).

Пайвандакҳои гуфта ва гӯён ба гуфтугӯ хос мебошад. Сабаби дар асарҳои бадеӣ бо нутқи айнан нақлшуда омадани онҳо низ дар ҳамин аст.

Интонация дар алоқамандии ҷумлаи пайрави пурқунанда бо сарҷумла воситаи муҳим ба шумор меравад.

Дар ҷумлаҳои мураккаби тобеи бепайвандак бо ҷумлаи пайрави пурқунанда асосан ду ҳел интонация ҳис карда мешавад: 1) интонацияи эзоҳӣ. Дар ин ҳолат дар охири сарҷумла оҳанги талаффуз каме суст шуда, паузаи лаҳзагӣ ба амал

меояд ва сарчумла бо ҳамон оҳанг ибтидо меёбад: Одам дар кӯхистони баланд зиндагонӣ мекунад, аммо барои он ки ба худ ризку рӯзӣ пайдо кунад, мачбур аст, **без ҳам баландтар барояд** (Улуғзода). Бо ҳамаи ин дилам намехост, аз шиносошудан бо ин одам ва омӯхтани ӯ умедамро тамоман канам (Айнӣ);

2) интонацияи баёнии. Дар интонацияи баёнии сарчумла бо оҳанги қатъӣ ва қадре баланд якбора бурида мешавад ва чумлаи пайрав бо оҳанги қадре пасттар оғоз меёбад: Инро ҳукумат барон он қорӣ кардааст, ки нишон диҳад: дар ин ҷо, дар мактаб, ҳамаи шумо якранг ва баробар хастед ва ҳеч яки шумо аз дигаре бартарӣ ва зиёдатӣ надоред... (Икромӣ). Баъд шундаам, ки Шарофатхола ба Сураиё гуфтааст, гӯё ман дар кабинет хеле роҳ гаштаам, дар назди тирезаи кушод чун хумориҳо кайф карда нишастаам, ким-чиҳо навиштаам, чизе дар зерӣ лаб хондаам... (Икромӣ).

Ҷои чумлаи пайрави пуркунанда

Аксарияти чумлаҳои пайрави пуркунанда пас аз сарчумла меоянд ва ин табиист, чунки чумлаҳои пайрави пуркунанда асосан хабари сарчумларо пурра мекунад, ки вай бештар дар охири чумла меояд:

Вай дар болои машинаи боркаш ба Таги Чинор равон шуда аз дур дид, ки Мунира аз баландӣ фурумада истодааст (Улуғзода). Шумо бояд инро донед, ки хоҳ чаноби Қорӣ бошанд, хоҳ ягон шахри дигар, ба деҳаи шумо, ки аз шаҳр дур аст, омада дар ин ҷо заминдор шуда ба деҳқонӣ машғули карда наметавонанд (Айнӣ).

Чумлаҳои пайрави пуркунандае, ки ба сарчумла ба воситаи калимаҳои **гуфта** ва **гӯён** тобеъ мешаванд, ду хел воқеъ мегарданд:

а) чумлаи пайрави пуркунанда пеш аз сарчумла меояд:

Амлоқдор ҳамин ҷо фурумадаанд гуфта шунда будам, он касро ё ин ки Ӯрмон Полвонро дидани будам (Айнӣ);

б) чумлаи пайрави пуркунанда дар байни аъзоҳои сарчумла меояд: Дар ин аҳвол Қорӣ-Ишкамба... «ба умеди зиёд кардани пул аз пулҳои мавҷудаам мурдаҷудо мешавам» гуфта ҳасрат меҳурд (Айнӣ).

Ҷои чумлаҳои пайраве, ки ҷонишинҳоро эзоҳ медиҳанд, низ ҷолиби диққат аст. Ин гуна чумлаҳои пайрав аксар вақт пас аз хабари сарчумла меоянд. Азбаски ҷой ва тарзи ифодаи ҷонишинҳо дар таркиби сарчумла мухталиф аст, баъзан пас аз ҷонишинҳо, дар байни аъзоҳои сарчумла омадани чумлаи пайрави пуркунанда мушоҳида мешавад. Мисол:

— Ба ин, ки дигарон бурда нобуд кунанд, дилат мешавад? — гуфт бой (Айнӣ). Ба Абдулло маълум шуд, ки масъа-

ла аз он, ки модари Мухтор мегӯяд, хеле нозук ва муҳим аст (Икромӣ).

Дар чумлаҳои мураккаби тобеъ, ки чумлаи пайрави пуркунанда бе пайвандак тобеъ шудааст, агар мақсад ва мазмуни асосӣ дар чумлаи пайрав ифода ёфта, он таъкид карда шавад, пш аз сарчумла меояд:

— Чор таноб буданаш дар ҳамин хати тарака навишта шудааст, гуфтам-ку (Айнӣ). Хонда метавонед, мегуям, нашунидед? — гуфт Сафар шурида ба Мирзо (Айни). Зани ман касал шуда монд, духтур ба касалхона бар, гуфт (Улуғзода).

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ МУБТАДО

Чумли пайрави мубтадо сохиби аломати сарчумларо ифода мекунад. Чумлаи пайрави мубтадо ба сарчумла ба воситаи пайвандаки ки алоқаманд мешавад: Аз рамузи гап маълум шуд, ки Расулбобо танҳо мондаасту раис ба ҷои он ду ҷавони хирманкуб одам меҷуяд (Насриддинов).

Дар ин гуна чумлаҳои мураккаби тобеъ сарчумла танҳо зоҳиршавии аломатро мефаҳмонад, вале сохиби аломат дар чумлаи пайрав ифода меёбад. Агар чумлаи пайрав ба ибора табдил дода, дар мақоми мубтадои сарчумла гузошта шавад, чумлаи соддаи дутаркиба ҳосил мегардад: Аз гуфтаҳои янғаам ба ман маълум шуд, ки падари онҳо баққоли деҳаи худ буд (Улуғзода). — Баққоли деҳаи худ будани падари онҳо аз гуфтаҳои янғаам ба ман маълум шуд.

Хабари сарчумла бештар дар тарзи мафъулии феъл меояд. Ин яке аз аломатҳои муҳимми чумлаҳои мураккаби тобеъ аст, ки дар таркибашон чумлаи пайрави мубтадо доранд: Ҳукм шуд, ки аввал Котиби касидаи худро хонад (Айнӣ). Пас аз бартараф шудани гарду ғубор дида шуд, ки дар майдон ғайр аз ҷасади як-ду одам ҷизи дигаре намонда будааст (Айнӣ). Аниқ гардид, ки ниҳолҳо хеле хуб сабзида, даре нагузашта гул карданд ва бор овардаанд (Икромӣ).

Ин гуна чумлаҳои пайрави мубтадорро ба гуруҳи аналитикӣ дохил кардаанд. Чумлаи пайрави мубтадои синтетикӣ чунин аст, ки сарчумла дутаркиба буда, дар вазифаи мубтадо ишорачонишинҳои **ин, он, ҳамин, ҳамон** ва ғайра омада, ба сохиби аломат танҳо ишора кардаанд. Мазмуну маънои чунин мубтадорро, ки вазифаи калимаи ҳамнисбатро адо мекунад, чумлаи пайрав ошкор мекунад: Аз таҷрибаи худам ҳамин маълум шуд, ки аввал ин кирм дар қисми аз миён болои бадани одамай, бештар дар сина ва атрофи он ба ҳаракат меояд (Айнӣ).

Чумлаи пайрави мубтадо вақте ҳамчун иҷрокунандаи вазифаи мубтадои сарчумла воқеъ мегардад, ки хабари сарчумла танҳо саволи ҷӣ талаб мекунад ва ноқисию эзоҳталабии

он ба набудани мубтадо алоқаманд аст. Ин гуна хабарҳо бо чанд калимаҳои феълӣ номӣ маҳдуд мешавад.

Хабари ин гуна сарҷумлаҳо бо феълҳои мондаи шахси сеюми танҳо, ибораҳои феълӣ устувори ба хотир омадан аз хотир баромадан, ба ёд омадан, аз ёд рафтан, аз дил гузаштан, ба назар намудан, ба гӯш расидан, дар хотир доштан ва амсоли инҳо ифода мешавад:

Пас аз бартараф шудани гарду ғубор дида шуд, ки дар майдон ғайр аз ҳасади як-ду одам чизе дигаре намонда будаст (Айнӣ). Ба назараш менамуд, ки одамони чека барои дастгир кардани вай омада истодаанд (Иқромӣ). Холо дар ёдам намондааст, ки ҳамон рӯз буд ё рӯзи дигар (Айнӣ). Аз дили Шодӣ гузашт, ки вай эҳтимол дар майдони ҷанг ҳам бо ҳамин намуди ҳайбатнок ба душманҳо ҳамла карда бошад (Улуғзода).

Ҷумлаи пайрав бар эзоҳи хабарҳои меояд, ки бо калимаҳои модаҷии лозим, зарур, даркор ифода шудаанд. Дар сурат гирифтани хабар бо ин калимаҳо бандакҳои хабарӣ ва феълҳои ёридиҳанда мадад мерасонанд, бе бандаку феълҳои ёридиҳанда ба вазифаи хабар омадани калимаҳои мазкур хоси гуфтугӯ мешавад:

Охир ба падарон зарур аст, ки хешро пурқувват вонамуд кунанд («Маориф ва маданият»). Фақат ба у лозим буд, ки аз пуштибони худ руҳсат гирад (Айнӣ).

Хабари сарҷумлаи ин гурӯҳи ҷумлаи пайрави мубтадо бо исмҳои маънии қонун, мазкур, табиӣ, ор, номус, айб, шарт, мардӣ, номардӣ, гуноҳ, муқаррар, фарз, вочиб, ҳайф, гумон ва амсоли инҳо, ки муносибатро мефаҳмонанд, бо ёри бандакҳои хабарӣ ва феълҳои ёридиҳанда ифода мешаванд:

Дар китобҳо мазкур аст, ки фарзанд ба гардани падар чанд ҳақ дорад (Айнӣ). Шарт нест, ки ин корро худат кунӣ (Раҳим Ҷалил). Ба ман ор аст, ки бузи «бинчок»-и худро ба хари маслуҳи ӯ давонам (Айнӣ).

Хабари сарҷумлаи ҷумлаи пайрави мубтадо бо сифатҳои ифода мешавад, ки муносибати субъектро ифода мекунанд ва тобиши модалият доранд: нағз, хуш, хуб, бад, вазнин, зӯр, мумкин, сахт, душвор, маҳол, муҳим, чоиз, ночоиз, имконпазир, имконнопазир, мумкин, муносибат, мувофиқ, раво, нораво, мафҳум, фаҳмо, муайян, равшан, аён, дуруст, рост, беҳуда, бедарак ва монанди инҳо. Барои ташаккули чунин хабарҳо бандакҳои хабарӣ ва феълҳои ёридиҳанда истифода мешаванд:

Харчи хуб шудааст, ки онҳо хушёрӣ карда на ба тарафи мактул барои хабар гирифтани аҳволи ӯ, балки аз дунболи қотил барои дастгир кардани ӯ дазидаанд. Дар ҳуди ҳамин

чо муайян шуд, ки ба пешвози хола Шариф, Дилбар, Николайхо мебароянд (Икромӣ).

Калимаи маълум ба ин вазифа хеле серистеъмол мебошад:

Маълум аст, ки бо ин усул монда намешуд (Айни). Маълум буд, ки мунтазам фикр мекард, афкораш низ муносиби ҳолаш парешону ноором буданд (Кухзод).

Қолиби маъмули ин қабил ҷумлаҳо хамин аст, ки дар таркиби сарҷумлаи онҳо ҷонишини ишоратӣ ҳамчун калимаи хамнисбат намеояд. Вале бо ниятҳои услубӣ, барои таъкиди матлаб дар таркиби сарҷумла омадани онҳо мумкин аст. Дар ин гуна мавридҳо ҷонишини **ҳамин** низ истифода мешавад ва пас аз ҷонишини ишоратии **ин** ҳиссаҳои таъкидии **ҳа** м низ меояд, ки он ба ҷумла тобиши иловагӣ низ ҳамроҳ мекунад:

Аз таҷрибаи ҳудам хамин маълум шуд, ки аввал ин кирм дар қисми аз миён болои бадани одамони, бештар дар сина ва атрофи он ба ҳаракат меояд (Айни). Ин ҳам маълум аст, ки дар ин атроф аз колхозии мо пеш колхоз нест (Айни). Лекин ин ҳам аҷаб нест, ки ба касофати хамин мешанка дар ягон дом афтада бошад (Айни).

Ҷумлаи пайрави мубтадо бе пайвандак низ меояд. Дар ин қабил ҷумлаҳо роли интонация ва мутобиқати шаклҳои феълӣ калон аст.

Яке аз қолибҳои машҳури ҷумлаи мураккаби тобеи бспайвандак бо ҷумлаи пайрави мубтадо ин аст, ки ҷумлаи пайрав бо таркибҳои ҷонишинии **ҳар кӣ**, **ҳар чӣ**, **он кӣ**, **он чӣ**, **ҳар он кӣ**, **ҳар он чӣ** воқеъ мегардад:

Ҳар чӣ пеш омад, хуш омад (Зарб). Дар ин айёми гарми тобистон аз бошандагони шаҳри Бухоро ҳар кӣ имконият медошт, ба беруни шаҳр, ба деҳа ва боғоти худ мерафт (Икромӣ).

Бисёр тадқиқгарон калимаҳои кас ва чизро ҳамчун ҷонишин ба қалам дода, таркибҳои ҳар кас ва ҳар чизро бо таркибҳои ҳар кӣ, ҳар чӣ дар як қатор мегузоранд. Ва ҳол он ки ин ду гурӯҳи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Калимаҳои кас ва чиз исми буда, ҳангоми бар эзоҳи онҳо омадани ҷумлаи пайрав артиклие қабул мекунанд, бо ҷонишинҳои ишоратӣ меоянд ва ҷумлаи пайрав ба воситаи пайвандаки **ки** ба онҳо тобеъ мегардад. Исмиҳои кас ва чиз мисли ҳама гуна исмиҳо бе ҷонишини ҳар низ ба вазифаи сараъзо ва аъзоҳои пайрав меояд, ки дар ҳамон ҳолат ҳам онҳоро ҷумлаи пайрави муайянкунанда эзоҳ медиҳад.

Тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрави мубтадо

Ҷумлаҳои пайрави мубтадо аз ҷиҳати ифодаи маъно як хел нестанд. Маъноии асосии ҷумлаи пайрави мубтадо ин аст, ки ҳамчун субъекти сарҷумла воқеъ мегардад ва дар ин шакл

вокеъ гардидани он ба таҷзияи актуалии чузъҳои чумлаи мураккаб вобаста мебошад. Азбаски субъекти сарҷумла дар шакли чумлаи пайрав вокеъ мегардад, вай барои ифодаҳои мазмунҳои объективию субъективӣ кодир мебошад. Тобишҳои маъноӣ чумлаи пайрави мубтадо ба муносибати қисматҳои он, ба тарзи ифодаи сарҷумла ва чумлаи пайрав вобаста мебошад.

1) **тобиши натиҷа ва хулоса:** Пас маълум мешавад, ки ҳукумати подшоҳӣ нон аз мо меҳурд ва ба хуни мо теги худро тез мекунад; пас маълум мешавад, ки ҳукумати подшоҳӣ шарикӣ сармоядорон ва гумоштагонӣ соҳибони корхона ва заминдорони қалон будааст; ба иборати дигар, маълум мешавад, ки ҳукумати подшоҳӣ сардори дуздон ва панҷьякхӯри роҳзанон будааст (Айнӣ). Аз ин мебарояд, ки духтаратон ба он мардак даъво қардан намеҳоҳад (Иқромӣ);

2) **тобиши шарт:** Ҳар кӣ аз он гузарад, моро меид (Толӣ). Ҳар кӣ ба мо дастдарозӣ кунад. Бо хуни хеш, албатта, бозӣ кунад (Турсунзода). Ҳар кӣ бо душмани халқ раван аст чу баҳр, Зуд бошад ки сари хеш чу гирдоб хӯрад (Сайидо). Хеле хуб мешуд, ки аз аҳволи ӯ хабар гирифта меистод (Муҳаммаднӯв);

3) **тобиши сабаб:** Сазовори таҳсин аст, ки вай пеши роҳи онҳоро гирифта тавонистааст (Раҳим Чалил). Чои таассуф аст, ки шумо, дӯсти азиз, инро вазифаи дуюмдараҷа шумурдаед («Садои Шарк»). Бинобар ин чои табрик аст, ки шумо ба чои фарзанди вафотъёфтаатон фарзанди навхези ба қамолрасидае доред (Айнӣ).

4) **тобиши мақсад:** Аз ин ҷиҳат лозим меояд, ки пули қарздорӣ худро ба ғоидаи муайян гардонем (Айнӣ). Лекин ба мо ғуломонашон фарзу воҷиб аст, ки ҳамеша дар бораи хуши табӣ он ҳазрат кӯшиш кунем (Иқромӣ).

Чумлаи пайрави хабар

Чумлаи пайрави хабар хабари сарҷумларо, ки бо ҷонишинҳои ишоратӣ ва таркибҳои ҷонишинӣ ифода ёфтааст, шарҳу эзоҳ медиҳад. Ба вазифаи хабари сарҷумлаи чумлаи пайрави хабар ҷонишинҳои ишоратӣ **ин, он, ҳамин, ҳамон, чунин, чунон**, таркибҳои **ин хел, ин ҷо** меоянд. Ба ин вазифа қалимаву таркибҳои мазкур ба воситаи бандакҳои хабарӣ ва феълҳои ёридиҳанда истифода мешаванд, бевосита омадани онҳо ба нутқи гуфтугӯ мансуб аст: мураккаби ишоратӣ ва таркибҳои ҷонишинӣ, ки ба вазифаи хабари сарҷумла омадаанд, далолат мекунад. Аз ин рӯ чумлаҳои пайрави хабар маъно ва муносибатҳои зиёдеро ифода менамоянд:

1) **маъноӣ муайянкунанда:** Одами хуб он аст, ки аз қори бад рӯ метобад, ба ҳама дасти ёрӣ дароз мекунад, манфиати мардумро ҳимоя мекунад («Қомсомоли Тоҷикистон»). Бехта-

рин хусусияти вай ҳамин аст, ки аз сахтию машаққат ҳаросида, рӯ ба ноумедӣ намекунад;

2) **тебиши сабаб:** Бадни кор дар ин аст, ки вай аз ҳамаи асрори давлати мо, аз қорҳои ҳарби, аз захира ва яроқҳои мо хабар дорад (Иқромӣ). Сабаби «обҳона» номидани ин ҳабсхона ин буд, ки инҳо ҳам монанди обҳона — ҳалочоҳо ҳамеша мартут, бадбӯй ва мулаббас буданд (Айнӣ);

3) **маъноӣ мақсад:** Орзуи ягонаи мо ин аст, ки фарзандонамон хушбахт бошанд («Машғал»). Мақсадаш ин буд, ки дар роҳи ду занро ба навбат ба марқаб савор мекунонад ва худаш пиёда меравад (Айнӣ). Омадани Мухтор маҳз барои ҳамин буд, ки ба ҳонаи онҳо ин мори захрнокро — рашкро дарорад (Иқромӣ);

4) **маъноӣ қиёс:** Фарқи ин ду бародари дугоник аз якдигар танҳо ҳамин буд, ки яке серғап буди дигаре камғап («Машғал»). Тафовути ин ҷумла дар ҳамин аст, ки фикр дар он равшантар ифода шудааст («Садои Шарқ»);

5) **маъноӣ монандӣ:** Рақси ин духтари симбар чунин аст, ки гуё товуи меҳромида бошад («Садои Шарқ»);

6) **маъноӣ шарт:** Шарти ман ҳамин, ки ба ҳеч кучо наравад (Ҳаким Қарим);

7) **маъноӣ натиҷа:** Натиҷаи кор ҳамин шуд, ки дар хусуси бетаъхир сохта шудани станцияи дизелии калонтаре қарор қабул карданд («Садои Шарқ»). Таъсири дигари ин байтбарак ва ин мусоҳиба ба ман ин шуд, ки ҳамаи монетаҳои пешпо зада, дигарбора қазм кардам, ки ба Бухоро рафта ҳонам (Айнӣ). Хулосаи гап ҳамин шуд, ки пагоҳ боз ҳама дар ҳамин ҷо ҷамъ мешудаем (Раҳим Ҷалил);

8) **маъноӣ тарз ва дараҷа:** Аз рӯи қавли онҳо, тариқан ба амал овардани ҷазои сангсоркунӣ чунин будааст, ки гунаҳгори дар майдон то миёнаш дар замин меғуронидаанд (Айнӣ). Идораи мактаб дар ҳонаи тайёр ҷой гирифта бошад ҳам, тартиби даруни он чунон буд, ки дили кас зик намешуд (Иқромӣ);

9) **маъноӣ пурқунанда:** Аҳамияти матни «Варианти Б» (Мухтасари тарҷимаи ҳоли ҳудам) боз дар он аст, ки муқоисаи он бо «Варианти А» ва ҳатто муқоисаи он бо китоби якум ва дуввуми «Ёддоштҳо»-и муаллиф ҷузъиёти усули баён ва ҳунари нависандагии Айниро дар ҳаракат, дар таҳаввул нишон дода метавонад (Қамол Айнӣ). Аммо таъҷуб дар ин ҷост, ки муаллим ҳам таҳсин кард ва ҳеч гумон накард, ки ман аз вай сохтакорӣ омӯхта, ба қор дароварда бошам ва маро дар рӯзи дуввум ба сархати дуввум гузаронид (Айнӣ).

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ ҲОЛ

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ АНДОЗАЮ МИҚДОР

Чумлаи пайрави андозаю миқдор то кадом андоза ва чи қадар ичро шудани амали сарчумларо шарҳ медиҳад: *Вай баъд аз ба ҳуш омадан ба руйкани, муйкани оғоз кард, ба андозае муи сафедаш аз хуни рухсораш лолагун гардид* (С. Айни, Куллиёт).

Дар ин мисол чумлаи вай баъд аз ба ҳуш омадан ба рӯйкани, муйкани оғоз кард сарчумла ва муи сафедаш аз хуни рухсораш лолагун гардид пайрави миқдору андоза мебошад, ки ба воситаи пайвандаки ба андозае ки ба сарчумла тобеъ гаштааст.

Мисоли дигар: *Ман забони тоториро ба воситаи матбуот, ба қадре ки тарҷима карда тавонам, ёд гирифта будам* (С. Айни, Куллиёт).

Дар ин мисол чумлаи ман забони тоториро ба воситаи матбуот ёд гирифта будам сарчумла ва тарҷима карда тавонам чумлаи пайрави андозаю миқдор мебошад, ки ба воситаи пайвандаки ба қадре ки ба сарчумла тобеъ гаштааст.

Мисолҳо: *...Онҳо як қисми бандиёро дар ҳамин «регхона», ба қадре ки ҷо ғунҷоии меод, андохтанд* (С. Айни, Куллиёт). *Ҳар қадар ки молашон зиёд шудааст, ҳамон қадар ҳам зиёдтар одам кор фармуда, зиёдтар заминро ба даст даровардаанд* (С. Айни, Дохунда). *Ҳар қадар ки фоида зиёд мешуд, иштиҳои пахтачиёни гурусначашм ҳамон қадар зиёд мегардид* (С. Айни, Куллиёт).

ҶОИ ЧУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ АНДОЗАЮ МИҚДОР

Чумлаҳои пайрави андозаю миқдор пеш аз сарчумла бо пайвандакҳои ба андозае ки, ҳар қадар ки, ҳар чи қадар ки, ба қадре ки меоянд:

Ҳар қадар ки ман мехоридам, талаби хориш ҳамон қадар зиёдтар мешуд (С. Айни, Куллиёт). *Ба қадре ки рӯзи тӯй наздик омада, хароҷот зиёд шудан мегирӣфт, қарзи вай ҳам зиёдтар мешуд* (С. Айни, Дохунда).

Баъзан чумлаҳои пайрави андозаю миқдор дар мобайни сарчумлаҳо меоянд: *Бачагон, чи қадар ки дар дилашон хоҳанд, бози ва даводав мекарданд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ҳалқҳои ба пой одам андохта мешудагӣ он, ба дараҷае ки рони одамро ғунҷонад, васеъ буд* (С. Айни, Фуломон).

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ ТАРЗ

Чумлаи пайраве, ки чи тарз ва дар кадом ҳолату вазъият ичро шудани амали сарчумларо мефаҳмонад, чумлаи пайрави тарз номида мешавад. Чунончи, дар чумлаи *Урмон-Полвон*

дар ҳолате ки тарафи ба пеши худаи партофташудаи дастархонро нигоҳ дошта ба паҳн кардани он ба маҳрамони худ ёрӣ меод, сухани худро давом кунонид (С. Айнӣ, Ғуломон). Тарафи ба пеши худаи партофташудаи дастархонро нигоҳ дошта ба паҳн кардани он ба маҳрамони худ ёрӣ меод чумлаи пайрави тарз буда, тарзи воқеъ гаштани амали сарчумла — Урмон-Полвон сухани худро давом кунонд-ро шарҳ додааст.

Мисоли дигар: Шахси ношинос аз ин дарёёфти ногаҳонии ҳамсӯҳбати ношиноси худ дар ҳайрат афтода, бе ин ки ба пурсиши ӯ ҷавоб диҳад, ба ӯ нигоҳ карда истод (С. Айнӣ, Куллиёт).

Дар ин чумла шахси ношинос аз ин дарёёфти ногаҳонии ҳамсӯҳбати ношиноси худ дар ҳайрат афтода ба ӯ нигоҳ карда истод сарчумла ва ба пурсиши ӯ ҷавоб диҳад чумлаи пайрави тарз мебошад, ки ба сарчумла ба воситаи пайвандаки тобеъкунандаи бе ин ки тобеъ гаштааст.

Чумлаи пайрави тарз асосан бо пайвандакҳои дар ҳолате ки, бе он ки ба сарчумла тобеъ мегардад: *Падарам, дар ҳолате ки аз дидори дӯшташ шод буд, ба модарам гуфт* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

ҶОИ ҶУМЛАҶОИ ПАЙРАВИ ТАРЗ

Чумлаҳои пайрави тарз бо пайвандакҳои дар ҳолате ки бе он ки, бе ин ки дар аввали чумлаҳои мураккаби тобеъ, яъне пеш аз сарчумлаҳо омада ба онҳо тобеъ мешаванд: *Дар ҳолате ки бо таъсири ин сухани охири дар башараҷошон аломати андӯҳ намоён буд, ҳамагӣ аз меҳмонхона баромаданд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Дар ҳолате ки худаи дасташро ба оби сард намезад, ғуломон, ятимон, ҷӯпонон ва чорьяккоронашро хар барин кор мефармуд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Бе ин ки сари худро бардорад, вай ба гирду пеши худ назаре андохт* (С. Айнӣ, Дохунда).

Чумлаҳои пайрави тарз бо пайвандакҳои дар ҳолате ки, бе он ки дар мобайн ва охири чумла меоянд: *Бибиюиша то як ҳафта, бе он ки овозе баланд кунад, чун мӯи оташдида ба худ мепечид* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ман, дар ҳолате ки аз ҳалвои моқтии дар дасташ будагӣ газида гирифта, қатар-қатар мехоидам, ба падарам гуфтам* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Ятим дар даруни дарё ба гунсар савор шуд, дар ҳолате ки худаи бо банди дасташ ба вай бастагӣ буд* (С. Айнӣ, Ятим).

ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ МОНАНДИ

Чумлаи пайраве, ки предметро бо предмети дигар бо роҳи монандкунӣ нишон дода, иҷрои амали хабари сарчумларо шарҳ медиҳад, чумлаи пайрави монандӣ ном дорад.

Вай ин духтарро, ба тавре ки каҳрабо коҳро ва оҳанрабо оҳанро пеш кашад, ба тарафи худ мекашид (С. Айни, Дохунда) *Дар ин чумла вай ин духтарро ба тарафи худ мекашид сарчумла ва каҳрабо коҳро ва оҳанрабо оҳанро пеш кашад чумлаи пайрави монандӣ буда, ба воситаи пайвандаки тобеъкунанда ба тавре ки ба сарчумла тобеъ гаштааст.*

Чумлаҳои пайрави монандӣ бо пайвандакҳои ки, монанди он ки, мисли он ки ва ғайра ба сарчумлаҳо тобеъ мешаванд: Чавон, монанди он ки ёро каядуме неш зада бошад, печу тоб мехурд (С. Айни, Ёддоштҳо). *Вай ба бозича остин афшонда худро ақиб мекашид, мисли он ки ин бозича каядум, ё ин ки ягон газандаи дигар бошад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Чумлаҳои пайрави монандӣ бо пайвандакҳои ба тавре ки, ба тарзе ки, чунсн ки ва гуё ки ба сарчумлаҳо тобеъ мешаванд: Худ, ба тарзе ки ягон хизмати муҳимро бомуваффақият адо карда омада бошад, қамчинаширо бозӣ дошта, ба сарой даромад (С. Айни, Ғуломон).

ҶОИ ҶУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ МОНАНДИ

Чумлаҳои пайрави монандӣ бо пайвандакҳои монанди он ки, мисли он ки, чунон ки, чи тавре ки ва ғайра дар аввали чумлаҳои мураккаби тобеъ, яъне пеш аз сарчумлаҳо меоянд: Чи тавре ки сари бачагонро сила мекунад, ӯ кафи худро ба дами муҳраи он молид (Шарқи сурх). *Чунон ки хоби саҳт бурда бошад, он беқаророна аз паҳлу ба паҳлу мегардид* (С. Айни, Ғуломон). *Монанди он ки ба ман чизе гуфта аз ман нигарони ҷавоб бошад, вай ҷашмони худро ба ман дӯха меистод* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Гуё ки аз дидори Сир ҳанӯз сер нашуда бошад, вай ба панҷараи тарафи шарқии кӯпрӯк такъя карда аз он ҷо ҷараёни оби дарёро тамошо мекард* (Т. Усмон, Қашфи асрор). *Ба тарзе ки маҳмаддоно нишон дода буд, вай думи харро бурида ба хӯрчин андохта роҳи бозорро пеш гирифтааст* (С. Айни, Ғуломон).

Чумлаҳои пайрави монандӣ бо пайвандакҳои монанди он ки, мисли он ки, чунон ки, ки дар мобайн ва дар охири сарчумлаҳо омада, ба онҳо тобеъ мешаванд: Аз даҳонам, чунон ки аз нӯли офтоба бирезад, (С. Айни, Ғуломон).

ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ ЗАМОН

Ҷумлаи пайрави замон вақту ҳангоми иҷро шудан ё нашудани амали сарчумларо шарҳ медиҳад: Вақте ки Азизхон ду рӯз-се рӯз бедарак шуда мерафт, ҷӯраҳояш ёро ба хонаҳои хешовандони худ мебурданд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Баъд аз он ки Қозиҷон-Махдум ба район қозӣ шуда, аз шаҳр рафт, додари маро Дониёлхоча ном бародари калони ӯ ба даст-тёрини худ гирифт (С. Айни, Ёддоштҳо). Ҳамин ки вай мода-рамонро ёд кард, ман худамро ба рӯи палоси айвон партофта, ҳунгас зада мегиристам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Чун аз дарвоза даромадам, Қутбия дар раҳрав ба ман рӯ ба рӯ омад (С. Айни, Ёддоштҳо). Шамол ором нагирифта буд, ки борони барфолуд ба боридан даромад (С. Айни, Ятим).

Дар чумлаҳои мураккаби тобеи мазкур чумлаҳои пайрави замон ба воситаи пайвандакҳои тобеъкунандан вақте ки, баъд аз он ки, чун ва ки ба сарчумлаҳо тобеъ шудаанд.

Чумлаҳои пайрави замон бо пайвандакҳои «вақте ки», «дар вақте ки», «ҳангоме ки». Дар чумлаҳои пайрави ҳоли замон бо пайвандакҳои вақте ки, дар вақте ки паи ҳам воқеъ гардида-ни қору ҳаракат ифода меёбад. Вақте ки Шодӣ калонтар шуда ба озодона чунбондани дасту пой худ қувват пайдо кард, шодии Соро боз ҳам зиёдтар гардид (С. Айни, Ятим).

Дар чумлаи мураккаби боло вақте ки Шодӣ калонтар шуда ба озодона чунбондани дасту пой худ қувват пайдо кард чумлаи пайрави замон ва шодии Соро боз ҳам зиёдтар гардид сарчумла буда, амали чумлаи пайрав пеш аз амали сарчумла ба анҷом расидааст.

Мисолҳо: *Дар вақте ки мо аз ағба фуromaдем, рӯз то-рик шуда меомад (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).*

а) Дар чумлаҳои пайрави замон бо пайвандаки ҳангоме ки қору ҳаракат пеш аз амали сарчумла воқеъ мешавад.

Ҳангоме ки аввалҳои ҷанг писари яккаву ягонаи Фазилат-хола — Саид ба фронт рафт, гирду атрофи хола ҳуввас карда намонд (П. Толис, Ҳикояҳо). Дар ин чумла ҳангоме ки аввал-ҳои ҷанг писари яккаву ягонаи Фазилат-хола — Саид ба фронт рафт чумлаи пайрави замон ва чумлаи гирду атрофи хола ҳув-вас карда намонд сарчумла мебошад, қору ҳаракат дар чумлаи пайрав пеш аз амали сарчумла ба охир расидааст.

б) Бо пайвандаки ҳангоме ки қору ҳаракати сарчумлаву чумлаи пайрав дар як вақт содир мешавад: *Ҳангоме ки ҷавон-мард шинельро аз болояш дур карда хест, офтоб ба канори шаркии осмон гилеми лолагунашро паҳн мекард (П. Толис, Ҳикояҳо). Ҳангоме ки қори ба ҳавзаи ГЭС бетонрезӣ сар ме-шавад, коргарони участкаи дуҷум плитаҳои бетонӣ тайёр кар-да медиҳанд (газ. «Тоҷикистони Советӣ»).*

Чумлаҳои пайрави замон бо пайвандакҳои баъд аз он ки, баъди он ки, баъди ин ки. Дар чумлаҳои пайрави замон бо пайвандакҳои баъд аз он ки, баъди он ки, баъди ин ки амали чумлаи пайрав пеш аз амали сарчумла ба анҷом мерасад:

Баъд аз он ки ман аз ош ҳаққи худро гирифтаам, ту табақ-ро бо боқимондаи ош бардошта ба хонаат мерави (С. Айни, Марги судхӯр).

Дар ин чумлаи мураккаби тобеъ баъд аз он ки ман аз ош

ҳаққи худро гирифтам чумлаи пайрави замон ва ту табакро бо боқимондаи ош бардошта ба хонаат мерави сарчумла мебошад.

Мисолҳои дигар: *Баъди ин ки ҳар ду як стакани оби маъдани шӯртаъми хунукро нӯшиданд ва пиразан — зани Данилов дари қабулгоҳро нӯшида ба хонаи хоб даромада рафт, Данилов сухан сар кард* (Р. Чалил, Шӯроб). *Баъди он ки аз сари чашма хеле дур шуданд, пиразан аз роҳрави бозистода, ба қафо нигоҳ кард* (Р. Чалил, Шӯроб). *Баъд аз он ки аз шаб ду пос гузашт, садои пое аз берун баланд шуд* (С. Айни, Дохунда).

Чумлаҳои пайрави замон бо пайвандаки «пас аз он ки». Кору ҳаракат дар чумлаҳои пайрави замон бо пайвандаки пас аз он ки пеш аз ба вучуд омадани амали сарчумла ба охир мерасад; *Пас аз он ки саворон гузашта, кӯча ором гирифт, вай хост ба як тарафи бозор паси харидорковӣ, биравад* (С. Айни, Фуломон). *Пас аз он ки дастурхони палавро ғундошта ба чойнӯши даромаданд, Ҳаит Амин ба гап даромад* (С. Айни, Фуломон). *Пас аз он ки закотчи ба қатори дигар ғӯсфанд-қаллобони закоти калондода ба Азимшоҳ ҳам як ҷомаи подшоҳи нӯшонда, «ба ҳаққи ҷаноби олии дуо гуфт», ӯ қадре хурсанд шуда ба қӯшхонаи худ рафт* (С. Айни, Дохунда).

Чумлаҳои пайрави замон бо пайвандаки «ҳамин ки». Кору ҳаракат дар чумлаҳои пайрави замон бо пайвандаки ҳамин ки пеш аз ба вучуд омадани амали сарчумла ва баъзан дар як вақт анҷом меёбад: *Ҳамин ки акаам аз болои курсӣ хест, ӯ ҳам оҳиста аз болои барф хест* (С. Айни, Ёддоштҳо).

Дар ин чумла ҳамин ки акаам аз болои курсӣ хест чумлаи пайрави замон ва ӯ ҳам оҳиста аз болои барф хест сарчумла мебошад. Маълум шуд, ки амал дар чумлаи пайрав пеш аз ба вучуд омадани амали сарчумла ба охир расидааст.

Мисолҳо: *Ҳамин ки овози қарсози мушак баромад, аз хона ҳам овози ҷонкоҳи «вой мурдам» гуфтани чанд кас якбора баланд шуд* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Арбоб Носир, ҳамин ки ин шахсро дид, беҳавсалагии аввалаширо гузошта гарму ҷӯшон пешвоз ва пурсупос кард* (С. Айни, Дохунда).

Чумлаҳои пайрави замон бо пайвандаки «пеш аз он ки». Дар чумлаҳои пайрави замон бо пайвандаки пеш аз он ки кору ҳаракат баъд аз ба анҷом расидани амали сарчумла ба вучуд меояд: *Пеш аз он ки ба сари дастархон ош оранд, Қудрат аз сари дастархон хест* (С. Айни, Дохунда). Дар ин чумлаи пеш аз он ки ба сари дастархон ош оранд чумлаи пайрави замон ва Қудрат аз сари дастархон хест сарчумла буда, амали он пеш аз амали чумлаи пайрав ба анҷом расидааст.

Мисолҳо: *Пеш аз он ки тамом шудани маҷлис зълон карда шавад, раиси колхоз дар саҳна намоён шуда гуфт* (С. Айни, Дохунда). *Духтар, пеш аз он ки ҷавоб диҳад, ба вай нигоҳи табассумомезе кард* (С. Айни, Дохунда).

Баъд аз он ки Қозиҷон-Махдум ба район қозӣ шуда, аз шаҳр рафт, додари маро Дониёлхоҷа ном бародари калони ӯ ба дастгирӣ худ гирифт (С. Айни, Ёддоштҳо). Ҳамин ки вай модарамро ёд кард, ман худамро ба рӯи палоси айвон партофта, ҳунгас зада мегиристам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Чун аз дарвоза даромадам, Қутбия дар раҳрав ба ман рӯ ба ру омад (С. Айни, Ёддоштҳо). Шамол ором нагирифта буд, ки борони барфолуд ба боридан даромад (С. Айни, Ятим).

Дар чумлаҳои мураккаби тобеи мазкур чумлаҳои пайравӣ замон ба воситаи пайвандакҳои тобеъкунандаи вақте ки, баъд аз он ки, чун ва ки ба сарчумлаҳо тобеъ шудаанд.

Чумлаҳои пайравӣ замон бо пайвандакҳои «вақте ки», «дар вақте ки», «ҳангоме ки». Дар чумлаҳои пайравӣ ҳоли замон бо пайвандакҳои вақте ки, дар вақте ки паи ҳам воқеъ гардида ни қору ҳаракат ифода меёбад. *Вақте ки Шодӣ калонтар шуда ба озодона чунбондани дасту пой худ қувват пайдо кард, шодии Соро боз ҳам зиёдтар гардид (С. Айни, Ятим).*

Дар чумлаи мураккаби боло вақте ки Шодӣ калонтар шуда ба озодона чунбондани дасту пой худ қувват пайдо кард чумлаи пайравӣ замон ва шодии Соро боз ҳам зиёдтар гардид сарчумла буда, амали чумлаи пайрав пеш аз амали сарчумла ба анҷом расидааст.

Мисолҳо: *Дар вақте ки мо аз агба фуromaдем, рӯз торик шуда меомад (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).*

а) Дар чумлаҳои пайравӣ замон бо пайвандаки ҳангоме ки қору ҳаракат пеш аз амали сарчумла воқеъ мешавад.

Ҳангоме ки аввалҳои ҷанг писари яккаву ягонаи Фазилат-хола — Саид ба фронт рафт, гирду атрофи хола ҳуввас карда намонд (П. Толис, Ҳикояҳо). Дар ин чумла ҳангоме ки аввалҳои ҷанг писари яккаву ягонаи Фазилат-хола — Саид ба фронт рафт чумлаи пайравӣ замон ва чумлаи гирду атрофи хола ҳуввас карда намонд сарчумла мебошад, қору ҳаракат дар чумлаи пайрав пеш аз амали сарчумла ба охир расидааст.

б) Бо пайвандаки ҳангоме ки қору ҳаракати сарчумлаву чумлаи пайрав дар як вақт содир мешавад: *Ҳангоме ки ҷавонмард шинельро аз болояш дур карда хест, офтоб ба канори шарқии осмон гилеми лолагунашро паҳн мекард (П. Толис, Ҳикояҳо). Ҳангоме ки қори ба ҳавзаи ГЭС бетонрезӣ сар мешавад, коргарони участкаи дуҷумлаи плитаҳои бетонӣ тайёр карда медиҳанд (газ. «Тсчкистони Советӣ»).*

Чумлаҳои пайравӣ замон бо пайвандакҳои баъд аз он ки, баъди он ки, баъди ин ки. Дар чумлаҳои пайравӣ замон бо пайвандакҳои баъд аз он ки, баъди он ки, баъди ин ки амали чумлаи пайрав пеш аз амали сарчумла ба анҷом мерасад:

Баъд аз он ки ман аз ош ҳаққи худро гирифтам, ту табақро бо боқимондаи ош бардошта ба хонаат меравӣ (С. Айни, Марги судхӯр).

Дар ин чумлаи мураккаби тобеъ баъд аз он ки ман аз ош

ҳаққи худро гирифтаи чумлаи пайрави замон ва ту табакро бо боқимондаи ош бардошта ба хонаат мерави сарчумла мебошад.

Мисолҳои дигар: *Баъди ин ки ҳар ду як стакани оби маъдании шӯртағми хунукро нӯшиданд ва пиразан — зани Данилов дари қабулгоҳро нӯшида ба хонаи хоб даромада рафт, Данилов сухан сар кард* (Р. Чалил, Шӯроб). *Баъди он ки аз сари чашма хеле дур шуданд, пиразан аз роҳрави бозистода, ба қафо нигоҳ кард* (Р. Чалил, Шӯроб). *Баъд аз он ки аз шаб ду пос гузашт, садои пое аз берун баланд шуд* (С. Айни, Дохунда).

Чумлаҳои пайрави замон бо пайвандаки «пас аз он ки». Кору ҳаракат дар чумлаҳои пайрави замон бо пайвандаки пас аз он ки пеш аз ба вучуд омадани амали сарчумла ба охир мерасад; *Пас аз он ки саворон гузашта, кӯча ором гирифт, вай хост ба як тарафи бозор паси харидорковӣ, биравад* (С. Айни, Фуломон). *Пас аз он ки дастурхони палавро ғундошта ба чойнӯши даромаданд, Ҳаит Амин ба гап даромад* (С. Айни, Фуломон). *Пас аз он ки закотчи ба қатори дигар ғӯсфанд-қаллобони закоти калондода ба Азимшоҳ ҳам як ҷомаи подшоҳи нӯшонда, «ба ҳаққи ҷаноби олии дуо гуфт», ӯ қадре хурсанд шуда ба қӯшхонаи худ рафт* (С. Айни, Дохунда).

Чумлаҳои пайрави замон бо пайвандаки «ҳамин ки». Кору ҳаракат дар чумлаҳои пайрави замон бо пайвандаки ҳамин ки пеш аз ба вучуд омадани амали сарчумла ва баъзан дар як вақт анҷом меёбад: *Ҳамин ки акаам аз болои курсӣ хест, ӯ ҳам оҳиста аз болои барф хест* (С. Айни, Ёддоштҳо).

Дар ин чумла ҳамин ки акаам аз болои курсӣ хест чумлаи пайрави замон ва ӯ ҳам оҳиста аз болои барф хест сарчумла мебошад. Маълум шуд, ки амал дар чумлаи пайрав пеш аз ба вучуд омадани амали сарчумла ба охир расидааст.

Мисолҳо: *Ҳамин ки овози қарсоси мушак баромад, аз хона ҳам овози ҷонкоҳи «вой мурдам» гуфтани чанд кас якбора баланд шуд* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Арбоб Носир, ҳамин ки ин шахсро дид, беҳавсалагии аввалаширо гузошта гарму ҷӯшон пешвоз ва пурсупос кард* (С. Айни, Дохунда).

Чумлаҳои пайрави замон бо пайвандаки «пеш аз он ки». Дар чумлаҳои пайрави замон бо пайвандаки пеш аз он ки кору ҳаракат баъд аз ба анҷом расидани амали сарчумла ба вучуд меояд: *Пеш аз он ки ба сари дастархон ош оранд, Қудрат аз сари дастархон хест* (С. Айни, Дохунда). Дар ин чумла *пеш аз он ки ба сари дастархон ош оранд чумлаи пайрави замон ва Қудрат аз сари дастархон хест* сарчумла буда, амали он пеш аз амали чумлаи пайрав ба анҷом расидааст.

Мисолҳо: *Пеш аз он ки тамои шудани маҷлис эълон карда шавад, раиси колхоз дар саҳна намоён шуда гуфт* (С. Айни, Дохунда). *Духтар, пеш аз он ки ҷавоб диҳад, ба вай нигоҳи табассумомезе кард* (С. Айни, Дохунда).

Чумлаҳои пайрави замон бо пайвандаки «чун (чу)». Қору ҳаракат дар чумлаҳои пайрави замон бо пайвандаки *чун (чу)* пеш аз сар шудани амали сарчумла ба анҷом мерасад: *Чун мо аз Ялангӣ ном манзил гузаштем, ҳар ба канори роҳ баромада, дар зерӣ як дарахти бед истод* (С. Айни, Ёддоштҳо).

Дар ин чумла *чун мо аз Ялангӣ ном манзил гузаштем*, чумлаи пайрави замон ва *ҳар ба канори роҳ баромада*, дар зерӣ як дарахти бед истод сарчумла мебошад.

Чанд мисоли дигар: *Чун чашми ҷӯнописар ба рӯи зебои духтарак афтадааст*, вай ба ҳусну ҷамоли ӯ мафтун шуда ба ӯ нигариста рост истода мондааст (С. Айни, Ёддоштҳо). *Чун ба гузаргоҳи даста наздик расида чашмон ба рӯи онҳо афтод, ман ва Пирак қариб буд аз даҳшат беҳуш гардида, ба замин ғалтем* (С. Айни, Ёддоштҳо).

Чумлаҳои пайрави замон бо пайвандаки «аз бозе ки». Амал дар чумлаҳои пайрави замон бо пайвандаки *ки* ва сарчумлаҳои онҳо дар як вақт рӯй медиҳад:

Аз бозе ки ҳамин бачаи мусофир ба дара омад, бештарини бачагон дар паи бозию шӯҳӣ афтада аз парвариши молҳо бисёр бепарво шуда рафтанд (С. Айни, Дохунда).

Дар ин чумла аз бозе ки ҳамин бачаи мусофир ба дара омад чумлаи пайрави замон ва бештарини бачагон дар паи бозию шӯҳӣ афтада аз парвариши молҳо бисёр бепарво шуда рафтанд сарчумла мебошад. Чумлаи пайрави замон ба воситаи пайвандаки аз бозе ки ба сарчумла тобеъ гаштааст. Мисолҳо: *Аз бозе ки ба қатори нависандагони советӣ даромадам, ман ниҳат доштам, ки хотирот ва ёддоштҳои худро таҳрир намуда ба хонандагон, хусусан ба бачагон ва ҷавонон, пешкаш намоям* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Аз бозе ки худро медонам, ман худро озод нигоҳ доштам* (С. Айни, Ёддоштҳо).

Чумлаҳои пайрави замон бо пайвандакҳои «акнун ки», «ҳоло ки». I. Дар чумлаҳои пайрави замон бо пайвандакҳои *акнун ки*, *ҳоло ки* қору ҳаракат пеш аз сар шудани амал дар сарчумла ба анҷом мерасад: *Акнун ки ба муносибати воқеаи Қорӣ-Ишкамба дар бораи ошнои деринаам — бойбача қадре суҳан ба миён омад, дар болои ӯ ман васеътар истам* (С. Айни, Марги судхӯр).

Дар мисоли мазкур *акнун ки ба муносибати воқеаи Қорӣ-Ишкамба дар бораи ошнои деринаам — бойбача қадре суҳан ба миён омад*, чумлаи пайрави ҳоли замон ва дар болои аҳволи ӯ ман васеътар истам сарчумла мебошад. Қору ҳаракат дар чумлаи пайрав пеш аз амали сарчумла ба охир расидааст.

Мисолҳои дигар: *Акнун ки маро ба болои ин қор дастгир кардӣ, ман ҳамаашро бояд ба ту ҳикоят карда диҳам* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Ҳоло ки аз найнавозӣ ва нақшгӯӣ дилгир шуда ба замин ёзида чашми худро пӯшид, ин ҳаёлот аз аз пештара зиёдтар сарашро фаро гирифт* (С. Айни, Дохунда).

II. Чумлаҳои пайрави замон бо таркибҳои ҳар бор, ҳар гоҳ,

ҳар вақт омада маротиба ва каратро мефаҳмонанд ва қору ҳаракат дар онҳо пеш аз сар шудани амали сарҷумла рӯи медиҳад ва ба сарҷумла ба воситаи пайвандаки ки тобеъ мегардад:

Ҳар боре ки чойҷӯш холӣ мешуд, Пирак давон рафта аз самоворхона чои тоза мевард (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Ҳар гоҳ ки модарам хӯрок мепухт, ман аз хӯрок як коса ба ҳамқишлоқиёни худ бурда медодам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ҳар вақт ки ба ҳавлии ботурчаҳо барои барфрӯбӣ ё тарошакафонӣ мерафтам, духтарча аз ман намегурехт* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

III. Дар чунин ҷумлаҳои пайрав бо пайвандаки ки қору ҳаракат ба охир нарасида, амали сарҷумла сар мешавад: *Ман ҳанӯз оби дандони дар даҳон гирифтаамро макида тамом накарда будам, ки Қорӣ-Ишқамба аз тарафи шарқи раста, аз тарафи мадрасии Қуқалтош, намоён гардид* (С. Айнӣ, Марги судхур).

Дар ин ҷумла ман ҳанӯз оби дандони дар даҳон гирифтаамро макида тамом накарда будам ҷумлаи пайрави замон ва Қорӣ-Ишқамба аз тарафи шарқи раста, аз тарафи мадрасии Қуқалтош намоён гардид сарҷумла мебошад.

Мисолҳо: *Ду таноби боқимондаширо ҳам фурухта писарамро тӯй мекунам гуфта истода будам, ки он декрет баромад* (С. Айнӣ, Гуломон). *Ҳанӯз ҳаво бо садои ин милтиқҳо дар ларза буд, ки ду милтиқ аз ду паҳлуи дарвозаи милицияхона андохта шуд* (С. Айнӣ, Гуломон).

Баъзан ҷумлаи пайрави замон ва пайвандаки ки ба тарзи зерин воқеъ мегардад: *Аз роҳрав ки гузаштед, рӯи ҳавлии хеле васеъ... ба назари шумо намудор мешавад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Дар ин мисол аз роҳрав ки гузаштед ҷумлаи пайрави замон ва рӯи ҳавлии васеъ ба назари шумо намудор мешавад сарҷумла мебошад. Дар ҷумлаи мураккаби мазкур пайвандаки ки дар дохили ҷумлаи пайрав омадааст.

ҶОИ ҶУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ЗАМОН

Ҷумлаҳои пайрави замон бо пайвандакҳои ки, вақте ки, пеш аз он ки, пас аз он ки, баъд аз он ки, ҳамин ки, чун дар аввали ҷумлаҳои мураккаби тобеъ меоянд: *Ҳанӯз дастархон паҳн нашуда буд, ки аз тарафи шаҳр як нафар харсавор намудор шуд* (С. Айнӣ, Дохунда). *Дар вақте ки дастаи ноиб ба деҳаи Бӯлмаҳӯрон расид, масҳарабозӣ боз ҳам болотар гирифт* (С. Айнӣ, Марги судхур). *Пеш аз он ки мо ба ин саволаш ҷавоб диҳем, вай лампаро аз пеши мо бардошта гирифта бурд* (С. Айнӣ, Марги судхур).

Ҷумлаҳои пайрави замон бо пайвандакҳои баъд аз он ки, пеш аз он ки, пас аз он ки, пас аз ин ки, дар вақте ки баъни сарҷумлаҳо меоянд. *Бандии нав, баъд аз он ки қадре*

чашии худро ба чашии Ёдгор дӯхта истод, гуфт (С. Айнӣ, Дохунда). Духтар, пеш аз он ки ҷавоб диҳад, ба вай нигоҳи табассумомезе кард (С. Айнӣ, Дохунда). Арбоб, пас аз он ки ба ҳавли дарун рафта зани худро ба ошпазӣ фармуд, боз омада пеши меҳмони худ дар сари гулхан нишаст (С. Айнӣ, Дохунда). Тута Маша, ҳар гоҳ ки ба хонааш меомад, албатта, аз ману Мухтор хабар мегирифт (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Ман, дар вақте ки бо аскарони сурх ин ҷо омада будам, пурсуков кардам (С. Айнӣ, Дохунда).

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ МАКОН

Чумлаи пайрави макон ҷои иҷрои амали сарҷумларо шарҳ медиҳад. Дар дохили ин гуна чумлаҳои пайрав таркибу ибораҳои ҳар ҷо, он ҷо, дар он ҷо, ин ҷо, дар ин ҷо меоянд. Чумлаи пайрави макон ба воситаи пайвандаки ки ба сарҷумла тобеъ мешавад. *Ҳар ҷо ки илму дониш бошад, манзили ман ҳамон аст (С. Улуғзода, Ибни Сино).*

Дар чумлаи мазкур ҳар ҷо ки илму дониш бошад чумлаи пайрави макон ва манзили ман ҳамон аст сарҷумла мебошад. Ин чумлаи пайрав ба сарҷумла бо пайвандаки ки тобеъ шудааст.

Мисолҳои дигар: *Ҳар ҷо ки хуни ноф рехт, он ҷо ватани ширин (фольклор). Он ҷо ки аён аст, ҳоҷати баён нест (фольклор).*

Баъзан дар сарҷумлаи чумлаи пайрави ҳоли макон мубтадо ифода намеёбад. Ин ҳел ҳодисаҳо дар мақол ва зарбулмасалҳо бештар рӯй медиҳанд: *Он ҷо ки намак хурдӣ, намакдон нашикан (фольклор).*

ҶОИ ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ МАКОН

Чумлаҳои пайрави макон дар аввали чумлаҳои мураккаби тобеъ, яъне пеш аз сарҷумлаҳо меоянд: *Ба ҳар ҷо ки ӯ қадам гузорад, вай ҳама ҷоро мунаввар месозад (Ш. Рашидов, Таронаи Кашмир). Ба ҳар ҷо ки Тӯфон мерафт, вай ҳамон ҷоро ба харобазорон табдил додан мегирифт (Р. Рашидов, Таронаи Кашмир).*

Чумлаҳои пайрави макон баъзан дар мобайни сарҷумлаҳо меоянд: *Мо, кучо ки кор бошад, ба ҳамон ҷо ҳозир мешавем (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).*

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ САБАБ

Чумлаи пайрави сабаб сабаби иҷро шудан ва ё нашудани амали сарҷумларо ифода мекунад:

Ин хабар моро бисъёр парешон кард, чунки ман ба вай зиёда омӯхта шуда будам (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Рамзи ин афсона ба Қорӣ-Нурулло оид аст, зеро ки ӯ ҳам монанди писари он подшоҳ нағз будани чизҳои навбаромадаро тўтивор ёд гирифтааст* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Дар чумлаи якум ин хабар маро бисъёр парешон кард сарчумла, ман ба вай зиёда омӯхта шуда будам чумлаи пайрави сабаб буда, бо пайвандаки чунки ба сарчумла тобеъ шудааст. Дар чумлаи дуюм рамзи ин афсона ба Қорӣ-Нурулло оид аст сарчумла ва ӯ ҳам монанди писари он подшоҳ нағз будани чизҳои навбаромадро тўтивор ёд гирифтааст чумлаи пайрави сабаб мебошад, ки бо пайвандаки зеро ба сарчумла тобеъ гаштааст.

Чумлаи пайрави сабаб калимаҳои ишоратиро эзоҳ медиҳад: *Хадича барои он аз хона баромада натавонист, ки дар берун беист борон меборид* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Чумлаҳои пайрави сабаб ба сарчумлаҳо ба воситаи пайвандакҳои азбаски, чунки, зеро, зеро ки, модом ки, ки, ба сабаби он ки, ба сабаби ин ки, аз сабаби он ки ва чун тобеъ мешаванд.

Азбаски дар ду канори рӯд дарахтони тут сабзида буданд ва дар ҳар ҳафта ё понздаҳ рӯз аз рӯд об мегузашт, бошишгоҳи ман дар шароити онвақтаи Бухоро манзараи хубе дошт (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Ман дар ин ҷо барои таъмини маишат ба хизмати сиёҳи касе муҳтоҷ набудам, чунки Абдулхалил-Махдум ба муқобили хизмати илмӣ ва ёрии маънавии ман, ба ман ёрии моддӣ мекард (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Ман тарсида қадамамро тез-тез мондам, зеро ки онҳоро овозагард ва дузд гумон карда будам (С. Улуғзода, Субҳи чавонии мо).

Модом ки фош гардидани он сир ба худам зарарнок будааст, ман ҷаро фош кунам (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Ман, ки бо таҷрибаи порсола ин ҳолро аз сар гузаронида будам, дар дили худ гуфтаҳои усторо тасдиқ кардам (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Шофёр, аз он сабаб ки дар сари рули ин гуна машинаи азамат нишастааст, фахркунон ба роҳи худ равон мешавад (газ. «Тоҷикистони Советӣ»).

Чумлаи пайрави сабаб ҳам дар таркиби чумлаи мураккаби тобеи бепаивандак бо интонация ба сарчумла тобеъ мешавад: *Хоби Ятим намебурд, ҳаво гарм ва дилгир буд* (С. Айнӣ, Ятим). *Офтоби пагоҳӣ онҳоро дар ҷои дишаба пайдо нанамуд: онҳо рафта буданд* (П. Толис).

ЧОИ ЧУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ САБАБ

Чои чумлаҳои пайрави сабаб дар таркиби чумлаҳои мураккаби тобеъ гуногун мебошад.

Чумлаҳои пайрави сабаб ба сарчумлаҳо ба воситаи пайвандакҳои тобеъкунандаи **чунки**, **зеро**, **зеро ки** тобеъ шуда оянд, ҳатман баъд аз сарчумлаҳо, яъне дар чои дуум меоянд: *Ман аз ин чой ба шумоён намедиҳам, чунки қобили нӯшидани шумоён нест* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Диламонро ваҳм гирифта буд, зеро мо ҳам монанди падару модарамон ба хобҳои бад бовар мекардем* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Чумлаҳои пайрави сабаб бо пайвандакҳои **азбаски ва модом ки** асосан дар аввали чумлаҳои мураккаби тобеъ, яъне пеш аз сарчумлаҳо меоянд: *Азбаски муҳандис (ҳандасадон) буд, нозуқиҳои ин ҳунари худро ба боғчаи худ сарф карда буд* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Модом ки ту аз ҳамин қадар мунозираҳо бо вуҷуди иштирок кардани худат маънии ин калимаҳоро нафаҳмидӣ, дигар ба ту шарҳ ва эзоҳ додани мо бефоида аст* (С. Айни, Ёддоштҳо).

Чумлаҳои пайрави сабаб бо пайвандакҳои **ки** дар мобайн ва пас аз сарчумла низ меоянд: *Вай хурсанд буд, ки акнун ба дом афтондани Дарья осон мешавад* (Р. Ҷалил, Шӯроб). *Асп ҳам, ки дар куҷо будани мақсади соҳиби худро надониста аз давиданҳои беҳосил ба ҷон омада буд, нишонро гирифт* (С. Айни, Дохунда).

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ МАҚСАД

Чумлаи пайрави мақсад мақсади иҷро шудани амали сарчумларо шарҳ медиҳад:

Мо бояд дар оянда ҳамаи роҳҳои мамлакатро созем, то ки аз ҳазинаҳои рӯизаминӣ ва зеризаминии Тоҷикистон меҳнаткашони Тоҷикистон ба хубӣ фоида баранд (С. Айни, Куллиёт).

Фавран аз асп фаромада ба тарафи ӯ давид, то ки бо дӯсти деринаи худ мулоқоти гарму ҷӯшон кунад (С. Айни, Марги судхӯр).

Чумлаи пайрави мақсад калимаҳои ишоратиро низ шарҳу эзоҳ медиҳад. М и с о л:

— *Қариб аз хотир фаромӯш кардаам, — гуфт ӯ, — ман барои ин омада будам, ки Ҳайдарро ёфта ӯро хору мол карда, ба ӯ гӯшту нон хӯронда, ӯро бо Мирзо ошти кунонам* (С. Айни, Куллиёт).

Чумлаҳои пайрави мақсад бо пайвандакҳои **ки**, **то**, **то ки**, **то ин ки**, **барои он ки**, **барои ин ки** ба сарчумлаҳо тобеъ мешаванд:

*Бишнава овози маро мурғи саҳар,
То ки аз рози дилам ёбӣ хабар.*

(М. Тирсунзода)

Дар баробари ба хона дохил шудан сатилро дар пойгаҳ гузошта, зуд ба сандалӣ менишастам, ки поямро гарм кунам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Ў, барои он ки ба назари мастон нанамояд, дар паси дари яктабақои ба тарафи берун кушодашавандаи заминкан меистод (Р. Ҷалил, Шӯроб). Барои ин ки Мухтор аз хоб бедор нашавад, ман сарамро ба курна печонда бесадо мегиристам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

ҶОИ ҶУМЛАҶОИ ПАЙРАВИ МАҚСАД

Ҷумлаҳои пайрави мақсад бо пайвандакҳои ки, то, то ки, то ин ки ба сарҷумлаҳо тобеъ шуда бошанд, одатан баъд аз сарҷумлаҳо, яъне дар ҷои дуюм меоянд: *Вай бардуруғ худро монда шудагӣ барин нишон додааст, то ки қувваи худашро сарфа ва дармони ҳарифро хушк кунад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

*Мепарам рӯ ба ҷанубу ба шимол,
То ки орам ба сари хаси завол.*

(М. Тирсунзода)

Ҷумлаҳои пайрави мақсад бо пайвандакҳои барои он ки, барои ин ки дар аввал ва мобайни ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, яъне пеш аз сарҷумлаҳо ва ё дар мобайни онҳо меоянд:

Барои он ки ҳаллоҷӣ дар ҳаво худро нигоҳ дорад ва галтида сарнағун нашавад, дастӣ онро муттасил тоб дода истодан лозим будааст (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Командир, барои ин ки ба мурофиа ҳалал нарасонад, ба қозихона даромадан нахост (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ ШАРТ

Ҷумлаи пайрави шарт шартӣ иҷро шудани амали сарҷумларо шарҳ медиҳад.

Агар ба Сари Ҷӯй баромада, аз даруни кӯҳсор ба Қӯрғонтеппа пинҳонӣ рафтани шавед, роҳи шумо аз даруни Дарай Ниҳон меафтад (С. Айни, Дохунда). Дар ин ҷумла агар аз Сари Ҷӯй баромада аз даруни кӯҳсор ба Қӯрғонтеппа пинҳонӣ рафтани шавед ҷумлаи пайрави шарт мебошад, ки бо пайвандакҳои агар ба сарҷумла — роҳи шумо аз даруни Дарай Ни-

хон меафтад тобеъ гашта, шартн вокеъ шудани амали онро эзох додааст.

Чумлаи пайрави шарт калимаҳои ишоратиро низ шарҳу эзох медиҳад.

Аъзои оилаи кулак ба шарте кулак мешавад, ки бо вай дар як ҷо бошад, дар таъминоти ӯ зиндагӣ кунад ва дар таъсири ӯ бошад (С. Айни, Қуллӣёт).

Чумлаи пайрави шарт ба сарчумла ба воситаи пайвандакҳои ки, агар, ба шарте ки тобеъ мешавад.

Мисол: *Агар дарахтони канори ҳавзи Ғозин монез намебуданд, бошандагони ин ду ҳуҷра якдигарро дида ва бо имою ишорат суҳанони якдигарро фаҳмида метавонистанд* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Вай аз ин роҳаш бармегардад, ба шарте ки дигарон ёрӣ расонанд* (Р. Чалил, Ҳикоя ва очеркҳо).

Пайвандаки агар дар назм дар шакли гар ва ё ар низ ба қор бурда мешавад:

*Қуллаи тобон тӯй, гар назм бошад ҳамчу кӯҳ,
Ёфт аз шеъри ту назми халқҳои мо шукӯҳ.*

(М. Тирсунзода)

Чумлаи пайрави шарт дар таркиби чумлаи мураккаби тобеъ смада, ба сарчумла ба пайвандак, танҳо ба воситаи интонация низ тобеъ мегардад. Ин ҳел чумлаҳо бештар дар мақол, зарбулмасалҳои халқӣ ба қор бурда мешаванд: *Қор кунӣ — нон меҳӯрӣ* (фольклор). *Бародари ман бошӣ, баробари ман бош* (фольклор).

Дар чумлаи якуми мисолҳои номбаршуда қор кунӣ чумлаи пайрави шарт ва нон меҳӯрӣ сарчумла мебошад. Дар чумлаи дуюм бародари ман бошӣ чумлаи пайрави шарт ва баробари ман бош сарчумла мебошад.

Дар ҳар ду чумлаи мазкур мубтадо (ту) зикр наёфтааст. Ин ҳолат хусусияти мақол ва зарбулмасалҳои халқӣ мебошад.

ҶОИ ЧУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ШАРТ

Чумлаҳои пайрави шарт бо пайвандаки агар, гап дар аввал, яъне пеш аз сарчумлаҳо меоянд: *Агар чашми Ёдгорро андешаи ояндаи сивҳ торик накардагӣ мебуд, ӯ ин ҳолати Гулноро дида ба аз аввал ҳам зиёдтар волаву шайдои вай мегардид* (С. Айни, Дохунда).

Ҷоҳо чумлаҳои пайрави шарт дар мобайни сарчумлаҳо низ меоянд: *Ҳарифони ман, агар дар зӯштингири маро ғалтонда натавонанд, аз кокулам гирифта мекашиданд* (С. Улуғзода, Сӯбҳи ҷавонии мо).

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ ХИЛОФ

Чумлаи пайраве, ки дар таркиби чумлаи мураккаби тобеъ омада, акси (муқобила) мазмуни сарчумларо ифода мекунад, чумлаи пайрави хилоф номида мешавад: *Вай, ҳарчанд дард аз ҷонаш гузашта бошад ҳам, дод нагуфт* (С. Айни, Ятим). Дар ин чумла вай дод нагуфт сарчумла ва дард аз ҷонаш гузашта бошад ҳам чумлаи пайрави хилоф мебошад, ки ба сарчумла ба воситаи пайвандаки ҳарчанд тобеъ гаштааст.

Чумлаҳои пайрави хилоф ба сарчумлаҳо ба воситаи пайвандакҳои агарчи, бо вучуди ин ки, бо вучуди он ки, ҳарчанд ки, агарчанде ки, гарчанде, ба ҷои он ки тобеъ мешаванд.

Бо вучуди он ки аз гӯшаки телефонро ба ҷояш мондани Содиқов чанд сония гузашта буд, Ҳабиба ҳанӯз дар даст трубка чизе мегуфт (Т. Усмон, Қашфи асрор).

Содиқ ҳарчанд ки аз ин паҳлу ба он паҳлу мегашт ва чашми худро мепӯшид, ҳеҷ хоб намекард (С. Айни, Фуломон).

Агарчи бештарини вакилони слёт бо сару либоси нимдошту обшуста омада буданд, вале ҷомаю курта, тоқию рӯмолҳои ранг ба ранги парчагули ошон баҳри касро мекушоданд (Ф. Ниёзи, Вафо).

Агарчанде ки дар очеркнависӣ чандон маҳорат надошта бошам ҳам, ман ин хоҳишро бо хурсандӣ қабул кардам (Р. Чалил, Ҳикояҳо).

Гарчанде кайҳо вақти рафтан шуда бошад ҳам, Азимҷон боз таги гапро фаҳмидани шуда, бо ҷӣ бахонаҳое дар атрофи экскаватор мечунбид (Т. Усмон, Қашфи асрор).

Дар ҳамин вақти сол деҳқонони деҳаи Сангсабз, ба ҷои он ки дар киштзор буда, ба кори ҳосилгундорӣ машғул бошанд, дар пеши ҳавлии Арбобрузӣ гирд омада буданд (С. Айни, Марги судхур).

Чумлаҳои пайрави хилоф ба сарчумлаҳо ба воситаи интонация низ тобеъ мегарданд: *Барф акнун бозистода бошад ҳам, сардии ҳаво шиддат карда буд* (С. Айни, Фуломон). *Даштҳо, дараҳо-роҳҳо, кӯчаҳо, бомҳо, теплаҳо — ҳама ҷо нур аз барф бошад ҳам, онҳо ҳавлии васеи Полвон-Арабро рӯфта, тоза карда буданд* (С. Айни, Фуломон).

ҶОИ ЧУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ХИЛОФ

Чумлаҳои пайрави хилоф бо пайвандакҳои ба ҷои он ки, гарчанде ки, агарчанде ки, бо вучуди он ки, ҳарчанд ки дар аввал — пеш аз сарчумлаҳо меоянд: *Бо вучуди он ки имшаб ҳама бояд дар сари дастархони идӣ бошанд, касе намерафт* (Р. Чалил, Ҳикояҳо). *Гарчанде ки ҷароҳаташ вазнин аст, ӯ хатари маргро надорад* (Р. Чалил, Ҳикояҳо).

Чумлаҳои пайрави хилоф баъзан бо пайвандакҳои ба ҷои

он ки, гарчанде ки, харчанд ки, бо вучуд он ки дар байни сарчумла меоянд: *У бо вучуди ин ки аз кор бевақт мегашт, ҳезум мекафонд, об меовард* (Р. Чалил, Ҳикояҳо). Шарофатхола, харчанд ки аз танҳои шабҳои дарози зимистон ба танг ояд ҳам, аз сандалӣ дил канда наметавонад (Р. Чалил, Ҳикояҳо).

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ НАТИЧА

Чумлаи пайраве, ки натиҷаи кори ҳаракати сарчумларо ифода менамояд, чумлаи пайрави натиҷа номида мешавад. Чумлаи пайрави натиҷа ба сарчумла ба воситаи пайвандаки ки тобеъ мегардад.

Вай сздаҳ дафтари садварақаро «ба қайдҳои ҷудогона» бахшида, сип-сиёҳ карда фиристода буд, ки сӯзан задани ҷои сафед надошт (Р. Чалил, Шикасти тилисмот).

Дар ин чумлаи мураккаби тобеъ чумлаи Вай сздаҳ дафтари садварақаро «ба қайдҳои ҷудогона бахшида», сип-сиёҳ карда буд сарчумла буда, чумлаи сӯзан задани ҷои сафед надошт пайрави натиҷа мебошад, ки ба сарчумла ба воситаи пайвандаки ки тобеъ шудааст. Мисоли дигар:

Бар хилофи ҳуҷраҳои дигар мадрасаҳои Бухоро ҳуҷраҳои ин мадраса ҷои дастурӯшӯӣ надошт, ки дар бом ё дар рӯи ҳавлӣ шустушӯ кардан лозим меомад (С. Айний, Ёддоштҳо).

Чумлаи пайрави натиҷа дар таркиби чумлаи мураккаби тобеъ омада, ба сарчумла бо интонация тобеъ мешавад: «Қариндошқалам»-и одди хати нозеби маро нозебтар мекард: харфҳои бенур ва бесалиқа мебаромаданд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавони мо). Шодӣ хеле тафсида рафт: аз зери мӯйҳои сараш арақ шорида, ба тахтапушташ медавид (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

ҶОИ ЧУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ НАТИЧА

Чумлаҳои пайрави натиҷа пас аз сарчумлаҳо меоянд: Аммо ӯ дар роҳ рафтани ҳар қадам азҳои баданашро ҷудогона-ҷудогона ҷунбонда қадам мепартофт, ки дар вақти рафтаниш ӯро маст гумон кардан мумкин аст (С. Айний, Ёддоштҳо).

БА ИБОРАИ СИФАТИ ФЕЪЛӢ ТАБДИЛ ДОДАНИ ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ МУАЙЯНКУНАНДА

Ибораҳои сифати феълӣ ба чумлаҳои пайрави муайянкунанда наздиканд, бинобар ин чумлаи пайрави муайянкунандаро ба ибораи сифати феълӣ табдил додан мумкин аст.

Барои ба ибораи сифати феълӣ табдил додани чумлаи пайрави муайянкунанда: 1. Пайвандаки ки партофта мешавад.

Пеш аз пайвандак пасоянди **-ро** ва аломати **е** омада бошанд, онҳо ҳам партофта мешаванд ва ҷои онҳоро бандаки изофӣ (**-и**) гирифта пасоянди **-ро** ба охири сифати феълӣ мегузарад.

2. Феъли ҷумлаи пайрав ба сифати феълӣ бармегардад:

1. Ҷавоне, ки милтиқхошонро ба даст гирифта буданд, ҷаста хеста аз хона баромада, давон-давон ба куча рафтанд (С. Айнӣ, Ғуломон).

2. Таклифе, ки раис ба миён гузошт, ҳама қабул карданд.

3. Китобхоеро, ки аз китобхона гирифта будам супурдам.

1. Ҷавонони милтиқхошонро ба даст гирифтагӣ ҷаста хеста аз хона баромада, давон-давон ба куча рафтанд.

2. Таклифи ба миён гузоштаи раисро ҳама қабул карданд.

3. Китобҳои аз китобхона гирифтаамро супурдам.

БА ИБОРАИ МАСДАРӢ ТАБДИЛ ДОДАНИ ҶУМЛАИ ПАЙРАВ

Баъзе ҷумлаҳои пайрав мувофиқи вазифа ва аҳамияти худ ба ибораҳои масдарӣ наздиканд, бинобар ин онҳо ба ибори масдарӣ табдил шуда метавонанд.

Дар вақти ба ибори масдарӣ табдил додани ҷумлаҳои пайрав: а) пайвандак намеояд, б) хабари ҷумлаи пайрав ба шакли масдар меояд, в) агар дар ҷумлаҳои пайрави мақсад, сабаб, пешояндҳои **барои**, **бо** мақсади набошанд, дар вақти ба ибори масдарӣ табдил додан ин пешояндҳо оварда мешаванд. Масалан:

1. Ӯ маро Ҷамид-Саша меномид, то зеҳни ман ҳам нахоҳад (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

2. Аз мӯйсафед ҷавоб нашуд, чунки ӯ маънии ҳазъёнро намефаҳмид (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

1. Ӯ барои нақоҳидани зеҳни ман маро Ҷамид-Саша меномид.

2. Аз мӯйсафед барои маънии ҳазъёнро нафаҳмиданаҳ ҷавоб нашуд.

Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайвандакҳо:

1. Ҷумлаи пайрави пуркунанда:

Талабагон диданд, ки ниҳолҳо сабз шуда истоданд (журн. «Занони Тоҷикистон»).

2. Ҷумлаи пайрави тарзи амал:

Ҷумлаҳои пайрави ба ибораҳои табдил додашуда:

Талабагон сабз шуда истодани ниҳолҳоро диданд.

Падарам, дар ҳолате ки аз дидори дӯсташ шод буд, ба модарам гуфт (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

3. Чумлаи пайрави хабар:

Ягона саховати вай ин буд, ки ба дардичашмшудагон бепул дору меод (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Падарам дар ҳолати аз дидори дӯсташ шод будан бо модарам гуфт.

Ягона саховати вай ба дардичашмшудагон бепул дору додан буд.

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ СЕРТАРКИБ

Чумлаҳои мураккабе, ки аз се ва зиёда чумлаҳои содда ташкил ёфтаанд, сертаркиб ном доранд. Чумлаҳои мураккаби сертаркиб ба се гурӯҳ тақсим мешаванд: **пайваст, тобеъ ва омехта.**

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ СЕРТАРКИБ

Дар забони адабии тоҷик чумлаҳои мураккаби пайвасте ҳастанд, ки се ва зиёда чумлаҳои соддаи баробархукукро дар бар мегиранд. Ин гуна чумлаҳои мураккаб аз чумлаҳои мураккабе, ки аз чумлаи содда ташкил ёфтаанд, бо як қатор хусусиятҳои фарқ мекунанд. Ин ҳолат дар тарзи ҷойгирифтани чумлаҳои содда дар таркиби чумлаҳои мураккаб, воҳитҳои алоқа ва муносибати рангоранги чумлаҳои содда ба назар мерасад.

Чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб мувофиқи муносибати чумлаҳои соддаи таркибашон гуногун мешаванд.

1. Чумлаҳои соддаи таркиби чумлаҳои мураккаб хусусияти шумур, номбаркунӣ доранд. Дар ин гуна чумлаҳои мураккаб ба воҳитаи чумлаҳои содда ҳодисаю воқеаҳо як навъ шумурда мешавад. Ин қабил чумлаҳои сертаркиб бештар ҳангоми тасвири табиат, манзара, портрет, ҷойи воқеъ гардидани ҳодисаю воқеаҳои асарӣ бадеӣ истифода мешаванд:

Дар ин ҷо на об буд, на алаф, на деҳ буд, на дарахт (С. Айнӣ, Куллиёт). *Қадаш наст, баданаш ва рӯяш борик буда, чашмони кӯтоҳмижғони бенур дошт* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Дар миёнаи инҳо Ёзбек ҳам аст, тоҷик ҳам ҳаст, араб ҳам ҳаст, ғулом ҳам ҳаст* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Дар ин гурӯҳи чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб инчунин нияту орзу ба тарзи ҷида воқеъ мегардад:

— *Илоҳӣ, теги ҳукуматҳо бурро шавад, сафарашон бехатар шавад, ҳазрати шери ҳудо ва Баҳоваддини балогардон камарашонро банданд* (С. Айнӣ, Куллиёт). — *Илоҳо, ҳамаи шумоён дар даврони ин ҳукумати камбағалпарвару ятимпарвар зин-*

даю беғам бошетон, — гуфт ӯ дастони ғуроцинги худро ба пеш баровардаву кафҳояширо табақча карда, — коратон пешрав шавад, рӯзи камиро набинед, асло саратон дард накунад, илоҳо, ин ҳукумата душманҳояш зери по шавад, дӯстҳояш зиёд шавад, обрӯяш рӯи олама гирад, илоҳо омин, — гӯён пиразани ҷуссадори тезнигоҳ даст ба ру кашид (Р. Амонов, Навбахори чашмасор).

2. Чумлаҳон мураккаби пайвасти сертаркиб, ки чумлаҳон соддаи таркиби онҳо ба ҳам дар муносибати замони мебошанд. Муносибати замони чумлаҳон соддаи таркиби чумлаҳон мураккаби пайваст ба сохти умумии чумлаи сертаркиб, ба тарзи ифодаи хабарҳои чумлаҳо, ба шаклҳои феълӣи хабарҳои чумлаҳои содда вобаста мебошад. Азбаски ин маъсалаҳо дар боби «Чумлаҳон мураккаби пайваст» муфассал таҳлил шудаанд, дар ин ҷо мавриди таҳлил қарор намегиранд.

Муносибати ҳамзамонӣ. Дар ин гуна чумлаҳон мураккаб ҳодисаву воқеаҳои дар чумлаҳои содда рӯйдода дар як вақт воқеъ шудаанд ва ба якдигар муносибати якхела доранд, бинобар ин ҷойҳои онҳоро баъзан иваз кардан мумкин аст:

Дар кӯчаҳои қишлоқ бачаҳо ба давутоз буданд, бузғолаҳо маъосзанон хез карда мегашанд. мардум кайҳо ба қору бори зиндагӣ ва рӯзмарра сар карда, рафтуӣ мекарданд (Ҷ. Иқромӣ, Ман гунаҳгорам). Дар ин ҷо бӯи зодгоҳи ӯ ба димоғ мерасид; дар ин ҷо насим аз Боғистони ӯ мезавид; дар ин ҷо ҳамон осмон, ҳамон хок ва ҳамон долу дарахт, ҳамон обу рӯдхонаҳои Боғистон ҷорист (Ҷ. Иқромӣ, Зоғҳои бадмур). Бандҳои дастони латифи ӯ ҳанӯз дар дастонам буданд, дастони ман меларзиданд ва дастони нарм ва нозуки ӯ ҳам аз дастони ман камтар намеларзиданд (С. Айни, Қуллӣёт).

Муносибати пайхамзамонӣ. Дар ин гуна чумлаҳои мураккаб ҳодисаву воқеаҳои дар чумлаи содда баёншуда паси ҳам воқеъ мегарданд, бинобар ин ҷои чумлаҳои содда дар ин маврид устувор аст:

Дар зери чапакзаниҳои бисёр Дохунда, Гулнор, Бобо Собир ва Фотимабегим ба саҳна баромаданд ва пас аз 15 дақиқа тайёри парда бардошта шуд; садои қарсаки дуру дароз дару девори клубро дар ларза овард; Дохунда бо дасти худ ишорат карда қарсакро базӯр хобонид ва чоркаса ба таронаҳои даромаданд (С. Айни, Қуллӣёт). Бо одати муқаррарӣ, як рӯз пагоҳони нахӯдшӯрбо овардам, хӯрдем ва баъд аз хӯрдани вай ба ман як гарони рӯй дод (С. Айни, Қуллӣёт). Он ҷавону духтар маро ҳамроҳ гирифта буданд, баъд ҷавон аз ҷӯй гузашта даст боло кард, як мошина омада истод (С. Улуғзода, Навобод).

Тарзи ифода ва истифодаи хабарии чумлаҳои соддаи таркиби чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб як хел нест. Дар баъзе мавридҳо, махсусан ҳангоми бо ҳиссачаҳо омадан

хабари якхелаи чумлаҳои содда такрор намешавад, танҳо хабари яке аз чумлаҳои содда меояд:

Лекин бо итҳои ин бойҳои шумнафас дар деҳа на мурғ монд, на модагов ва на коҳдон (С. Айнӣ, Кулліёт). Ба ҳамин тариқа мо босмаҷиёро тамоми маҳв мекунем, шумо ҳам халос мешавед аз онҳо, тамоми мамлакат ҳам (С. Айнӣ, Кулліёт). Дар зери ҷупонҳо ба ҷои бистар ҷулҳои шугур, дар зери сарашон ба ҷои болишт туқумҳои хар, ба болоҳояшон ба ҷои курпа корҷомаҳои худашон буд (С. Айнӣ, Кулліёт).

Агар чумлаҳои содда таркиби чумлаи мураккаби пайвасти сертаркиб ба тариқи ҷуфт омада, ҳар ҷуфт банди алоҳидаро ташкил дода, бо оҳанги махсус ба тарзи мавзун воқеъ шуда бошад, хабари якхелаи яке аз чумлаҳои соддан ҷуфтҳои ихтисор мешавад. Ин ҳолат бештар ҳангоми бо ҳиссачан такрори на... на омадани чумлаҳои содда ба вуқӯъ меояд:

Дар он наздикиҳо на деҳа буд, на девор, на дарахт буд, на киштзор (С. Айнӣ, Кулліёт).

Хабарҳои якхелаи чумлаҳои соддан таркиби чумлаи мураккаби пайвасти сертаркиб бо ниятҳои услубӣ, ҳангоми риояи нутқ, таъкиди матлаб ихтисор намешаванд, такрор ба такрор оварда мешаванд:

— *Нон набуд, барои нон пухтан орд ҳам набуд, барои орд кардан гандум ва ҷав ҳам набуд ва барои харидани инҳо пул ҳам набуд (С. Айнӣ, Кулліёт).*

Феъли ёридихандаи хабарҳои чумлаҳои содда якхела бошад, аксар вақт такрор намешавад, вай бо чумлаи соддан охири он меояд:

Абр сиёҳ, офоб пинҳон, рӯз торик, ҳаво вайрон, замин лағжонак ва осмон резандаи борону барф буд (С. Айнӣ, Кулліёт). У як одами лоғарбадани миёнақад, сабзинаҷеҳра, ришаи миёна ва сафед ва абруҳояш монанди абруҳои амакбобои ман гафс ва дарозмӯ буд (С. Айнӣ, Кулліёт). Пиёлаҳо холӣ, сарҳа тафсон, забонҳо гардон ва гушти табақ раҳна мешуд Ҷ. Кӯҳзод, Кини Хумор).

Бо ниятҳои услубӣ, ҳангоми риояи нутқ ва таъкиди матлаб такрор омадани феълҳои якхелаи ёридиханда мумкин аст:

— *Тамоми молу мулки падарам мусодира шуд; худаи ба модарам ва бародарам бадраға гардид; ҳавлиҳомо мактаб шуд, дар хонаҳои қабзафурумони гаҷқориамон печҳои сиёҳ шинонда шуд (С. Айнӣ, Кулліёт).*

3. Чумлаи соддаи якуми таркиби чумлаи мураккаби пайвасти сертаркиб хусусияти ҷамъбасти ва ҳулосавӣ дошта, чумлаҳои соддаи дигар онро як навъ шарҳу эзоҳ медиҳанд:

— *Як вақт, — гуфт ӯ, — ман бо Сиярқул-акем рафта заводи пахтаро тамошо карда будам, дар он ҷо ҳама кор бо мошина карда мешавад, коргарон танҳо аз мошинҳо хабардорӣ мекунанд, пахта ва ғўзаро ба даҳони ҷин машина медиҳад, кокула ва пунбадонро мошина мекашонад, пахтаро мошина тоза ме-*

кунад, пахтаи тозашударо ба прессхона машина мебарад, тойро машина мебандад ва ҳоказо... (С. Айни, Куллиёт) *Суратҳо манзараҳои гуногуни зиндагиро акс мекунанд: дар саҳрои ва-сеъ колхозчиён — зану мард пахта мечинанд, дар роҳ қорвон равон аст, ба уштурҳо қанорҳои пахта бор кардаанд ва дар муқобил бачагон дастгоҳҳои заводро тамошо мекунанд, пионерон ба муносибати иди Октябрь синфҳо ва бинои калону баланди мактаби худро бо шиору байрақчаҳо оро медиҳанд (Р. Амонов, Навбахори чашмасор). Аммо модари ӯгай ҳамаи қорҳои саҳт ва чиркини хонаро ба ман мефармуд: ман хона мерӯфтам, ман рӯи ҳавлӣ мерӯфтам ва ман ҳатто ҷоҳои но-гуфтаниро... тоза мекардам (С. Айни, Куллиёт).*

4. Чумлаҳон соддаи аввал хусусияти якхела дошта, чумлаи соддан охиринаи онро эзоҳ медиҳад:

Гапи бад нест, барои ту хеле хуб аст, хабари хурсандист, ман туро муборакбод кардани будам (С. Айни, Куллиёт).

5. Чумлаҳон соддаи таркиби чумлаҳон мураккаби пайвасти сертаркиб ба ҳам дар муносибати хилофӣ мебошанд. Тарзи воқеъ гардидани ин муносибат гуногун аст:

а) ҳар як чумлаи содда бо чумлаи соддаи пеш аз худ муносибати хилофӣ дорад:

— *Ман ба чилу панҷ даромадам, — гуфт Рӯзӣ, — аммо маро умр пир накардааст, балки меҳнати сиёҳе риши маро сафед кардааст (С. Айни, Куллиёт);*

б) яке аз чумлаҳои соддаи таркиби чумлаҳон мураккаби пайвасти сертаркиб бо ҳаман чумлаҳои соддаи дигар дар муносибати хилофӣ мебошад:

Дар болои кати ҷӯбин палос паҳн карда, кӯрпачаҳо густурда буданд, аммо касе набуд, садое намебаромад (А. Шукӯҳӣ, Садаф ва Гавҳар). Хадича дар дасти Хӯҷаназар мисли як канизакӣ зархарид қор мекард, бо вучуди ин танаш як либоси дурустро намедид, гӯшаш аз дашном ором намегирифт ва баданаш аз шаллоқ халосӣ надошт (С. Айни, Куллиёт);

в) чумлаҳои соддаи таркиби чумлаҳон мураккаби пайвасти сертаркиб ба ду ва ё зиёда бандҳои синтаксисӣ тақсим мешаванд, ки ҳар қадом банд ду ва ё зиёда чумлаҳои соддаро дар бар мегирад. Муносибати чумлаҳои соддаи таркиби бандҳо гуногун бошад ҳам, муносибати бандҳо хилофӣ шуда метавонад. Дар ин гуна мавридҳо ду ва ё зиёда чумлаҳои содда ба ду ва ё зиёда чумлаҳои соддаи дигар муносибати якхелаи хилофӣ пайдо мекунанд:

— *Не, — гуфт он даридачома, — ҳиндуҳо саёҳчехра ва чашму абрӯшон сиёҳ мешаванд, рӯи инҳо бошад, тунуки малламӯй, чашмонашон кабудча аст... (С. Айни, Куллиёт);*

г) чумлаҳои соддаи таркиби чумлаи мураккаби пайвасти сертаркиб ҷуфт-ҷуфт дар шакли хилофӣ меоянд. Чунончи, дар чумлаи зерин, ки аз шаш чумлаи содда иборат мебошад, чум-

лахо аз рӯи шумор чуфт (2, 4, 6) хилофи чумлаҳои аз рӯи шумор тоқ (1, 3, 5) буда, се чуфт чумлаи мураккаби пайвасти хилофро ташкил медиҳанд, ки ҳар кадом дар навбати худ чузъҳои асосии чумлаи сертаркиби пайваст ба шумор мераванд, ки байни худ муносибати шумур доранд:

Ман арақи чабин мерезам, донаҳои гандуми тиллоранг насиби ин одам мешавад: ман меҳнати сиёҳ мекунам, ғӯзаҳои сафеди пахатро ин кас ба анбори худ меандозад; ба сабаби бисёр кор кардан илиқҳои ман хушк мешавад, зағиру кунҷит ба чувози ин одам даромада равшан мегардад (С. Айни, Қуллӣёт).

6. Чумлаҳои соддан таркиби чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб ба якдигар муносибати ҷудой доранд. Ин қолиб камистеъмол аст. Тафовути ин чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб аз дигар навъҳои он дар ин аст, ки онҳо бе пайвандак намеоянд, нишондиҳандаи асосии муносибати чумлаҳои соддан таркиби ин гуна чумлаҳои сертаркиб пайвандакӣ ҷудой мебошад:

Шояд ӯ аз роҳи дур омада бошад, ё дилаш аз парвоз беҳузур гашт ё сараш дард мекунад (Т. Нурмуҳаммад, Тасодуф).

7. Чумлаҳои соддан таркиби чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб ба якдигар дар муносибати сабабу натиҷа мебошанд:

Борони дирӯза маро ба ташвиш андохт, имшаб хобам набурд ва дар ҳақиқат ҳам пахтаҳо тар, замин лой, пахтачинҳо дар хоб мондаанд... (Ҷ. Иқромӣ, Зоғҳои бадмур). Тобистон шуд, роҳи пурбарфи миёнаи Ҳисор ва Самарқанд кушода гардид, вақти сафари Самарқанд даррасид (С. Айни, Қуллӣёт).

ПАЙВАНДАК ДАР ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ СЕРТАРКИБ

Дар чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб низ ҳамон пайвандакҳои истифода мешаванд, ки дар чумлаҳои мураккаби дутаркиба омадаанд, аммо мавқеъ ва вазифаи пайвандакҳо дар ин ду воҳиди синтаксиси аз ҳам тафовут низ доранд.

Дар чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб пайвандакӣ серистеъмолтарин «ва» ба шумор меравад. Пайвандакӣ пайвасткунандаи «ва» (инчунин «-у-») унсурҳои ногузири чумлаи мураккаб, аз чумлаи чумлаҳои сертаркиб ба шумор намеравад. Тафовути вай аз дигар пайвандакҳои пайвасткунанда дар ин аст, ки маънои вай басо умумӣ ва абстракт буда, барои алоқани қариб ҳама гуна чумлаҳои соддан таркиби чумлаи мураккаби пайваст истифода мешавад. Пайвандакӣ «ва» дар чумлаҳои мураккаби пайваст барои алоқани чумлаҳои соддае, ки муносибати шумур, замонӣ, сабабу натиҷа доранд, истифода мешавад. Дар муносибати хилофӣ ин пайвандакӣ ягон-ягон ба назар мерасад.

Яке аз хусусиятҳои асосии пайвандакӣ «ва» дар чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб аз он иборат аст, ки вай дар

аввали чумлаи охирин омада, хотима ёфтани чумлаи сертаркибро ишорат мекунад. Дар ин маврид пайвандаки «ва» бо пайвандаки «-у» (-ю, -ву) ҳамвазифа ба шумор намеравад;

Ду писараш ба мирзохонаи қушбегӣ котиби дараҷаи паст буданд писари савумаш — Мирсолеҳ дар мадраса мехонд ва писари аз ҳама хурдаш — Мирҳикмат дар хона хизмат мекард (С. Айнӣ, Куллиёт). Ҳофиз мисли бистариён кесаро дошта на-тавонист, дастонаш ларзида кеса афтид ва атола ба руи дастархон рехт (Сорбон, Чугӣ. Буд, набуд). Тирамоҳ хушк омад, ҳамаи ҳосилот ғундошта шуд ва заминҳо шудгори обӣ карда шуданд (С. Айнӣ. Куллиёт).

Дар чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб чумлаҳои соддаи ҳоли асосан бе пайвандак меоянд; дар ин гуна мавридҳо пайвандак пас аз чумлае меояд, ки хабарӣ он дар шакли та-рифӣ омадааст, дар ҳамин ҳолат ҳам пайвандаки «ва» ба хотимаӣ будани чумлаи соддаи охирин ишора мекунад:

Аз нав чароғи зал хомӯш карда шуда, тамошо сар шуд ва ба монанди аввала мардум ором нишаста, бозии актёрҳои колхозиро ба шавқ тамошо мекарданд (А. Сидқӣ, Қӯраи деринаи ман). Ана бо ҳамин сабабҳо нархи ҳуҷраи ин мадраса нисбат ба сернақфияш гаронтар буда, ба толибони пулмасти айшта-лаб ба даст даровардани он хеле душвор буд ва бештарин бо ришва додан ба калонони ин ҷо ин матлаб ба дастӣ онҳо ме-даромад (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Ҳоҳо барои таъкиди хусусияти хотимаӣ чумлаи соддаи охирин ва тобиши иловагии он бо пайвандаки «ва» ҳиссаҳои «ҳам» низ меояд:

Дар соли дузвуми ҷанг нӯсти бадани Корӣ-ишкамба та-ранг, гӯшти зери занахаш овезон ва шикамаш ҳам аз пешта-рааш калонтар шуд (С. Айнӣ. Куллиёт).

Ҳоҳо барои таъкиди тамомшавии чумлаи содда пас аз пай-вандаки «ва» дигар калимаҳои таъкиди низ меоянд:

Дар колхоз сол аз дувоздаҳ моҳ ҷӯшу хуруши кор аст; зи-мистон ба саҳро порую хок мекашонем, ҷӯй, канал мекобем, баҳор ҳам ахлоту пору, хошоку беда мекашонем, кишт меку-нем, тобистон долу зарби ғаллаву дона ва сабзавоткашонӣ аст, кори байни қаторҳои пахта аст ва ниҳоят дар тирамоҳ мавси-ми сертарвиши пахтаву мева, шоливу беда мебошад «Тоҷи-кистони советӣ»).

Пас аз чумлаҳои охирин бо калимаи «инчунин» омадани пайвандаки «ва» мумкин аст. Дар ингуна чумлаҳо ба замми он ки ҳиссаи охирин будани он чумлаи содда ишора карда мешавад, хусусияти иловагии он дарч мешавад:

— Ин саллаи ман дастори ертишгиру тӯйхӯр аст, — гуфт Ко-ри-ишкамба дар ҷавоб, — вақте ки бо ин дастор ба сари дафни мурдае ҳозир мешавам, ба ҳар кас як газ ертиш диҳанд, ба ман ду газ медиҳанд ва инчунин дар тӯйҳо ҳам табақи сергӯш-ту равғани палав ба пеши ман меояд (С. Айнӣ, Куллиёт).

Бо пайвандаки «ва» чумлаҳои содда чуфт-чуфт низ меоянд. Дар охири чумлаҳои чуфт, мумкин аст, ягон чумлаи хулосавӣ ва эзоҳӣ ояд, дар он сурат пайвандаки «ва» пеш аз он низ омада метавонад:

Дар ин дафъа нимаи чаҳ-чаҳакбозон гузашианд ва нимаи дигарашон афтоданд, дар навбати чорум ҳеҷ кас гузашта натавонист ва ҳамаашон афтоданд (С. Айнӣ, Куллиёт). У як байт хонд ва ман ба ӯ ҷавоб додам ва ӯ ҷавоб дод ва боз ман ҷавоб додам ва бо ҳамин тариқа мо ноист тахминан 15 дақиқа байт-барак кардем (С. Айнӣ, Куллиёт).

Чумлаҳои низ ҳастанд, ки дар онҳо ҳамаи чумлаҳои содда ба якдигар ба воситаи пайвандаки «ва» алоқаманд шудаанд. Дар ин гуна чумлаҳои пайвандаки «ва» яклухтии чумлаи мураккаб, оҳанги ягона ва наздику ягонагӣ он чиро, ки дар чумлаҳои содда гуфта шудааст, мефаҳмонад:

Ин суҳанони деҳқон ба одамони амлоқдор саҳт мерасад ва онҳо худӯшонро таҳқиқкардашуда мешуморанд ва яке аз онҳо ба сари деҳқон бо қамчин мезанад (С. Айнӣ, Куллиёт). Лекин он ҷой ба ҳар кас муяссар намешуд ва талабаҳои калонсолтар ва зӯртар он гуна ҷойҳоро соҳибӣ мекарданд ва насибаи ман барин талабаҳои хурдсол ва навхон рӯи саҳни болокушода буд (С. Айнӣ, Куллиёт). ...ба гуши асп об даромад ва бо ҳамин кори асп шуд ва ҳам худи ӯ набуд гашт (Сорбон, Ҷугӣ. Буд, набуд).

Ин усули чумлабандӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик кам ба назар мерасад, вале дар забони адабиёти классикӣ хеле фаровон аст. Ин тарзи истифода ба пайвандаки «-у» низ мансуб аст. Дар ин маврид ҳамвазифагии ин ду пайвандак мушоҳида мешавад:

Ба рӯи Наҷмиддин компресси тафсон ҳам зер карда шуду борони атр ҳам бориду чанги пудра ҳам пошида шуд (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

Дар ин қабил чумлаҳои пайвасти сертаркиб яке аз чумлаҳои содда бо пайвандаки «ва», дигаре бо пайвандаки «у» алоқаманд мешавад. Пайвандаки «-у» дар байни ду чумлаи соддаи аввал, вале пайвандаки «ва» дар байни чумлаҳои охири меояд:

Лекин ҳамаи вақтҳо як ҳодисаи аҷибӣ рӯй доду Очил-батраки бенаво ба Оиша ном духтари шаҳрӣ хонадор гашт ва тақдирашон ба ҳам омад (Ҷ. Иқромӣ, Ман гунаҳкорам). Хайрият, сафсатаҳои зағмарӯи серманаҳ дигар тӯл нақашиду аз берун шарфаи пой ба гӯш расид ва ӯ шамшерро зуд ба наёмаш андохта аз ҷой бархоста, чашмонашро ба торикӣ дӯхт (Р. Ҷалил, Шӯроб).

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ТОБЕЪ БО ЧУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ҒАЙРИЧИДА

Чумлаҳои пайрав ба сарчумла ба тарзи ғайричида низ алоқаманд мешаванд. Алоқаи чумлаҳои пайрави ғайричида ба сарчумла бо ёрии воситаҳои гуногун ба амал меояд. Дар байни чумлаҳои пайрави ғайричида ҳеҷ гуна муносибати маъноиву грамматикӣ мавҷуд нест.

Чумлаҳои пайрави ғайричида аз рӯи мансубияташон ба ин ё он гуруҳи чумлаҳои пайрав ду хел мешаванд: **якхела** ва **ҳархела**.

Чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави ғайричидан якхела ба чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави чида танҳо аз як ҷиҳат монанд мебошанд: дар ҳар ду гуруҳ ҳам чумлаҳои пайрав як хеланд ва онҳо метавонанд ба як савол низ ҷавоб шаванд. Аммо тафовути онҳо ҷиддист, дар байни чумлаҳои пайрави чида алоқаи пайваст мавҷуд аст, вале дар байни чумлаҳои пайрави ғайричида ҳеҷ гуна алоқаи дада намешавад, онҳо ба ҳам ҳеҷ гуна муносибати синтаксисӣ надоранд. Чумлаҳои пайрави ғайричида бар хилофи чумлаҳои пайрави чида на танҳо ба як аъзои сарчумла ё ки ба тамоми сарчумла, балки ба аъзоҳои гуногун, чида ва такрори сарчумла низ тобеъ мешаванд.

1. Чумлаҳои пайрави ғайричида тамоми сарчумларо эзоҳ медиҳанд:

Дар канори ҷуйҳо ниҳолҳои навҳез сабзида бошанд ҳам, азбаски ҳанӯз паҳлу кушода бисъёр соядор нашуда буданд, аз тобиши офтоб монанди ҷадвали симин тофтани оби равонро монез намешуданд (С. Айнӣ, Куллиёт)

2. Чумлаҳои пайрав ба аъзоҳои гуногуни сарчумла тобеъ мебошанд. Чумлаҳои пайраве ки аъзоҳои гуногуни сарчумларо эзоҳ медиҳанд **якхела** ва **ҳархела** шуда метавонанд. Тарзи якхелаи истифода асосан ба чумлаҳои пайрави муайянкунанда мансуб аст, чунки чумлаи пайрави муайянкунанда исми сарчумларо эзоҳ медиҳад, исм бошад, ба вазифаи ҳамаи аъзоҳои чумла омада метавонад. Аз ин рӯ, чумлаи пайрави ғайричидан муайянкунанда бар эзоҳи аъзои гуногуни сарчумла ба тарзи зерин омада метавонад:

1) **мубтадо ва хабар:**

Он иморатҳо, ки мебинед, мактаб, клуб, қироатхона ва машинахона аст, ки мувофиқи зиндагонии нав сохта шудаанд (С. Айнӣ, Куллиёт). *Роҳе, ки дар ҳаёти шахсиаш тай кардааст, он роҳе набудааст, ки инсон соҳибқиқбол тай мекунад* (Ф. Муҳаммадиев. Палатаи кунҷакӣ);

2) **мубтадо ва муайянкунанда:**

Ин сатрҳо, ки дар дафтари хотираҳои Давлат навишта шудааст, садди дилест, ки як вақтҳо ғарибу маъюс буд, макони дарду алами ҷудой аз падару модар буд... (Ф. Ниёзӣ, Ҳар беша...);

3) мубтадо ва пуркунанда:

Чавононе, ки ҳануз хонадор нашуда буданд, ба нияти фоли нек косаи оби никоҳро, ки дар пеши имом истода буд, гирифта талош карда нушиданд (С. Айнӣ, Қуллиёт).

4) мубтадо ва ҳол:

Кӯҳсоре, ки ин дараро печонда гирифтааст, аз дур ба назаратон монанди як қуҳпорае менамояд, ки аз дарунаш шикофе ва сӯрохе надошта бошад (С. Айнӣ, Қуллиёт).

5) хабар ва муайянкунанда: Садои мошине, ки аз паҳлуи идора гузашт, овозе буд, ки чанд бор шунда будам («Садои Шарқ»).

6) хабар ва пуркунанда: Боғи падар барои писар, ки фарзанди ягона буд, ишратгоҳе буд, ки ҳамаи дӯстонаш дар он меғунҷиданд («Садои Шарқ»).

7) хабар ва ҳол: Дуртар аз ин боғ, ки мо дида гузаштем, дар ободони мардумнишин деҳае буд, ки атрофи ин деҳаро монанди калъаҳои шаҳр бо девори баланде иҳота карда гирифта буданд (С. Айнӣ, Қуллиёт).

8) муайянкунанда ва ҳол: Солдатҳои немис бо фармони командирӣ худ, ки формаи оберлейтенантӣ дошт ва химчаи ғафс дар дасташ аз болои хоктӯда истода ба онҳо супориш медод, захмдорони советиро гоҳ тела дода, гоҳ аз гиребонашон кашола карда, ба лаби чуқури, ки ҷои ахлотпарто буд, меоварданд (Ф. Ниёзи, Ҳар беша...).

9) пуркунанда ва ҳол: Дар мадрасаи Мири Араб, ки дар он ҷо аз 300 нафар зиёдтар талаба ва муллоҳои хатмкарда буданд, ман дар он сол ба касе вонахӯрдам, ки аз шеърӯ адабиёт гап занад (С. Айнӣ, Қуллиёт).

10) ҳолҳои гуногун: Амир ба асосаву дабдабае, ки гӯё аз арки Бухоро баромада ба чорбоғи Ситорамаҳоса мерафта бошад, баромада дар лаби даръёи Панҷ ба наздикии гузаргоҳи «Дарқад» омада фурмад ва ба хонаи сиёҳе, ки гулханаширо гарм карда бо ҷули асп ва кӯрпачаҳои палтарӣ хобгоҳе тайёр карда буданд, даромада нишаст (С. Айнӣ, Қуллиёт).

3. Ҷумлаҳои пайрав аъзоҳои чидан сарчумларо эзоҳ медиҳанд:

Ин сухан як дег оби ҷӯшон буд, ки ба сари ман рехт ё саниги осие буд, ки бар сари ман гардида тамоми аъзои баданамро ордвор соида партофт (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Ин якранги рофақат дарахтони тут, ки шоҳаҳои сабзи қачу килеби худро ба болои баъзе бомҳо ёзондаанд, тӯбсадаҳои сиёҳтобе, ки дар байни бомҳо, ҷо-ҷо гунбазвор қубба шуда истодаанд ва яктанимта, чинорҳои баланде, ки дар болояшон албатта лаклаю хона андохтааст, халалдор мекунад (С. Улуғзода, Субҳи чавонии мо).

4. Ҷумлаҳои пайрав калимаҳои такрори сарчумларо эзоҳ медиҳанд:

Намедонист, ки-то тамом шудани ин озуқа аз поён боз озу-

қа мерасад ё не: намедонист, ки рӯзи аз ин нӯги куҳ поён фармадан мерасад ё не (Ҷ. Иқромӣ, Тахти вожгун). Дар ин рӯзи таърихӣ, ки киштии умеди Фузайл ва соҳибони он ба мавҷи пурнашъаи ҳаёти хушбахтонаи мо, ба талотуми пурғурури тӯдаи меҳнат тобоварӣ карда натавонист, пора-пора шуд ва фарқ гардид, дар ин рӯзе, ки мо ба ҷароҳатҳое, ки аз дасти разилонаи онҳо ба тани Қаротегини шуҷроӣ расидааст, марҳам мемолидем, дар ин рӯзе, ки чанд дона барғҳои дарахти азими бемисл чанд нафар рафиқони беназири худро ба хок месупоридем, ман дар пеши тобути Домулло Саид меистодам (Ҳ. Қарим. Окшуда).

5. Аз ҷумлаҳои пайрав яке тамоми сарҷумларо, дигаре яке аз аъзоҳои сарҷумларо эзоҳ медиҳад:

Азбаски мақсади мо як маст шуда базм тамошо кардан буд, ба яке аз «корхона»-ҳои қисми аввал даромада ба айвони болохонаи ӯ, ки нақшин буда ба тарафи куча нигоҳ мекард, ҷой гирифтём (С. Айнӣ, Куллиёт). Ман қариб ду соат ин маҷлиси дилғиркунандаи мастонро тамошо карда истода бошам ҳам, дар миёни онҳо он касеро, ки ман дидан ва шинохтани уро меҳостам, дида наметавонистам (С. Айнӣ, Куллиёт).

Ҷумлаҳои пайрави ғайриҷида, чунон ки зикр шуд, аз ҷиҳати мансубияташон ба хелҳои ҷумлаи пайрав якхела ва ҳархела мешаванд. Албатта, дараҷаи истифодаи ҷумлаҳои пайрави якхела нисбат ба ҷумлаҳои пайрави ҳархела басо маҳдуд аст. Дар қолиби ҷумлаҳои мурққаби тобеи сертаркиб бо ҷумлаҳои пайрави ҳархела ҳамаи ҷумлаҳои пайрав омада метавонанд, вале дар қолаби ҷумлаҳои мурққаби тобеъ бо ҷумлаҳои пайрави якхела на ҳамаи ҷумлаҳои пайрав имконияти иштирок кардан доранд. Ҳамчунин, дар ин қолиб бо ҷумлаҳои пайрави хабар ва пуркунанда омадани ҷумлаи пайрави натиҷа, бо ҷумлаи пайрави хабар омадани ҷумлаи пайрави пуркунанда имкон надорад, чунки ин ҷумлаҳои пайрав одатан пас аз сарҷумла меоянд ва ин мавқеи истифода барои дар қолиби ғайриҷида омадан имконият намедиҳад.

Дар қолиби ҷумлаҳои мурққаби тобеи сертаркиб бо ҷумлаҳои пайрави ғайриҷида ҷумлаҳои пайрав муайянкунанда, замон, шарт, хилоф, сабаб ва мақсад хеле фаровон истифода мешаванд, дигар ҷумлаҳои пайрав низ каму беш меоянд, вале ҷумлаи пайрави макон, ки худ камистеъмол аст, хеле кам меояд.

Мо ҳоло қолибҳои маълумро бо мисолҳо нишон медиҳем.

1. Сарҷумларо ҷумлаи пайрави мубтадо ва ҷумлаи пайрави дигар эзоҳ медиҳанд.

Ҷумлаи пайрави муайянкунанда: Аз рӯи ситораҳое, ки гоҳ-гоҳ ва ҷо-ҷо аз зери абр намоён мешуданд, маълум мешуд, ки сахар наздик расидааст (С. Айнӣ, Куллиёт). Он далерӣ, ки аз вай ба зерни шамшерни ясавул дида шуд, маълум буд, ки

вай осон-осон ба зани дигар кас рози нахоҳад шуд С. Айнӣ, Куллиёт).

Чумлаи пайрави монандӣ: Мисли он ки дар хоб дида бошам, ба ёдам мондааст, ки гуё мудир илмӣ ба ман мегуфт,... (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳкорам).

Чумлаи пайрави замон:

Пеш аз он ки Шариф ба Одина аз хонандаи у хабаре расонад, маро лозим аст, ки баъд аз сафари дуввуми Одина ба Фарғона воқеаҳои ба вай дахлдорро ба хонандагон ҳикоя намоям (С. Айнӣ, Куллиёт).

Чумлаи пайрави сабаб: Модоме, ки Нуралӣ ин тарз оромона гап мезанад, маълум мешавад, ки роҳи манъ кардани никоҳи Шодигул ва Туробро медонад (С. Улуғзода, Навобод).

Чумлаи пайрави мақсад: Барои он ки маъракаи интихобот муташаккилона, ба дараҷаи баланди идеявӣ-сиёсӣ гузаронида шавад, ташкилотҳои партиавӣ, советӣ, иттифокҳои касаба ва комсомолиро зарур аст, ки аз рӯзҳои аввал қорҳои тайёрии интихоботро вусъат диҳанд («Тоҷикистони советӣ»).

Чумлаи пайрави шарт: *Агар эҷодиёти расом тамошобинро ба ҳаҷрон орад пас маълум мешавад, ки асар замонавист («Мориф ва маданият»).*

Чумлаи пайрави хилоф: *Сафарғулом, Эргаш, Йулдошев ва Муҳаббат-апа барин коммунистони пурматонат сирри дарунии худро нафаҳмонда нишаста бошанд ҳам, аз башараи дигарон маълум буд, ки аз дилашон чиҳо гузашта истодааст С. Айнӣ, Куллиёт).*

2. Сарчумларо чумлаҳои пайрави хабар эзоҳ медиҳанд. Ин мавриди истифода ба чумлаи пайрави хабар хос нест. Ду чумлаи пайрави хабари ғайриҷида ба сарчумла танҳо вақте тобеъ мешаванд, ки хабарҳои сарчумла ҷида шуда бошанд:

Мақсади мо он нест, ки шуморо ба кори вазнин фиристонем, балки ин аст, ки бригадаи қафомондари ба бригадаи пешқадам табдил диҳем (Садои Шарқ)... дар вақти чинаки пахта туй кардани бой на аз барои ин аст, ки шиками ту ва дигаронро сер кунад, балки барои ин аст, ки меҳнаткашонро аз кор монанда, ба чинаки пахта халал расонад (С. Айнӣ, Куллиёт).

Сарчумларо чумлаи пайрави хабар ва чумлаҳои пайрави дигар эзоҳ медиҳанд.

Чумлаи пайрави муайянкунанда: *Дар вақти мурдани худ ягона васияте, ки ба модараш Бибиоиша намуд, ин буд, ки нури чашми ӯ — Гулбиро ба қатори Одина парвариши намояд (С. Айнӣ, Куллиёт).*

Чумлаи пайрави замон: *Акнун ки ту ба маҷлиси сулҳ ҳозир нашуда, муқобилати худатро рӯйро нишон додӣ, беҳтар он аст, ки ба пеши мо наист ва ба тарафи Ҳисору Душанбе рафта, аз он ҷо ба сари худ қор сар кун (С. Айнӣ, Куллиёт).*

Чумлаи пайрави сабаб: *Азбаски касби ронандагиро дӯст медошт, нияташ ин буд, ки шофёр шавад («Садои Шарк»).*

Чумлаи пайрави мақсад: *Барои ин ки ба дигар корҳо қувваҳои кориро беҳуда сарф накунем, матлаби мо ин аст, ки ҳамамо ба пахтачинӣ сафарбар нимоем («Садои Шарк»).*

Чумлаи пайрави шарт: *Агар ҳақиқатан ин гуна ҳавас дошта бошед, аз ман ба шумо насиҳати оқилона ҳамин аст, ки ин савдоро аз сари худ дур кунед (С. Айни, Ёддошҳо).*

Чумлаи пайрави хилоф: *Агарчи хеле мушкил аст, вале қасди ман ин аст, ки ақаллан як бор уро бубинам («Садои Шарк»).*

3. Сарчумларо чумлаҳои пайрави муайянкунанда эзоҳ медиҳанд: *Поёнтарӣ ин ҳамвориш ба нишебӣ моиле, ки мо ҳануз аз тамошояш сер нашудаем, дараи чуқуре буд, ки девораи он, то канори ҳамворӣ, аз зер ба боло гуё ки рост барояд буд (С. Айни, Куллиёт). Доре, ки дар реғҳона баста шуд, аз дорҳое, ки дар боло тасвир ёфтанд, дигаргунтар буд (С. Айни, Куллиёт).*

Сарчумларо чумлаи пайрави муайянкунанда ва чумлаҳои пайрави дигар эзоҳ медиҳанд.

Чумлаи пайрави пуркунанда: *Фардои он руз яке аз одамони туқсаборо, ки ба ман шиносо буд дида аҳволро пурсида фаҳмидам, ки он қадар кори аҷибе нашуда будааст... (С. Айни, Куллиёт).*

Чумлаи пайрави миқдору дарача: *Лекин ашқҳои шодӣ, ки аз ҷашмони ӯ пайваста мерехтанд, сару рӯи Одинаро тар мекарданд, ба андозае ки гоҳ-гоҳ бо остин пок кардани сару рӯи даркор мешуд (С. Айни, Куллиёт). Чашму абру, лабу даҳон, рангу рӯи ин духтар чӣ қадар дилрабо бошад, мушӣ сиёҳи диловезаш, ки аз баноғӯшаш гузашта ба дӯшаш афтода буд, ҳамон қадар зебо менамуд (С. Айни, Куллиёт).*

Чумлаи пайрави тарзи амал: *Яке аз тамошобинон, ки ин ҳолро дид, бе он ки ба касе шунавод, худ ба худ зери лаб «бечорагон!» гуфт (С. Айни, Куллиёт).*

Чумлаи пайрави монандӣ: *Дар ҳамин вақт як деҳқони миёнақади на он қадар ҷавон, ки дар тан либосҳои деҳқонии бечоравор дошт, монанди он ки бо Қорӣ шинос бошад, омада ба ӯ бо таъзим, ҳурматкорона даст пеш гирифта салом дод (С. Айни, Куллиёт).*

Чумлаи пайрави замон: *Одина, пас аз он ки аз ҳеҷ кас рӯи ёрӣ ва роҳбарӣ надид, оҳиста аз болои роҳи трамвай гузашта, ба майдончае, ки дар миёнаи гардишгоҳи роҳи трамвай ҳаст, даромада, дар он ҷо дар таги дарахте дароз кашида ёзида хобид (С. Айни, Куллиёт). Вақте ки аз байни қаторҳои вагонҳо мегузаштам, дар чорбоғчаи вокзал дар байни дарахтон касеро, ки шабона дида, кӣ будани ӯро муайян карда натавониста будам, дидам (С. Айни, Куллиёт).*

Чумлаи пайрави макон:

*Ба ҳар кучо ки шавад базм бо баҳонаи вазъ
Нигар ба шайх ки худро дар он миёна занад.*

(С. Айнӣ)

Чумлаи пайрави сабаб: *Азбаски ба таҳқиқу тафтиши сангу тарозу раис мутасаддӣ аст, чизе, ки аз сангу тарозу дуздида шавад, ҳаққи раис аст (С. Айнӣ, Куллиёт). Тая аз ваҷҳи он бози нозебе, ки ману алим бароварда будем, моро танбеҳ кард ва Ҳалимро шарм доронд, ки чаро ӯ пул надоштани рафиқашро дониста истода аз ӯ зиёфат талаб кард (С. Улуғзода, Субҳи чавони мо).*

Чумлаи пайрави мақсад: *Ҷ маро ба писари амакбачаи худам, ки ҳамроҳи акаам дар Бухоро мехонд ва дар хушхатӣ машғур буд, шогирд кард, ки ӯ ба ман хатнависиро ёд диҳад (С. Айнӣ, Куллиёт). Абрҳое, ки фақат якчанд дақиқа пеш аз ин заминро сероб намуда буданд, порча-порча аз ҳам канда шуда, сӯи ғарб медавиданд, то ки боз дар ҷое ҷамъ оянд ва он ҷоро ҳам аз оби шиғобахши худ хуррамтар созанд П. Толлис, Повесть ва хикояҳо).*

Чумлаи пайрави шарт: *Агар шумо пеш нигоҳ карда рафтан гиред, баноғоҳ ин об дурахшон монанди моҳи тобоне, ки дар паси абр мебарояд, ба зери санге даромада, аз назаратон пинҳон мешавад (С. Айнӣ, Куллиёт).*

Чумлаи пайрави хилоф: *Ҳарчанд деворҳои ин хонаҳо оҳақ ё гаҷ, молида нашуда бошад ҳам аз мағор аз карраҳое ки аз заҳ пайдо шудаанд мунаққаш менамояд (С. Айнӣ, Куллиёт).*

Чумлаи пайрави натиҷа: *Бар болои ин ҳар чизе, ки аз тарафи бой ба тӯй сарф шуд, нарху баҳои он ба инсофи бой ҳавола шуд, ки ин ҳам сабаби зиёдатии харҷ гардид (С. Айнӣ, Куллиёт).*

4. Сарчумларо чумлаҳои пайрави пуркунанда эзоҳ медиҳанд:

Ман ҳоло дар хотир надорам, ки чанд дона ҳосил гирифтаам, аммо ҳамин қадарашро медонам, ки ҳафтае ду рӯз — дар рӯзҳои бозори Ғиждувон як ҷувол — як ҷувол ба хар бор карда ба бозор бурда мефурухтаам, дар бозор 5 — 6 тин харҷ мекардам (С. Айнӣ, Куллиёт).

Сарчумларо чумлаи пайрави пуркунанда ва чумлаҳои пайравии дигар эзоҳ медиҳанд.

Чумлаи пайрави микдору дараҷа: *Ҷ ҳар қадар ки асабӣ мешуд, ман ҳамон қадар равшантар мефаҳмидам, ки чӣ ният дорад (Садон Шарқ).*

Чумлаи пайрави тарзи амал:... *Ман дар ҳолате ки аз ҳалвои қоқтии дар дастам будагӣ газида гирифта қатор-қатор меҳоидам, ба падарам гуфтам: ба ман ҳалвои равшанӣ гирифта диҳад (С. Айнӣ, Еддоштҳо).*

Чумлаи пайрави монандӣ: Ман мисли он ки ҳеҷ чизро пай набурда бошам, ба ӯ гуфтам, ки фардо ба назди Юсуфҷон меравам («Машъал»).

Чумлаи пайрави замон: Вақте ки Норбой Каркӣ рафтани шуд, инро таъин кард, ки шабҳо мисли қаровул ин ҷо хобад (С. Айнӣ, Куллиёт).

Чумлаи пайрави сабаб: Азбаски бемории бародарам кашол ёфт, рӯзе хостам, ки номаълум аз қафои ин табиб рафта аз кирду қораш ва ахлоқаш хабар гирам ва дар хонаи худаш ба ӯ дар хусуси саломатиш бародарам суҳан кунам (Ч. Икромӣ, Тахти вожун).

Чумлаи пайрави мақсад: Барои он ки ба шумо равшантар шавад, ҳаминро илова мекунам, ки мо як сол боз якдигарро надидаем («Садои Шарқ»).

Чумлаи пайрави шарт: Агар даворо дар вақташ ба қор барад, умед аст, ки рӯда ва меъдааш дуруст шавад (С. Айнӣ, Куллиёт. Агар таги қорро дурусттар кофта бинем, медонем, ин ҳаман асбоб, ҳаман молу мулки инҳо аз мост ва аз меҳнати мост (С. Айнӣ, Куллиёт).

Чумлаи пайрави хилоф: Ҳарчанд ки аз рӯи одоб нест, ман маҷбур мешавам, ки аз қори худ як мисол оварам (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо).

5. Сарчумларо чумлаи пайрави андозаву миқдор ва чумлаҳои пайрави дигар эзоҳ медиҳанд.

Чумлаи пайрави тарзи амал: Ясавул бе он ки пои худро аз рикоб (узангу барорад, бо пошнаи мӯзааш ба сари синаи Гулнори дилафгор чунон зад, ки мурдавор парида якчанд қаддам поинтар ба чуқури афтод ва як чир зада хомӯш монд (С. Айнӣ, Куллиёт).

Чумлаи пайрави замон: Ҳамин ки талаба номи вилояту деҳаи худро мегуфт, Степанович (номи худ ва номи падари профессор) бо лаҳзаи маҳаллии он талаба шурӯъ ба гуфтугу кардан менамуд ва дар он лаҳза чунон покиза гап мезад, ки гӯмон мекардед, вай тоҷики ҳақиқӣ ва аҳли ҳамон маҳал аст (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Чумлаи пайрави сабаб: Аммо ҳар қадар ки пештар мерафтем, ман маъюстар мешудам, зеро пардаи шаффофи осмониранг кам-кам аз рӯи кӯҳҳо бардошта мешуд ва ман фақат сангу шохҳои муқаррарино мидидам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Чумлаи пайрави мақсад: Ҳар қадар ки қарзталаб пулро бисёртар хоҳад, ҳамон қадар нархи ҷойро арзонтар мекард, то ки харидор ба доми ягон судхӯри пули нақд қарздиҳанда наафтад (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Чумлаи пайрави шарт: Агар мо боз чанд километр болотар бароем, ҳаво ҳамон қадар кам, фишор ва зичиаш то ҳадде паст мешавад, ки нафас гирифтани ниҳоят мушкил ва дар охир

тамоман номумкин шуда мемонад (Ҳ. Аскар, Ҳ. Очилов, Ноз ва ғазаб).

Чумлаи пайрави хилоф: У ҳарчанд коғазпораҳоро бо ши-
реш ба ҳам часпонда қаламдон месозад, чунон ҳунар ба кор
мебарад, ки монанди чуб сахт ва обногузар мешавад (С. Айни,
Ёддоштҳо).

**6. Сарчумларо чумлаҳои пайрави тарзи амал эзоҳ меди-
ханд:**

Вай рост шуда, дар ҳолате ки ҷомаи майдалаганда дар киф-
таш буд, бе он ки остинҳои онро пушад, болиштро ба пушташ
кашида, ба девор такъя карда нишаст (С. Айни, Куллиёт).

Сарчумларо чумлаи пайрави тарзи амал ва чумлаҳои пай-
рави дигар эзоҳ медиҳанд.

Чумлаи пайрави монандӣ: Амонбоқӣ, гуё ки ба меҳмонӣ
меравад, вақти шом сару либоси худро рост карда баромада,
баъд аз соате сарсариёна ба кучаҳо гаштан бозгашта ба хо-
наш худ омада, бе он ки овози ӯе барорад, аз девор ба ҳаҷлӣ
фууромада, ба ғўшаи коҳона пинҳон шуд ва мунтазири дарь-
ёфтани ҳақиқати ҳол гардида нишаст (С. Айни, Куллиёт).

Чумлаи пайрави замон: Вақте ки шоирини ман ва тахаллу-
сам ба ҷавонони шоиртароши он замон маълум шуд, онҳо бе
он ки аз ман шеър пурсанд ва мағнии вайро ҷустуҷӯ кунанд,
мағнии тахаллусамро пурсиданд (С. Айни, Куллиёт).

Чумлаи пайрави сабаб: Фотима ки бо ҳикояти Ҳўҷаназар
як дараҷа димоғаш сухта буд, аз ин ҳаракат ва сухани Мав-
лон боз ҳам зиёдтар оташин шуда, гуё ки ин сухани ӯро нашу-
нида бошад, ҷавобе надода гузашта рафт (С. Айни, Куллиёт).

Чумлаи пайрави мақсад: Занак на барои харидани он ҷо-
ма, балки барои ин ки ямоқи дар домани он ҷома задашуда ба
назараш шинос намуд, онро гирифта ба ҳар тарафаш чаши-
м андохт ва дар ҳолате ки рангаш парида буд, аз он ҷавон пурсид
(С. Айни, Куллиёт).

Чумлаи пайрави шарт: Агар ҳол ҳамин бошад, онҳо бе он
ки кореро бароранд, ғаллаҳои дар анбор ва қанор мондари
хурда тамом мекунанд (С. Айни, Куллиёт).

Чумлаи пайрави хилоф: Ҳарчанд ки вай имрӯз омадани
Абдуллоро мунтазир набуд, лекин чунон нишон дод, ки ома-
дани вай ӯро ҳайрон накард (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳкорам).

Чумлаи пайрави натиҷа: Санавбар бе он ки ба касе ё та-
рафе нигоҳ кунад, дудаста, рост нашуда пахта мечид, ки дар
як дам пешдоманаш пур мешуд («Садон Шарк»).

7. Сарчумларо чумлаҳои пайрави монандӣ эзоҳ медиҳанд:

Устод... чунон ки дар вақти ҳаяҷони баланд одати ӯ буд,
монанди он ки рақс мекарда бошад, дастони худро боло бар-
дошт ва сари нарангушти худро ба сари ангушти шаҳодат сои-
да қарсас занонд (С. Айни, Куллиёт).

Сарчумларо чумлаи пайрави монандӣ ва чумлаҳои пайрави
дигар эзоҳ медиҳанд.

Чумлаи пайрави замон: Вақте, ки Лоҳутӣ маданияти социалистии советии Тоҷикистонро тасвир мекунад, чунон ки худаш ба шавқу шодӣ меояд, хонандагонашро ҳам ба шавқу шодӣ меорад (С. Айнӣ, Куллиёт).

Чумлаи пайрави сабаб: Аммо ман ки харсавори бад набудам ва дар харсаворӣ дасти худро шикаста, хеле таҷриба ҳосил карда будам, гуё ки маро ба болои тўқум елим карда монда бошанд, дар он пешпоҳуриҳои фиребгаронаи хар аз ҷо намеҷунбидам (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Чумлаи пайрави шарт: Агар зиндагӣ ҳамин аст, бояд ба соле намонда мемурад, чунон ки як қисми аз мардикорон ба касалии арақӣ (тиф) ва баъзе ба бадҳазмӣ гирифта шуда, ба садҳо хорӣ ва зори ҷон доданд (С. Айнӣ, Куллиёт).

Чумлаи пайрави хилоф: ...бо вуҷуди он ки ӯ ба ман мӯҳтоҷ буд, ҳоло ҳам рафтани хонаашро ба ман мефармуд гуё ки ҳоло ҳам хизматгори бародараш бошам (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Чумлаи пайрави натиҷа: Фарзанд, чунон ки пораи санге дар кон ба зардӣ расида зар мегардад, ба мардӣ мерасад, камол ва ҷамол пайдо мекунад, ки ҷўяндагон дидорашонро меҷўянд ва гуяндагон васфаашро мегуянд (С. Улуғзода. Достонҳои «Шохнома»).

8. Сарҷумларо чумлаҳои пайрави замон эзоҳ медиҳанд:

Акаи вай, вақте ки бобо каландро ба ҳаво мебардошт, ба ҳаво, вақте ки онро поён мефаровард, ба поён ба назараш кунҷковонаи бачагона нигоҳ мекард (П. Толлис, Повесть ва хикояҳо).

Чумлаи пайрави макон: Вақте ки Зебо ояд, ҳар ҷо ки фармояд, меравам (Р. Ҷалил, Хикояҳо).

Чумлаи пайрави сабаб: Ҳамин ки меҳмонон омаданд, ба роҳ мебароем, чунки руз торик нашуда, аз ағба гузштан лозим аст (Р. Ҷалил, Хикояҳо).

Чумлаи пайрави мақсад:

Чу ёр ғашт зи ман дўстон, канора шавед,
Ки нақбати мани бадбахт бар шумо назанад.

(С. Айнӣ)

Вақте ки аскарони сурх ва фидоиён ба қишлоқи Басманда наздик омада буданд, дидбони босмачиён барои он ки босмачиёни дар қишлоқ бударо хабардор кунанд, тир парронд Р. Ҷалил. Одамони ҷовид).

Чумлаи пайрави шарт: Агар вай одами дуруст мешуд, вақте ки шумо омадед, боэҳтиром салом меод ва баъд арз мекард (Ҷ. Икромӣ, Тахти воҷғун).

Чумлаи пайрави хилоф: Ҳарчанд ки ин гуна мактабхонӣ ба ман маъқул набуд, аммо вақте ки ҳамин мактаб ҳам баста шуд, бисёр димоғи ман сўхт (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Чумлаи пайрави натиҷа: *Хамин ки ӯ ба худ омад, лагаде ба шиками Давлат зад, ки ӯ тақон хӯрда ба девори намади утов зада афтод* («Шарқи сурх»).

9. Сарчумларо чумлаҳои пайрави макон эзоҳ медиҳанд:

Ба кучое ки офтоб расад, равшан асту ба кучое ки нарасад, чун шаб торик (Х. Аскар, Х. Очиллов, Ноз ва Ғазаб).

10. Сарчумларо чумлаҳои пайрави сабаб эзоҳ медиҳанд:

Чун ба тоҷикӣ ном надошт, падараш дар худи ҳамон ҷо, ба эътибори ин ки ҳар бор дикки қарда хеста менишаст, Мирзодикак ном ниҳод (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Сарчумларо чумлаи пайрави сабаб ва чумлаҳои пайрави дигар эзоҳ медиҳанд.

Чумлаи пайрави мақсад: *Барои ин ки чашми одамҳо ба ман наафтад, ман ба деҳа на бо роҳи қалон, балки аз қанортар, бо кучабоғҳои танг дохил шудам, зеро афту башари ман аз «мусулмонӣ» дур буд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Чумлаи пайрави шарт: *Ман гирья накунам, ки гирья кунад, ки бародарам Қайқасқ мурд, ман азодор шудам* (Р. Амонов, Навбаҳори чашмасор).

Чумлаи пайрави ҳилоф: *Шақар ҳарчанд фикр мекард, он духтарро ба хотир оварда наметавонист, зеро духтаракони хушачин бисёр буданд* (С. Улуғзода, Восеъ).

Чумлаи пайрави натиҷа: *Аммо барот ки он вақт хеле пурқувват буд, бе ҳеҷ тарсу бим ба пешвози барзагов рафта чо-лоқона аз ҳар ду шоҳи барзагов гирифта, тоб дода бар замин меафтад, ки баъди он барзагов дигар аз ҷой бархеста наметавонад* (Р. Қалил, Одамони ҷовид).

11. Сарчумларо чумлаҳои пайрави мақсад эзоҳ медиҳанд:

Барои ин ки Қаббор ягон чизро баҳона қарда маро ҳам дошта назанад, ман кушиш мекардам, ки ба чашми вай камтар намудор шавам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Сарчумларо чумлаи пайрави мақсад ва чумлаҳои пайрави дигар эзоҳ медиҳанд.

Чумлаи пайрави шарт: *Агар ту ҳам фикри сафар дошта бошӣ, бо зудӣ тайёри бин, то ки аз ҳар гуна хатар эмин шуда, ҳар ду якҷоя ба роҳ бароем* (С. Айни, Қуллӣёт).

Чумлаи пайрави ҳилоф: *Ғарчанде аз ин расм дигар несту фақат яқто аст, ман инро ба шумо медиҳам, то ки падар писарширо бинад* (Тоҷи Усмон, Муборакқадим, Лаънатқардан халқ).

12. Сарчумларо чумлаҳои пайрави шарт эзоҳ медиҳанд:

Агар қаноби оӣ ҳуррият надода, ҳурриятталабонро дастгир қарданӣ мешуданд, як кас ба даст афтад, даҳ кас меғурехт (С. Айни, Қуллӣёт).

Сарчумларо чумлаи пайрави шарт ва чумлаҳои пайрави дигар эзоҳ медиҳанд.

Чумлаи пайрави ҳилоф: *Агар баногоҳ кӯтоҳие аз Одина*

сар мезад, агарчи ин кӯтоҳӣ бе ихтиёри ӯ шуда бошад ҳам Арбоб рузи равшанро ба чашми ин бечора шаби торик мекард (С. Айни, Куллиёт).

Чумлаи пайрави натиҷа: Агар Арбоб ҷав-ҷав ҳисоб кунад, фоидаи ҳарсоларо ба тани пул зам карда ба он низ фоида мезёнад, ки дар ин сурат қарзи ту аз хунбаҳоят ҳам зиёд мешавад (С. Айни, Куллиёт).

13. Сарҷумларо чумлаи пайрави хилоф ва чумлаи пайрави натиҷа эзоҳ медиҳанд:

Ҳарчанд ман аз Бухоро рафта таҳсил кардан умеди худро канда бошам ҳам, дар он миён воқеае рӯй дод, ки барои Бухоро рафта хонданам имкон пайдо шуд (С. Айни, Ёддоштҳо).

Микдори чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави ғайриҷида бо қолибҳои мазкур маҳуд намешавад, қолибҳои дигар низ ҳастанд, вале қолибҳои мазкур маъмул ва серистеъ-мол ба шумор мераванд.

Ҳаминро ҳам бояд гуфт, ки бо ду чумлаи пайрав омадани чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави ғайриҷида, ки аз назар гузаронидем, қолиби асосӣ ба шумор меравад. Дар ин гуна чумлаҳои мураккаб омадани се ва зиёда чумлаҳои пайрави ғайриҷида низ мумкин аст. Истифодаи се ва зиёда чумлаҳои пайрав бештар ба чумлаҳои мураккабе хос аст, ки дар онҳо чумлаҳои пайрави якхелаи ғайриҷида бар эзоҳи аъзоҳои ҷидаи сарҷумла меоянд. Дар ин қолиб чумлаи пайрави муайянқунанда басо серистеъмол мебошад. Дар ин гуна чумлаҳои микдори чумлаҳои пайравро бо ягон адад маҳдуд кардан мумкин нест. Чунончи, дар чумлаҳои зерин бар эзоҳи аъзоҳои ҷидаи сарҷумла чумлаҳои пайрави зиёде омадаанд:

1) **се чумлаи пайрави муайянқунанда:** Риши калони сафедтобаш, ки чун як банд алафи гулкардаи хушида ба сари синааш овозон аст, дастори бузургаш, ки монанди гунбази мадрасаи Мири Араб аз дур намоён аст, ҷомаи шайтонтеригии сафеди васеи дарозаш, ки барҳояш заминурубон аст, яке аз шайхҳои бузург будани ӯро гуфта меистанд... (С. Айни, Куллиёт).

2) **чор чумлаи пайрави муайянқунанда:** Аммо дар дасту пойҳое, ки як шаби дароз бо чилбури пашмибузӣ баста шуда буданд, дар зонуҳое, ки онҳоро қат карда дар хами онҳо калтак гузаронида монда буданд, дар танаҳое, ки дар ҳавои сарди барфдор дар миёнаи чирқобҳо ях баста монда буданд, дар сарҳое, ки ба зарбаи қундоқи милтиқ қафида буданд, мадори ҳаракат кардан ҳеҷ намонда буд (С. Айни, Куллиёт).

3) **шаш чумлаи пайрави муайянқунанда:** Дар ҷои онҳо акнун ҷуйҳое, ки ҷадвалдор қашида шудаанд, заминуҳое, ки бо раҷҷа тақсим ёфтаанд, пахтазорҳое, ки қатор карда кишти шудаанд, қитъаҳое, ки бо трактор ронда шудаанд, бедҳо ва сафедорҳое, ки дар он биёбони бесояи пештара дар лаби ҷуйҳо қатор шинонда шудаанд, ва бешаҳои навсабзи саксавул.

ки барои нигоҳдории пеши роҳи реги равон ондоро сабзондаанд, менамуданд (С. Айнӣ, Куллиёт).

Миқдори чумлаҳои пайрави гуногун, ки бар эзоҳи сарчумлаву аъзоҳои он омадаанд, низ аз дуто зиёд шуда метавонад, вале ҳодисаи дар ин қолиб омадани чор ва панҷ чумлаи пайрав басо кам дида мешавад. Чунончи, бар эзоҳи сарчумла ва аъзоҳои он се чумлаи пайрави гуногун омадааст:

сабаб, муайянкунанда, хилоф: *Бозор, ки аз паи муроду мақсади бисёре мегашт, аз пеши ин бемори барҷомонда бепарво нагузашт, агарчи панҷ дақиқа аз дунболи рама пас монда бошад ҳам, ин роҳафтодари бардошта ба пеши даре, ки вай нишон дода буд, расонида дуо гирифт ва боз аз дунболи рама расида ба роҳи худ давом кард* (С. Айнӣ, Куллиёт);

хилоф, муайянкунанда, натиҷа: *Ин ҷавон ба гуфтушунӣ қодир бошад ҳам ба сабаби фоҷиае, ки ногаҳонӣ дӯchor шудааст, хеле бемадор шуда буд, ки қуввати аз ҷо ҷунбидан надошт* (С. Айнӣ, Куллиёт);

хилоф, муайянкунанда, мақсад: *...агарчи ин иморатро дари даромад-баромади бисёр бошад ҳам, шумо аз дари пешгоҳ яъне аз даре, ки ба мунтаҳои бино воқеъ шудааст, даромад, то ки ин корхонаро аз як сар бояду шояд тамошо карда тавонед!* (С. Айнӣ, Куллиёт);

хилоф, шарт сабаб: *Агарчи барои ин кор ҳама чиз тайёр аст, — гуфт ҳоким, — ба фаҳми ман ин корро то шаб мавқуф монед, бештар аст, зеро рӯзҳои ғазо рӯзона дар як саҳро ба пеши чашми ғозӣ ин гуна базм кардан он қадар хуб намешудагист* (С. Айнӣ, Куллиёт).

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ТОБЕЪ БО ЧУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ДАРАЧА

Дар ин қолиби синтаксисӣ чумлаҳо ба ҳамдигар асосан пайдар пай тобеъ шуда меоянд ва ғайр аз чумлаи аввалин, ки вазифаи сарчумла ва чумлаи охирин, ки вазифаи чумлаи пайравро иҷро менамояд дигар ҳамаи чумлаҳо ду вазифа доранд: нисбат ба чумлаи пешина чумлаи пайрав буда, нисбат ба чумлаи баъдина сарчумла ба шумор меравад.

Чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави дараҷа низ ду хел мешаванд: чумлаҳои мурккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави якхела ва ҳархела.

Чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави якхелаи дараҷа чунинанд, ки дар онҳо чумлаҳои пайрави якхела бар эзоҳи якдигар меоянд, яъне ҳамаи чумлаҳои пайрави дараҷа ба як хели чумлаи пайрав мансуб буда, яке бар эзоҳи дигаре омадааст. Дар ин қолиб бештар чумлаҳои пайрави муайянкунанда, пуркунанда, сабаб ва мақсад истифода мешаванд.

Чумлаҳои пайрави муайянкунандаи дараҷа: *Бештарин муносибӣ ва мактубнавис ҳамон кас ҳисоб мегӯфт, ки мударро, ки*

бо як чумла ифода карданаш мумкин аст дар ду саҳифа бо калимаҳои қофиядор печонад (С. Айни, Куллиёт). Дар ин қалъача онҳо меҳмони як пирамарди тоҷик шуданд, ки вай то саҳар ба қирғиз ҷои фомилиш талх тайёр карда дода ба забони ўзбекии тоҷикомехта аз замон, аз одамони он аз роҳгузароне, ки меҳўранду менушанду кам ҳақ медиҳанд, шикоятҳо мекард ва баъзе гузаштагонро ба некӣ ёд менамуд (Р. Чалил Шуроб).

Чумлаҳои пайрави пуркунандаи дараҷа: Ман ҳаминро гуфтани мехоҳам, ки дустонам, донед, ки ман рафиқи содиқи шумо ҳастам (Ч. Икромӣ, Зоғҳои бадмур). ...вай ҳеҷ гумон надошт, ки Оқчурин барин одам саҳв мекунад ва намедонад, ки саҳв кардааст (Ч. Икромӣ, Тахти вожгун).

Чумлаҳои пайрави сабаби дараҷа: Ба бобоям ин таклиф маъқул афтодааст, чунки бо вуҷуди ҳунарманд будан дар Соқтаре аз касби дуредгарии худ дуруст фоида бурда наметавонист, зеро дар он ҷо ҳатто аз хешовандони худаи ҳам якчанд нафар дуредгарони ҳунарманд буданд (С. Айни Куллиёт).

Чумлаҳои пайрави мақсади дараҷа: Бинобар ин шумоёнро дарди сар дода, ҷеғ зада овардам, ки миёнаравӣ кунетон, то ки он кас оқидаамро ба канизи (ба занӣ) қабул кунанд (С. Айни, Куллиёт). Он гоҳ ин ҳолатро дида, Муборакқадам ариза дод ки ўро ба сари аскарони ихтиёрии Исфара гузаронанд, то ки вай ҷазои Ҳасанқурбоширо диҳад (Т. Усмон, Мубракқадам).

Чумлаҳои пайрави дараҷа бештар пас аз сарчумла воқеъ мегарданд. Дар ин қолиби синтаксисӣ чумлаҳои пайрав зиндтар омада метавонанд. Дар забони адабии тоҷик бо ду чумлаи пайрав омадани чумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайравҳои дараҷа басо маъмул аст. Дар ин қолиби синтаксисӣ ҳамаи чумлаҳои пайрав ҳамчун чумлаи пайрави дараҷаи якум ва дуюм омада метавонанд.

Чумлаи пайрави мубтадо—дараҷаи якум: *Аз тарзи гуфтори Зардодхон аён буд, ки ў гап мезаду дар айни замон аз картотекаи кардиограммаҳо, ки дар ҷевони сербари ба катакҷаҳои бешуморе тақсимшуда ҷой гирифта буд ва дар мобайни кабинет воқеъ гашта, онро ба ду ҳиссаи баробар ҷудо мекард, чизеро мекофт (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). Он беҳ, ки сабру бардоштро пеша намоӣ, чоку пораҳои либоси маро дузӣ ва маро бо дили сафед ва синаи пурумед фотиҳа диҳӣ, ки дар ин сафар аз хатарҳо эмин монам (С. Айни, Куллиёт).*

Чумлаи пайрави мубтадо — дараҷаи дуюм: *Аз пайдоиши ногаҳонии ў ҳайрон нашуданд, зеро ба дарбонҳо амр шуда буд, ки ҳар гоҳ қосид биёяд, февран ба назди тӯра дарорандаи (С. Улуғзода, Восеъ).*

Чумлаи пайрави хабар — дараҷаи якум: *Хубиаш ҳамин буд, ки гарданаиш теппае, ки дар паси он пастхамӣ буд, ҳаракати*

чанговарони Сафоевро аз чашми касони дар деҳа буда панаҳ мекард (Ф. Ниёзӣ, Ҳар беша).

Чумлаи пайрави хабар — дараҷаи дуюм: Падараш гуфтанд, ки сабаби наомадани ӯ ин аст, ки мағлуб шудаҷи худро пешаки ҳис кардааст («Садон Шарқ»).

Чумлаи пайрави муайянкунанда — дараҷаи якум: Зимистон бо ташкилоти хизмати аҳолии шартнома бастанд, ки воиш бардошта диҳад, то ин ки ҳавоҳои толоршакли яклухти хушрӯе сохта шавад (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷаки).

Чумлаи пайрави муайянкунанда — дараҷаи дуюм: Дарвоқеъ, бой аз кучо медонист, ки Восеъ дар кӯҳистон, дар байни одамони соддаи дилсофе калон шудааст, ки дуздӣ, қаллобӣ, мутғаҳамиро намедонанд ва ба якдигарашон бовар мекунад (С. Улуғзода, Восеъ).

Чумлаи пайрави пуркунанда — дараҷаи якум: Дуруст гуфта буд боре худаиш, ки табиати ӯ мисли нахлест, ки ба он аз чанд наъви ниҳол пайванд гузаронидаанд (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷаки)...

Чумлаи пайрави пуркунанда — дараҷаи дуюм:

Падарам низ ба рафтани ман розӣ нашуд, зеро медонист, ки ин корхоро бе ман анҷом додан мушкил аст (Садон Шарқ»).

Чумлаи пайрави микдору дараҷа — дараҷаи якум: Шунидани саргузашти Шариф ба Одина хеле таъсир гузошта буд, ба андозае ки қариб буд фоҷиаҳои худро аз хотир баровард ё мусибатхоро, ки то имрӯз ба сараш афтадааст, нисбат ба фалокатҳои Шарифи гирифтормада ҳеҷ ангорад (С. Айни, Куллиёт). Ин сухани падарам маро чунон азоб дод, ки агар сад химча мезад, ин қадар азоб намекашидам (С. Айни, Ёддоштҳо).

Чумлаҳои пайрави микдору дараҷа — дараҷаи дуюм: Онҳо ба Додоҷон мефаҳмонданд, ки пахтаро ҳар қадар хушк карда чинед, ҳамон қадар беҳтар аст (А. Сидқӣ, Ҷӯраи деринаи ман). Он ҳезумкаш ҳанӯз сухани худро тамом накарда буд, ки бо даҳшати аз одат берун ҳаво гулдурро зад, ба дараҷае ки гуё аз тамоми биёбон тунҳои бисъёре ба якборагӣ ва пасу пеш ҳолӣ шуда бошанд (С. Айни, Куллиёт).

Чумлаи пайрави тарзи амал — дараҷаи якум: Ҳиндуҳо... халтаи хатҷӯбро дар бағал чунон ҷой мекарданд, ки қисми номи қарздор навишташудаи ҷӯбҳо аз бағал берун ва намоён шуда меистод, то ки қарзхоҳ дар вақти вохӯрданиш ба қарздор хатҷубӣ ӯро ба осонӣ ёфта барорад (С. Айни, Ёддоштҳо).

Чумлаи пайрави тарзи амал — дараҷаи дуюм: Дар ин автомобиль сафаркунанда боварӣ ҳосил карда метавонад, ки бе дарди саре ба манзили мақсуд рафта мерасад ва боз бе он ки дар роҳ дармонд, ба хона бармегардад (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Чумлаи пайрави монандӣ — дараҷаи якум: Падар сукут карда меистод, мисли он ки бори вазнине, ки касе бардошта натавонад, ба дӯшаи афтада бошад (С. Туреун, Сукути қуллаҳо).

Чумлаи пайрави монандӣ — дараҷаи дуюм: *Ман метарсам, ки ин даҳаншириниҳоро, чунон ки нону мавизи шумо дар гулӯи ман монд, моён дуруст фурӯ бурда натавонем* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Чумлаи пайрави замон — дараҷаи якум: *Бағди ба сафар рафтани амирзода амалдор ба пулчинӣ иқдом намуда буд, ки ғиждувониҳо ғурру писи худро сар карданд, зеро аз он пештар андозҳои давлатиро базур адо карда, «дастмояҳшон ба ғалтак баромада» монда буд* (С. Улуғзода, Восеъ).

Чумлаи пайрави замон — дараҷаи дуюм: *Бо супориши худи Анварпоширо дустӣ бухорои ман менависад, ки то лашкари Асад махсум зада рафта ба лашкари Анварпоширо ҳамроҳ нашавад, онҳо аз Душанбе ба пеш ҳаракат намекунанд* (Ҷ. Икромӣ, Тахти вожгун).

Чумлаи пайрави сабаб — дараҷаи якум: *Ба ғайр аз вай ҳоло ҳеҷ кас бо ин роҳ намеояд, зеро ин яғона роҳест, ки аз байни кӯҳу кӯтал гузашта ба қишлоки Гулистон меравад* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Чумлаи пайрави сабаб — дараҷаи дуюм: *Вағони моро ба катор бароварда монданд ва моро лозим буд, ки шабро дар вагон гузаронем, зеро ки аввали пагоҳ мебоист намояндагони ҳокимияти маҳаллӣ — меҳмондорони мо расида меомаданд* (Ҷ. Икромӣ, Хикоя ва очеркҳо).

Чумлаи пайрави мақсад — дараҷаи якум: *Имсол ман туро барои таҷриба фиристода будам, ки донам, чӣ қадар харҷи барзиёд лозим аст* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Чумлаи пайрави мақсад — дараҷаи дуюм: *Аз ту мепурсам, ки ягон кор кун, то ки ба ман ягон пули чой рӯяд* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Чумлаи пайрави шарт — дараҷаи дуюм: *Дар вақти бозгашта рафтаниаш зиндонбон гуфтааст, ки агар ба ҳар омаданат барои ман як коса рағвани зард хизматона наорӣ, ба дидани писарат роҳ нахоҳам дод* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Чумлаи пайрави хилоф — дараҷаи якум: *Янғаам ба ман хурок ҳам надод, гарчанде медонист, ки ман аз пагоҳ боз ҳеҷ чиз нахурдам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Чумлаи пайрави хилоф — дараҷаи дуюм: *Як клуби боҳашамати дуошъёна дорад, ки рӯзи дароз тамошо кунед ҳам, аз диданиаш сер намешавед* (П. Толис, Повесть ва хикояҳо).

Чумлаи пайрави натиҷа — дараҷаи якум: *Ин курнамак имруз рамаро ба сари худ гузошта ба хоб рафтааст, ё ба бозӣ саргарм шудааст, ки ин ғўсфанди шишак дар ҷарӣ ғалтида ба ин ҳол, ки мебинед, омадааст* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Чумлаи пайрави натиҷа — дараҷаи дуюм: *Маълум мешавад, ки ман занҷир кардани дари таҳхонаро фаромӯш карда будам, ки гурба даромада аз тор ду порча ғўштро фирӯварда, як парчаширо гирифта гурехта будааст* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Дар забони адабии тоҷик чумлаҳои пайрави дараҷаи пеш аз

сарчумла низ меоянд. Пеш аз сарчумла вокеъ гардидани чумлаҳои пайрав нисбатан маҳдуд буда, ин ҳолат асосан ба туфайли чумлаҳои пайрави миқдору дараҷа, тарзи амал, замон, сабаб, мақсад, шарт ва хилоф имконпазир мегардад, чунки онҳо имконият доранд, ки пеш аз сарчумла омада, дигар чумлаҳои пайравро ба худ тобеъ намоянд.

Дар ин таркиби синтаксисӣ ду ва зиёда чумлаҳои пайрав омада метавонад, ки вобаста ба мавқеашон чумлаи пайрави дараҷаи якум, дараҷаи дуум, дарҷаи сеюм ва ғайра нисм мегиранд. Чунончи, дар чумлаҳои зерин чумлаҳои пайрави 1) замон, 2) шарт ва 3) хилоф пеш аз сарчумла омада, ҳамчун чумлаи пайрави дараҷаи якум чумлаи пайрави дараҷаи дуумро тобеъ намудаанд:

1) *Вақте ки ман ба он пир, ки бо дасти чапаш хат менавишт, бо ҳайрат чашм дӯхта истода будам, ӯ қаламашро ба яхдон пок карда, дар гӯшаи саллаи худ аз пеши гӯшаи халонда монда ва саҳифаи китобатиашро бар рӯи болиш гузошту ба ман нигоҳ кард* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). 2) *Агар ба дастаи шумо, ки ба кӯхистон рафтанист, даромаданро хоҳам, қабул мекунанд?* (С. Айнӣ, Куллиёт). 3) *Одина ҳарчанд қувват ва ҳавсалаи он надошт, ки аз сӯроҳ ба кӯча нигоҳ кунад, лекин аз ҷояш нимҳез шуда ба болиш такъя карда нишаста буд* (С. Айнӣ, Куллиёт).

ПАЙВАНДАҚҲО ДАР ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ТОБЕЪ БО ЧУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ДАРАҶА

Воситаҳои алоқан чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави дараҷа аз чумлаҳои мураккаби дутаркиба фарқ доранд. Аммо азбаски дар ин навъи чумлаҳои мураккаби тобеъ чумлаҳои пайрав паси ҳам ё ки яке андар дигаре вокеъ мешаванд, дар истифодаи пайвандақҳо баъзе махсусиятҳо мушсхида мешавад. Яке аз он хусусиятҳо ин аст, ки гоҳо ду пайвандаки тобеъкунанда дар як ҷо вокеъ мегарданд. Ин ҳодиса вақте ба амал меоянд, ки чумлаи пайрави дараҷаи дуум пеш аз чумлаи пайрави дараҷаи якум омада бошад. Масалан, дар чумлаи мураккаби зерин сарчумлаи асосӣ дар аввал омадааст, чумлаи пайрави пуркунанда пас аз он омада, ба воситаи пайвандаки «ки» ба вай тобеъ шудааст, чумлаи пайрави шарт бошад, ба чумлаи пайрави пуркунанда бо пайвандаки «агар» тобеъ шуда, пеш аз он омадааст. Азбаски пайвандаки «ки» дар аввали чумлаи пайрави пас аз сарчумла ва пайвандаки «агар» дар аввали чумлаи пайрави пеш аз сарчумла — чумлаи пайрави пуркунанда омадааст, ин ду пайвандақ ногузир дар як ҷо вокеъ шудаанд:

Лекин ӯ ба хубӣ медонист, ки агар инро бурданӣ шавад, худааш аз ин дараи «Танғниҳон» ҷон ба саломат бурда наметавонад (С. Айнӣ, Куллиёт).

Пайвандакҳои чумлаи пайрави дараҷаи дуюм, ки пас аз сарчумла ва пайвандакҳои чумлаи пайрави дараҷаи дуюм, ки пеш аз сарчумла омадаанд, аксар, хамин тарз воқеъ мегарданд. Азбаски «ки» пайвандаки серистеъмом буда, бештар пас аз сарчумла меояд, бо пайвандакҳои дигар, алалхусус бо пайвандакҳои агар, чун, вақте ки, азбаски, модом ки, агарчи, бе он ки, дар сурате ки, барои он ки дар як ҷо бештар меояд.

Мисолҳо:

Карим фикр кард, ки агар Мирак ба Тошканд рафта, дурӯст хонад, дар байни се чор сол одами дарқорӣ ва давлатӣ шуда баргаштанаш мумкин (Ҷ Иқромӣ, Тахти воҷғун). Ва эҳтимол дар ҳайрат ҳам монда бошанд, ки дар сурате ки ин хел одамони оқилу ботадбир ҳастанд, чаро амир ба сифати элчи давлат чунин як шахси нодони аз сиёсат дурро интихоб намудааст (Р. Ҳодизода, Аҳмади Дониш).

КОЛИБҲОИ ГУНОГУНИ ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ТОБЕИ СЕРТАРКИБ

Дар забони адабии тоҷик чумлаҳои мураккаби тобеъ низ ҳастанд, ки дар онҳо ду ва ё ҳар се қолиби чумлаҳои мураккаби тобеъ дар як таркиби синтаксисӣ меоянд, яъне дар як чумлаи мураккаби тобеъ чумлаҳои пайрав ба тарзи ҷидаву ғайриҷида, ҷидаву дараҷа, ғайриҷидаву дараҷа, ҷида, ғайриҷида ва дараҷа воқеъ мегарданд.

Чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави ҷида ва ғайриҷида навъҳои зиёде доранд. Қолиби машхуру маъмули онҳо ин аст, ки яке аз чумлаи пайрав ба тарзи ҷида, вале чумлаҳои пайрави дигар ба тарзи ғайриҷида меояд:

Арбоб Камол ки дар муддати панҷоҳсола айёми зиндагии худ чандин нафар монанди Одина бечорагонӣ бекасу кӯро бо фиреб ва найранг ба доми хизматгориҳои худ кашида буд ва бисёртарини онҳо ҳам оқибати қор бо гурехтан аз ин доми бало худро халос карда буданд, ба зудӣ ба ҳақиқати ҳол пайбурда донист, ки Одина гурехтааст (С. Айнӣ, Қуллӣёт). Чун гирфторони ситам бисёр ва зулмдидагон бешуморанд, имрӯз набошад, фардо барҳоста қасонеро, ки маро ба ин рӯз андохтаанд, маҳв ва нобуд хоҳанд кард (С. Айнӣ, Қуллӣёт).

Чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави ҷида ва дараҷа низ навъҳои зиёд дорад. Дар он чумлаҳои дараҷаи якумро чумлаҳои пайрави ҷида, яке аз чумлаҳои пайрави ҷида, ё чанде аз онҳо ва ё ҳамаи чумлаҳои пайрави ҷидаро як ё якчанд чумлаи пайрави дигар эзоҳ медиҳанд; ғайр аз ин ҳам чумлаҳои пайрави дараҷаи якум ва ҳам чумлаҳои пайрави дараҷаи дуюм ба тарзи ҷида омада метавонанд ва ниҳоят, чумлаҳои мураккаби тобеъ ҳамагӣ ба як сарчумла тобеъ шуда меоянд.

1). Чумлаи пайрави дараҷан якумро чумлаҳои пайрави чидаи дараҷан дуҷум эзоҳ медиҳанд:

Вай, аз афташ, аз хаёл мегузаронид, ки агар русҳо ба ягон навъи шаробашон Кутузов ном меоданд, агар арманиҳо беҳтарин коньякашонро Довуди Сосунӣ меномиданд, ё тоҷикон номи Муқаннаъ, ё Темурмалик, ё Восеъро ба шароби ангурӣ меоданд, мардум, ҳатто ҳаводорони бодаву май, оташин мешуданд (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ)

Ин чумлаи мураккаби тобеъ аз панҷ чумлаи содда иборат мебошад, ки аз онҳо якумӣ — Вай, аз афташ, аз хаёл мегузаронид сарчумла буда, чумлаи пайрави пуркунанда — мардум, ҳатто, ҳаводорони бодаву май оташин мешуданд онро эзоҳ медиҳад; чумлаҳои пайрави чидаи шарт бар эзоҳи чумлаи пайрави дараҷан якум омадаанд. Ин қолиб дар забони адабии тоҷик серистеъмом мебошад, дар он қариб ҳамаи чумлаҳои пайравӣ ҳамчун чумлаи пайрави дараҷаҳои якуми дуҷум воқеъ мешаванд:

Агар Восеъ хабар меод, ки деҳаро сели азиме паҳи кард ё оташе дар он афтод, ошубу ҳаяҷони мардум аз ин зиёдтар намешуд (С. Улуғзода, Восеъ). Фирӯза зуд ҷавоб надод, зеро ки худаш дуруст намедонист ва фақат ҳис мекард ки имрузро дар чека аз ҳарвақта дида кор бисъёртар шудагӣ, дар шаҳр чӣ як нотинҷӣ, чӣ як бесаранҷомие ҳаст (Ҷ. Икромӣ, Тахти воҷун). Додочон бо ин хаёлро роҳ мепаймуд, ки аз пас як аробаи чорчарха расида омад, ки ба он ду аспӣ пурзӯр баста шуда буд ва онҳоро якҷавони колхозчӣ бемалол идора карда меомад (Ҷ. Икромӣ, Зоғҳои бадмур).

2. Чумлаҳои пайрави дараҷан якум чида буда, яке аз онҳо, чандтоашон ва ё ҳамаи чумлаҳои чидаро чумлаҳои пайрави дараҷан дуҷум эзоҳ медиҳанд:

Ман баъд аз би пой хестан аз беморӣ фарроширо тарк кардам, чунки аз як тараф, баъд аз ин беморӣ саҳт ба он кори зур қувватам намерасид, аз тарафи дигар, дардам бисъёртар ва зуртар шуда буд, ки кори фаррошӣ ба ҳозир қардан ва аз худ қардани онҳо манъ мешуд (С. Айни, Куллиёт).

Дар ин мисол сарчумларо чумлаҳои пайрави чидаи сабаб эзоҳ медиҳанд, чумлаи пайрави дараҷан дуҷум натиҷаи чумлаи пайрави сабаби чидаи дуҷум мебошад.

Чумлаҳои мураккабе ҳастанд, ки дар онҳо ҳамаи чумлаҳои пайрави чидаи дараҷан якумро чумлаҳои пайрави дараҷан дуҷум эзоҳ медиҳанд:

Агар донам, ки ҷангалзор ҷои сайргоҳи туст,
Агар донам, ки ҳусни беша аз лутфи нигоҳи туст,
Агар донам, ки нахли сабз дар пушту паноҳи туст,
Зиёратгоҳ мекардам даруни бешазоронро.

(М. Турсунзода)

3. Чумлаҳон пайрави ҳар ду дараҷа ҳам ба тарзи ҷида воқеъ мешаванд:

Ман газетаҳоеро меҳонам, ки дар хоки Россия бо руҳсати цензураи Россия ҷоп мешаванд ва онҳоро почтаи Россия оварда ба хонандагон мерасонад, ки ҳазорҳо одам меҳонад ва дар қатори онҳо ман ҳам меҳонам (С. Айнӣ, Куллиёт). Дар бораи кори Одина ҷунин қарор доданд, ки пагоҳӣ Одинаро ба пеши масҷид меоранд, ноиби қозӣ бандӣ карданиширо амр фармуда, уро метарсонад, сонӣ калоншавандагон миёнаравӣ карда корро ба ин тариқа сулҳ мекунанд, ки Одина то тамом шудани «ҳаққи» Арбоб Қамол ба ӯ хизмат кардандро ба гардан гирифта аз забони худ хат медиҳад, хизматонаи ноиб ва мӯҳронаи қозиро ҳам аз Одина меситонанд (С. Айнӣ, Куллиёт).

Дар чумлаҳон мураккаби тобеъ бо чумлаҳон пайрави ғайриҷида ва дараҷа чумлаҳон пайрави ғайриҷидаро чумлаҳон пайрави дараҷаи дуюм эзоҳ медиҳанд.

1. Дар ин таркиби синтаксисӣ сарҷумларо чумлаҳон пайрави ғайриҷида эзоҳ медиҳанд ва ба яке аз чумлаҳон пайрави ғайриҷида чумлаи пайрави дараҷаи дуюм тобеъ мешавад. Ҷунончи, дар чумлаҳон зерин чумлаҳон пайрави пеш аз сарҷумла дар шакли дараҷа воқеъ шудаанд:

Ҷун агент мебинад, ки ҷанг мешавад, маҷбур мешавад, ки озод кардани маҳбусонро аз амир талаб кунад (С. Айнӣ, Куллиёт). Вақте ки калон ва сардори дуздон миришаб бошад, ки онҳоро кор мефармояд, калон ва сардори ҷаллодон амир мешавад ки онҳоро кор фармуда истодааст (С. Айнӣ, Куллиёт).

Дар чумлаи зерин чумлаҳон пайрави пас аз сарҷумла ба тарзи дараҷа воқеъ шудаанд: *Азбаски Адолат се рузи охир дуруст таом намеҳурд, амаки Ҷамолбек фармуда буд, ки ба вай наботҷой диҳанд, то ки аз ғируснагӣ беҳол нашавад (Ю. Ақобиров. Замини падарон).*

2. Чумлаҳон мураккаби тобен дараҷа, ки яке аз чумлаҳон пайрави онро чумлаҳон пайрави ғайриҷида эзоҳ медиҳанд. Ҷунончи, дар чумлаҳон зерин чумлаи пайрави дараҷаи якумро чумлаи пайрави а) хилофу шарт, б) макону сабаб, в) шарту сабаб эзоҳ медиҳанд:

а) *Гуфта мешуд, ки ҳарчанд онҳо сазовори ҳар гуна ҷазоянд, лекин агар таслим шаванд, Ҳокимияти шурой аз ғуноҳашон мегузарад ва имконияти ҳаёти осудаҳолонро фароҳам меовард (Ҷ. Иқромӣ, Тахти воҷгон).*

б) *Ҳоҳишмандам, ки дар ҳар ҷо бошед маро ёд кунед, зеро ки ман ҳамеша бо ёди шумо мегардам (Ҷ. Иқромӣ, Зоғон бадмур).*

в) *Ба илова, шояд ҷунин мулоҳизае ҳам мекард, ки агар вай ҳозир ба Восеъ итобу сиёсат кунад мардум таънаиш хоҳанд зад, ки ҳақими золим аввал ғуноҳи фалониро бахшиду сонӣ барои як даҳаи арзи вай ба зиндонаш андохт (С. Улуғзода, Восеъ).*

Чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави чида, ғайричида ва дараҷа дар чумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб қолиби мураккабтарин ба шумор меравад. Дар ин қолиб чумлаҳои пайрав ба сарчумла ва ба якдигар ба тарзи ҳам чида, ҳам ғайричида ва ҳам дараҷа тобеъ мешаванд. Қолибҳои ин навъи чумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб хеле зиёд буда, ҳоло мо танҳо чанде аз онҳоро аз назар мегузаронем.

1. Ба сарчумла чумлаҳои пайрави ғайричидае тобеъ мешаванд, ки яке аз онҳоро чумлаҳои пайрави чида эзоҳ медиҳанд ва дар айни замон дараҷаи дуюм ба шумор мераванд. Ба чумлаҳои пайрави чидаи дараҷаи дуюм чумлаҳои пайрави дараҷаи сеюм низ тобеъ шуда метавонанд:

Сабза ва себаргаҳое, ки мо онҳоро ҳамқади ин оби нозукиро шумурдем, аз варзиши бод ва равиши об ҷунбиши бисёр нозук пайдо карда гоҳе ба тағи об ва гоҳе бар рӯи он бозӣ мекарданд, ба тарзе ки бинанда гумон мекард: об болои сабза ва себарга, сабза ва себарга болои об ғел мезанад, ё ҳукм мекардед, ки сабзаю себарга барои бӯсидани рӯи об ва об барои шустушӯ кардани сару рӯи сабзаю себарга дар ҷавлон аст (С. Айнӣ, Қуллӣёт).

2. Ба сарчумла чумлаҳои пайрави чида тобеъ мешаванд, ки онҳо ва ё қисме аз онҳоро чумлаҳои пайрави ғайричида, ки дар айни замон дараҷаи дуюм ба шумор мераванд, эзоҳ медиҳанд:

Тадбир ин аст, ки ман имшаб сари худро гирифта аз ин диёр меравам, гу то як ҳафта ин розро пинҳон дор ва ба ҳар касе ки маро бипурсад, «сахт бемор аст» гӯй (С. Айнӣ, Қуллӣёт).

3. Чумлаи пайрави дараҷаи якумро чумлаҳои пайрави ғайричидае эзоҳ медиҳанд, ки ба яке аз онҳо чумлаҳои пайрави чида тобеъ шудаанд ки дар айни замон чумлаи пайрави дараҷаи дуюм ба шумор мераванд:

Меғуфтанд, ки амаки Ҷӯрабой, ки марди боору боғурур буд, сахт хафа шуда гуфтааст, ки домодам ба рӯи ман туф кард, ман ба ҳамин нигоҳ карда, қор мекунам (Р. Амонов, Қосағул).

ЧУМЛАИ МУРАККАБИ ОМЕХТА

Чумлаи мураккаби омехта аз дигар чумлаҳои мураккаб бо ғайрихусусияти худ фарқ мекунад, ки дар он чумлаҳои содда бо ду восита алоқаманд мешаванд: ҳам бо роҳи пайваст ва ҳам бо роҳи тобеъ. Дар чумлаҳои омехта бар хилофи чумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави чида бо роҳи пайваст чумлаҳои соддан баробархуқуқ ба ҳам алоқаманд мешаванд бо роҳи тобеъ бошад, чумлаҳои пайрав ба сарчумла тобеъ мешаванд. Дар зери истилоҳи сарчумла чумлаи тобеъкунанда фаҳмида мешавад хоҳ вай дар навбати худ ба дигар чумла тобеъ бо-

шад, хоҳ не, аммо мафхуми чумлаи соддаи баробархуқуқ танҳо чумлаеро ифода мекунад ки ба ягон чумла тобеъ нест, вале вай метавонад, бо дигар чумлаҳо дар муносибатҳои гуногуни алоқан пайвасти бошад ва ё дигар чумлаҳоро ба худ тобеъ намуда, чун сарчумла воқеъ гардад. Дар ҳар ду ҳолат ҳам, хоҳ сарчумла бошад, хоҳ не, онро барои осонтар шудани тарзи ифода шартан **чумлаи соддаи баробархуқуқ** меномем.

Чумлаи мураккаби омехта, ки як ҳиссааш чумлаи содда буда, ҳиссаи дигараш чумлаи мураккаби тобеъ мебошад, аз қолибҳои серистеъмоли ба шумор меравад. Ба ҳиссаи дуҷумлаи чумлаи мураккаби омехта ки дар шакли тобеъ воқеъ мегардад, ҳамаи чумлаҳои пайрав тобеъ шуда меоянд:

Қамарбобо омада истодааст, аз давида омаданиш маълум мешавад ки бо худ ягон, хабари хуш меорад (С. Айнӣ, Куллиёт). *Вай ба касе сир намедод вале мақсади омаданиш ин буд, ки аҳволи маро фаҳмида гирад* (П. Толис Повесть ва ҳикояҳо). *Ба ман аҳён-аҳён бозидани рольҳои бачагоноро месупурданд, аммо аксари вақт кори ман аз ҳамин иборат мешуд, ки характери қудаконро омӯзам* («Сади Шарқ»). *Борони майда меборид, шамоле, ки аз дара мезавид, ба ғӯш нолаи шағолонро мерасонд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Командир аз паи кори худ рафт ва бисёр дер накашида Ҷавод, дар ҳолате ки дар дасташ дафтар, қалам ва сиёҳидон буд, ба пеши Сафаргулом омад ва ба ӯ нигоҳ кард* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Мо ҳамон шаб омадем, ӯ мисли он ки моро бори аввал меидида бошад, ба мо ҳайрон-ҳайрон нигоҳ мекард* (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо).

Чумлаҳои мураккаби омехта, ки ҳиссаи дуҷумлаи содда буда, ҳиссаи якуми он дар шакли чумлаи мураккаби тобеъ меояд. Дар ин қолиб ҳам дар таркиби ҳиссаи якуми чумлаи мураккаби омехта ҳамаи чумлаҳои пайрав омада метавонанд:

Бинобар ин ба ман лозим буд, ки ба ҳаминҳоро тӯй карда диҳам, ҳешовандон ва ошноҳои соқтарегиям бошанд, ба ҳамин ҷо меоянд ва омаданд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Сабаби бисёр шудани ҳосил ин буд, ки ҳама коллективона, аз як гиребон сар бароварда кор мекарданд, ӯ бошад инро фаҳмида наметавонист* (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо). *Вақте ки шумо барин ҷавонтар будам ба шумо барин насиҳатчиёнаи вонахӯрда будам, набошад дар ин пириносолоғиям хеле ақлам даромада мемонд* (С. Улугзода, Навобод). *Вай ки ҳудаш танҳо зиндагӣ мекард, Гавҳарро фарзанди ҳудаш барин дӯст меидошт ва Гавҳар ҳам ӯро ба ҷои бобои худ меидонист* (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо).

Чумлаҳои мураккаби омехтае, ки дар бораи баъзе хусусиятҳои маълумоти дода шуд, аз ду ҳисса иборат буда, яке мураккаби тобеъ ва дигаре содда мебошад. Дар муносибати ҳиссаҳои ин гуна чумлаҳои мураккаби омехта баъзе хусусиятҳои қолиби диққат мушоҳида мешавад. Ин хусусиятҳо дар он зоҳир мегардад, ки чумлаи соддаи ҳиссаи чумлаи мураккаби омехта ба тамоми ҳиссаи тобеи он тааллуқ дорад ё ки ба

яке аз хиссаҳои он. Вақте ки чумлаи мураккаби омехта аз ин нуқтаи назар дида шуда, ҳолатҳои гуногун мушоҳида гардид.

1) Чумлаи содда бо сарчумлаи чумлаи мураккаби тобеъ дар муносибатҳои гуногуни грамматикӣ воқеъ мегардад. Дар ин гуна чумлаҳои мураккаби омехта будан ва ё набудани чумлаи пайрав барои воқеъ гардидани муносибати маъноӣ ва грамматикӣ чумлаҳои соддаи баробархуқ роле намебозад. Дар таркиби ин гуна чумлаҳои мураккаби омехта ҳар гуна чумлаҳои пайрав воқеъ мегардад, аммо аз ҳама зиёдтар чумлаи пайрави муайянкунанда меояд, ки ин ба хусусияти ҳоси он вобаста мебошад:

Мошинае, ки дӯсти маро мебурд, аз назар ғоиб шуд, вале овози ӯ ҳанӯз дар гушони мо садо меод (Ҷ. Иқромӣ, Асарҳои мунтахаб).

2) Чумлаи содда ба тамоми чумлаи мураккаби тобеъ тааллуқ дошта, дар сурат гирифтани муносибати хиссаҳои чумлаи мураккаби омехта ҳар се чумла ҳам иштирок менамоянд:

Боз як-ду сухани хуши тағоилм ва панду насиҳати мӯйсафедон деҳқонбачаро бовар кунонд, ки савоб аз пул дида авлотар аст ва ӯ ҳамаи бодирингаширо баркашида дод (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо).

Чумлаи мураккаби омехта, ки аз ду хисса иборат буда, ҳар ду хиссааш ҳам мураккаби тобеъ мебошад, низ аз қолибҳои маъмули чумлаҳои сертаркиб ба шумор меравад:

Бародаронаш беҳтар шуда бошанд ҳам, озодона ба по хеста гашта наметавонистанд, аломати беҳтарини аҳволи онҳо дар ин буд, ки кам-кам чиз меҳурданд (С. Айни, Ёддоштҳо). Дар вақте ки Эргаш барои роҳ кушодан ба худ бо дами дос дастаҳои хори дар лаби қура бударо ба як тараф мекашид, дастаи хоре ғелида ба даруни қура афтод ва гуфандон, гуё ки гурӯҳи худро ба болои онҳо партофта бошад саҳт рамида аз ҷойи ҳошон ҷаста хеста патарросзанон ба тарафи дигари қура гурӯҳтанд (С. Айни, Куллиёт).

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик дар ин ва ё он хиссаи чумлаи мураккаби омехта ҳамаи навъҳои чумлаи пайрав омада метавонад, ки таснифоти пурраи ҳамаи онҳо ҳоҷат надорад.

Чумлаҳои мураккаби омехтае низ ҳастанд ки ҳар ду хиссаи онҳоро чумлаҳои пайрави якхела эзоҳ медиҳанд:

Албатта, дар ин дафтар порчаҳои ҳам буданд, ки ба «Наводир-ул-вақоеъ» дароварда нашуда буданд ва инчунин чизҳои ҳам буданд ки баъд аз тамоми шудани таълифи ин китоб навишта шуда буданд (С. Айни, Ёддоштҳо). Ҳар ду ҳам нағз ҳис мекарданд, ки хомӯширо барҳам додан зарур аст, аммо ҳеҷ кадоми онҳо ҷуръат намекард, ки аввалин шуда лаб во кунад (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо).

Муносибати қисмҳои чумлаи мураккаби омехта ки ҳар ду хиссааш ҳам мураккаби тобеъ мебошад, асосан мисли муноси-

батп хиссаҳои чумлаи мураккаби омехта аст, ки як хиссааш мураккаби тобеъ ва хиссаи дигараш чумлаи содда мебошад, ки намунаи онҳоро дар фасли гузашта дидем. Аммо дар ин гуруҳи чумлаҳои мураккаби омехта тарзи махсуси ифодаи муносибати ҷудой низ дида мешавад. Маълум аст, ки муносибати ҷудой дар байни чумлаҳо маҳз ба туфайли пайвандакҳои ҷудой ба амал меоянд, вале дар чумлаҳои мураккаби омехтае, ки аз ду хисса иборат буда, ҳар кадоми онҳоро дар навбати худ чумлаи пайрави шарт эзоҳ медиҳад, муносибати ҷудой на бо ёри пайвандакҳои ҷудой, балки ба туфайли ҳамин чумлаҳои пайрави шарт ба амал меояд:

Агар онҳо ёфт шаванд, мо ҳам халос мешавем, агар онҳоро ягон раҳгузар гирифта бурда бошад, мо соати охирини умри худро гузаронида истодем гуфтан гиретон (С. Айни, Куллиёт).

Дар забони адабии тоҷик чумлаҳои мураккаби омехтае, ки хиссаҳои онҳо аз дуто зиёд бошанд, кам нестанд. Микдори хиссаҳои чумлаи омехта ба адади чумлаҳои соддаи баробарҳукуки он вобаста аст. Дар чумлаи мураккаби омехта ҳар қадар чумлаи баробарҳукук бошад, ҳамон қадар хисса шуда метавонад. Хиссаҳои ин навъи чумлаи мураккаби омехта ҳам дар ду шакл: содда ва ё тобеъ воқеъ мешаванд. Инро дар мисоли чумлаи мураккаби омехтаи сеҳиссадор равшан дидан мумкин аст:

Дар ин вақт се кас аз даруни ҳавлӣ дартоз баромад, аммо ду нафари онҳо бо се тире, ки аз пеши дарвоза ба якборагӣ андохта шуданд, ғалтиданд ва як нафари онҳо пас гашта гузашта ба ҳавлии дарун даромада рафт (С. Айни, Куллиёт). *Тирезаҳои ҳар ду хона торик буд лекин дар даҳлез чироғ месӯхт, Шодӣ аз ҳавои хунук ба даҳлези гарм даромада, дарҳол ҳис кард, ки дар ин оила дастӣ ғамхор ва рӯзгордоре соҳибӣ мекунад* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Хиссаҳои ин навъи чумлаи мураккаби омехта низ дар ду шакл: содда ва тобеъ воқеъ мешаванд. Ин аст, ки онҳо дар таркиби чумлаи мураккаби омехта ба тариқи гуногун меоянд.

НУТҚИ АЙНАН ВА МАЗМУНАН НАҚЛШУДА

Гӯянда ё нависанда дар гуфтори худ гоҳо фикр ва сухани шахси дигарро меоварад, ки он дар грамматикаи сухани бегона, ё дурусттараш, нақл номида мешавад.

Гӯянда на танҳо гуфтаи шахси дигар, балки фикрҳои аз мавриди сухан пеш гуфтаи худро ҳам нақл қарда метавонад. Роҳҳои дар гуфтори худ овардани сухани шахси дигар зиёд аст. Дар ин ҷо танҳо дар бораи ду хели он — нутқи айнан ва мазмунан нақлшуда сухан меравад.

НУТҚИ АЙНАН НАҚЛШУДА

Гуфтаҳои шахси дигар бе тағбирот оварда шавад, нутқи айнан нақлшуда номида мешавад:

Сафар аз руи ҳавлӣ ба тарафи меҳмонхона рӯ оварда гуфт: «Ақои Олим, ҷои ин хоин меҳмонхонаи дигар аст, ҳушбӯр бошед, ки нагузед» (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Аз пеши дари меҳмонхона овози касе баланд шуд: «Улфатов ягон кас зуд духтурро ҷег занад, ки аз даҳону бинии меҳмон хун бисбӯр рехта истодааст»* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Дар нутқи айнан нақлшуда на танҳо мазмуни суҳанони каси дигар, балки хусусиятҳои луғавӣ грамматикӣ ва услубии он низ айнан нигоҳ дошта мешавад, ҳатто муаллиф бо ифодаҳои бо овози баланд, бо хурсандӣ, бо оҳанги ҳазин, бо овози форама ва ғайра қўшиш мекунад, ки тарзи баён ва оҳанги суҳанони нақлшавандаро айнан ифода кунад.

Нутқи айнан нақлшуда аз ҷиҳати синтаксисӣ ҳам мустақилии худро нигоҳ медорад ва ҳамроҳ шудани суҳанони муаллиф хусусияти грамматикии вайро дигар намекунад. Як хусусияти дигари нутқи айнан нақлшуда аз он иборат аст, ки вай дар ҷумла аз суҳанони муаллиф бо интонацияи аслии худ чудо шуда менегад. Суҳанони муаллиф, одатан, аз ҷумлаи дутаркиба (хабари феълӣ ва мубтадо) иборат буда, хабар (феъл) воқеияти нутқро ва мубтадо шахси гуяндаро мефаҳмонад.

СУХАНОНИ ШАРҲДИҲАНДАИ МУАЛЛИФ БА ИН ТАРЗ ОМАДА МЕТАВОНАНД:

а) Пеш аз нутқи айнан нақлшуда

Командир ба отряд нигоҳ карда ба ишорат фармон дод: «Боло баромадан гиретон» (С. Айни, Ғулумон). *Одил саркор хандиду нимҷиддию нимшӯҳӣ гуфт: «Чӣ мехоҳӣ, ки акнун котиби райком ҳам ҳар вақт, ки ба колхоз омадани шавад, бояд пешакӣ ба ту хабар диҳад?»* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

б) Баъди нутқи айнан нақлшуда:

«Онҳо бояд одамони безарар бошанд, вагарна бой онҳоро ба хонааш роҳ намедад, бо вучуди ин онҳоро аз даҳлез баровард» — гуфт девонбегӣ бо як оҳанги узрхоҳона (С. Айни, Ғулумон). *«Ҳа, ба чӣ механдӣ? — пурсид Ақои Олим ҷиддӣ ба Саркор нигоҳ карда* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *«Дар ҳамин ҷо ҳам муғамбирии ширинигиро кор фармудед-а, ака Носир!» — гуфт Сафар Ғулум табассумкунон* (С. Айни, Ғулумон).

в) Дар байни нутки айнан нақлшуда:

«Мебахшед, — гуфт Сафар Фулом бо оҳанги узрхоҳона, — ба шумо гуфтани як қисм маълумотеро, ки ин бача ба ман расонда буд, фаромӯш кардаам» (С. Айнӣ, Фуломон). *«Хайр, биё, равем, — гапро кутӯҳ карданӣ шуд Саркор, — ба кадоми мо чӣ гап шудааст, худо медонад»* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *«Не дар ин хусус хавотир накаш», — боз ором бо чехраи кушод ҷавоб дод Саркор, — кас намонӣ ҳам, худам меомадам»* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

г) Дар аввал, баъд аз нутки айнан нақлшуда:

Раҳимдоди ҳафтсола ки аз ҳама дертар бедор шуда буд, модари худааш — Раъноро «Чаро маро зудтар бедор накардӣ» — гуён коҳиш мекард (С. Айнӣ, Фуломон). *Пас аз он оҳишта аз мулоимона аз ҷояш хеста ба меҳмонон, ки ҳануз дар пеши дар рост истода буданд, абрӯвони худро нимпуши намуда нигоҳ карда: «Ҳа, Абдураҳмон-сардор, биё, дароегон!» — гуфт* (С. Айнӣ, Фуломон).

Дар асарҳои бадеӣ гуфтаҳои касони дигар бидуни суҳбатҳои нақлшуда ҳам оварда мешавад. Диалогҳо ба ҳамин гуруҳ дохил мешаванд.

— *Газетаи имрӯзаро хондӣ, Одил?*

— *Не, ҳанӯз фурсати газетаҳои ҳам нашудааст, саҳарӣ ба фермаи чорво рафта будам, ҳозир рост аз ҳамон ҷо омада истодаам* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

— *Бо трактор?*

— *Ҳа, бо трактор.*

— *Қавсоб, чиллаоб хурда буд?*

— *Хӯрда буд.*

— *Поруи маҳаллӣ андохта шуда буд?*

— *Хокнурӣ андохта будем.*

— *Поруи маъданӣ-чӣ?*

— *Вай ҳам андохта шудааст* (С. Айнӣ, Фуломон).

НУТҚИ МАЗМУНАН НАҚЛШУДА

Гуфтаҳои шахси дигар бо тағбири баъзе хусусиятҳои луғавӣ, грамматикӣ ва услубӣ оварда шаванд, нутқи мазмунан нақлшуда номида мешавад: *Аммо касе хабар овард, ки онҳо дар рӯи дарича, дар болои дарахтӣ зардолу баромада пинҳон шудаанд* (С. Айнӣ, Ёдоштҳо). *Саркор хост пичингомез ба ақои Олим гӯяд, ки ёздаҳ сол дар деги ин қору вазифа ҷӯшида бошӣ ҳам, мебинем, ки ҳанӯз ҳам хом ҳастӣ* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Дар нутқи мазмунан нақлшуда суҳбатҳои шахси дигар дар шакли ҷумлаҳои пайрав воқеъ мешаванд. Нутқи мазмунан нақлшуда аз хусусияти ҳаяҷонбахшӣ маҳрум аст. Бинобар ин

вай бештар дар асархон илмӣ, публицистӣ ва ғайра кор фармуда мешавад.

Нутқи айнан нақлшударо ба нутқи мазмунан нақлшуда ва, баръакс, нутқи мазмунан нақлшударо ба нутқи айнан нақлшуда баргардонидан мумкин аст. Дар ин вақт аксар бандакхон хабарӣ, ҷонишинҳо, инчунин шахсхон ҷумлаи суханони нақлшаванда тағйир ёфта, бо шахс ва шумораи хабару мубтадои ҷумлаҳои пайрав (суханони нақлшаванда) мувофиқат мекунанд: *Дар ҳамин вақт аз тарафи Машҳад қорвон расида, хабар овард, ки аз онҳо асаре нест* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Сарқор бо дасташ ишора кард, ки камтар сабр кунанд* (Ф. Ниёзи, Вафо).

МУНДАРИЧА

Мукаддима	3
Воситаҳои грамматикии алоқа дар ибора ва чумла	15
Ибора	22
Чумлаи содда	56
Аъзоҳои чумла	84
Мубтадо	85
Хабар	90
Муайянкунанда	100
Баёнӣ	108
Пуркунанда	114
Пуркунандаи бевосита	116
Пуркунандаи бавосита	122
Хелҳои пуркунандаи бавосита аз рӯи тобиши маъно	125
Ифодаи пуркунандаи бавосита бо ёрии пешояндҳои таркибии номи	132
Бо бандакчонишинҳои соҳиби ифода ёфтани пуркунандаи бавосита	135
Соҳт ва таркиби пуркунандаи бавосита	138
Хол	142
Калима ва ибораҳои хулосакунанда	188
Аъзоҳои иловагии чумла	196
Калимаю ибораҳои туфайли	211
Мухотаб	217
Чумлаҳои мураккаб	222
Чумлаи мураккаби пайваст	223
Чумлаи пайрави ҳол	287
Чумлаи пайрави монандӣ	288
Чумлаи пайрави замон	289
Чумлаи пайрави мақон	294
Чумлаи пайрави сабаб	294
Чумлаи пайрави мақсад	296
Чумлаи пайрави шарт	297
Чумлаи пайрави ҳилоф	299
Чумлаи пайрави натиҷа	300
Ба ибораи сифати феълӣ табдил додани чумлаи пайрави муайянкунанда	300
Ба ибораи масдарӣ табдил додани чумлаи пайрав	301
Чумлаи мураккаби сертаркиб	302
Чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб	309
Чумлаи мураккаби омехта	333
Нутқи айнан ва мазмунан нақлшуда	338

Аммо

СОВРЕМЕННЫЙ ТАДЖИКСКИЙ
ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЯЗЫК

Часть 2 синтаксис

(На тадж. языке)

Мудири редакция *Аъзами Худодод*

Мухаррири техникӣ *Б. Юсуф*

Мухаррири ороиш *Г. Шукuroв*

ИБ № 1651

Ба матбаа 4.07.90. супурда шуд. Ба чопаш 14.02.95. имзо шуд. Коғази типографии № 2. Гарнитураи мактаби Чопи барҷаста. Формати 60×90^{1/4}. Ҷузъи чопи шартӣ 21.0. Ҷузъи нашрию ҳисобӣ 22.26. Теъдоди нашр 3000. Супориши № 1622.

Нашриёти «Маориф»-и Вазорати фарҳанг ва иттилооти Ҷумҳурии Тоҷикистон. 734063. Душанбе, кӯчаи Айни, 126.

Матбааи аввалини Вазорати фарҳанг ва иттилооти Ҷумҳурии Тоҷикистон 734025. Душанбе, хиёбони Рудақӣ, 37.